

ИНСТИТУТ
ЗА
ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XVII
БРОЈ 18

САРАЈЕВО 1981.

ПРИЛОЗИ • Год. XVII • Број 18

HISTORISCHES INSTITUT

BEITRÄGE

JAHRGANG XVII

Nummer 18

SARAJEVO
1981.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XVII
Број 18

САРАЈЕВО
1981.

Редакциони одбор

ДР ДРАГО БОРОВЧАНИН
МР РАФАЕЛ БРЧИЋ
ДР АХМЕД ХАЦИРОВИЋ
ДР ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ
ДР ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ДР НУСРЕТ ШЕХИЋ
ДР МИЛАН ВАСИЋ

Главни и одговорни уредник

ДР НУСРЕТ ШЕХИЋ

Секретар Редакције

ТИХОМИР КЛАРИЋ

Технички уредник

ИБРАХИМ КЕМУРА

САДРЖАЈ

Стр.

Др Здравко Антонић, др Венцеслав Глишић, КПЈ у изградњи политичких и војних основа НОП-а. Савјетовање у Столицама 1941.	9
---	---

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Недим Филиповић, О једном аспекту корелације између исла- мизације и чифтлучења	25
Мр Ибрахим Тепић, Изградња саобраћајница у Босни и Херце- говини од средине 19. вијека до аустроугарске окупације	45
Др Милорад Екмечић, Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године	73
Мр Томислав Краљачић, Калајева политичка прошлост и дје- латност до 1882. године	101
Др Илјас Хабибовић, Раднички социјалистички покрет у Бо- сни и Херцеговини до краја првог свјетског рата и ствара- ња заједничке државе 1918. године	121
Будимир Миличић, Привредни развитак Сарајева 1919—1941. године	155

ПРИЛОЗИ

Др Мухамед Хаџијахић, О мањинским етничким скупинама у Босни и Херцеговини у 18. и 19. стотићу до окупације 1878.	203
Мр Енес Пелидија, О улози руског пуковника Михаила Милорад- овића у дизању устанка црногорских, брдских и херцего- вачких племена 1711. године против турске власти	221
Др Лука Ђаковић, Настојања надбискупа Штадлера око стje- цања црквене аутономије у Босни и Херцеговини	231
Др Цевад Јузбашић, Босанскохерцеговачки сабор и оснивање по- штанске штедионице	257
Сенија Пенава, Извори и литература о проблемима еманципа- ције мусиманске жене у Босни и Херцеговини	273
Мони Финци, О социјалној и политичкој диференцијацији међу сарајевским Јеврејима у раздобљу 1918—1941. године	285
Херберт Штајнер, О контактима аустријских и југословенских комуниста уочи и за вријеме другог свјетског рата	297
Др Здравко Антонић, О »Записима« Родолуба Чолаковића као историјском извору	305
Славица Кларин, Прилог проучавању послијератне обнове и из- градње порушених насеља у Босни и Херцеговини	311

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

Стр.

<p>Мухамед А. Карамежмединић, Умјетничка обрада метала, Библиотека »Културно наслеђе«, ИРО »Веселин Маслеша«, ОО Издавачка дјелатност, Сарајево, 1980, 466 стр. (мр Борис Нилевић)</p> <p>Драгољуб Драгојловић — Вера Антић, Богомилството во средновековната трага, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1978, стр. 275 (Салих Јалимам)</p> <p>Иван Божић, Немирно поморје XV века, Српска књижевна задруга, Београд, 1979, 415 стр. (Војка Бесаровић)</p> <p>Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия, Книга первая 1804—1807, Издательство «Наука», Москва, 1980, 480 стр. (мр Ибрахим Тепић)</p> <p>Мидхат Шамић, Француски путници у Босни и Херцеговини у 19. столећу (1836—1878) и њихови утисци о њој, »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1981, 330 стр. (мр Ибрахим Тепић)</p> <p>Србија у завршној фази велике источне кризе (1877—1878), Научни скуп, Историјски институт, Зборник радова, књ. 2. »Просвета«, Београд, 1979, стр. 508 (мр Душан Берић)</p> <p>Мешовита грађа (<i>Miscellanea</i>), књ. 7, Историјски институт, Грађа, Књ. 18, »Просвета«, Београд, 1979, стр. 253 (мр Душан Берић)</p> <p>Др Илјас Хаџибеговић, Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914. године, Сарајево, Свјетлост, 1980, стр. 400 (Вера Кац)</p> <p>Бања Лука у радничком покрету и НОБ, Зборник сјећања, Бања Лука, Издање Института за историју Бања Лука, април 1981, књ. 1, стр. 445 (Сека Бркњача)</p> <p>Др Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918—1978, Нолит, Београд, 1980 (др Драго Боровчанин)</p> <p>Др Милан М. Миладиновић, Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945, Лесковац, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књига 27, 1980, стр. 264 (Тихомир Кларић)</p> <p>Војно-политичко саветовање у Столицама — значај и последице за НОР, НИРО Експорт-прес, Београд, 1980, 452 стр. (др Здравко Антонић)</p> <p>Хисторија радничког покрета, НОР-а и социјалистичке револуције у Истри, Хрватском приморју и Горском котару, год. III/1980, св. 3, Ријека, Центар за хисторију радничког покрета и НОР-а Истре, Хрватског приморја и Горског котара, 1980, 385 стр. (Катица Тадић)</p> <p>Научни скуп »Народи и земље у култури раног средњег вијека« (<i>Popoli e paesi nella cultura altomedievale</i>) (Војка Бесаровић)</p>	<p>319</p> <p>321</p> <p>325</p> <p>327</p> <p>332</p> <p>335</p> <p>340</p> <p>345</p> <p>348</p> <p>352</p> <p>357</p> <p>361</p> <p>364</p> <p>367</p>
ИЗ ИНСТИТУТА	
<p>Група аутора. Студијски пројекат дјела »Историја савеза комуниста Босне и Херцеговине«</p> <p>Др Драго Боровчанин, Рад Института у 1980. години</p>	<p>371</p> <p>395</p>

INHALT

Seite

Dr Zdravko Antomić, dr Venceslav Glišić, Die KPJ beim Aufbau der politischen und militärischen Grundlagen der Volksbefreiungsbewegung. Die Besprechung von Stolice i. J. 1941.	9
--	---

ABHANDLUNGEN UND AUFSÄTZE

Nedim Filipović, Über einen Aspekt der Korrelation zwischen Islamisierung und »čiftluk« — Schaffung	25
Mr Ibrahim Tepić, Der Bau von Verkehrswegen in Bosnien und Herzegowina von Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur österreichisch-ungarischen Okkupation	45
Dr Milorad Ekmečić, La Solution d'une crise: Le Congrès de Berlin de 1878 et ses conséquences	73
Mr Tomislav Kraljačić, Kalláys politische Vergangenheit und Wirken bis zum Jahre 1882.	101
Dr Iljas Hadžibegović, Die sozialistische Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina bis zum Ende des 1. Weltkrieges und die Schaffung eines gemeinsamen Staates i. J. 1918.	121
Budimir Milićić, Die wirtschaftliche Entwicklung Sarajevos von 1919—1941.	155

BEITRÄGE

Dr Muhamed Hadžijahić, Über ethnische Minderheiten in Bosnien und der Herzegowina im 18. und 19. Jahrhundert bis zur Okkupation von 1878.	203
Mr Enes Pelidić, Über die Rolle des russischen Obersts Mihailo Miloradović beim Aufstand der montenegrinischen und herzegowinischen Bergstämme i. J. 1711 gegen die türkische Herrschaft	221
Dr Luka Đaković, Die Bemühungen von Erzbischof Stadler um eine kirchliche Autonomie in Bosnien und Herzegowina	231
Dr Dževad Juzbašić, Bosnisch-herzegowinische Landtag und die Gründung der Postsparkasse	257
Senija Penava, Quellen und Literatur zu Emanzipationsproblemen der mohammedanischen Frauen in Bosnien und Herzegowina	273
Moni Finci, Über die soziale und politische Differenzierung unter den Juden im Zeitraum 1918—1941.	285
Herbert Steiner, Über Kontakte zwischen österreichischen und jugoslawischen Kommunisten direkt vor und während des 2. Weltkrieges	297
Dr Zdravko Antomić, Über die »Zapis« von Rodoljub Čolaković als einer historischen Quelle	305
Slavica Klarić, Beitrag zum Studium des Wiederaufbaus zerstörter Ansiedlungen in Bosnien und Herzegowina nach dem Krieg	311

Muhamed A. Karamehmedović, <i>Umjetnička obrada metala</i> , Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, IRO »Veselin Masleša«, OO Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1980, 466 str. (mr Boris Nilević)	319
Dragoljub Dragojlović — Vera Antić, <i>Bogomilstvoto vo srednovekovnata graga</i> , Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje, 1978, str. 275 (Salih Jalimam)	321
Ivan Božić, <i>Nemirno pomorje XV veka</i> , Srpska književna zadruga, Beograd, 1979, 415 str. (Vojka Besarović)	325
<i>Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия</i> , Книга первая 1804—1807, Издательство »Наука«, Москва, 1980, 480 str. (mr Ibrahim Tepić)	327
Midhat Šamić, <i>Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću (1836—1878) i njihovi utisci o njoj</i> , »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1981, 330 str. (mr Ibrahim Tepić)	332
Srbija u završnoj fazi velike istočne krize (1877—1878), <i>Naučni skup</i> , Istorijski institut, Zbornik radova, knj. 2, »Prosveta«, 1979, str. 508 (mr Dušan Berić)	335
Mešovita građa (Miscellanea), knj. 7, Istorijski institut, Grada, knj. 18, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 253 (mr Dušan Berić)	340
Dr Ilijas Hadžibegović, <i>Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine</i> , Sarajevo, Svjetlost, 1980, str. 400, (Vera Kac)	345
Banja Luka u radničkom pokretu i NOB. <i>Zbornik sjećanja</i> , Banja Luka, Izdanje Instituta za istoriju Banja Luke, april 1981, knj. 1, str. 445 (Seka Brkljača)	348
Dr Branko Petranović, <i>Istorijski Jugoslavije 1918—1978</i> , Nolit, Beograd, 1980 (dr Drago Borovčanin)	352
Dr Milan M. Miladinović, <i>Osnovne moralne vrednosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945</i> , Leskovac, Biblioteka Nacionalnog muzeja u Leskovcu, knjiga 27, 1980, str. 267 (Tihomir Klarić)	357
Vojno-političko savetovanje u Stolicama — značaj i posledice za NOP, NIRO Eksport-pres, Beograd, 1980, 452 str. (dr Zdravko Antonić)	361
Historija radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskem kotaru, god. III/1980, sv. 3, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1980, 385 str. (Katica Tadić)	364
Naučni skup »Narodi i zemlje u kulturi ranog srednjeg vijeka« (Popoli e paesi nella cultura altomedievale) (Vojka Besarović)	367

AUS DEM INSTITUT

Autorengruppe, <i>Studijski projekat djela »Istorijski saveza komunista Bosne i Hercegovine«</i>	371
Dr Drago Borovčanin, <i>Die Tätigkeit des Institutes im Jahre 1980</i> .	395

Др Здравко Антонић
Др Венчеслав Глишић

КПЈ У ИЗГРАДЊИ ПОЛИТИЧКИХ И ВОЈНИХ ОСНОВА НОП-а — САВЈЕТОВАЊЕ У СТОЛИЦАМА 1941.

Након тромјесечног развитка устанка у Југославији и изласка Јосипа Броза Тита, генералног секретара КПЈ и команданта Главног штаба НОПОЈ, из окупiranог Београда на ослобођену територију у западној Србији, одржано је у Столицама код Крупња, 26. и 27. септембра 1941. године, војно-политичко савјетовање коме су присуствовали војни и политички руководиоци из већине југословенских земаља и покрајина и неки руководиоци устанка у западној Србији.

Савјетовање је сазвао Политбиро ЦК КПЈ са циљем да се на њему изврши анализа војних, политичких, организационих, и других питања која је наметнуо дотадашњи развитак устанка и да се, на основу тога, донесу ставови и закључци за даљи рад.

Међу тим закључцима и ставовима налази се: увођење јединствених форми војне организације за цијelu земљу и, у вези с тим, преименовање дотадашњег Главног штаба НОП одреда Југославије у Врховни штаб и формирање Главних штабова НОП одреда за поједине југословенске земље и покрајине; проширивање политичке основе покрета стварањем органа нове, народне власти и још бољег повезивања фронта и позадине; договарање о еластичнијем дјеловању организација КПЈ и СКОЈ-а на ослобођеној и неослобођеној територији итд. Савјетовање је, дакле, обухватило најбитнија стратегијска питања војног, политичког и партијског карактера. И друг Тито је за ово Савјетовање рекао: »Ја сматрам војно и партијско Савјетовање у Столицама једним од наших најважнијих савјетовања на коме су донешене најзначајније одлуке, односно један од догађаја који су пресудно утицали на развој и карактер наше НОБ-е«.

На бази стеченог искуства одлучено је да се укину до тада различити називи за партизанске јединице и да се пређе на јединствену форму војне организације која се састојала од чета, баталјона и одреда. Другим ријечима, ишло се за тим да се читава југословенска територија претвори у партизанско ратиште са јединственом стратегијом и јединственом војном организацијом.

Изграђивање војне организације у одредима испољавало се и у мјерама предузетим на завођењу војничког живота, заједничком становашћу, у исхрани, доношењу општих и посебних прописа и дисциплини, јединственој заклетви, увођењу јединственог назива партизанских јединица, означавању бораца, организацији санитетске службе, снабдијевању, усклађивању операција и слично.

Савјетовање у Столицама означава почетак нове етапе у развоју војне организације која се карактерише обједињавањем и бројним јачањем до тада у многим крајевима расштрканих партизанских снага и учвршењем те организације.

Послије Савјетовања у Столицама, Врховни штаб је донио и три значајна упутства за даље борбено јачање војне организације: »план наставе« за оне који нису служили војску; »упутство како се држи и брани слободна територија« и »како се осваја« — ослобађање насељено место«.

На Савјетовању у Столицама Главни штаб НОПОЈ је преименован у Врховни штаб НОПОЈ, а у свим земљама и покрајинама установљени су главни штабови. Њихово формирање било је на лиције истинског рјешавања националног питања на начелима равноправности, братства и јединства. Заправо, радило се о стварању такве војне организације и командовања који ће бити у складу са војним и политичким условима тог времена.

Поред прихваћеног става о војној организацији, на Савјетовању су донесени ставови и закључци и у вези с другим питањима значајним за овај степен развитка НОП-а.

Једно од тих питања било је проширивање политичке основе покрета, односно јединственог народноослободилачког фронта. У вези с тим, у центру пажње био је однос са четницима Драже Михаиловића. Договорено је да се са Михаиловићем наставе преговори о заједничкој борби, као и сарадња са групама и појединцима на терену.

У вези с организацијом народне власти закључено је да се на ослобођеним територијама, као органи власти, стварају народноослободилачки одбори, односно, да се иде на »проширивање базе устанка путем стварања народноослободилачких одбора«. Основна начела о карактеру, начину стварања и раду народноослободилачких одбора, донесена су, углавном, на бази искуства из Шумадије и западне Србије. Заправо, радило се о томе да се у ослобођеним селима, општинама и срезовима стварају такви органи власти који ће у својој компетенцији имати политичку, управну и административну власт; да их бирају бирачи на својој скупштини и да им је основни задатак да буду у функцији НОБ-е.

Интенције Савјетовања о значају и карактеру народне власти изложио је Едвард Кардељ у чланку *Народноослободилачки одбори морају постати истински привремени носиоци народне власти*, објављеном у »Борби« од 19. октобра 1941. године. У њему је недвосмислено казано да се у ослобођеним крајевима стварају НОО као нови органи власти, које непосредно и слободно бира народ. Њихова дужност је да организују активност цијелог народа, како би се пружила што издашија помоћ борцима у позадини, да воде борбу против

свих појава пљачке, разбојништва, шпекулације, активности пете колоне итд; да организују снабдијевање и исхрану, нарочито сиромашних слојева и незбринутих породица бораца, организују што правилнији развој привредног живота, трговине и саобраћаја и, укратко, да укупношћу постојања и дјеловања учвршију везу фронта и позадине, везу цијelog народа с његовим борцима, као основну транзију побједе.

На Савјетовању су размотрена и важна партијско-политичка питања. Посебно је било ријечи о оним претежно организационим питањима КПЈ, која су се тицала њеног што адекватнијег прилагођавања ратним условима. Наиме, у току припрема и покретања оружане борбе дошло је до великих промјена и помјерања у организацијама и руководствима Партије. Већи број комуниста из градова и индустриских центара отишао је из својих организација и руководства на терен, највећим дијелом у партизанске одреде. Та помјерања показала су висок степен мобилности партијских снага и њихово, углавном успјешно престројавање на нове, поглавито борбене задатке. Но, и поред тога, процес организационог прилагођавања, посматран у цјелини, није баш увијек текао у складу са потребама и промјенама које је носио динамичан развитак оружане борбе. Зато је на Савјетовању у Столицама и усвојено становиште да се партијска структура брже и ефикасније помјера према новом тешишту акције. У вези с тим истакнута је потреба да и обласни и покрајински Комитети КПЈ, па и Централни комитет КПЈ, преносе своја сједишта на ослобођену територију, а да се у окупираним градовима остављају мања оперативна руководства, повјереништва и пунктови КПЈ. Истовремено, прихваћена су рјешења о организационој структури КПЈ у партизанским јединицама (у четама се стварају основне организације које ће бити повезане с локалним руководством на терену). Ријешено је, такође, да се одлучније приступи стварању мреже руководства и организација Партије и СКОЈ-а на терену, особито на ослобођеним подручјима. Акцијама партизанских јединица и њиховим политичким радом у народу, а особито ослобођењем појединих мјеста и крајева, створене су изванредне могућности за оснивање организација КПЈ и СКОЈ-а, па чак и тамо где су оне биле недовољно развијене, односно, где их раније и није било.

Дакле, изграђивање војне организације и начина даљњег вођења оружане борбе, прилагођавање КПЈ нараслим потребама борбе, ширење и јачање јединства народа у НОП-у, укључујући и однос према четницима, стварању и дјеловању нове, народне власти — била су најдоминантнија питања о којима су у Столицама доносили партијско-политички закључци и ставови.

Анализа развитка устанка и народноослободилачког покрета у јесен 1941. године несумњиво потврђује да су одлуке Савјетовања у Столицама послужиле као темељна начела у даљем вођењу и усмјеравању НОБ-е, у изградњи војне организације и вођења рата, у борби за стварање и јачање јединства народа у НОП-у и настајању и активности нове, народне власти.

У духу Савјетовања у Столицама, устаничке снаге НОП-а у устаничким жариштима и крајевима организоване су у такве партизанске одреде који су имали и по неколико батаљона. Формирани су и штабови ових одреда, чија су крупнија и дугорочнија дејства усмјеравали и обједињавали главни штабови, а у неким областима обласни штабови, односно, штабови група одреда.

Тако су у западној Србији и Шумадији све партизанске оружане снаге у октобру и новембру 1941. биле формиране у 12 партизанских одреда; у источној Босни у 6, Босанској крајини у 3, у Херцеговини у један. У Црној Гори формирана су четири одреда, у Лици група партизанских одреда, на Кордуну и Банији један партизански одред итд.

Стварањем већих и чвршћих партизанских одреда и њиховим међусобним повезивањем и обједињавањем створени су и повољнији услови за планирање борбених дејстава у ширим размјерама, за напад и на веће окупаторске и квислиншке гарнизоне, за проширивање постојећих и стварање нових слободних територија. Такво успјешно вођена борбена дејства донијела су нов устанички полет и била важан подстицај даљњем развоју устанка (Црна Гора, Херцеговина, Босна, Лика, Словенија). Организоване и вођене на оваквој основи, партизанске снаге спремније су дочекале и офанзивне операције надмоћних окупаторских и квислиншких снага, које су на поједина устаничка жаришта услиједиле крајем 1941. и почетком 1942. године. Истина, ове операције указале су и на неке слабе стране устаничке територијалне организације. Но, важно је истаћи да су дистигнути степен организованости партизанских одреда и њихови борбени и морални квалитети били онај доминирајући фактор који је омогућио да се одржи борбено језгро тих снага и да се, понављајуће, на основу искуства из тих операција, већ крајем исте године, формирајем Прве пролетерске бригаде, а ускоро и других покретних јединица, отвори нова етапа у изграђивању и борбеној ефикасности оружаних снага НОП-а.

Након Септембарског савјетовања, рад на изграђивању војне организације НОП-а попримио је скоро у свим земљама и покрајинама Југославије карактер битке КПЈ за сузбијање устаничке стихије и за стварање сталних и чврстих оружаних формација са свим квалитетима организоване оружане сile. Борба за стварање војне организације на основама закључака Савјетовања у Столицама уједно је за многа устаничка жаришта била и борба за савлађивање осеке устанка, која је била захватила поједине области у претходном периоду. Укратко, организација партизанских јединица и афирмација њихове офанзивне тактике ратовања била је и најзначајније поље оног општег фронта борбе КПЈ за стварање што ширег јединства народа и за даље изграђивање и стабилизацију основа НОП-а.

У периоду који је услиједио непосредно иза закључака и ставова Савјетовања у Столицама, на свим ослобођеним територијама била је постављена мрежа НОО. Поред сеоских, настали су и дјеловали и многи општински, срески, окружни, па и Главни народноослободилачки одбор за Србију. И у овом периоду, иницијатори нове власти били су партизански штабови и руководства КПЈ. Они се за

нову власт залажу, јер у њој виде проширење базе устанка и чвршеће сједињавање фронта и позадине. Формирање НОО, без обзира на то да ли су мјесни, општински, срески или окружни, одвијало се упоредо са свакодневним оружаним акцијама партизанских одреда. Главна упоришта нове власти била су, по правилу, везана за ослобођену територију. Али, било је и таквих примјера да су НОО били формирани и на неослобођеним подручјима.

Примјеном принципа непосредне демократије у начину стварања и облицима активности, ови су одбори израстали у основне органе НОП-а. Радом на мобилизацији нових бораца, снабдијевању партизанских одреда, организовању транспорта, збрињавању рањеника, рјешавању привредних и других питања на ослобођеним територијама, органи народне власти су осигуравали прерастање ове територије у снажне ослонце за вођење НОБ-а. С друге стране, својом револуционарном демократском праксом, они су били најснажнији израз друштвено-политичке оријентације устанка.. У њима су народи и народности видјели гаранцију не само успјешне борбе против окупатора, већ и перспективу за остварење својих социјалних и националних стремљења.

По начину настанка, улози коју су вршили, циљевима за које су се борили и начина на који су радили, НОО нису били класични већ револуционарни органи власти. Они су, у ствари, били центри окупљања и револуционарног стваралаштва најширих слојева народа, односно, најшири облик политичког организовања на платформи ослободилачке борбе. Као такви они су изражавали револуционарну суштину НОБ-е.

Упоредо са развојем војне организације, као и НОП-а у целини, спровођен је низ мјера и у погледу бржег организацијског прилагођавања Партије условима развитка устанка.

Рад КПЈ, од окупације до устанка, био је испуњен необично живом и многоструком активношћу. Она у то вријеме лецима, прогласима, животом ријечју и на друге начине позива народ на отпор против окупатора, буди у њему вјеру у сопствене снаге, устаје против масовног терора и покоља и, што је најважније, и сама се свим својим бићем оријентише на оружане припреме устанка. У вези с реализацијом тих припрема дошло је и до јачања и масовнијег помјерања партијских кадрова из градова и индустријских центара у правцу будућих жаришта устанка.

У прва три мјесеца оружане борбе, партијско чланство у свим југословенским земљама и покрајинама ангажује се, углавном, на рјешавању војних проблема устанка. Због тога, као и због појачаног притиска окупатора и колаборациониста, многе партијске организације нису у могућности да се баве властитим кадровским уздаљањем. Долазило је и до низа поремећаја у погледу организовања ћелијске активности.

Закључци Септембарског савјетовања налагали су, између остalog и интензивија помјерања у партијској структури, која су требала бити саставни дио настојања да се изграде војне и политичке основе НОП-а, јер је то значило још ефикасније обезбеђивање ру-

ководеће улоге КПЈ у свим правцима. Након Савјетовања настављена је још одлучнија пракса упућивања комуниста и чланова СКОЈ-а из окупираних градова на терен ради покретања оружане борбе у појединим областима. На ослобођеним територијама убрзо су формирана партијска руководства — мјесни, срески и окружни комитети — која су све ефикасније иницирала и усмјеравала развој НОП-а. Организовањем главних штабова и њиховим помјеравањем у центре устаничког покрета, а, такође и највиших партијских руководстава, осигуран је непосреднији и ефикаснији утицај цијеле Партије и учвршење њене руководеће улоге.

У складу са закључцима Савјетовања у Столицама, најпотпуније су се развилије партијске организације и НОП у целини на територији »Ужичке републике«, која је створена у западној Србији за непуна два мјесеца борби и у којој је дејствовало 12 партизанских одреда са око 15.000 бораца. Томе је, свакако, допринио и боравак Јосипа Броза Тита на овој територији као и присуство низа других војних и политичких руководећих кадрова. Партијске организације су бројно јачале, нарочито у партизанским одредима, са јасно израженом тенденцијом да се КПЈ у организационом смислу потпuno среди и да се у цијелој Србији изграде мјесни, срески и окружни комитети КПЈ. Поред тога, Тито је половином октобра 1941. године намјеравао да из Београда пресели Покрајински комитет КПЈ за Србију на слободну територију, да га појача новим кадровима и створи помоћне органе, прије свега агитпроп комисију. Ова мјера није у потпуности извршена услед непријатељске офанзиве. Вrijеме трајања слободне територије није довољно искоришћено за припрему КПЈ и НОП-а у целини за дјеловање у неповољно измијењеним условима, што је касније, поред осталог, довело до застоја, а негде и прекида рада партијских организација.

КПЈ је знатан дио своје активности у Србији, у јесен 1941. године, посветила изграђивању других организација НОП-а, прије свега СКОЈ-а. У свим партизанским одредима формиране су скојевске организације које су знатно допринијеле омасовљењу ових одреда. СКОЈ није покретао само своје чланове у борбу против окупатора, него се заједно са КПЈ ангажовао да обухвати сву антифашистичку омладину и њен рад обједини у једној широкој омладинској организацији. То је и постигнуто формирањем Српског народноослободилачког омладинског савеза октобра 1941. у Ужицу и стварањем његових организација на осталој слободној територији. На тој територији и народноослободилачки одбори су најпотпуније остваривали своје функције. Они су за врло кратко вријеме прерасли из органа борбе у органе власти. Тада су, како је то Тито рекао, удајени први темељи, односно постављена конкретна основа за изградњу нашег политичког система. Народна власт је на слободној територији у Србији остварила почетне елементе друштвене својине, кроз народноослободилачке фондове.

Ставови и закључци Савјетовања у Столицама добили су своју широку примјену и на тлу Босне и Херцеговине. Формиран је одмах Главни штаб НОП одреда за Босну и Херцеговину, који је 19. октобра издао и посебно Упутство, у коме се подробно говори о зна-

чају и начину спровођења Септембарских закључака у пракси. У духу овог Упутства формирано је у Босни и Херцеговини више снажних партизанских одреда који су, властитим снагама и претежно од непријатеља отетим оружјем, ликвидирали више непријатељских гарнизона и ослободили знатан дио Босне и Херцеговине. Главни штаб НОП одреда за Босну и Херцеговину је, поред осталог, настојао да се борба у појединим областима земље синхронизује у јединствену целину.

Упоредо са јачањем и учвршћењем војне организације, пришло се јачању и учвршћењу партијске и скојевске организације. За скоро сваку од територија одреда формиран је окружни комитет КПЈ и приступило се формирању окружних комитета СКОЈ-а. Значајну улогу у јачању и учвршћењу партијске и скојевске организације имале су и разне директиве и упутства Покрајинског комитета КПЈ и Покрајинског комитета СКОЈ-а.

Од септембра до краја децембра 1941. године, формиран је у Босни и Херцеговини и читав низ нових органа народне власти. Формирање НОО и других органа НОП-а одвијало се упоредо са свакодневним оружаним акцијама партизанских одреда. Али, било је и таквих примјера да су НОО били формирани и на подручјима која је окупатор држао под својом контролом.

Незадовољан радом Милована Ђиласа, делегата у Црној Гори, ЦК КПЈ је упутио новог делегата, Ивана Милутиновића, да спроведе закључке са Савјетовања у Столицама. По доласку у Црну Гору Милутиновић је извршио реорганизацију постојећих црногорских партизанских снага на тај начин што је формирао четири партизанска одреда (Ловћенски, Зетски, Дурмиторски и Комски). Истовремено, више пажње је било посвећено и консолидацији покрајинске организације КПЈ. У свим четама основане су организације КПЈ и СКОЈ-а, а половином новембра 1941. године формиран је посебан црногорски одред од 3.650 бораца и упућен у Србију. Овај одред је 1. децембра напао Пљевље и претрпио велике губитке и осипање. Међутим, напад је олакшао повлачење партизанских снага из западне Србије у Санџак. И у Црној Гори, на слободној територији формирани су општински и први срески НОО, као и илегални НОО у градовима. Стваране су и мјесне и општинске организације црногорске народне омладине, која је обухватила око 10.000 чланова, а 30. новембра одржана је покрајинска конференција ове организације.

Главни задатак пред којим се нашла Комунистичка партија Хрватске, након Савјетовања у Столицама, био је знатније ширење политичке основице НОП-а. Чињени су огромни напори да се НОБ организује и води у цијелој Хрватској. Али, због низа чинилаца, устанак се и даље развијао претежно у областима насељеним српским становништвом. Да би се превазишли слабости у дотадашњем развоју НОР-а, ЦК Хрватске издао је окружницу бр. 3, у којој је указао на пропусте у дотадашњем раду и на начине њиховог отклањања.

Оснивање Главног штаба народноослободилачких одреда Хрватске, октобра 1941. године, имало је посебан значај за даљње ор-

ганизовање, јачање, ширење и повезивање партизанских одреда у Хрватској. У децембру, Главни штаб НОП одреда Хрватске одржава и прво савјетовање у селу Збијег на Кордуну са делегатима Лике, Баније, Кордуна, Горског котара и Хрватског приморја. Ови крајеви били су до тада и главна жаришта устанка у Хрватској. Поред анализе ситуације и оцјене постигнутих резултата, на Савјетовању је донесена одлука о формирању покретних ударних батаљона.

Од партизанских група у Славонији и Мославини организована су и три мања партизанска одреда. Подручје Псуња, Папука и Крндије, постало је, такође, жариште оружане борбе.

Почетком октобра формиран је Штаб партизанских одреда за Горски котар и Хрватско приморје. Закључци из Столица допрли су и до Далмације, где је донесена одлука о формирању Штаба партизанских одреда Далмације. Формиран је и Штаб партизанских одреда за Лику.

Посебна пажња била је поклоњена активности КП Хрватске у градовима. Загреб је, свакако, био и остао снажно упориште партијске активности. Борбена активност испољавала се и у другим градовима, посебно у Сплиту. Руководство КП Хрватске радило је и на обнављању партијских организација, њиховом јачању, ширењу, као и на стварању новог руководећег кадра. Тако је, нпр. у Загорју тешките активности било на обнављању и јачању Партије. Тада су обновљени окружни комитети у Вараждину и Крапини. Истовремено, КП Хрватске развија живу активност на линији афирмације циљева НОБ.

Упоредо са стварањем и јачањем партизанских одреда, на ослобођеној територији развијају се и органи револуционарне власти — НОО у селима, општинама и котаровима. Они преузимају бригу о опскрби партизанских јединица, а баве се и низом других питања. На ослобођеном подручју дјелују и многи акциони одбори, одбори народне помоћи, народноослободилачког фонда итд. Као резултат политичког дјеловања Партије, већ од септембра, уз СКОЈ се јављају и политичке организације омладине и жена.

Још до Савјетовања у Столицама, у Словенији су били постигнути запажени успјеси на политичкој мобилизацији маса. Из ових успјеха стајала је ОФ која је имала широку мрежу одбора са изграђеном структуром до њеног врха, врховним пленумом ОФ, посебним заштитним апаратом — ВОС, техником и везама. ОФ је у љето и јесен 1941. доживљавала константан успон и играла је истовремено двоструку улогу: била је политичка организација која је окупљала велики дио напредних и слободоумних Словенаца и народна власт која је обављала функцију војне позадине.

Међутим, основни задатак постављен на Савјетовању у Столицама, да се дигне широки народни устанак бар у једном дијелу Словеније, није се могао остварити све до прољећа 1942. године. Истина, крајем октобра и почетком новембра 1941. године, партизанске чете из Штајерске и Доленске покушале су да дигну устанак уз Сутлу и Саву, тј. на подручју са којег су нацисти депортовали становништво у Њемачку. У том циљу биле су извршене и добре поли-

литичке и војничке припреме. Али, због надмоћних окупаторских снага које нису дозволиле повезивање партизанских јединица и лоших временских услова, овај план није остварен.

Други, много успјелији покушај био је децембарски устанак у западној Горењској и Горњој савској долини. Он се састоји од низа акција које су водиле партизанске чете и групе. Мада у војничком смислу нису постигнути неки резултати, ове акције су позитивно утицале на опредјељивање сељаштва и политичких група изван КПЈ за НОП.

Побједом политичке линије КПЈ, формирањем Покрајинског комитета КПЈ за Македонију на челу са Лазаром Колишевским и Војног штаба, половином септембра 1941. године, створене су основне претпоставке за консолидовање партијске организације у Македонији и њено оспособљавање за организовање оружане ослободилачке борбе. Први и најважнији задатак на коме је радио Покрајински комитет био је организационо и политичко учвршћење партијске организације, чишћењем од колебљивих елемената и оспособљавање партијских кадрова за борбу против бугарског и италијанског окупатора. Пораст антиокупаторског расположења народа и народности у Македонији омогућује новом руководству КПЈ да врши припреме за формирање партизанских одреда. Полазну основу чинили су Скопски партизански одред, који се од августа 1941. налазио на скопској Црној гори и Прилепски партизански одред, формиран у септембру 1941.

Оружаном акцијом Прилепског НОП одреда на полицијску станицу и затвор у Прилепу, 11. октобра, почeo је устанак македонског народа. Формирање првих партизанских одреда и њихова оружана дејства имала су огроман значај за даљњи развој НОП-а у Македонији. Македонски народ је тиме показао да у њему постоје организоване снаге које води КПЈ, спремне да заједно са осталим народима Југославије пођу у борбу против окупатора за национално и социјално ослобођење.

Устанак у Војводини, у току 1941. године, развијао се неравномјерно. Та неравномјерност је била посљедица услова у којима су дјеловале партијске организације Баната, Бачке и Срема.

Након низа оштрих обрачуна са окупатором, у којима је било и већих губитака, остатак партизанских одреда са територије Баната окупио се у Сјевернобанатском одреду, кога је окупатор онемогућио да се преко Бачке пребаци у Срем.

Послије првих акција против мађарских окупатора, у Бачкој су извршена масовна хапшења, прије свега чланова КПЈ и СКОЈ-а, па се НОП свео на мање ударне и диверзантске групе.

Партијске организације у Срему нашле су се у ситуацији да дјелују без веза са покрајинским руководством. Овдје се КПЈ оријентисала претежно на политичко дјеловање на селу и успјела је да створи два партизанска одреда.

У децембру, у Пећинцима је одржано и Окружно савјетовање КПЈ за Срем, на коме је одлучено да се формира Главни штаб партизанских одреда за Срем и да се сачини план оружаних акција.

Због сложеног положаја у коме се нашао НОП у Војводини, прије свега у Банату и Бачкој, Покрајински комитет за Војводину је одлучио, почетком новембра, да се обуставе оружане акције, да се сједињени Сјевернобанатски одред раздвоји у првобитне одреде, а ови да се повуку у своја села и изграде базе за зимовање и да се, истовремено, приступи обнављању и учвршћивању партијских организација.

У друштвено-политичким односима на Косову и Метохији није одмах дошло до таквих промјена које би омогућиле примјену одлука Савјетовања у Столицама. Већина чланова КПЈ била је и даље ангажована на раскринавању окупатора и квислинга и на разбијању илузија код једног дијела заведеног становништва да су фашистички окупатори ослободиоци Косова.

Од партизанских десетина и група формирани су, у јесен 1941. године, Први метохијски позадински одред и Косовски позадински одред. Један дио бораца на Косову налазио се и у Копаоничком одреду. Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију одржао је сајетовање, децембра 1941. године, на коме је одлучено да се партијска организација на Косову и Метохији организационо среди, учврсти и да се још шире отвори према укључивању људства из редова албанског становништва.

И поред становитих напора КПЈ, све одлуке Савјетовања у Столицама нису могле да буду у потпуности спроведене. Ради се, прије свега, о проширивању политичке основе НОП-а, односно, о стварању јединственог народноослободилачког фронта. Мада је КПЈ појачала контакте са појединим локалним првацима Земљорадничке, Демократске и других партија, ипак већина од њих није узела учешћа у борби против окупатора, под разним изговорима.

Посебан значај Партија је придавала разговорима са четницима Драже Михаиловића.

Четнички покрет Драже Михаиловића развио се од једне групе официра, подофицира и војника југословенске краљевске војске, која се није предала њемачким јединицама. Она је, још половином маја, за своје сједиште изабрала Равну гору у западној Србији и почела око себе окупљати српске буржоаске националистичке антиосовинске снаге, најприје у Београду и западној Србији, са тежњом да се прошири на цијелу Југославију. У почетку, ова група не мала јасну политичку платформу, осим става да је прерано започињати било какав обрачун са окупатором и да треба чекати док не дође до расплета на великим свјетским фронтовима. Међутим, избијањем устанка и доласком изјесног броја грађанских политичара на Равну гору, почиње да се формулише политичка платформа овог покрета са изразито српским националистичким циљевима.

Оружана борба народа Југославије против окупатора, под руководством КПЈ, принудила је четнички покрет да форсирено почне формирати своје одреде и да се са планина спушта у градове, које су партизани већ ослободили. Поред војних активности, четнички покрет се ангажује и политички, ослањајући се на четничку традицију и Монархију да би српске масе привукао на своју страну. Динамичан развој устанка принудио је и Дражу Михаиловића да убр-

зано формира четничке одреде и њихово политичко тијело — Централни национални комитет. Догодило се, вјероватно не случајно, да су народнослободилачки покрет и четнички покрет тежиште своје активности усмјерили према западној Србији у љето и јесен 1941. године. Циљеви и једног и другог покрета, који су били дијаметрално супротни, управо ће се у оштријем виду најприје сучелити на тој територији у периоду трајања »Ужичке републике«.

Обавијештено о постојању групе четника на Равној гори, око Драже Михаиловића, руководство КПЈ је настојало, залажући се за широку платформу народнослободилачке борбе, да придобије четнике за сарадњу у борби против окупатора. У том циљу вођени су разговори између руководилаца два покрета, Јосипа Броза Тита и Драже Михаиловића, у Струганику 20. септембра и у Брајићима 26. и 27. октобра 1941. године. Међутим, оба разговора завршена су без успјеха. Штавише, Драже Михаиловић је убзано припремао своје одреде за обрачун са народнослободилачким покретом. У почетку, Драже Михаиловић је, користећи ширину платформе народнослободилачке борбе, водио дволичну политику — преговарајући истовремено са народнослободилачким покретом и са окупатором и његовим сарадницима, али дugo није могао држати такву позицију. Већ крајем октобра 1941. године, опредијелио се за обрачун са народнослободилачким покретом, свакако рачунајући на присуство окупатора и на подршку изbjегличке југословенске краљевске владе и британске владе, са којима је успоставио радио-везу крајем септембра.

Међутим, четничке снаге од око 3000 људи, којима је тада располагао, биле су недовољне за уништење НОП-а у западној Србији и он је за кратко вријеме претрпио пораз. То се, управо, догодило у тренутку када су југословенска и британска влада вршиле притисак на владу Совјетског Савеза да хитно интервенише да се партизани ставе под команду Драже Михаиловића. Иако совјетска влада није попустила овом притиску и није се јавно изјаснила, ипак се у њеним средствима информисања почине да пише афирмативно о Дражи Михаиловићу. И кад је радио-Москва, половином новембра, јавио да је Михаиловић вођа свих снага које се боре против окупатора у Југославији, што је сазнао и Врховни штаб НОП одреда за Југославију, Тито је наредио да се обустави борба са четницима и да им се понуде преговори, све у циљу да се не праве спољно-политичке тешкоће Совјетском Савезу, прије свега у односима са Енглеском. Постигнут је споразум о прекиду борбе, али четници нису обуставили своју контрапреволуционарну дјелатност. Штавише, искористили су њемачку офанзиву у западној Србији крајем новембра 1941. и легализовали се укључивањем у Недићеве одреде, у оквиру којих су узели масовно учешће у борби против НОП-а. Самим тим су посредно, а касније и непосредно почели сарадњу са њемачким окупатором. Тако су се већ 1941. јасно обликовала два фронта: један ослободилачки и револуционарни, који је предводила КПЈ и други контрапреволуционарни, у коме су четници претендовали да играју главну улогу, мада у његове оквире улазе окупатори и њихови са-

радници, за које се претпостављало да ће са поразом окупатора и они нестати и да ће четници бити она снага која би битно могла да утиче на послератно друштвено уређење Југославије.

Док је четнички покрет Драже Михаиловића успио да успостави везу са британском и југословенском краљевском владом и да успјеше народноослободилачког покрета у борби против окупатора 1941. представи свјетској јавности као своје, дотле КПЈ није имала могућности да продре у свјетску јавност. Једину везу са спољним свијетом имала је преко Коминтерне, али су у то вријеме те везе биле нередовне, јер су ишли преко Коминтернине радио-станице у Загребу, Свакако да је Коминтерна била обавијештена ко се бори против окупатора у Југославији, али то из својих разлога није преносила у јавност у вријеме одсудне битке пред Москвом између Совјетског Савеза и нацистичке Њемачке. Ипак су југословенски комунисти у Москви, уз сарадњу неких руководилаца из Коминтерне, успјели да организују радио станицу »Слободна Југославија«, која је од 10. новембра 1941. свакога дана емитовала вијести на српскохрватском језику. Међутим, вијести о четничком покрету морале су да буду судздржљиве. Партизани су поменути први пут тек 23. новембра, а прве вијести да су морали да се боре и против четника, тек у прољеће 1942. године.

За то вријеме, југословенска краљевска влада у Лондону уживајала је гостопримство енглеске владе и одржавала је дипломатске односе са свим земљама антифашистичке коалиције, а у Југославији, њен представник Драже Михаиловић имао је редовну радио-везу са обје владе и све успјеше народноослободилачког покрета приписивас је четничком покрету. Без обзира на све што је наведено, устанак у Југославији је врло брзо привукао пажњу антифашистичке коалиције, по својим размјерама и успјесима. О томе је Совјетски Савез био упознат преко Коминтерне, а Енглеска преко извјештаја, који су почели да стижу из Југославије, а прије свега, преко телеграма прве енглеске мисије која је упућена четницима Драже Михаиловића. Међутим, од свега тога, у јавности ових земаља знало се врло мало или готово ништа. О устанку се говорило неодређено, па се није могао извести закључак ко води ослободилачку борбу у Југославији — четници или партизани. КПЈ је привремено била онемогућена да својим успјесима продре у свјетску јавност, али је она упорно наставила да води борбу и да обавијештава чланице антифашистичке коалиције о успјесима народноослободилачког покрета. Плодови уложених напора у борби за међународно признање НОП-а стићи ће касније. Али, битно је да је ту борбу КПЈ започела још 1941. и да је још тада придавала велики значај спољно-политичком фактору и била свјесна тешкоћа на које ће наићи борба за признањање остварених револуционарних тековина народноослободилачке борбе.

Њемачки, италијански, бугарски и мађарски окупатори, сваки на свом дијелу приграбљене територије Југославије, предузимали су одређене мјере да разбију народноослободилачки покрет. Не скватајући у почетку снагу оружаног устанка југословенских народа, оку-

патори су покушали да помоћу полицијских јединица сузбију устанак, вршећи притоме безуспјешне покушаје да се инфильтрирају у редове КПЈ. Кад им то није успјело, ангажовали су све своје сараднике и домаће издајнике да то учине они умјесто окупатора, па су у Србији ангажовали Милана Недића, формирајући некакву квислиншку владу, затим Димитрија Јоћића и Косту Пећанца. На територији која је обухватала Хрватску и Босну и Херцеговину, у ту сврху употребљене су све расположиве усташке снаге Анте Павелића. И у другим земљама и крајевима Југославије ангажовани су сарадници окупатора у борби против НОП-а.

Међутим, врло брзо су отпале илузије да ће домаћи издајници моћи да разбију устанички фронт, па су њемачке и друге окупаторске јединице почеле тражити појачања од својих врховних команда. И сам Хитлер је скватио озбиљност војно-политичке ситуације у Југославији, да су витални интереси њемачког и других окупатора знатно угрожени, па је 16. септембра наредио фелдмаршалу Листу да угushi устанички покрет на Балкану, подразумијевајући, прије свега, покрет у Југославији. У првом реду требало је освојити велику партизанску слободну територију у западној Србији и Шумадији, која је називана »Ужичком републиком«. У ту сврху су, поред постојећих, доведене две њемачке дивизије и одмах је отпочела њихова противофанзива, најприје у Мачви и Подрињу, а затим на централни дио »Ужичке републике«. Оне су према становништву партизанских мјеста примјењивале најбруталније репресалије, пљачкајући и палећи читава насеља, затим масовно убијајући становништво, не штедећи притоме ни жене, старице и дјецу. Да би што више застрашио народ, њемачки окупатор почeo је да врши одмазде масовним стријељањем не само у Мачви и Подрињу, него и у Крагујевцу, Краљеву и Београду, тако да су њемачки војници, само у јесен 1941. године, стријељали у Србији преко 20.000 талаца. Што нису уништиле на лицу мјеста, казнене експедиције су спроводиле у концентрационе логоре и затворе, које су у својим рукама држали окупатори или домаћи издајници, али под контролом окупатора. Ти концентрациони логори су били успостављени у свим земљама, а највише их је било у Хрватској, Србији Босни и Црној Гори. Неки од логора су били стални, где су затвореници дуже задржавани и одатле су извођени на стријељање, као на примјер Бањица, Јасеновац итд. Други, пак, као Сајмиште, служили су као сабирни логори, одакле су заробљени партизани или таоци упућивани у интернацију у друге земље, прије свега у Њемачку и Норвешку.

Њемачки окупатор је наставио прогоне и исељавање Словенаца у октобру 1941, одлуком о, такозваном, трећем таласу исељавања Словенаца у широком појасу уз Саву и Сутлу. Са ранија два таласа, своје домове је принудно напустило око 72.000 Словенаца из њемачке окупационе зоне. Масовне злочине починиле су усташе у Хрватској и Босни и Херцеговини уништавајући српско и јеврејско становништво и све комунисте и патриотски оријентисане људе, без обзира на националну припадност.

Италијански окупатор је у својој окупационој зони прогонио и уништавао не само партизане, него и становништво. Тако је у

Сплиту ухапшено око 1.000 лица, од којих је један дио одведен у интернацију. Између осталих, пао им је у руке и Раде Кончар, секретар ЦК КП Хрватске.

Такође и бугарски окупатор хапси и прогони не само комунисте у југоисточној Србији, где му полази за руком да разбије Врањски НОП одред. На оружану акцију Прилепског НОП одреда у Македонији, бугарски окупатор је одговорио терором и ухапсио је око 800 грађана из Прилепа и околине. Сличне репресивне мјере примјењивао је и мађарски окупатор у Бачкој и Барањи.

Упркос терора, у свим крајевима Југославије народноослободилачки покрет је одолијевао налетима непријатеља.

Њемачка врховна команда није могла поднijети ове успјехе НОП-а. Зато је одлучила да се устанак по сваку цијену брутално угуши. Напад на »Ужичку републику« дрогодио се у вријеме одлучујуће битке за Москву. Главни удар извршиле су 342-га и 113-та њемачка дивизија, уз садејство њемачких посадних јединица и сарадника окупатора, Недића, Љотића, четника Косте Пећанца и Драге Михаиловића. Удруженi, непријатељи су за кратко вријеме успјели да заузму слободну територију у западној Србији. Највећи оружани отпор пружио им је Ужички раднички батаљон на Кадињачи, који је изгинуо бранећи одступницу осталим партизанским јединицама и Врховном штабу. Један дио партизанских одреда са те територије, од око 1.500—2.000 људи, повукао се у Санџак и послужио као основа за формирање Прве и Друге пролетерске бригаде.

Овим нападом њемачки окупатор постигао је значајан успјех, мада му није пошло за руком да зада уништавајући ударац НОП-у.

Њемачке и италијанске оружане снаге нанијеле су озбиљне ударце и партизанским одредима и у другим дијеловима Југославије. Неки одреди су разбијени, али борба против окупатора није престала. Док су се непријатељи народноослободилачког покрета ангажовали да униште постојећа жаришта устанка, појављивала су се нова у јужној Србији, Срему, Далмацији, Горском котару, Славонији, попримајући масован карактер. Упркос привремених узмицања у Србији, Словенији и Црној Гори, у цјелини гледано, КПЈ и народноослободилачки покрет су у сталном успону, па је крајем 1941. било у Југославији око 80.000 партизана, а према непотпуним подацима, у борби против окупатора и домаћих издајника је погинуло око 3.000 чланова КПЈ. До великих поремећаја у раду партијских организација посебно је дошло на територијама које су биле ослобођене па поново окупиране.

Z U S A M M E N F A S S U N G

DIE KPJ BEIM AUFBAU DER POLITISCHEN UND MILITÄRISCHEN GRUNDLAGEN DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG

Die Besprechung von Stolice i J. 1941.

Nach einer dreimonatigen Entfaltung des Aufstandes in Jugoslawien und nachdem Josip Broz Tito, Generalsekretär der KPJ und Kommandant des NOPOJ-Hauptstabes, vom besetzten Belgrad auf das befreite Territorium in West-Serben übergewechselt war, wurde in Stolice bei Krupanj im September 1941 eine militärische Besprechung abgehalten, auf der bedeutsame Beschlüsse gefaßt und Stellungnahmen erarbeitet wurden. Zu den wichtigsten davon gehören: die Einführung einheitlicher Formen der militärischen Organisationen für das ganze Land und, im Zusammenhang damit, die Umbenennung des bisherigen (Glavni) Hauptstabes der Truppen der Volksbefreiungsbewegung (NOP) Jugoslawiens in (Vrhovni) Oberster Stab und die Bildung von Hauptstäben der NOP-Truppen für die einzelnen jugoslawischen Länder und Gebiete; die Verbreiterung der politischen Basis der Bewegung durch die Schaffung von Organen der neuen revolutionären Herrschaft; ein Übereinkommen über elastischeres Wirken der KPJ — und SKOJ (Bund der Kommunistischen Jugend Jugoslawiens) — Organisationen auf befreiten und besetzten Territorien usw. Kurz, auf der Beprechung von Stolice wurden die wichtigsten strategischen Fragen von militärischem, politischem und Partei — Charakter erfaßt.

Nach dieser September — Besprechung ging man in allen jugoslawischen Ländern und Provinzen schnell an die Realisierung der gefaßten Beschlüsse. Ihre Anwendung jedoch hing in großem Maße von den konkreten Bedingungen und Umständen ab, unter denen die einzelnen Parteiführungen arbeiten.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Недим Филиповић

О ЈЕДНОМ АСПЕКТУ КОРЕЛАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ ИСЛАМИЗАЦИЈЕ И ЧИФТЛУЧЕЊА

— *Неке импликације исламизације у Босни и Херцеговини*

Аспект поменуте корелације има једну своју садржинску компоненту феноменолошки помјерену у позадину збивања у етапи чифтлучења чија је садржина у знаку захватања хришћанске земље, тако да се та компонента демистификује и помјера на целну страну збивања тек у каснијој етапи чифтлучења, када, поред хришћанских земаља, у масован захват чифтлучења долазе и мусиманске земље. Чифтлук као установа и чифтлучење као успостављање и акумулација чифтлучких добара закономјерни су резултат развоја османског феудалног система који је у свом феудално-својинском устројству заснован на тимарском имању као досљедном оживотворењу принципа државне земље (ерази — и мири). Османско освајање Босне имало је и као мотив и као посљедицу успостављање османског класно-имовинског система у тој регији. Али, и ту је, као у сваком освајању хришћанских земаља, реалитет те чињенице мистификован идејом вјерског рата (*cihad*), то јест идејном представом о религијском неријатељству османске мусиманске заједнице пре-ма хришћанској заједници земље која постаје објекат освајања. Након освајања, идеја светог рата се у освојеној земљи рефлекстује у

чињеници да владајућа религија постаје мусиманска вјера, а хришћанске и друге конфесије су, сходно хисторијским реалитетима, само толерисане и њихови припадници нужно дискриминовани. Та дискриминација својом збиљом пробија границе формално-правне једнакости мусимана и хришћана, обавезом цизје, као изразом друштвеног положаја хришћана, максимумом ресм-и чифта подређеног хришћанског аграрног произвођача, под именом испенде, као изразом његове личне подређености господару тимара и немогућношћу хришћанина да постане пуноправан припадник оријентално-мусимanskог града. У очима хришћанина, управо због овакве дискриминације хришћана, у први план садржине освајачког карактера османске власти извија непомирљива вјерска супротност мусиманске и хришћанске вјере, помјерајући у задњи план тог садржаја њену класно-социјалну и класно-политичку суштину. Тако се у реалитету османске владавине, као у неком хисторијском зрцу, ствара инверзија изворне османске идеје о светом рату, усмјерена бићем хришћанина према османској власти као њеном носиоцу, прожимајући се у свијести хришћанина с представом непосредно доживљаване вјерске дискриминације. Тако су суштински класно-имовински, класно-социјални и класно-политички односи добивали изразити вјерски аспект. Овај феномен османске освајачке владавине, иако артикулисан посебном специфичношћу турско-мусимanskог Истока, није у свом суштинском језгру никакав османско-турски спецификум. Он је израз бића османске феудалне државе.

Из хисторијског искуства о држави као таквој зна се да је држава, као инструмент класне власти мањине над већином, по дефиницији, непотпуна и сама за себе и сама по себи недовољна творевина у функцији насиља које одржава друштвену равнотежу за рачун владајућег слоја. Инструмент људског отуђења и митизације хисторијске стварности, држава је од својих почетака, по логици свог бића, ради своје улоге и свог трајања, своју функцију митизације хисторијских реалитета не само додатно појачавала, него и извorno заснивала, наравно у идеализираном аспекту свог божанског пројекла, религијом као тоталним отуђењем човјека пројицираним у метахисторију, у божанску сферу метафизике. Тако се религија у спознајном погледу јавља као идеолошки корелат државе, а у онтолошком погледу као њена митолошка аура. Сходно чињеници да је држава резултат реалног развитка друштва, достигнутог ступња хисторизације његовог бића, и религија, као попратна појава државе, слиједи њену еволуцију. У времену у коме ничу први нуклеуси примитивне државе религија има вид полиморфне митолошке представе, као инверсне или још потпуно неотуђене слике реалности, са неизbjежном тенденцијом помјерања њеног митолошког комплекса, произашлог из натурално-религијског поимања свијета, у апстрактни простор метафизике. Том процесу религијског отуђења човјека одговара у хисторији врхунско отуђење човјека у епохи робовласничке државе. Пароксизму отуђења човјека у реалној хисторији морао је слиједити пароксизам религијског отуђења човјека: прерастање политеизма у монотеизам. То је била прекретна тачка у међусобно конгруентном кретању реалнохисторијс-

ког отуђења човјека и религијског отуђења човјека. Једном достигнути врхунац крајњег могућег отуђења човјека у хисторији се не може прекорачити. Дотадашњи процес морао је узети инверсан смјер. То је назначено лаганим и мучним процесом разотуђења човјека у феудалној епохи. У апстрактном простору религијске метафизичке фантастике таква промјена смјера је немогућа. Смјер враћања у хисторијску реалност било је могуће остварити једино актом реалнохисторијске деструкције те метафизичке фантастике. Немогућност таквог чина имала је у феудализму за основу чињеницу да је постигнути степен људске слободе био још незнатан и слабашан у односу на хисторијски увријежену отуђеност човјека. Али, премда још ситуиран у позадински план хисторијске сцене, почетак процеса разотуђења човјека унио је извјесну диспропорцију у корелацију између државе, као политичке форме постојања друштва, и религије, као његове идеологије. Као резултат тога, религија више него икада долази у први план хисторијске сцене. Као протутежа почетку разотуђења човјека, она се још дубље усељава у људске душе, она постаје кључни тумач постојећег поретка ствари, окрећући према метафизици хисторијску стварност. Она постаје моћно средство у политици државе да учврсти постојеће стање, засновано на феудалној хијерархији и патријархалним везама унутар ћелија те хијерархије, поставком о једновјерном народу, о поистовјећењу сецуларног и вјерског бића феудалног друштва. Овдје је митологија у епској свеобухватности спуштена на земљу, али њене одредбе су на небу. Кичму те митологије чини бинаризам владајуће конфесије и припадништва народу-поданику државе. Ни један од тих елемената сам за себе није довољан за пуноправно учествовање у миту државе и друштва. Исто тако, у том бинаризму владајућа конфесија не може се супституирати другом конфесијом истог религијског учења, нити се припадништво народу-поданику може супституирати припадништвом сродној етнији, а да се не говори о сасвим другој религији и сасвим другом етничком припадништву у односу на тај бинаризам. Тај бинаризам је логичка конзеквенца идентификације свјетовног и вјерског бића свих појединача феудалног друштва, а његова класна функција састоји се у томе да се спонтаношћу тог бинаризма тотализују »природна права« владајућег слоја друштва и »природне дужности подређених слојева друштва и мистификује насиље које иза тога стоји.

У структури таквог односа егзистира антагонистичко двојство стварне ситуације које спрегом религиозне мистификације и патријархалности веза у ћелијама феудалне хијерархије бива премошћено и сведено у синтезу постојећег друштвеног *status quo-a*. Чињеница да се постојећи друштвени однос надређености владајућег слоја и подређености осталих слојева друштва остварује у идентичности положаја обје поменуте стране, с обзиром на оба фактора реченог бинаризма, и поред мистификујуће улоге вјере, води, ако не до кидању, а оно прозирности образине која закрива класну експлоатацију засновану на насиљу. Ту компоненту демистификације постојећег односа неутрализира захваљујући својој интимној спреза са вјером, патријархалност друштвених веза у ћелијама феудалне

структуре на тај начин што у свијести епохе ствара представу о »свом подређеном човјеку« и »свом надређеном господару«, као о »природном« начину егзистирања друштва. Тиме се феудално друштво једне државне заједнице затвара само у себе ради одбране свога начина постојања. То је, у ствари, законитост племенске структуре друштва, подигнута на један виши ниво, чији садржај представља схватање да све што је »туђе« крвној вези племена и његовој духовној вези цементираној комплексом религијске представе угрожава племенску заједницу и мора остати ван ње. Овакву слику феудалног свијета уочавамо и у средњевјековљу наших народа. Отуда је застрашујућу силину потреса изазвала појава Турака у знаку њиховог завојевачког потхвата. Они из основа деструирају постојећи бинаризам наших средњевјековних држава и успостављају свој бинаризам, осадржен сасвим туђим елементима: туђом етничком припадношћу и туђом религијом. Отуда се у свијести епохе османском освајање и успостављање османске власти зрцали у двоструком виду: као друштвено-политичко поробљавање и као вјерско поробљавање. Иако се османска држава увек развијала у свјетско царство, дакле у заједницу различитих народа и вјера, она није могла премостити свој властити бинаризам: припадност турском народу и припадност муслиманској религији. Само присутност та два елемента турског бинаризма омогућавала је крајњу пуноправност учешћа у миту османске државе. Истина, свјетски карактер Османског Царства стварао је илузију о премошћавању тог бинаризма, али његове коријене није никад докинуо. То што су на кључне положаје Османског Царства долазили људи нетурског поријекла не руши, него, напротив, потврђује ову истину. Јер, редовно су на такве положаје долазили људи који су путем девширме били у својој младости повргнути присилној етничкој асимилацији, као и трансформацији религиозног бића. Привилегија муслиманских феудалних породица у Босни да дају своју мушку дјецу у девширму, да би доспјела до највиших државних положаја, посредно указује на то, наиме да оне прихватањем ислама нису интегрално уклопљене у бинаризам османске државе. Турски израз »потур« којим се означује босански муслиман, понејвише сељак, било да је изворно тursки, са значењем: сукнене сељачке хлаче обилног и набораног тура, било да је реминисценција из нашег језика, има пејоративан призвук и упућује на горе изнесену поставку.

Не треба изгубити из вида да се исламизација на Балкану, започета, заједно са ширењем османске власти, у 14. и 15. вијеку, одвијала у сасвим другим условима и у сасвим другој историјској ситуацији него што је била епоха масовног ширења ислама која је непосредно слиједила појави ислама на свјетској историјској позорници. Док је епоха масовног ширења ислама, подударајући се са војном и етничком експанзијом Арапа са Арабијског полуострва у ближи и даљи азијски простор и средоземни појас Африке, са скоком на Пиринејско полуострво, падала у вријеме када се свијет арапског завојевања убрзано кретао у феудалну друштвену формацију, исламизација на Балкану започета је и спровођена у времену када је феудализам на Балкану улазио у зрелу фазу развитка, а хриш-

ћански монотеизам представљао је друштвено укоријењену и цивилизацијски засновану религиозну представу свијета. Како се види, разлика између тих двију хисторијских ситуација је била огромна. На Балкану се исламски монотеизам сукобио са хришћанским монотеизмом, а сукоб између та два монотеизма није у својој садржини носио елементе ријешења стварних епохалних потреба хисторије, замјену нижег развојног ступња религије вишим развојним ступњем религије, него су у средишту те садржине биле политичке потребе османске државе, праћене — то је неизбjeжно правило хисторије — моралним и интелектуалним увјерењем о изворној аутентичности ислама и надмоћи његове божанске истине над хришћанством. У погледу прихвататања једне религије, у реалној хисторији свијест религије о самој себи није посљедња инстанца хисторијске одлуке, него ту одлуку конституишу стварне потребе хисторијског развитка. У оваквом сукобу религија сав емоционално-интелектуални и морално-религиозни арсенал који тај сукоб прати, иако феноменолошки на просценију збивања, у самој суштини ствари пада у споредни план, а његово мјесто заузимају политичке потребе сукобљених страна, тако да политички медијум постаје критериј вјерског суђења. Од таквог стања ствари само један корак води манипулисању вјерске идеје од стране политичке идеје, травестиране религиозним аспектом. Степен агресивности манипулисања вјерском идејом од стране политичке идеје у изравној је оvisности о сили која иза те идеје стоји и којој та идеја служи.

У свјетлу горњих излагања, феномен исламизације на Балкану појављује се не само као судар двије монотеистичке религије него, како је речено, и као конфронтација османског феудалног бинаризма са бинаризмом балканских средњевјековних држава. Ондје где је други члан бинаризма — религија, представљала монолитни конфесионални фактор, након рушења државе, није дошло до масовне исламизације, а ондје где конфесионални фактор није био монолитан, као у Босни и Албанији, дошло је до масовне исламизације. Манипулисање вјерском идејом од стране османске политичке идеје вршило се и према хришћанима и према прелазницима на ислам. То манипулисање вјерском идејом према хришћанима вршено је у двоструком виду. Први његов вид је вјерска, друштвена и политичка дискриминација хришћана, док је други његов вид привидно и привремено докидање дискриминације у друштвеном, имовинском и политичком погледу према припадницима затечене феудалне класе који би се укључили у тимарски систем, служили османском војној сили и османском држави, као и према старјешинском слоју влаха, војводама, кнезовима, примијурима, лагаторима, који су добијали тимаре, чифтлуке и друга добра, служећи османској војној сили, ангажовању влаха у османским војним и полувојним формацијама и остваривању крупних подухвата колонизације пустих земаља влашким масама, да би у касније вријеме и припадници феудалне класе и припадници старјешинског влашког слоја изгубили те повластице и пали под пуни удар отворене вјерске дискриминације.

Манипулисање вјерском идејом од стране османске државе у односу на исламизовано становништво у нашим крајевима није имало тако отворено агресиван карактер као према хришћанима, него је та агресивност била мистифицирана спољном страном муслуманске вјерске и политичке солидарности. Користећи се митом муслуманске вјерске идеје и митом политичке идеје османске државе, Турци су наше муслимане доводили у положај средства за јачање османске власти и њеног поретка. Они су од њих стварали једну врсту протутеже према матичној хришћанској маси из које су муслимани произишли. Пошто се домаћи муслимани ни у етничком ни у вјерском погледу нису могли потпuno уклопити у бинализам османске државе, као услов за пуноправно учествовање у миту те државе, Турци су, ослањајући се на богато искуство турско-монголске традиције и исламске традиције уопште, као и на универзалност исламске цивилизације у чији су круг домаћи муслимани ушли, створили такво хисторијско стање у коме су муслимани дошли у положај повијесног привјеска османске државе, неке врсте корпус сепаратура, неке врсте тампона у устројству османског поретка у нашим крајевима. У таквом стању, наши су муслимани двоструко третирали од двије стране. Турци су с њима поступали као са својеврсним етничким и вјерским хибридом, као надомјестком турског бића и продуженом руком своје моћи. Ту је долазила до израза чињеница да се исламизација у нашим земљама вршила у знаку преласка из једног облика квалитативно истог ступња еволуционог религијског развијатка у други облик тог развијатка у условима пуног размаха феудалне формације друштва, тако да је прелажење из хришћанства у ислам, пошто није у својој основи имало дубље хисторијске потребе на линiji вјерско-повијесне еволуције, избацивало у први план хисторијске феноменологије етничко-политичку компоненту, у чијем конституирању је у феудалној епохи религија играла важну улогу, па је прелазак на ислам добивао физиономију не само напуштања старе вјере, него и одвајања од етничких и политичких основа нашег феудалног друштва. Такво хисторијско стање стварало је оптичку илузију о бићу наших муслимана и код Турака, и код хришћана и код самих муслимана. У лупи тог времена преламала се искривљена и мистификована представа о муслиманима као »Турцима«, чија је силуeta, у заосталој и конзервативној свијести, дотрајавала до у модерну епоху. Није случајно да Турци припаднице неких муслуманских народа, на примјер Арапе и Персијанце, чије су територије временом биле или потпuno или знатним дијелом апсорбоване османском државом, нису никад етнички својатали. Ти су народи на хисторијски закономјеран начин прешли из једне ниже вјерске митологије у вишу вјерску митологију и њу су уградили у своје средњевјековно биће. То су исламски староставни народи, који су прије Турака ушли у круг исламске вјере и исламске цивилизације и чији су језици били основни класични медијум духовног стварања интелектуалне комуникације, а којима се у тој функцији тек касније прикључио тursки језик. Ту Турци нису могли путем политичке идеје манипулисати вјерском идејом у назначеном аспекту. Они су били обухваћени јединством исламске цивилизације која

је била израз монолитности исламске вјере и то се манифестовало у чињеници да се код Турака укупна духовна дјелатност остваривала, осим турског језика, на арапском и перзијском језику, као су-периорним класичним језицима исламске цивилизације. Употреба арапског и перзијског језика као средстава књижевног, научног па и административног комуницирања, само је израз феудалног универзализма чији је носилац била владајућа феудална класа. Та је цивилизацијска парадигма пренесена и у област духовног стварања код босанских муслимана, с тим да је овдје у подручју поезије, књижевне, хисториографске и друге свјетовне прозе доминирао турски језик, док је, захваљујући класичном образовању муслманских теолога и правника, у области вјерске прозе преовлађивао арапски језик. Али, Турци су у односу на поменуте муслманске народе, који су били обухваћени османском државом, манипулатију вјерске идеје путем политичке идеје спроводили на други начин. Већ у идеји светог рата (*cihad*), имплициран је концепт свеобухватне муслманске солидарности, универзалног муслманског заједништва вјере и цивилизације у опозицији према немуслманском свијету. Османска држава, која се развила у свјетско царство, понашајући се као представник и бранилац заједништва муслманске вјере и цивилизације, створила је могућност манипулисања вјерске идеје од стране политичке идеје. Овај у суштини средњовјековни концепт прошао је до модерне епохе својеврсну еволуцију. Он је своју озбиљну напуклину доживио крајем 15. односно почетком 16. вијека, када је у иранском свијету коначно преовладао шиизам, што је довело до популаризације унутар ислама на његов сунитски и његов шиитски дио и када је започео дуги период конфронтације између османског царства и перзијске државе. Заједно са слабљењем османске државе и све снажнијом имплантацијом европског трговачког капитала у свијету у виду зачетака европске колонијалне моћи, као последице великих географских открића и установљења поморских комуникација између Европе и осталих дијелова свијета, у даљем току времена овај средњовјековни концепт кретао се према својој модерној акцепцији, али да притом до данашњег дана не изгуби своју изворну средњовјековну суштину.

У 19. вијеку, пред налетом свјетске експанзије европског капитализма и масовног захватавања под европску власт великог броја ваневропских територија у виду завршавања свјетског процеса стварања европске колонијалне моћи, при чему је под удар тог процеса дошао значајан број исламских земаља, а Османско Царство у свом мучном дотрајавању било витално угрожено, овај концепт поприма форму цанисламизма, као израза заједничких интереса исламских народа и њихове дефанзивне солидарности пред настанима европског капитализма и пред модерним процесима трансформације свијета, у чије је оквире улазила неизбјежност рушења дотрајалих комплекса феудалне формације и отварања путева за стварање модерних нација. Тада концепт је нову храну налазио у противречностима између колонијалне владавине европског капитализма у муслманским земљама и неизбјежности поменутих процеса, које је

тај колонијализам својом капиталистичком суштином подстицао, а својом колонизаторском улогом гушио.

У 20. вијеку, у коме долази до свјетско-хисторијских промјена у виду стварања путем социјалистичке револуције, у току првог свјетског рата прве, велике социјалистичке државе, а у резултату другог свјетског рата и послије њега у виду конституисања социјализма као свјетског друштвеног система, експлозије ослободилачких покрета у колонијама, рушењу класичног колонијализма и стварања на тлу бивших колонија мноштва националних држава, као и трансформирања капитализма у његовој империјалистичкој фази у мултинационални капитализам, идеја панисламизма добија један нови валер и једну нову функцију, која треба да служи као нова дефанзивна брана, често у парадоксално агресивној, нарочитој форми, пред укупним фронтом поменутог забивања. Форсирајући овештајућу идеју заједништва исламског свијета и муслимана у цијелом свијету, која превазилази границе држава и друштвених система, пројицирајући идеализирану и идеализирајућу слику улоге ислама у муслиманском средњевјековљу у простору 20. вијека, савремени панисламизам, одражавајући тешкоће и противрјечности друштвено-економских и политичких процеса у исламским земљама, притиске империјализма и за заосталу друштвену свијест забрињавајућу неумитност прогресивних кретања у свијету, развио је апсурдну тезу о универзалној надмоћности ислама као друштвеног система, о његовој супериорности над постојећим савременим друштвеним устројствима, настојећи да под тај свод подведе и укупне међународне и међудржавне односе између муслиманских земаља, као и односе између таквих земаља и земаља у којима егзистирају и муслиманске популације.

Направили смо овај дужи екскурз до у модерну епоху не да бисмо назначили на овом примјеру консеквенце у нашој савремености манипулације вјерске идеје од стране политичке идеје, јер то не улази у оквир нашег разматрања, него да бисмо у конспекту који досиже до нашег времена, вративши се феномену исламизације у нашим земљама, освијетлили још једну страну тог феномена, проматрану дуж једне сагледиве ретроспективе. Горе смо назначили бит исламизације у нашим земљама и хисторијску слику степена друштвеног развитка у коме се исламизација остваривала. У Босни, где је у другој половини 15. вијека и у 16. вијеку дошло до масовне исламизације, друштвено-политички аспект исламизације почeo је већ у 16. вијеку своју лагану еволуцију, која ће до краја тог вијека добијати извјесно убрзање, тако да ће се у 17. вијеку појавити обриси новога стања у односима босанских муслимана, прецизније, у односима босанских муслиманских феудалаца и Турака. Већ у првој половини 16. вијека, када је османска држава била на врхунцу својих снага, у регистрима одлука централне власти (*mühimme defterleri*), као и у другим актима и исправама, запажа се једна уочљива појава. Босанске спахије који су имали тимаре ван Босне, у провинцијама Румелије и Анадолије, у великом броју траже да им се тимари замјене за одговарајуће тимаре у Босни. Није потребно истицати да је такав захтјев босанских спахија имплицирао тенден-

цију да се босанске спахије концентришу у Босни и да се тиме у Босни смањи број спахија небосанског поријекла. Како смо то раније на другом мјесту назначили, бирократски апарат царевине окретао је, особито у другој половини 16. вијека ствари у другом правцу, додијељујући припадницима централне и регионалне бирократије велики број зеамета и тимара. Већ се у тој фази може назријети сукобљавање интереса босанских спахија и османске државе. Класна садржина тог сукобљавања стоји у знаку настојања босанских муслиманских спахија да они буду главни, ако не искључиви, уживаоци феудалне ренте у Босни. Заједно са слабљењем османске државе у задњим деценијама 16. вијека, овај сукоб интереса добија све јасније обрисе и све јаснију класно-политичку садржину, да би послије битке код Сиска 1593. г. прерастао у изричит и енергичан захтјев да се у Босни устави установа оцаклук тимара. Чињеница да је централна власт удовољила томе захтјеву показује колико се промијенио однос снага. Већ сам израз »осак« указује на смисао те установе. Тим се изразом означавала не само породица, огњиште, него изворна укоријеност, домаће поријекло породице. Тиме су искључивани странци из посједовања тимара у Босни. Како је посједовање тимара често било везано за вршење неке функције у регионалној власти, то је значило да је установа оцаклук тимара водила преласку таквих функција у руке босанских феудалаца. Одредба да оцаклук тимар може наслиједити сваки мушки члан једног оцака још је више сужавала могућност да спахије и функционери ванбосанског поријекла посједују оцаклук тимаре. У противном, они су морали остати у Босни, ту се укоријенити и бити на крају асимилирани.

Развој установе оцаклук тимара у 17. вијеку и у даљем времену стоји у знаку настојања османске власти да установу оцаклук тимара у Босни ограничи само на спахије босанског поријекла и упорног става босанских спахија да оцаклук тимар буде владајућа установа, да они буду једини уживаоци тимарске ренте. Оваква ситуација слабила је хомогеност спахијског реда у Босни, рађала су противности између домаћих босанских спахија и »странаца«. Дуги и неуспјешни кандијски рат и катастрофалне послједице великог бечког рата крајем 17. вијека само су ишли на руку учвршћењу установе оцаклук тимара. Успјешна улога Босне у одбрани свог територија и својих граница у 18. вијеку потврдила је двије ствари: значај и снагу босанских муслиманских феудалаца и суштину оцаклук тимара као основе моћи тих феудалаца. У оваквом кретању ствари и чифтлушки посјед је одиграо не малу улогу. У ствари, установа оцаклук тимара и установа чифтлука у Босни се појављују као двије фаџете феудалног посједа, као двије његове физиономије, једна јавно-правна, а друга приватно-правна, које се међусобно прожимају и међусобно јачају. Овакав развој који је започео крајем 16. вијека довео је до тога да се испод површине османског феудалног поретка у Босни стварала нека врста домаће, босанске субструктуре у сфере феудалног посједа, као основне анатомске окоснице тог поретка, што није могло остати без ефекта на социјални и политички простор тог поретка. Босанске спахије биле су османске спахије, босански оцаклук тимари углабали су се у режим османског тимарског система,

босански чифтлуци били су под сводом османске установе чифтлука. Речена субструктура формално је била у складу с османском структуром, тако рећи, она је била унутрашња мускулатура османске власти. Али, чињеница да су домаћи феудалци били господари тимарске и чифтлужке ренте, да су даваоци аграрне ренте били домаћи сељаци, дакле »њихови сељаци« освјетљавала је у површинском привиду суштину стања ствари, разарала илузију идентитета османске структуре и босанске субструктуре. Та капитална чињеница уносила је у основне посједовне и друштвене установе османског феудализма у Босни посебну суштину и посебни смисао. Тако је и османска установа феудалних првака и угледника (ayañ ve eṣṭaf), која се временом у Босни развила из своје стандардне османске функције, прерасла у функцију артикулације индивидуалитета и моћи босанских муслиманских феудалаца.

У Босни се унутар схеме османског бинаризма, прецизније, испод његовог површинског слоја, конституисао субструктурни босански феудални бинаризам, који је под муслиманском физиономијом евоцирао бинаризам босанске средњевјековне државе, са приближно истом или сасвим сличном структуром оба фактора бинаризма: иста етногенетска основа заједнице у њеној класној конституцији феудалне надређености и феудалне подређености и троцлани састав конфедералне припадности, у коме је, у односу на средњевјековну босанску државу, један члан измјењен: мјесто богумилства заузела је муслиманска вјера. Ова чињеница је у свијести епохе, прије свега у класној свијести муслиманских феудалаца, створила поједностављену представу о богумилском поријеклу муслимана. Она се у спрези са реалним чињеницама о томе да су босански муслимани једним својим дијелом потицали од присталица босанског богумилства и са домишљањима која немају везе с науком, одразила и у нашој хисторијској науци. Спознајна и онотолошка анализа горњег факта указује на двије важне ствари. Прво, да се еволуција у положају босанских муслимана у погледу поимања њиховог бића, која је водила на путу дистанцирања од Турака, реченом субструктурном бинаризму и била њиме, узвратно, подстицана, у свијести босанских муслимана, прије свега у свијести водећег домаћег феудалног слоја, изражавала као сазнање и промишљање свог етногенетског припадништва друштвеној цјелини из које су они произишли, дакле хришћанској цјелини, чије је манифестовање у условима османске владавине тражило најлогодније и најмање разорно формулирање. Отуда истрајавање на представи о поријеклу муслимана од присталица богумилства, као типичне хришћанске херезије, осуђivanе и прогоњене од ортодоксног хришћанства. Друго, услови хисторијске ситуације у којима је извршена исламизација босанских муслимана и из такве ситуације проистекло вјерско биће босанских муслимана одразили су се на начин, досег и ефекат учешћа религијског фактора, у медијуму исламске цивилизације који је обухваћао муслимане, у формирању њиховог етногенетског бића. Религијски фактор био је доволно јак да створи основу за промјене у њиховом етничком бићу, али недовољно снажан да разори изворну базу тог бића. То је дошло до израза у формирању поменуте босанске субструктуре. Вре-

менска линија исламске митологије у њеној функцији мистифицирања друштвеног бића, у правцу наметања вјерског фактора као основне одредбе тог бића, била је код босанских муслимана много краћа него код народа који су примили ислам у раној ери ширења ислама. Тиме се не жели рећи да је мусиманска вјера босанских муслимана и у ком погледу била друкчија по бићу и аутентичности од мусиманске вјере код тих и других народа. Овдје се посматра ислам, као и свака друга вјера, у његовој хисторијско-друштвеној функцији митизирања друштвеног бића. У резултату горе наведене чињенице, та митизација друштвеног бића босанских муслимана није унијела у конституцију тог бића преваленцију исламског универзализма и универзалности мусимanskog заједништва који би код њих потисли или деструирали смисао за секуларну представу хисторије и свијета и осјећање етногенетске повезаности и заједништва са средином из које су произишли и у којој су живјели. Испољавање те компоненте бића босанских мусимана било је спутано и закривено природом и дугим трајањем османске власти. Тако се у револуционарним условима модерне епохе показати да она није била хисторијски уништена. Њена спутаност у епохи османске владавине добијала је израз троструке противрјечности. Прва противрјечност била је противрјечност хисторијске ситуације у којој је извршена исламизација и противрјечност положаја исламизованих у османском феудалном поретку. Друга противрјечност која се до краја 16. вијека почела експлицитно испољавати јесте противрјечност османског бинаризма и субструктурног босанског бинаризма, чија је вањска ознака чињеница да се и босански феудалци и сељаци и други подвргнути друштвени слојеви јављају у двострукoj улози: и као фактори структуре османског бинаризма и као фактори субструктурног босанског бинаризма. Језгро противрјечности ту чине двије ствари. Прво, да мусимани дјеломично, а хришћани тотално не задовољавају схему бинаризма османске државе, што се код мусимана изражава у томе да су објект дјеломичне манипулатије османске државе, а да су хришћани објекат тоталне манипулатије османске државе. Друго, да ти исти фактори у исто вријеме задовољавају субструктурни босански бинаризам, да они, у ствари, конституишу тај бинаризам. Трећа противрјечност лежи у начину класног испољавања субструктурног босанског бинаризма. Та противрјечност је концентрирана у двоструком положају и двоструком понашању босанских мусиманских феудалаца. С једне стране, они субструктурни босански бинаризам заснивају по обрасци бинаризма босанске средњевјековне државе: на истој етногенетској основи првог фактора тог бинаризма и трочланој конституцији другог фактора тог бинаризма. С друге стране, босански мусимански феудалци, као носиоци босанског субструктурног бинаризма, поред тог бића, носе у себи биће османских феудалаца и понашају се унутар тог субструктурног бинаризма потпuno на линији османске идеологије спровођења вјерске дискриминације као средства појачања класне експлоатације. У том свјетлу, одржавања представе о богумилском поријеклу босанских мусимана појављује се као средство да се овај противрјечан положај босанских мусиманских феудалаца превазиђе. То премоштава-

ње омогућује чињеница да је богумилство било не само једна хришћанска херезија, него и једна конфесија која је била докрајчена и ишчезла под османском влашћу. Наравно, босански феудалци у премоштавању назначене противрјечности понашају се као османски феудалци и користе се османском идеолошком представом о универзалности мусиманске вјере, која вреовлађује етничко и друштвено биће босанске заједнице и конфронтира се са православном и католичком конфесијом у виду дискриминације тих двију конфесија. У духу такве идеологије све је досљедно и све је у реду: ислам заузима мјесто нестале богумилске конфесије, као прогоњене и дискриминоване херезије, од стране католичанства и православља и тај однос, у инверсном смјеру, тотализује у виду османске верзије дискриминације према католицима и православним. Природно, у цијелом горе изложеном комплексу улога вјерске мусиманске интелигенције, као духовног дијела феудалне класе, била је значајна. Духовни слој феудалне класе имао је у Босни двије специфичне ознаке. У почетку османске владавине он је био ванбосанског и у већини ванбалканског поријекла и одиграо је значајну улогу у ширењу и стабилизовању исламизације у Босни. Временом, његов етнички састав се знатно измјенио уласком у његове редове људи босанског поријекла. Ипак, до краја османске владавине он никад није имао хомоген домаћи састав. У том се тенденције његове еволуције нису подударале са тенденцијама развитка свјетовног дијела босанске феудалне класе. Таква особеност развитка духовног дијела феудалне класе у Босни давала је наглашено обиљежје његовој другој специфичној означи, која је проистекла из његовог бића представника вјерске и духовне мисли ислама. У том се друштвено биће духовног феудалца у односу на принцип релације вјерског и секуларног фактора, разликовало од бића свјетовног феудалца. Док је биће свјетовног феудалца у религијском фактору видјело метафизичку снагу која идеолошки мотивише и друштвено јача његову моћ, биће духовног феудалца видјело је у феудалном устројству објекат аспирације религиозне идеје да своју метафизичку надмоћ преведе у хисторијски реалност супрематије религије над друштвом. Са таквим саставом и са таквом класно-идеолошком усмјереношћу, духовни дио феудалне класе у Босни био је нужно њен најконзервативнији дио, а на линији односа бинаризма османске државе и субструктурног босанског бинаризма његов положај био је оптерећен дубоком противрјечношћу, а његово биће флагрантном хибридишћу, тако да привид његове ситуiranости у простору субструктурног босанског бинаризма није могао заклонити његово стварно уbjежиште у бинаризму османске државе. Такав, он је све до у модерну епоху остао чврст ослонац мита османске државе и протагонист универзализма исламске религије. Уосталом, назначена противрјечност бића босанске феудалне класе, и њеног свјетовног и њеног духовног дијела, само је наглашени израз хибридног положаја босанских мусимана под османском влашћу.

И субструктурни босански бинаризам који се почиње оформљавати од краја 16. вијека је не само хибридан, него је и мистифициран. Хибридан је јер се остварује унутар једне туђе, освајачке др-

жаве и представља домаће издање друштвеног поретка те државе. Мистифициран је јер представља оживљавање бинаризма средњевјековне босанске државе тако што етногенетско заједништво, као први члан тог бинаризма, бива у хисторијском аспекту своје социјалне и политичке бити потиснуто и закривено муслиманској вјерском дискриминацијом, то јест апсолутном доминацијом муслиманске вјере као искључивом основом другог члана тог бинаризма. Та антагонистичка противрјечност два члана субструктурног босанског бинаризма откривала је илузорност настојања мусиманских феудалаца да у његовој хисторијској истинитости оживе бинаризам босанске средњевјековне државе. У логику тог субструктурног босанског бинаризма могли су се уклопити само босански мусимански феудалци, мусиманско сељаштво и мусимански грађани. Стога је од степена и обима исламизације зависио настанак и кретање субструктурног босанског бинаризма. Није случајно да је његов настанак везан за врхунску фазу исламизације у Босни, то јест за крај 16. вијека. Тада аспект исламизације открива постојећу противрјечност између бинаризма османске државе и субструктурног босанског бинаризма као његовог хисторијски оствареног корелата. Свако убрзано гибање процеса масовне исламизације у даљем времену продубљавало би ту противрјечност, јер би такав процес приводио субструктурни босански бинаризам фази у којој би, остајући и даље у условима османске власти, корелат бинаризма османске државе, али ослађајући се антагонистичке противрјечности своје структуре, развио своју кохерентну органску физиономију и у бити би изишао из положаја хибридног привјеска османске власти. А то би било у не-помирљивој супротности са суштином устројства османске државе и освајачком природом њене власти, која се у нашим земљама, па и у Босни, ослањала на вјерске подијељености и на манипулацију религиозним митом. Тада аспект природе османске власти не може се занемарити ни при проучавању феномена исламизације. Успостављање босанског пашалука, у љето 1580. године, појављује се у том погледу под занимљивим свјетлом. У својој појавности тада јејалет изгледа као геополитички оквир у коме почиње кристализација субструктурног босанског бинаризма крајем тог вијека, јер су се у њему нашле сврстане поново у једну велику управну цјелину све земље које су улазиле у састав босанске краљевине. То је био јединствен примјер у хисторији османске власти на Балкану. Све остale земље средњевјековних балканских држава биле су распарчане у сандуке и биле подвргнуте румелијском јејалату. Слично је било и са мусиманским земљама на Истоку, које су ушле у оквир Османског Царства. Чак и Албанија, у којој је дошло до масовне исламизације, доживјела је исту судбину. Објашњење успостављања босанског јејалета војно-стратешким потребама османске државе изазива питање о томе зашто Турци у хисторији свога завојевања на Балкану нису из стратешких потреба, особито у тешкој борби са Мађарима, често помаганим европским крсташима, у другој половини 15. вијека и у првим деценијама 16. вијека нигдје успоставили веће војно-административне цјелине које би се подударале са територијама бивших балканских средњевјековних држава, на примјер у Бугарској или у

Србији. У земљама са етнички и вјерски хомогеним становништвом, стварање ејалета чији би се териториј подударао са земљама бивших средњевјековних држава представљало би за покорене народе оживљавање реминисценције на њихову некадању државност, од чега су Турци највише зазирали. Из реченог произилази да су Турци успоставом босанског ејалета ради задовољења својих војно-стратешких потреба били свјесни да тиме стварају војно-административну џелину која се подударала са територијем једне бивше балканске средњевјековне државе. За разлику од осталих балканских земаља, са изузетком Албаније, Босна није имала вјерски хомогено становништво, а такво стање није измјењено ни масовном исламизацијом која је тамо услиједила под османском влашћу. Та је исламизација била довољно широка да се, ради потреба османске државе, могла у османско-муслиманској верзији експлоатисати традиција средњевјековне босанске државе, али недовољно свеобухватна да би се створила вјерски хомогена популација као носилац традиција средњевјековне босанске државе. Излази да је и при стварању босанског ејалета дошло до израза манипулисања религијом и религијским митом. Другим ријечима, исламизација у Босни је послужила Турцима да се, под вођством слоја домћих муслиманских феудалаца који су улазили у склоп османске феудалне класе, ставе у интегралну функцију војно-стратешких и политичких потреба османске државе људски, друштвени, политички, морални, психоментални и цивилизацијски потенцијали баштињени из круга друштвеног бића босанске средњевјековне државне заједнице и њених предања, без опасности да једна таква хисторијска пројекција, у условима продубљене вјерске и цивилизацијске подијељености Босне под османском влашћу, доведе у питање интересе Царевине.

Да је у позадини оснивања босанског ејалета стајао назначени хисторијски концепт, показује примјер Албаније, где је takoђер стварена масовна исламизација, али није дошло ни до успостављања ејалета, ни до стварања ораклук тимара. Исламизација у Албанији одвијала се под друкчијим хисторијским условима и имала је другојачију резонанцу у друштвеном бићу Албанеза. Иако су у Албанији постојале двије хришћанске конфесије, православна и католичка, и биле важан конститутивни елеменат друштвеног бића Албанеза, у Албанији је медијум хисторијског кретања стајао у знаку одсуства пуног ендогеног развитка феудалне формације и на њој засноване државне творевине. Албанско подручје било је у сталном захвату страног феудализма, балканског или средоземно-европског, упркос чијим наизмјеничним имплантацијама се одржавала велика маса племенско-родовских сточарских заједница, све до османског освајања. Такав медијум хисторијског развитка није могао ни онтолошки ни спознајно породити тип друштвеног бића као у Босни, а исламизација у Албанији и као друштвени форманс, и као психоментална и морална компонента носила је дубоки печат наглашене патријархалности. Ту није било, као у Босни, ни феудалне-државне ни својинско-феудалне традиције која би, у условима масовне исламизације, могла послужити као арматура организационе структуре османске моћи.

Успостава оцаклук тимара у Босни је други елеменат апликације поменутог османског концепта. Она под сводом интереса османске државе одржава улогу босанских феудалаца у ширењу и учвршћењу османске моћи, посебно у гравитационој зони босанског подручја и османској експанзији према средњој Европи, па је, према томе, аутентичан израз односа снага. Остварење реченог концепта потврдило је свој реализам у даљој хисторији османске владавине у Босни. Два дуга рата у 17. вијеку, неуспјешан кандијски рат и катастрофичан велики бечки рат, нису довели до губитка основних матичних цјелина босанског територија, а у 18. вијеку, када се османска моћ налазила на рапидној инклинацији, Босна је успјешно бранила своје границе. На површини хисторијских токова изгледало је да субструктурни босански бинаризам непрестано јача, да се релација између њега и бинаризма османске државе окреће у његову корист. Илузорност таквог хисторијског тока, на који су се ослањали босански феудалци потврдили су догађаји у 3. деценији 19. вијека. Покушај Хусеин-капетана Градашћевића да, супротстављајући се реформним модификацијама османског феудализма, субструктурни босански бинаризам преведе у статус аутономног босанског бинаризма прошао је због своје промашене анатомије и своје урасlostи у биће османске државе.

Ипак је горе назначено кретање ствари породило један хисторијски реалан резултат. Од средњевјековне босанске државе, па кроз цијело вријеме трајања османске власти, до у модерну епоху, све матичне босанске земље остале су окупљене у једну цјелину. Иако су у другој половини 15. вијека успостављена три санџака, босански, херцеговачки и зворнички, а њима се од 1537. године придржио клишки санџак, још прије успостављања босанског ејалета 1580. године, све те војно-управне цјелине биле су међусобно тијесно повезане доминантном улогом босанског санџака, као матичног санџака, а ни један педаљ босанског земљишта није ушао у састав неког другог санџака на осталим, сусједним, нашим етно-политичким подручјима, него су, напротив, дијелови таквих подручја улазили у састав постојећих санџака у Босни. Премда је Босна за вријеме османске власти доживјела велике демографске промјене и значајну еволуцију у саставу и односу својих етногенетских компонената, масовна база структуре друштва и окосница осјећања друштвене заједнице, земљодјелско сељаштво, ојачано великим трансформацијом влашких сточара у земљораднике, остало је и даље стварни аутентични представник хисторијског континуитета и изврна снага друштвене заједнице, изврни носилац осјећања заједнице и окосница континуитета њеног хисторијског трајања. Из његовог повијесног битка зрачила је исконска снага асимилације која је остале дијелове друштва, укључујући и популацију мусиманско-оријенталних градова, интегрирала у круг свијести о цјеловитом заједничком учешћу на попришту хисторије. У свом испољавању та свјест није имала идеолошку наметљивост класно-политичких реминисценција босанских феудалаца, већ епску панорамичност преобличавања свих аспеката вјековног тока живота у самородно предање о повијесном бићу Босне и њених људи. Та реална компонента босанске хисторије надживјела

је класно-идеолошке илузије мусиманских феудалаца и урасла је у кретање модерног времена.

Назначено разматрање о повијесном бићу исламизације у Босни, са њеним етногенетским и друштвено-политичким импликацијама, изведено на уопштеој линији еволуције османске власти у тој регији до граница новог времена, омогућује методолошку перспективу за просуђивање неких важних чињеница и појава на релацији између османског феудалног поретка и босанске друштвене структуре морфологизиране тим поретком, као и за могуће промишљање исходног резултата таквог стања ствари у погледу бити хисторијског положаја Босне у новом времену. Како је речено разматрање произшло из потребе да се, у оквиру приказивања исламизације и чифтлучења, освртом на повијесно биће исламизације у Босни створи прилаз освјетљавању корелације између исламизације и чифтлучења са гледишта улоге чифтлучења не само у пропулзији исламизације, него и са гледишта значаја посједовног битка установе чифтлука у стварању претходне основе за настајање босanskог субструктурног бинаризма, као и мјеста те установе у том бинаризму, остаје да се то питање овде изложи. У ранијим излагањима је утврђено да и исламизација и чифтлучење напредују у међусобно корелативном односу. Исламизација се показује као фактор друштвене снаге који поспјешује чифтлучење, а чифтлучење као материјално-посједовна сила чији притисак убрзава исламизацију. Исламизовани сељак у тој етапи чифтлучења не само да није масовно захваћен чифтлучењем, него је, у симулантној спрези са чифтлучењем, бенефициран могућношћу да у врло широкој мјери долази у посјед веома бројних хришћанских баштина.

Иако су и исламизација и чифтлучење феномени османске владавине у нашим крајевима, те обје појаве у Босни попримају посебна обиљежја. Доминантна прта те етапе чифтлучења јесте чињеница да класно-феудалну садржину процеса чифтлучења закрива и мистификује вјерско-идеолошки постулат османске државе, вјерска дискриминација хришћана, тако да се чифтлучење у својој појавности испољава као масовно губљење хришћанске земље. У тој етапи чифтлучења, спровођење вјерске дискриминације према хришћанима одговарало је класним интересима босанских мусиманских феудалаца, јер је убрзање чифтлучења јачало материјалну основу њихове моћи, а у исто вријеме је давало нови подстрек процесу исламизације која је не само у вјерској него и у социјалној сferи јачала њихове позиције, како у односу према османској власти, тако и у односу према хришћанској раји. Отуда врло активна улога слоја босанских феудалаца и у исламизацији и у чифтлучењу, при чему су кориштена сва расположива средства, па и одредбе османског законодавства о сељачкој баштини. Већ је раније истакнуто да је чифтлучко добро постало моћно средство у рукама босанских феудалаца да се парира у току друге половине 16. вијека навали представника централне и регионалне бирократије у стицању тимара на рачун домаћих људи. Укидање категорије хасса земље у тимарима, која је вукла свој коријен из установе личне земље (*terra indomitata*) из босанског средњевјековља, а која је у режиму тимарске земље била

несигуран посјед, везан за уживање датог тимара, довело је до тога да се у свијести тих феудалаца почело увријежавати схватање да је чифтлучко добро нека врста надокнаде за хасса земљу, па на основу тога нека врста оживљавања, у другим условима, установе личне земље феудалаца и њихових породица из наше средњевјековне државе. У тој логици, и установа оцаклук тимара у свијести тих феудалаца попримала је значење неке врсте обнове феудалних добара у породичном наслеђу из босанске средњевјековне државе. Након успоставе оцаклук добара, однос између тимара и чифтлука се у неку руку помјерио, јер су посједници оцаклук тимара, расположујући тимаром у сталном породичном посједовању и задржавајући у руци право давања сељачке земље под тапију, могли да своје чифтлуке углабају у своје оцаклук тимаре. Тиме је само још више слика односа чифтлуке и тимара личила слици односа установе *terra indio-mimicata* и породичног феуда у средњовјековној босанској држави.

Ова хисторијска реминисценција која је досегла модерно вријеме није рецентни продукт зајазног доба османског феудализма у Босни. Она је одиграла у сferи феудалног посједа улогу важног идеолошког сегмента у заснивању босанског субструктурног бинаризма. Није случајно да се вријеме успоставе оцаклук тимара подудара са временом етапе чифтлучења у којој отпочиње масовно захватање земље муслиманских сељака од стране чифтлучара. Иако је почимање масовног улажења земље муслиманских сељака у феудалне чифтлуке посљедица опадања ритма исламизације и досегнуте границе у захватању хришћанских земаља, која се није могла осјетљивије прекорачити без опасности разарања привреде хришћанских села, ипак основни разлог за то треба тражити у дубљој логици класно-феудалне суштине чифтлучења. Корелација исламизације и чифтлучења носила је, управо због класне суштине чифтлучења, противрјечност која је могла бити закривена док су та два процеса текла у уравнотеженој и конгруентној пропорцији. Свако кидање равнотеже у тој корелацији, нагло повећање исламизације или нагло повећање чифтлучења, откривало је ту противрјечност. Уосталом, у природи је свих класно-друштвених појава да се њихова суштина може религијом мистификовати, али да се њоме не може угушити. Тако је и масовно захватање земље муслиманских сељака у чифтлуку почело разоткривати класну суштину чифтлучења и уклањати привид сагласности интереса муслиманских сељака и муслиманских феудалаца под сводом заједничке вјере. Тада ће доћи до пуног израза током 17. вијека и значајно ће утицати на даље токове исламизације. Али, тада посјесе није дериват само подручја чифтлучења, већ улази у шири склоп класно-друштвених појмјерања и учествују у извјесним видовима тих појмјерања, чији оквир чини стварање субструктурног босанског бинаризма и његов однос према бинаризму османске државе. Класно-политичка садржина тог односа стајала је у знаку јачања положаја босанских муслиманских феудалаца који, премда и даље задржавају статус саставног дијела османске феудалне класе, у посједовном, друштвеном и политичком погледу израстају у неку врсту партнера османске државе, сходно реалном односу снага и

заједничким интересима обје стране тог партнерства. Темељни камен тог партнерства јесте одржавање османског друштвеног поретка у Босни, њеног територијалног интегритета, њене безбједности и њене улоге унутар великог комплекса османских посједа у Европи. У том свјетлу, установа босанског пашалука појављује се као оличење заједничких интереса двију страна, док установа одаклук тимара осигурава материјално-посједовну, друштвену, војну и политичку улогу босанских феудалаца у таквој консталацији. Сходно томе, долази до конституирања улоге двију страна у војно-административној управи и тврђавско-територијалном систему босанског пашалука и његових сандака. Османска власт остварује крупне и кључне послове војно-административне и судске управе који, као и раније, обухватају подручје посједовних односа, управне и судске организације, војних снага, система тврђаве, унутрашње сигурности, спољне безбједности, политичке и војне активности сходно политици, смјерница ма и потребама централне власти, али се у ту структуру уградију једна нова установа која ће одиграти важну улогу у учествовању босанских феудалаца у војно-административном и територијално-тврђавском систему босанског пашалука. То је установа капетаније, која своје зачетке има на kraју 16. вијека, да би се у току 17. вијека развила у комплетан и регуларан систем.

Овако крупне промјене у положају слоја босанских феудалаца од kraја 16. вијека имале су за последицу стварање још наглашенијих класних разлика између тог слоја и мусиманског раја, која, заједно са хришћанском рајом, путем тимарских и чифтлучких добара долази скоро под искључиви патронат босанских феудалаца. Тако се захватање земље мусиманских сељака од стране феудалних чифтлучара појављује као израз погоршаног положаја мусиманских сељака у односу на босанске феудалце и као вид приближавања класног положаја тог сељаштва положају хришћанског сељаштва. Тако се назначена класно-друштвена помјерања с kraја 16. вијека кристализују у току 17. вијека у виду, на новим основама учвршћене, сталешке солидарности слоја босанских феудалаца са целином османске феудалне класе, с једне стране, и тренда приближавања класних позиција и класних интереса мусиманског дијела сељаштва и хришћанског дијела сељаштва, с друге стране. Другим ријечима, вјерски привид одредбе класних односа почиње потискивати реалнодруштвена садржина тих односа. Стога се успостављање, у току и подвргнутих сељака (*tafibiiyet*) не може друкчије скватити него као настојање владајуће класе да се вјековно укоријењеним патријархалним обликом локалних веза између феудалаца и сељака замагли класна суштина њиховог стварног односа и учврсти везаност подвргнутих, прије свега мусиманских, сељака за њихове феудалне господаре.

Овакво кретање друштвених односа, сагледано је у конспекту дугих и неуспјелих ратова османске државе, у којима је босански ејалет био у исцрпујућој мјери ангажован, већ након првих деценија 17. вијека доводи до наглог успоравања исламизације у Босни. Док је у успонској фази османске државе исламизација представљала

друштвени и морално-политички акт опредјељења за предности које припадништво муслиманској вјери доноси у циновској феудалној структури османског друштвеног устројства, на силазној линији тог устројства, опште слабљење економске и војне моћи османске државе, растући терети, контрибуције и војне обавезе све су виште притискивали муслиманске плебејске масе у Босни и у току 17. вијека постепено смањивали предности исламизације, разоткривајући класно-социјалну суштину исламизације као морално-идеолошку парадигму којом се, под видом одбране муслиманске вјере, проширује учешће популације у исцрпљујућим напорима за очување османског феудалног поретка. Овакво стање ствари, и поред заједничке опасности за муслимане од спољне агресије и растућег отпора хришћанског становништва и хаџа ускока, пратиле су појаве резистенције муслиманских плебејаца у виду учествовања муслимана у хајдуцији и, поткрај 17. вијека, у отвореним локалним побунама. Овајакв ток развоја у даљем времену илуструју побуне муслиманских сељака у првој половини 18. вијека, посебно у звонничком санџаку.

ZUSAMMENFASSUNG

ÜBER EINEN ASPEKT DER KORRELATION ZWISCHEN ISLAMISIERUNG UND »ČIFTLUK« — SCHAFFUNG

In dieser Schrift legt der Verfasser einige Momente dar, die die Islamisierung in Bosnien und der Herzegowina implizierte. Zu Beginn blickt er auf die Korrelation zwischen Staats — und Religionsidee zurück, um diese Korrelation auf den Binarismus des religiösen und volkshaften Seins zu projizieren, auf den sich der vorkapitalistische Staat gründete. Eine solche Situations — struktur spiegelte sich auch beim Islamisierungsprozeß in Bosnien und der Herzegowina wider. Mit der Errichtung osmanischer Macht in Bosnien und der Herzegowina wurde der Binarismus des vorgefundenen Staates destruiert, und die Islamisierung verstärkte und bestätigte diese Destruktion. Als Resultat davon hatte die Konfrontation mit dem osmanischen Eroberer nicht nur säkulären, sondern überwiegend religiösen Charakter. Das brachte die Islamisierten in eine spezifische Lage. Sie befanden sich, im tiefsten Kern der historischen Realität, zwischen Hammer und Amboß. Dadurch, daß sie sich islamisieren ließen, wurden sie keine Türken, befriedigten nicht das Binarismus-Schema des osmanischen Staates, und zur selben Zeit konstituierten sie sich, in den Augen der Christen, als ein Faktor der Destruktion früherer Werte der bosnischen gesellschaftlichen und religiösen Gemeinschaft. Außerdem war das Sein der Islamisierten in Bosnien und der Herzegowina in seiner geistigen Sphäre gespalten, denn in Bosnien und der Herzegowina kam es zur Islamisierung nicht durch die Logik tiefer Gesetzmäßigkeit der historischen Entwicklung, durch den Übergang von einer niedrigeren zu einer höheren Stufe der Religionsevolution, sondern durch die Ablösung einer Form monotheistischer Religion durch ihre andere, was nach der Definition auf die ent-

scheidende Rolle des außer-religiösen Faktors in dieser Transformation hinweist.

Das zweite wichtige Problemgebiet, das die Rolle der Islamisierung in Bosnien und der Herzegowina impliziert, ist die Rolle der Islamisierung in einigen kardinalen Skizzen der Entwicklung Bosniens und der Herzegowina unter osmanischer Herrschaft, mit weitreichenden Reperkussionen bis in die moderne Epoche hinein. Am wichtigsten ist hier auf jeden Fall die Frage nach dem Versuch der mohammedanischen Feudalherren, im Rahmen einer mobilen Kräftebeziehung zwischen Bosnien und Herzegowina und der Zentralbehörden des Osmanisch-Kaiserreiches, eine Art von substruktuellem Phänotypus des bosnischen Ejalets auf dem Wege zur Schaffung einer besonderen Position dieses Landes im Rahmen des genannten Kaiserreiches herzustellen. Diese besondere Position Bosniens bis zur Schwelle der modernen Epoche war eine bedeutende Errungenschaft, die sich aber in moderner Zeit als chimärische Illusion erwies, die, neben anderen Faktoren, eine Bremse bei der Europäisierung der bosnisch-herzegowinischen Mohammedaner, bei ihrer Einstellung zur Frage der kulturellen und gesellschaftlichen Homogenisierung der Gemeinschaft der Völker Bosniens und der Herzegowina und bei der Entwicklung ihres Bewußtseins davon war, daß die globale Korrespondenz der bosnisch-herzegowinischen Mohammedaner gegenüber der Welt, auch gegenüber nichtmohammedanischen Ländern, in ihrer realen und progressiven Dimension undenkbar und nicht realisierbar ist, ohne die Vermittlung der Gemeinschaft unserer Völker als Erkennungswerte, ohne die es keine auf Dauer geprägte zivilisatorische Relationierung zur Solidaritätseinheit der modernen Menschheit gibt.

Мр Ибрахим Тепић

ИЗГРАДЊА САОБРАЋАЈНИЦА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД СРЕДИНЕ XIX ВИЈЕКА ДО АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

Период од средине XIX вијека до краја велике источне кризе (1875—78) познат је у историји Османског Царства као вријеме интензивних напора на реформисању османског феудалног система. Покушаји реформи у војсци, судству и администрацији посебно су били изражени у европском дијелу Турске, где су реформе требале да успоре националноослободилачке покрете. Такви покушаји реформисања дошли су до изражавања и у босанском ејалету (од 1865. вилајету). У вези с тим, евидентна су и настојања османске власти да измјене привредну структуру европских провинција. Но-во законодавство, у суштини преузето од европских држава, убрзalo је социјалну диференцијацију, посебно у градовима где је процес првобитне акумулације капитала постепено од средине XVIII вијека, нарушавао традиционалне еснафско-феудалне односе и резултирао развојем младе грађанске класе, којој су уски еснафски оквири постали претијесни за испољавање сопствене привредне иницијативе. Укидање еснафа, које је уско повезано са увођењем нових институција, покушај је прилагођавања турског система европском и хронолошки се подудара са појавом првих мануфактуре у Османској Царевини. Еснафска организација у Турској укинута је 1837, а у Босни и Херцеговини тек након насиљног увођења реформи, 1851. године. Мада су еснафи још дуго времена давали тон градској привреди Турске, њихово излажење испод окриља власти, посебно након што су им одузете судске функције и пренесене на трговачке судове, законом од 1860,¹⁾ значили су отварање нових могућности младој трговачкој буржоазији у изражавању сопствене привредне моћи. Један од првих услова за бржи привредни напредак Босне и Херцеговине као најзападније провинције Царевине, била је изградња комуникација и њено повезивање у јединствено привредно подручје.

1) А. Д. Новичев, *История Турции*, Новое время, часть третья 1853—1875, Изд. ЛГУ, Ленинград 1978, 133.

Оваква настојања привредних кругова наилазе на подршку војних стручњака који изградњи саобраћајница дају војностратешки значај.

Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини, у другој половини XIX вијека, није била предмет посебне обраде у нашој историографији. О томе се писало једино успут, у оквиру ширих тема, те су подаци о саобраћају разбацини по разним чланцима и студијама без претензија за комплекснији приступ овој проблематици. Зато нам је намјера да на основу нове и до сада непознате, углавном, руске архивске грађе, нешто више кажемо о томе како је текла изградња друмског и жељезничког саобраћаја у Босни и Херцеговини у контексту отоманске саобраћајне политике.

До средине XIX вијека, колски саобраћај у Босни и Херцеговини био је врло слабо развијен. Транспорт је обављан, углавном, товарним коњима. Путеви који су били у употреби често су датирани из средњег вијека. Када је 1804. године избила српска револуција и када је, усљед ратних операција, био промијењен традиционални правац кретања људи и роба, који се одвијао долином Мораве, нагло се повећала важност, тзв. цариградског друма. Овај пут је био најважнија веза Босне са Румелијом и Цариградом. Заинтересованост Француске, у вријеме континенталне блокаде, за сухоземну трговину са Турском повећала је значај не само овог пута за промет памука, већ и Босне као транзитног подручја, чији су се трговци ективно укључили у ову размјену између Истока и Запада. За кратко вријеме постојања Илирских провинција, оживјели су стари трговачки путеви долинама ријека савског, а донекле и јадранског слива.²⁾ Послије Наполеонове пропasti, босанскохерцеговачка трговина само привидно се враћа у старе оквире. Заинтересованост за сусједно аустријско тржиште стално расте, као што расте заинтересованост аустријског трговачког капитала за Босну и Херцеговину. Међутим, основна препрека за повећање размјене између развијеног аустријског, а пре-ко ње и средњеевропског и балканског тржишта, био је недостатак одговарајуће путне мреже у европској Турској, а посебно у Босни и Херцеговини, где је конфигурација земљишта била таква да је захтијевала велика улагања у изградњу путева. Странни путници који су путовали кроз Босну и Херцеговину су истицали да је недостатак комуникација основна препрека њеног привредног напредка. Представници турске власти нису чинили готово ништа на плану побољшања путне мреже. Задржан је стари обичај да се о путевима и мостовима брину локално становништво и разни добровори. Путеви су организованије поправљани само онда кад је то било нужно, или кад је одређеним путем требао да прође неки од високих турских функционера.³⁾ Тада су на поправку путева позивани сељаци из околних села, а поправка је вршена само провизорно.

Од средине XIX вијека настаје нови период у изградњи путне мреже у Босни и Херцеговини. Караванске су путеве све више поче-

2) Др Мидхат Шамић, *Француски путници у Босни на працу XIX столећа и њихови утисци о њој*, Сарајево, 1966, 229—234, 236—245.

3) Др Милан З. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становљања, од средњег века до наших дана*, Београд 1932, 340.

ли замјењивати колски. У складу са основним интенцијама турских реформи инаугурисаним Хатишеријом од Гилхане, хришћани су у молби султану, 1850. године, тражили да се што прије приступи оправци путева и мостова, успостављају поште »и осталих потребних средстава за напредовање трговине и заната« Радови су требали бити изведени о државном трошку.⁴⁾ Јако је иницијатива имала привредне мотиве, први колски пут у Босни и Херцеговини, кога је почeo градити Омер-паша Латас, требао је да послужи, првенствено у војне сврхе. У циљу повећања војне оперативности, нарочито артиљерије, Омер-паша је одлучио да сагради колски пут између два најважнија пункта у Босни — Сарајева и Травника. У исто вријеме, покушало се са уређењем поштанског пута на релацији Сарајево — Бусовача — Босански Брод. У ту сврху из Цариграда је дошао специјални службеник који је »имао да обавља поштанску службу у Босанском Броду«.⁵⁾ У Пролеће 1851. године, Омер-паша је издао строге наредбе за изградњу пута од Сарајева до Травника и од Бусоваче према Босанском Броду. Да би је провео у дјело, Хајрудин-паша је позвао сарајевско грађанство на ангарију. Аустријски генерални конзул у Сарајеву, др Димитрије Атанасковић, 7. марта 1851. године је извијестио кнеза Шварценберга о почетку градње пута према Травнику. У овом извјештају, између остalog, стоји да »на њему ради више стотина радника«, а да су у почетку били ангажовани »само сељаци хришћани и муслимани«. У истом извјештају, Атанасковић пише: »Јуче, 6. марта 1851. године, на основу једне Омер-пашине наредбе објављено је преко телала да Сарајлије морају лично да раде на градњи овог друма без разлике на вјеру и сталеж, хришћани, муслимани и јевреји, како муфтија тако и владика, бег, ага, најбогатији трговац и најсиромашнији надничар, укратко свако мушко лице у старости од 10 до 80 година. Од овог посла једино су се изузимали болесници и богаљи. Давање замјене у овом послу није допуштено.«⁶⁾ Слиједећег дана, становници 122 сарајевске махале су изашли на кулук. Од алата су носили корпе, крампове и сл. Пијаца је била пуста, а трговачке и занатске радње затворене.⁷⁾ Страна штампа је забиљежила да је пут Сарајево — Травник грађен од Травника и од Сарајева, да је са сарајевске стране у почетку било ангажовано само сеоско становништво (300 до 400) кулучара, а да су кулучари, у недостатку колица, шљунак и пијесак носили у сепетима и торбама. Пошто је тако организована градња ишла споро, Омер-паша је наредио да се обавеза кулука прошири и постане свеобухватна. Према овим подацима, само је град Сарајево дневно давао 4.000 кулучара.⁸⁾ Рад на путу, обављен кулуком, био је врло површан. Сводио се на набацивање материјала на стари пут. О бла-

4) Исто, 341.

5) Хамдија Капицић, Омер-пашина наредба за изградњу друма Сарајево — Травник, Гајрет, год. XIX, бр. 2. Сарајево, фебруар 1938., 27.

6) Исто.

7) Исто.

8) М. Влајинац, Згон или кулучење..., 342.

тогвременом трасирању пута није било ни говора. Умјесто потпорних зидова постављан је плетер, који је засипан шљунком и пијеском. Атанасковић примјећује да су путеви у Босни и Херцеговини грађени »против свих грађевинских правила«.⁹⁾ И поред свих напора пут Сарајево — Травник није завршен до Омер-пашиног одласка. Изграђена је само дионица од Сарајева до Алипашина моста.¹⁰⁾

Након Омер-пашиног одласка из Босне, за слиједећих десетак година је престала готово свака активност на изградњи путева. Руски конзул у Сарајеву, А. Ф. Гильфердинг, запажа 1857. да је колима могуће путовати само сат хода од Сарајева, а да у граду постоје само двије кочије (бос. паше и аустријског ген. конзула). Гильфердинг заједљиво пише да »у Босни људи не познају други начин путовања осим јахања«,¹¹⁾ чиме је желио да покаже како је колски саобраћај био неразвијен.

Приликом поновног доласка у Босну, Омер-паша је желио да настави изградњу војно-стратешких комуникација. Са собом је довоје из Цариграда пет инжењера којима је постављен задатак проширења друма Сарајево — Вишеград — Нови Пазар. Овај пут је, према замисли Омер-паше требао да има, прије свега, војни значај. Како је у току турске акције 1861. године, Сјеница требала да послужи као центар снабдевања турске армије животним намирницима, било је неопходно да се овај пут заврши у најскоријем времену.¹²⁾ И заиста, већ у новембру 1861. године, свечано је отворен пут од Сарајева до Вишеграда. На свечаности приређеној у част пуштања у промет овог друма присуствовали су и конзули европских сила.¹³⁾ У извјештају од 29. новембра 1861. године, руски конзул у Сарајеву Е. Р. Шчуљепников, обавјештава А. Б. Лобанова-Ростовског, директора Азијског департмана иностраних послова Русије, да је овај пут веома добар, погодан за колски саобраћај и да заслужује одобравање и похвалу, тим прије што је »проведен кроз готово не-проходне планине« и што поред војног има и трговачки значај.¹⁴⁾

Доласком у Босну Топал Осман-паше (1861—1869) настаје период интензивних напора на изградњи колских путева у Босни и Херцеговини. За разлику од Омер-паше који је у изградњи комуникација давао предност војно-стратешким интересима Османског Царства, Осман-паша овом моменту претпоставља економско значење путне мреже. Изградњу колског саобраћаја он је посматрао са аспекта провођења реформи. Исте 1861. године, изграђен је пут од Сара-

9) Рудолф Заплата, *Привредне прилике у Босни и Херцеговини половином XIX вијека*, ГЗМ, LXV, Сарајево 1933, 85.

10) Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, Сарајево 1937, 296.

11) Александар Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Стадиј Србији*, Сарајево, 1972, 91.

12) Архив внешней политики России, Москва (АВПР), Посольство в Константинополе, 1861, дело (д.) 2325, Е. Р. Шчуљепников — А. Б. Лобанову — Ростовскому, Сарајево 4/16 јула 1861, листа (л.) 70.

13) АВПР, Посольство в Константинополе, 1861, д. 2325, Е. Р. Шчуљепников — А. Б. Лобанову Ростовскому, Сарајево, 19/31 XII 1861, л. 120.

14) Исто.

јева до Високог, а отпочета је изградња пута Сарајево — Брод.¹⁵⁾ Још у мају мјесецу 1861. руски конзул у Сарајеву извијестио је амбасаду у Цариграду да је у току изградња пута према Бос. Броду, пута чију је градњу прије десет година започео Омер-паша. На путу је, у јеку пољских радова, радило 300 радника.¹⁶⁾ Према тврдњи М. Прелога, Осман-паша је преузео изградњу овог пута без одобрења Министарства саобраћаја, без употребе новца из државне благајне и без потребног техничког особља. Уз то, имао је опозицију међу домаћим Муслиманима, који су му наводно пребацивали »да се то он спрема за долазак Шваба«.¹⁷⁾ Без обзира на то, Осман-паша је у децембру мјесецу 1861. отпутовао из Бањалуке у Дервенту са циљем да види како тече изградња пута од Бос. Бранда према Сарајеву.¹⁸⁾ Уз помоћ масовног кулуга, овај пут је изграђен 1864. године. Имао је уређен и систем ханова. На путу из Сарајева су изграђена, између остalog, преноћишта у Витезу, Жепчу, и Дервенти, а из правца Бранда у Шеварлијама, Врандуку и Кисељаку. Поред њих, на овом путу се налазио већи број ханова.¹⁹⁾ Путовање од Сарајева до Бранда трајало је од три и по до четири дана. Коњаник га је могао савладати за 30 сати.²⁰⁾ Према подацима аустроугарског конзула С. Теодоровића, дужина овог пута је износила 165 км.²¹⁾ Његовом изградњом Босна је први пут добила друмско-колску везу с Аустријом. О овом путу свој суд дао је Портин комесар Ахмед Цевдет-паша, који га је дијелом пропутовао средином 1864. године. »То је трговачки пут, који је лијепо уређен, те је на њему увијек до 250 теретних кола у промету.«²²⁾ Секретар Ахмед Цевдет-паше Паско Васа-еф. истиче да је изградњом друма до Бранда босанској трговини отворен пут на Саву. Из разумљивих разлога он је одобравао начин на који је пут грађен, истичући да је становништво одмах увидјело користи које доносе изграђене комуникације. Он тврди да су становници почели правити кола и да »чак показују склоност да добровољно раде«.²³⁾ До аустроугарске је окупације пут Сарајево — Бранд остао као најповољнија веза Сарајева са Аустријом. Не без разлога називан је дунавским и цариградским. Неколико пута је поправљан, јер су буџице односиле

15) Исто.

16) Исти истоме, Сарајево, 16/28. маја 1961., л. 149.

17) Милан Прелог, *Повијест Босне у доба османлијске владе (1739—1878)*, II, Сарајево, с. а., 100.

18) АВИР, Посольство в Константинополе, 1861, д. 2325, Е. Р. Шулеников А. Б. Лобанову — Ростовскому, Сарајево, 19/31 XII 1861, л. 120.

19) Ахмед Цевдет-паша запажа да на сваких пола сата до сат и по хода постоје лијепо уређени ханови. »Сваки хан власништво је којег земљопосједника који љети излазе »на своје читлуке, послове надгледају и путнике лијепо угошћују«. Мада нису имали постеље уређене *a la fransa*, веома су уредно одржавани. (Хамдија Крешевљаковић, Цевдет-пашина писма о Босни 1864, Сарајево, 1932, 25).

20) В. Скарић, Сарајево..., 242.

21) Dr Ebingr, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Wien, с. а., 17.

22) Х. Крешевљаковић, Цевдет-пашина писма о Босни 1864, 25.

23) Паско Васа-еф., *Босна и Херцеговина у вријеме мисије Цевдет-ефендије*, Сарајево 1958, 37.

материјал и плавиле пут.^{23а)} Све је поправке кулуком обављало околно становништво. Сличан је случај био и са изградњом мостова на ријеци Босни. Зна се да је мост у Високом, на примјер, грађен два пута у XIX вијеку до 1878. Прво је 1834. направљен и пуштен у промет дрвени мост. У другој половини 1868. године, саграђен је мост преко ријеке Босне, који је стајао 62.881 грош и 20 пара. Од тога је становништво дало грађе у вриједности од 47.012 гроша, и 1.500 гроша у готовини. Грађа од старог моста је продана за 1.218 гроша и 20 пара, а остатак је од 13.151 грош надокнађен из државне бла-гајне.²⁴⁾ Послије једног путовања по Босни, Мехмед Шакир Курт-чехајић, уредник »Сарајевског цветника«, замјера властима, између остalog, што не организују изградњу моста недалеко од Добоја на путу за Сарајево. Према његовим ријечима, на овом мјесту уопште не постоји мост, а грађу коју је сам народ донио вода може однijети. Према његовој процјени, надокнада мајсторима за изградњу моста не би прешла цифру од 19.000 гроша.²⁵⁾

Несумњиво је највећи подухват у изградњи путне мреже у Босни и Херцеговини за вријеме управе Топал Осман-паше био пут Сарајево — Мостар. Каравански пут који је до тада био у употреби ишао је од Мостара преко планинских масива Прења, Борачког језера, Коњица и Иван-планине до Сарајева. Био је веома неподобан не само због великих успона и падова, већ и због тога што је зими практично био непроходан. Идеја о изградњи пута који би спајао Босну са Херцеговином појавила се 1862., а изградња је требала да почне слиједеће године.²⁶⁾ Изгледа да се почетак градње дуже времена одлагао, а и кад је почела, није било јасно којим би правцем трбalo да прођe. Нарочито се, у онтреј форми, поставило питање да ли нови пут треба да иде старим правцем, или да прођe долином Неретве.²⁷⁾ Дилему је разријешио командант босанске војске Омер Февзи-паша. Послије прегледа терена, направио је план пута долином Неретве. Према Блау-у траса пута је била подијељена на двије секције: сјеверну, од Сарајева до Коњица и јужну, од Коњица до Мостара. Прва секција обухватала је трасу у дужини од 8, а друга од 10 њемачких миља.²⁸⁾ Релација од Сарајева до Коњица била је у промету већ 1867. године, тако да је на њој била могућа употреба запрежних кола.²⁹⁾ Француски конзулатарни агент у Мостару, Сент Ма-

23а) Средином 1867. године на релацији између Брода и Жепча вода је поплавила и уништила пут у дужини од пола сата хода. (Босна, бр. 57, 19. VI (1. VII) 1867).

24) Босна, бр. 108, 24. VI (6. VIII) 1868. усп. Хамдија Крешевљаковић, Високо, Сарајево (Прештампано из Новог бехара бр. VIII/1934). 52.

25) Сарајевски цветник, бр. 30, 25. IX 1871.

26) АВИР, Посольство в Константинополе, 1862, д. 2326, Е. Р. Шулепников — А. Б. Лобанову-Ростовскому, Сарајево, 28. VIII 1862, л. 50.

27) О томе опширније: Фра Грга Мартинић, Изабрани списи, Сарајево 1956, 206—209.

28) Otto Bla u, *Kulturverhältnisse und kommerzielle Lage der Herzegowina*, (Nach dem Berichte des Norddeutschen Konsulats zu Sarajewo), Preussisches Handelsarchiv, I, Berlin 1869, 17.

29) Исто.

ри, о овом путу се врло неповољно изразио подвлачећи да је ужасан, те да пењање и спуштање од Коњица до Сарајева траје 12 сати, да на њему нема ни једног насељеног мјеста, а да проходност зависи од метеоролошких услова.³⁰⁾ Званична Босна је писала још у току изградње да пут Сарајево — Мостар има да буде »раван најбољим друмовима у Европи«.³¹⁾ У оба сарајевска листа овај подухват се пореди са изградњом Суецког канала, а квалитет изведеног радова је оцењиван као изванредан. У претјераним похвалама се ишло чак дотле да се писало да се на подлогу и инжењеријске радове слободно може поставити жељезничка пруга.³²⁾ Према пројекту најмања ширина пута требало је да износи 8 аршина (6,06 м.), а на равнијим мјестима чак 12 аршина (9,09 м.).³³⁾ Ове податке о ширини пута за Мостар морамо, свакако, узети с резервом. Сама изградња се одвијала споро и са застојима. Команданти босанске војске и друге званичне личности одлазили су готово сваког љета на терен и покушавали да ријеше неки од насталих проблема у вези са изградњом. Иначе, о изградњи овог пута се бринуо директно командант турске војске у Босни. У том погледу, његовим наређењима су се покоравали мостарски и травнички мутесариф. О изградњи путева мањег значаја бринули су сами мутесарифи. Сама ова чињеница говори какав је значај турска власт придавала овом путу.

Као и већину путева у Босни и Херцеговини и пут Сарајево — Мостар градило је становништво кулуком. У изградњи су учествовали становници сарајевског, херцеговачког и травничког санџака. Поред тога, на изградњи је сваке године ангажовано по неколико батаљона редовне војске. Ред на путу су одржавали заптије. Изградња је трајала током три годишња доба. Кипни периоди током зиме, не само да су онемогућавали рад на траси, већ су често представљали опасност да униште већ урађено.³⁴⁾ Обавезом су били обухваћени сви становници мушког пола, без обзира на конфесионалну и социјалну припадност. Они који нису хтјели да одраде кулук, могли су наћи себи замјену. Према владиној замисли, требало је да се сваком оном ко је учествовао у изградњи пута исплати »по три литре кукуруза или уместо овога по један грош у новцу на дан«.³⁵⁾ Поједињи чиновници су, међутим, манипулисали средствима намијењеним у те сврхе, па је забиљежено низ злоупотреба. Исплата је у почетку изbjегавана, а током времена је постало уobičajeno да се за један дан кулучења на путу добија сума у износу од 1 пјастера.³⁶⁾ У

30) E. De Sainte Marie, *L'Herzegovine. Etude geographique, historique et statistique*. Paris 1875, 114.

31) Босна, званични лист Босанског вилајета, бр. 68, 4. (16) IX 1867, бр. 77, 6. (18) XI 1867, бр. 99, 22. IV (4. V) 1868.

32) Босна, бр. 138, 20. I (1. II) 1869.

33) Босна, бр. 99, 22. IV (4. V) 1868.

34) АВПР, Посольство в Константинополе, 1870, д. 2332, А. А. Якобсон — Н. П. Игњатьеву, Сарајево, 7 VI 1870. л. 156—157

35) Босна, бр. 77, 6. (18) XI 1867.

36) АВПР, Посольство в Константинополе, 1967, д. 2329, Е. Р. Шулепников — Н. П. Игњатьеву, Сарајево, 30 IX 1867, л. 40.; АВПР, Главный архив (ГА) V-A2, А. Н. Кудрявцев — П. Н. Стремоухову, Сарајево, 17/29 VI 1869, л. 79.

погледу времена позивања на кулук, људима се није излазило у супрет, те су позивани у вријеме интензивних пољских радова. Исхрана је на траси била слаба и нередовна. Стока коју су сељаци морали да доводе на радове често је страдала усљед тешког рада и недовољне исхране. »Умјесто хљеба радницима су давали за храну лепиње од различних осушених трава и дрвене коре«, а оне који су покушавали побјећи с радилишта чекале су тјелесне казне и затвор.³⁷⁾ Тежак положај кулучара условио је жалбе, како турским властима тако и страним конзулима. Илустративан је један примјер. У извјештају од 16/28. августа 1865. године, руски вицеконзул у Мостару, Четверухин, наводи да је из сваког села узимано по пет људи за рад на путу и »како нису добијали од турских власти ни новца ни хљеба били су приморани прије мјесец дана да се обрате султану путем телеграфа с молбом да им се даде јести за вријеме извођења радова на путу. Међу потписницима телеграма који је послан преко аустријске границе и Метковића били су 3 латина, 5 православних Словена и 1 Турчин«. Као одговор на ову жалбу, стигло је наређење да се потписници телеграма ухапсе као кривци »у смјелости обраћања султану путем телеграфа«.³⁸⁾ Мада је ова група ускоро била пуштена на слободу, на интервенцију Осман-паше,³⁹⁾ наведени примјер, јасно говори о заиста тешким условима под којима се одвијао кулук. Током времена, радна обавеза босанскохерцеговачког становништва се мијењала, вјероватно у зависности од планова извођења јавних радова. Мада имамо мало конкретних података о висини кулука, може се претпоставити да је у различито вријеме и у различитим санџацима била усклађена са плановима изградње путева на том територију. Према извјештају В. В. Безобразова, руског вицеконзула у Мостару, од 31. децембра 1865, радна обавеза становника Херцеговине износила је 21 дан годишње. То се могло одрадити у три наврата, послије чега се сваки радник »враћао своме послу«. Безобразов прави разлику између ових радника-сељака и »слободних радника« у аустријским земљама.⁴⁰⁾ Према подацима којима располажемо за босански вилајет, сви становници мушких пола су били обавезни да на изградњи путева проведу пет дана у години. Они који то нису хтјели су могли наћи себи радника који ће одрадити кулук уз одређену надокнаду, обично 4 пјастера.⁴¹⁾ Сасвим разумљиво, таквом могућношћу су се користили виши социјални слојеви. На путевима су највећим дијелом радили сиромашнији сељаци. Поред тога, на изградњи путева раде најамни радници регрутовани из слоја сиромашних сељака и градске сиротиње. Један број квалификованих

37) АВПР, ГА, V-A2, 1865, д. 808, Записи о положеним делама в Боснии, л. 76.

38) АВПР, Посольство в Константинополе, 1865, д. 2051 б, Н. Ф. Четверухин — Н. П. Игњатьеву, Мостар, 16/28 VIII 1865, л. 29.

39) АВПР, Посольство в Константинополе, 1865, д. 2051 б, Н. Ф. Четверухин — Игњатьеву, Мостар, 21 IX 1865, л. 33—34.

40) АВПР, Посольство в Константинополе, 1865, г. 2051 б, В. В. Безобразов — Н. П. Игњатьеву, Мостар, 19/31 XII 1865. л. 54.

41) АБИР, ГА, V-A2, 1869, д. 812, А. Н. Кудрявцев — П. Н. Стремоухову, Сарајево, 17/29 VI 1869, л. 79.

занатлија налази запослење на изградњи путева и мостова. Ту се посебно истичу зидари и мајстори за изградњу мостова. Др Ото Блау тврди да је на мостарском путу обично радило 500 до 600 надничара и занатлија.⁴²⁾ У току седме и осме деценије прошлог вијека, систем кулука у Босни и Херцеговини добио је веома широке размјере. Према пројекту поправке стarih и изградње нових путева, у травничком санџаку, само у току 1867. године, било је потребно утрошити 500.000 радних дана.⁴³⁾ Исте године, из фочанског округа »7.000 људи добило је наређење да иде на изградњу друма између Мостара и Коњица«.⁴⁴⁾ Осамнаестог марта 1869. године, изашао је у Турској Закон о путевима. Према одредбама тог закона, сви мушкарци од 16 до 60 година старости су били обавезни да кулуче о свом трошку у корист државе. Кулуку је била подложна и стока. Рад на путу могоао се обавити лично, путем замјене или отплатом. Сваки обвезник је имао одрадити 20 дана у року од пет година. Међутим, према овом закону, вилајетске скupштине су могле у зависности од потребе ову обавезу повећати за укупно 10 дана.⁴⁵⁾ У бос. вилајету је, средином 1870. године, обавеза кулучења удвостручена. Поред тога, кулучари су узимани не по домаћинствима »већ се рачунају по душама, тако да чак и старци неспособни за дуги и тешки рад подлијежу тој обавези те су принуђени наћи себи замјену или међу члановима своје породице или кога са стране са дневном платом од по 4 пјастера па и више«.⁴⁶⁾

Пут Сарајево — Мостар није завршен до почетка устанка 1875. године, иако су сви гувернери покушавали да овај пројекат приведу крају. Један од најтежих проблема био је и остао неријешен — питање постављања два жељезна моста преко ријеке Неретве. Њих је посредством конзула Холмса наручио Омер Февзи-паша у Енглеској. Иако су били допремљени у Мостар још у току 1868. године, нису били монтирани из једноставног разлога што се накнадно по-

42) Otto Blau, *Kulturverhältnisse und kommerzielle Lage der Herzegowina...*, 17.

43) АВПР, Посольство в Константинополе, 1867, д. 2329, Е. Р. Шулепников Н. П. Игњатеву, Сараево, 6 VI 1867, л. 17.

44) Исто. Овај податак потврђује и Светозид (М. Влајинац, Згон или кулучење..., 352).

45) Влајинац, Згон или кулучење..., 358. Јуна мјесеца 1869, босански валија је издао циркуларну наредбу којом обавјештава становништво о одредбама Закона о путевима и обавези да сваки поданик мора у току 5 година да одради у корист државе 20 дана, односно 4 дана годишње. У ту сврху, становништво се дијели на пет разреда у односу на удаљеност мјesta становња од мјesta извођења јавних радова. У прву категорију су спадали они који живе до 6 сати хода од мјesta на којем се радови изводе, у другу они који живе 6—9 сати далеко, у трећу они који су удаљени од 9—12 сати хода, у четврту они који су живјели у мјестима далеко од 12—15 сати и у пету они који су живјели преко 15 сати хода далеко од мјesta рада. За сваку од ових категорија било је одређено колико је дана обавезан провести на јавним радовима (АВПР, ГА, V-A2, д. 812, Кудрявцев-Стремоухову, Сараево, 17/29 VI 1869, л. 79).

46) АВПР, Посольство в Константинополе, 1870, д. 2332, А. А. Якобсон — Н. П. Игњатеву, Сараево, 7 VI 1870, л. 157—158.

казало да ни један од њих по својим димензијама не одговара на-
мјени. Године 1871., у Босну је дошао енглески инжењер Хаден, ко-
ји је раније градио жељезничке пруге и путеве у Енглеској и Инди-
ји. Њега је турско министарство саобраћаја именовало за главног
инжењера у Босни са задатком да доврши започети пут од Сара-
јева до Мостара.⁴⁷⁾ Према ријечима самог Асим-паше влада је до та-
да за изградњу овог пута исплатила 7 милиона пјастера. Према про-
цјени руског конзулатата у Сарајеву, стварна вриједност изведених
радова износила је 18 милиона пјастера.⁴⁸⁾ Поред покушаја употребе
жељезних мостова, у току изградње овог пута употребијебљена је још
једна новина. Из службене преписке прусачког мудира и травничког
мутесарифа из 1875. године, види се да је на траси пута Мостар — Ја-
бланица — Коњиц употребљавана једна врста цемента. Произвођен
је у Јабланици од камена добављаног из Пруска. Овај цемент је био
бољег квалитета од оног који је добављан из Аустро-Угарске. Од
100 ока прусачког камена добијано је 40 ока цемента.⁴⁹⁾

У друмском саобраћају у Босни и Херцеговини, у другој полови-
ни XIX вијека, значајну улогу имао је пут који је водио из Сара-
јева према Травнику и даље према Ливну, Сињу и Сплиту. Био је то
стари каравански пут који је дуго служио као важно исходиште бо-
санскохерцеговачке трговине. Идеја о изградњи колског пута Сара-
јево — Травник — Ливно и даље до аустријске границе појавила се
1862. године, а остваривање пројекта, чији је иницијатор био Ос-
ман-паша, требало је да почне наредне, 1863. године.⁵⁰⁾ Изградња
овог пута почела је, међутим, тек 1866. године, а требао је бити »је-
дан од најогромнијих дијела у струци грађења друмова«.⁵¹⁾ Свака-
ко, најтежа дионица на овом путу било је пробијање трасе преко
планине Пролога. И поред тога, радови су веома брзо напредовали.
Према саопштењу листа »Босна« до почетка августа мјесеца 1866.
године, већ је било завршено 7.500 аршина пута. Према истим пода-
цима, пут је био широк 9 аршина. Како је водио кроз непроходне
кланце, дневно је испаљивано око 800 лагума. До тада је било саг-
рађено 6.000 квадратних аршина потпорних зидова. Процјењивано је
да ће пут бити пуштен у промет за мјесец и по дана до мјеста до
којег је предвиђена изградња за 1866. годину.⁵²⁾ Овај пут је завршен
1867. године. И у његовој изградњи турске власти су примијениле
систем масовног кулука. У извјештају конзула Шчуљепникова од

47) Хадену је била одређена мјесечна плата у износу од 5.000 пјастера
уз надокнаду свих путних трошка. Власти у Сарајеву он је, ипак,
затекао нестремне, јер није било припремљено ни потребно људство,
ни алат. (АВПР, Посольство в Константинополе, 1871, д. 2333, А. Н.
Кудрявцев — Н. П. Игнатьеву, Сараево, 5/17 маја 1971, л. 40.; Исти
истоме, Сарајево, 19. XI 1871, л. 124).

48) АВПР, Посольство в Константинополе, 1871, д. 2333, Кудрявцев-Игна-
тьеву, Сараево, 19 XI 1871, л. 124.

49) Риза - еф. Мудеризовић, Босански мајдани за турске управе,
ГЗМ. XXX/1918, Сарајево 1919, 25.

50) АВПР, Посольство в Константинополе, 1862, д. 2326, Е. Р. Шулепников
— А. Б. Лобанову-Ростовскому, Сараево, 28 VIII 1862, л. 50.

51) М. Влајинац, Згон или кулучење..., 350, напомена 38.

52) Босна, бр. 12, 1. (13) VIII 1866.; упор. М. Влајинац, н. д. 350.

30. XI 1867., тврди се да је само из двије нахије травничког санџака (ливањска и скопљанска) затражено за изградњу путева 24.000 људи, који су били обавезни да одраде готово 100.000 радних дана.⁵³⁾ Сарајевски цвјетник је донио податак да је за двије године изградње овог пута »употријебљено 140.000 надница без плате«, не рачунајући плаћене зидаре из Аустрије.⁵⁴⁾ Као и многи други путеви који су изграђени на брзину и кулуком и овај пут је брзо пропао. Већ је 1870. године био непроходан не само за колски, већ и каравански саобраћај. Зато је вилајетска скупштина расправљала о његовој поновној изградњи.⁵⁵⁾

Могућност да Босна добије још једну везу с Јадранским морем преко Ливна и Сплита подстакла је Дубровчане да интервенишу код босанског валије у циљу сачувања дубровачке трговине са залећем. Зато је већ фебруара 1866. године, у Сарајево допутовао турски конзуљ у Дубровнику Персић, који је као Дубровчанин водио разговоре са Осман-пашом. Персић је предлагао изградњу директног колског пута од Дубровника до Сарајева. Осман-паша је одбио овај приједлог са образложењем да за такав подухват недостају финансијска средства.⁵⁶⁾

Изградња путне мреже у Босни и Херцеговини у току 50-их до 70-их година XIX вијека имала је привредну и војну намјену. За највећи број путева изграђених у Херцеговини може се тврдити да су имали првенствено војну намјену. Поучене искуством из установака Луке Вукаловића (1852-1862), турске власти су настојале да изградњом колских путева омогуће бржу и ефикасну интервенцију у до тада готово неприступачне крајеве. Спајајући Мостар са границом Црне Горе и њиховим повезивањем са три крака са јадранском обалом (у Клеку, Дубровнику и Суторини), требало је омогућити војну интервенцију с мора. Такву намјену имали су путеви: Мостар — Столац — Љубиње — Требиње, Столац — Клек, Требиње — Дубровник и Требиње — Суторина. За босанскохерцеговачки промет извјесног значаја имао је једино пут Требиње — Дубровник. Да би обезбједиле снабдјевање гарнизона и караула према Никшићу, турске власти су покушале изградити пут Мостар — Невесиње — Гацко — Дуга — Никшић. Уз то, овај пут је пролазио кроз традиционално немирне крајеве и требао је да послужи за брзе војне интервенције. Изграђени путеви у Босни требали су да послуже истој сврси, али су они и мимо тога одиграли значајну улогу у повећању размјене, како између појединих градова, тако и између Босне и сусједних територија под влашћу Хабзбуршке Монархије.

Заједничка карактеристика свих босанскохерцеговачких путева изграђених у трећој четвртини прошлог вијека састојала се у томе што су били лошег квалитета. Били су лоше пројектовани са ве-

53) АВПР, Посольство в Константинополе, 1867, д. 2329, Е. Р. Шулепников — Игњатијеву, Сарајево, 30 XI 1867, л. 40.

54) М. Влајинић, н. д. 353.

55) Исто, 353—354.

56) АВПР, посольство в Константинополе, 1866, д. 2328, Е. Р. Шулепников — Н. П. Игњатијеву, Сарајево, 22. II 1866, л. 9.

ликим успонима и падовима, нису имали тврду подлогу, а тамо где је била постављена, калдрма је лоше урађена, тако да је онемогућавала нормалан транспорт. Осим тога, ови путеви нису имали канале за одвод воде с коловоза. Важан недостатак било је и одсуство чврстих мостова.⁵⁷⁾

Поред свих недостатаца новоизграђених колских путева у Босни и Херцеговини, друга половина XIX вијека значи корак даље у развоју саобраћаја. До тада је међумјесни саобраћај обављан готово искључиво коњима. Традиција кирицилука је била веома присутна међу босанскохерцеговачким становништвом, Кириције су представљали посебну социјалну категорију, која се бавила превозом робе и путника. Били су организовани у караване, а на челу сваког од њих налазио се крамар. Није риједак случај да су се бавили и трговином на тај начин што су након обављеног преноса робе у једном правцу куповали другу робу и преносили у други крај где су је продавали мјесним трговцима. У босанскохерцеговачком промету кириције су играли значајну улогу све до аустроугарске окупације и првих година послиje ње.

Мрежа колских путева у Босни и Херцеговини се постепено ширила. Према службеним подацима, до почетка 1866. године било је изграђено 29 разних путева у укупној дужини од 152 сата хода или око 760 километара.⁵⁸⁾ Према подацима из наредне, 1867. године, у Босни је 5% путева отпадало на колске, а 95% на караванске путеве.⁵⁹⁾ Упоредо се са порастом значаја колског саобраћаја повећава и број запрежних кола. Године 1861., у Сарајеву су постојала само троја запрежна кола. До 1868. овај број је прешао цифру од 200. Највећи број запрега кориштен је у земљорадњи, док је мањи број служио за транспорт и у луксузне сврхе.⁶⁰⁾ У равничарским крајевима употреба запреге је брже напредовала из разумљивих разлога. До 1879. године, број запрега у Босни и Херцеговини је достигао цифру од 32.258. Од тога је на воловске запреге отпадало 25.876, а на коњске

57) У извјештају руског конзулате у Сарајеву, од 7. јуна 1870. године, каже се да је Сафвет-паша, послије представке страних конзула у вези са путном мрежом, подuzeо строге мјере на побољшању стања на путевима у босанском вилајету. Према оцјени конзулатата, провођење у дјело ове добре замисли везано је за низ непријатности и злоупотреба. Прије свега сматра се да су подузети радови на поправци путева у најмању руку несавремени. Подузимање би оваквих мјера било корисно ако би се градили канали за одвод воде, добри и чврсти мостови и други основни радови. »Али, нажалост, овдје се све завршава насилањем само камена и пижеска на пут да би се повећала чврстоћа и да би се спријечило стварање великог слоја блате«. Овакви радови су корисни само до јесени, када почињу велике кишне. Један је инжењер неколико пута настојао у то убиједити босанског валију, али је овај остао при своме убеђењу. (АВПР, Посольство у Константинополе, 1870, д. 2332, А. А. Якобсон — Ипнатьеву, Сарајево, 7. VI 1870, л. 156—157).

58) М. Влајинац, н. д. 349.

59) E b i n g e r, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, 18.

60) Dr Otto Blau, *Über den Ackerbau in Bosnien*, Annal. der Wirtschaft, Bd. LIII, Berlin 1868, 86.

6.382.⁶¹⁾ Овакав однос воловских и коњских запрега наводи на зак-закључак да је и тада највише запрега било употребљавано у земљо-радњи, односно у мјесном транспорту.

* * *

Средином марта мјесеца 1866. године, на иницијативу начелника за иностране послове босанског вилајета Али-бега, у Сарајеву је образовано акционарско друштво за превоз путника и робе⁶²⁾ у Босни познато као Колоско подвозно друштво. Компанија је располагала почетним капиталом од 1.000 акција по 500 гроша.⁶³⁾ Требала је у почетку да организује превоз на релацијама Сарајево — Бос. Брод и Сарајево — Мостар — Метковић, а по отварању колских путева и са другим градовима у Босни и Херцеговини. Од самог почетка, једно одјељење ове компаније пренесено је у Мостар. Замисао о оснивању овог акционарског друштва прихваћена је од мјесног становништва »са општим задовољством«. Херцеговачки гувернер Нашид-паша саопштио је Безобразову да је »у току мјесец дана купљено акција у вриједности од 500.000 пјастера (око 30.000 сребрених рубаља)«.⁶⁴⁾ У циљу прибављања средстава за рад компаније, Али-бег је почетком марта мјесеца отпутовао у Аустрију где је био »намјерен посетити Беч да би купио кола и коње«. Неки од конзула великих сила су придавали Али-беговом путовању политичко значење, које Шчуљепников негира ријечима: »Ја не могу тако претпоставити има-

61) Ево како је изгледао распоред запрега по појединим окрузима:

Округ	број коњских запrega	број воловских запrega
Сарајево	182	3.702
Бањалука	1.423	5.633
Бихаћ	722	4.760
Травник	130	3.057
Зворник	3.835	8.472
Мостар	40	252
Свега:	6.382	25.876

(*Ortschafts und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und Hercegovina, Sarajevo 1880., Anhang. Landes-Viehstands-Tabelle nach dem Stande vom 15. Juni 1879.*)

62) АВПР, Посольство в Константинополе, 1866, д. 2328, Е. Р. Шулепников — Н. П. Игњатијеву, Сарајево, 8 III 1866, л. 12.

63) Босна, бр. 2, 23. V (4. VI) 1866; В. Скарић, Сарајево..., 230.

64) АВПР, Посольство в Константинополе, 1866, д. 2052, В. В. Безобразов — Н. П. Игњатијеву, Мостар, 5/17 III 1866, л. I.

јући у виду да је он (Али-бег, прим. И. Т.) пошао у пратњи драгомана енглеског конзулатата, човјека који се разумије једино у коње и који се у Сарајеву до сада занимао само одржавањем коња за саобраћај између Брода и Сарајева«.⁶⁵⁾ Уплате прве рате за акције ишла је добро. За новац добивен од улога акционара набављени су коњи, тетретна кола, фијакери и друга опрема. Компанија је имала централу у Ђулагином хану у Сарајеву, а нешто даље одатле и сопствене штапле. Четрнаестог марта 1866. године, компанија је званично почела рад.⁶⁶⁾ Имала је свој Статут. Према одредбама Статута, акционари су били дужни да свака три мјесеца уплате по једну од укупно 4 рате вриједности акције. У случају да неко у одређеном року не уплати суму од 125 гроша, губио је претходно уплаћени износ. Изгледа да је већ са уплатом друге рате ишло споро, те је у Босни објављена опомена акционарима да до краја јуна текуће године морају извршити уплату, јер ће у противном остати без раније уплаћеног новца.⁶⁷⁾ У броју од 13. августа 1866. Босна је објавила молбу комисије која је радила на формирању компаније, а која је била упућена генералном гувернеру босанског вилајета 14. фебруара исте године. У молби се износе користи које компанија треба да донесе развоју трговине и поштанског саобраћаја. С тим у вези од валије се тражи да у Цариграду издајствује ферман којим би рад компаније био означен. У истој молби, од валије се тражи да упути позив санџачким властима за масовније укључивање акционара из других крајева.

О раду одјељења Колског подвозног друштва у Мостару постоји врло мало података. О њему понешто сазнајемо само из списка о Херцеговини чији је аутор руски конзул у Мостару. У њему се наводи да је почетком 1866. године, послије окончања радова на путу Мостар — Метковић, из Трста била добављена једна кочија и шест сеоских кола (таљига) за акционарско друштво које је формирано у Сарајеву и које има свој центар у Мостару. Циљ овог друштва био је да замијени товарни транспорт јефтинијим. Коњи су били набављени у Хрватској.⁶⁸⁾ По логици ствари, одјељење сарајевског акционарског друштва за превоз путника и робе требало је да преузме на себе одржавање колског саобраћаја у Херцеговини. За то су постојале све претпоставке. Интензивирана изградња колске путне мреже обећавала је веома много. То се нарочито односило на пут Сарајево — Мостар — Метковић, који је био у изградњи. И поред тога што колски саобраћај није био успостављен, сарајевска трговина је из Трста, Метковића и Мостара управо тим путем добијала око 30.000 товара робе годишње. Нису биле далеко од реалности претпоставке да ће успостављањем колског саобраћаја између Мостара и Сарајево

65) АВПР, Посольство в Константинополе, 1866, д. 2328, Е. Р. Шулепников — Н. П. Игнатијеву, Сарајево, 8. III 1866. л. 12.

66) В. Скарић, Сарајево..., 230.

67) Босна, бр. 3, 30. V (11. VI) 1866.

68) АВПР, ГА, V-A2, 1867, д. 621, Герцеговина. Краткий очерк Герцеговины в географическом, статистическом, этнографическом и торговом отношенииях, Мостар, 24. XI 1867, л. 30.

ва трговачки каравани ићи не преко Сплита и Ливна за Сарајево, већ новоизграђеним друмом долином Неретве.⁶⁹⁾

Средином августа 1866. године, објављена је *Подвозна тарифа колске компаније*. Њом је регулисано растојање између поједињих мензилхана и цијене превоза. За робу која није била гломазна, компанија је наплаћивала 20 парара ($1/2$ пјастера) за превоз једне центе (1 цента = 44 оке) на растојању од једног сата. За кабасте ствари наплаћивана је дупла цијена, а у случају да је роба осигуравана, наплаћивано је 2% од вриједности робе. За пакете тежине од 1—22 оке наплата је вршена као за робу од једног цента тежине, а за теже од 22 оке као тежина од 1,5 центи. За ствари које су биле лаке, али су заузимале више простора, наплаћивана је двострука цијена. Компанија је вршила изнајмљивање вучних кола. При томе је било условљено да »кола пропутују дневно само осам сахата растојања. Цијена је истих ако се њима четворица служе по 100 парара, за тројицу по три гроша, за двојицу и за једну особу по осам гроша од сахата и особе«. Посебну тарифу компанија је имала за превоз војног материјала, као што су оружје и муниција. За превоз таквог материјала на територији Босне је наплаћивано 30 парара по центи на растојању од једног сата путовања. У Херцеговини је за наведену услугу компанија узимала један пјастер. При преносу робе и других терета на коњима, товар је био ограничен на 2 центе (88 ока), мада се у Босни и Херцеговини под појмом товар подразумијевала тежина од 100 до 120 ока. Компанија се обавезивала да по колским путевима у Босни сав војни материјал превози по цијени од 15 парара од центе и сахата. Под појмом војне потребе није подразумијеван и пртљаг официра. За превоз путника плаћало се 4 гроша за путовање од једног сата, с тим што је путник могао да има пртљаг до 10 ока тежине. При поласку на пут, путници су били дужни набавити биљет, који су по приспејеу у место путовања предавали одређеном службенику. Компанија је новац примала према турској курсној вриједности.⁷⁰⁾

Цијене превоза робе и путника које је организовала ова компанија су биле далеко ниже од оних које су нудили киридије и удружења превозника са територије Аустрије. До 1865. године, цијена превоза једног центнера робе од Брандиса до Сарајева просјечно је износila 5 флорина. Након почетка рада компаније у Сарајеву, цијена превоза на истој релацији опала је и у љето 1866. износila 3 флорина за центар. Значи да је цијена превоза опала за 40% . У току зиме 1866/67. цијена превоза једног цента од Брандиса до Сарајева износila је 5 фл.⁷¹⁾ Руски конзул у Мостару, Безобразов, оправдано је предвиђао да ће »ова компанија нанијети страшан ударац овдје постојећем превозништву, којим се занима велики дио становника Босне«. Према истом мишљењу, компанија је требала »неизоставно до- нијети огромну корист трговини јефтиноћом и удобношћу доставке

69) Исто, л. 26.

70) Босна, бр. 12, 1 (13) VIII 1866.

71) Otto Blaß, *Handel und Verkehr Bosniens in 1866*, (Nach dem Berichte des Preussischen Konsulats zu Sarajevo), *Preussisches Handelsarchiv*, II, Berlin 1867, 161.

роба». Улов је требало да буде добра управа. Уз то, било је нормално очекивати да ће се појавити жеља кириција да конкуришу компанији.⁷²⁾

Међутим, компанија је била кратког вијека. Неискуство у вођењу послова не само да није омогућило остваривање профита, већ је и уложени капитал пропао. Убрзо је послије оснивања пала у дугове и престала радити. Њено имање је распродато на јавној лицитацији од чега су нешто новца добили само јамци, док акционари нису добили ништа.⁷³⁾ Слично се дододило и са мостарским одјељењем ове компаније. Запрежни коњи купљени у Хрватској нису се могли прилагодити тешким условима на путу, те их је већина угинуло, а они што су остали нису се могли употребити. Новембра мјесеца 1867. године, колски саобраћај између Мостара и Метковића и Мостара и Стоца су одржавала само двоја сеоска кола.⁷⁴⁾

На основу расположивих података, тешко је установити у којој је мјери изградњом колске путне мреже у току шездесетих и седамдесетих година прошлог вијека стварно скраћено вријеме путовања између појединих мјеста у Босни и Херцеговини, тим прије што су биљешке страних, као и домаћих путописаца, писане на основу личног искуства, или су резултат различитих процјена. Упоређивањем података о растојањима између појединих мјеста у Херцеговини у односу на Мостар, код П. Ровинског, Ивана Фране Јукића и Сент Марије, примјећује се велика сличност, мада период од двадесетак година дијели два прва од посљедњег којем Јукићеви подаци сигурно нису били непознати, а којим се могао користити и сам Ровински.

Преглед растојања између појединих мјеста у Херцеговини 1851. и око 1874.

Од Мостара до у:	према П. Ровинском 1851. ⁷⁵⁾	према С. Маријеу око 1874. ⁷⁶⁾
Коњиц	12 сати	12 (преко Јабланице 16)
Сарајево	24 "	24 сата
Фоча	24 "	25 "
Невесиње	3 "	6 "
Љубушки	6 "	6 "
Столац	6 "	6 "
Гаџко	14 "	14 "
Билећа	— "	19 "
Требиње	18 "	18 "
Никшић	28 "	24 "
Пива	— "	34 "

72) АВПР, Посольство в Константинополе, 1866, д. 2052, Безобразов — Игнатьеву, Мостар, 5/17 III 1866, л. I.

73) В. Скарић, Сарајево..., 230.

74) АВПР, ГА, V-A2. 1867, д. 621, л. 30.

75) П. Ровинский, Краткий очерк Герцеговины, С. Петербург 1852, 12.

76) Е. De Sainte Marie, п. д. 147.

Блато (Мостарско)	—	"	3	"
Широки Бријег	—	"	4	"
Дувно	12	"	10	"
Ракитно	—	"	8	"
Метковић (по Јукићу)	7	"	10	"
Благај	2	"	2	"
Зимје	—	"	5	"
Габела	—	"	7	1/2
Јабланица	—	"	10	"
Љубиње	10	"	—	"
Дубровник	—	"	24	"
Борци (старим путем)	—	"	10	"
Вир	—	"	11	"
Посуђје	—	"	9	"
Клобук	22	"	—	"
Јелеч	18	"	—	"
Горажде	30	"	—	"
Чајниче	30	"	—	"
Рудо	36	"	—	"
Бијело Поље	38	"	—	"
Пријепоље	44	"	—	"

Средином седме деценије XIX вијека, растојање између Сарајева и Травника је износило 16 сати, Сарајева и Митровице 60, Травника и Ливна 18, Травника и Бруда 32, Травника и Бањалуке 18, Травника и Бихаћа 37, Сарајева и Брчког (преко Д. Тузле) 30, Сарајева и Раче (преко Власенице и Зворника) 38, Бањалуке и Бос. Грађишке 11 сати итд.⁷⁷⁾

На основу изнесених података произилази да изградња колских путева није значила готово никакво скраћивање времена транспорта, па бисмо могли констатовати да је проширивање путева, уствари, требало да повећа капацитет и сигурност превоза могућношћу употребе колске запреге.

Неразвијеност путне мреже у Босни и Херцеговини условљавала је веома високе цијене превоза. Несигурност путовања, која је долазила не само од лоших путева већ и опште несигурности, један је од важних узрока недовољне повезаности Босне и Херцеговине са сусједним областима. Као примјер, узећемо превоз на путу Сарајево — Бос. Брод који се сматрао једним од најбољих путева у Босни и Херцеговини. Средином XIX вијека, цијена превоза у љетним условима износила је 3 новчича по оки, а у зимским мјесецима по 5 1/2 новчича.⁷⁸⁾ За превоз једног царинског центнера (56 кг) трговачке робе из Бруда у Сарајево наплаћивано је 1866. године 2 1/2 —

77) О растојањима између поједињих мјеста види: *Johan Rozikiewicz, Studien über Bosnien und die Herzegovina, Leipzig und Wien 1868, 95—102.*

78) Р. Заплата, *Привредне прилике . . . , 85—86.*

3 гулдена (1 гулден око 10 пјастера), наредне 1867, 3 до 5 гулдена, а 1869. 3 1/2 до 4 гулдена. Ове цијене су биле тако високе да је било јефтиније робу допремити из Берлина и Нирнберга до Славонског Брода, него од Бос. Брода до Сарајева. Превоз робе од Брода до Сарајева држали су у својим рукама превозници из Славонског Брода. У томе нису имали конкуренције у самој Босни, осим у вријеме краткотрајног постојања шпедитерског акционарског друштва у Сарајеву.⁷⁹⁾ У току 1874. године, робна тарифа на овој релацији износила је у љетном периоду 3, а у зимском 4 форинте⁸⁰⁾ (1 форинта износи око 10 пјастера). Наредне се, 1875. године, за превоз 50 кг. робе из Брода у Сарајево плаћало 6 до 10 марака.⁸¹⁾ Цијене превоза роба и људи су зависиле не само од годишњег доба, већ и од конкретне друштвено-економске и политичке ситуације у Босни и Херцеговини. Почетком 1871. године, мостарска фирма *Браћа Радуловић* плаћала је превоз робе од Метковића до Мостара 8—9 пара на оку, средином 1874., 5—6 паре.⁸²⁾ Након почетка устанка 1875. године, цијене превоза робе су знатно повећане. У току јула мјесеца 1876, мостарски трговац Риста Тута плаћа превоз робе од Метковића до Мостара 8 до 12 паре на оку.⁸³⁾ Од почетка августа до краја године, цијена превоза је повећана и износила је од 12 до 14 паре на оку.⁸⁴⁾ У љето 1877, цијена превоза робе од Метковића до Мостара је повећана утолико што је наплаћивана од 12 до 14 паре на оку, с тим да се исплата изврши у аустроугарској монети — цванџикама.⁸⁵⁾

* *

Поред колске путне мреже, одређену улогу развоју транспорта у Босни и Херцеговини имао је ријечни саобраћај. Мада неорганизован и без примјене савремених средстава, колико-толико се уклапао у водни саобраћај на Сави и у ушћу Неретве. Доњи токови ријека Јне, Сане, Брбаса, Усоре, Босне и Дрине били су пловни за мале бродове и чамце. Овај саобраћај је одиграо значајну улогу у извозу босанског жељеза и дрвета. За извоз дрвета, одређено значење имало је сплаварење. Турске власти су тек при kraју своје управе по-

79) Otto Blau, *Der Handel Bosniens im Jahre 1867* (Nach dem Jahresberichte des Norddeutschen Bundes-Konsulats), *Preussisches Handelsarchiv*, I, Berlin 1868, 612; Исти, *Jahresbericht des Konsulats des Norddeutschen Bundes zu Sarajevo für das Jahr 1869*, *Preussisches Handelsarchiv*, I, Berlin 1870, 262.

80) Војислав Богићевић, *Грађа за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини пред устанак 1875.* (Према подацима из извјештаја аустроугарског генералног конзула др-а Светозара Теодоровића у Сарајеву из 1875), *Годишњак ИД ВиХ*, год. I, Сарајево 1949, 220.

81) E binger, n. d. 17.

82) Архив Херцеговине Мостар (AX), *Браћа Радуловићи Мостар*, Трговачка писма из Метковића од 27. I 1871; 30. II 1871; 5. VI 1874; 9. VI 1874.

83) AX, Породица Туте (ПТ) бр. 227, 228, 229, 230, 231.

84) AX, ПТ, 232, 233, 235, 236, 237.

85) AX, ПТ, 240, 241, 244.

челе подузимати неке мјере да би омогућиле бржи развој овог саобраћаја. Забиљежено је да је, 1865. године, било подузето минирање подводних прагова и клисуре Дрине између Љубовије и Вишеграда с циљем да се ова ријека учини пловном до Бишиграда.⁸⁶⁾ Један од закључака вилајетске скупштине 1870. године био је да се од министарства унутрашњих послова Турске затражи кредит у износу од 43.000 пјастера који би био утрошен на чишћење корита ријеке Уне, с циљем да се ова ријека учини пловном до Бос. Крупе.⁸⁷⁾ Готово искључива зависност босанскохерцеговачког промета од сусједне Хабзбуршке Монархије није остала незапажена од стране савременика. Паско Васа еф. је заговарао изградњу луке у Клеку и њено проглашавање слободном луком, која би конкурисала Трсту и босанскохерцеговачку трговину ослободила аустријског монопола.⁸⁸⁾ Ову идеју износи и Сент Мари. Он је чак предлагао продубљивање корита Неретве које би је учинили пловном не само до Мостара, већ и до Коњица остављајући као могућност изградњу канала између ријека Неретве и Босне и спајања Јадранског са Црним морем.⁸⁹⁾

* * *

О изградњи прве и једине жељезничке пруге у Босни између Добрљина и Бањалуке код нас је писано у више наврата. Најцеловитије дјело на ову тему је монографија Џевада Јузбашића.⁹⁰⁾ На овом мјесту ми ћемо се ограничити, углавном, на податке које нам нуде руски извори који су до сада били непознати.

Године 1869., босански вилајет је добио први пројекат жељезничке мреже. У љето те године, дошла је у Босну група аустријских и белгијских инжењера. Белгијски инжењери су заступали мишљење да будућу жељезничку пругу треба градити од Бос. Градишке преко Бањалуке и Травника до Сарајева, а аустријски »право од Брода у Сарајево«.⁹¹⁾ С обзиром да је барон Хирш добио концесију за градњу жељезнице у европској Турској, пројектовање жељезничке

86) Бранислав Беговић, *Страни капитал у шумској привреди Босне и Херцеговине за вријеме отоманске владавине*, Радови Шумарског факултета и Института за шумарство и дрвну индустрију у Сарајеву, год. V, бр. 5, Сарајево 1960, 30.

87) Исто.

88) Ако би лука Клек постала слободна, тврди Паско Васа еф., ту би долазили бродови под разним заставама. На тај начин Клек би постао значајнија лука од самог Трста. Ово би уједно значило турско учвршћивање на Јадрану. Отварање би ове луке значило унапријеђење трговине и омогућавање експлоатације босанских руда и шума, као и чвршће економско повезивање словенских народа у Турској. (Паско Васа еф., н. д. 60).

89) E. De Sainte Marie, п. д., 149—150.

90) Џевад Јузбашић, *Изградња жељезница у Босни и Херцеговини у сајетлу аустроугарске политике од окупације до краја Калајеве ере*, АНУБиХ, Дјела, књ. XLVIII, Одјељење друштвених наука, књ. 28, Сарајево 1974, 7—13.

91) АВИР, ГА V-A2, 1869, д. 812, Быписка с донесения А. Н. Кудрящева, 12/24 IV 1869, л. 161.

мреже је повјерено техничком директору Друштва јужних жељезница инжењеру В. Преселу, који је персонал подијелио у 11 бригада, од којих су три под руководством инжењера Гајгера биле одређене за трасирање босанских линија.⁹²⁾ Један од представника Друштва јужних жељезница, Кнајзе, послије обиласка терена у Босни дао је неколико података о могућностима пројектовања жељезница аустроугарском генералном конзулу у Сарајеву, до којих је повјерљивим путем дошао руски конзул А. Н. Кудрјавцев и у облику извјештаја пренио Азијском департману МИД-а у Петербург. У извјештају од 4/6 јуна 1869. године, Кудрјавцев извјештава П. Н. Стремоухова да се у раду аустријског Друштва јужних жељезница поставио проблем којим правцем изградити жељезничку пругу — долином ријеке Босне од Брода на Сави преко Дервенте, Добоја, Маглаја, Жепча, Зенице и Високог до Сарајева,⁹³⁾ или од Новог преко Приједора, Бањалуке, Јајца, Травника и Високог до Сарајева. Према првој варијанти, жељезничка пруга би ишла долином ријеке Босне, паралелно са постојећим путем. За ову варијанту се у извјештају каже да је уједно и најприхватљивија у односу на цијену изградње. У пракси је, међутим, прихваћена друга варијанта, мада је далеко тежа и »има не један већ три зимеринга«.⁹⁴⁾ Као разлог прихватања ове друге варијанте се наводи чињеница да ће пруга пролазити »кроз најнасељенија и најбогатија мјеста«. Компанија »нарочито рачуна на жељезну руду која се сусреће у огромним количинама на том правцу, а исто тако на камени угљ и шуме. Сама турска влада — каже се даље у истом извјештају — како се чини, има у виду продајање њој (тј. овој компанији, прим. И. Т.) концесије за експлоатацију рудника, шума и каменог угља«.⁹⁵⁾ Према ријечима самог Кнајзеа, пруга ће представљати јединствену жељезничку пругу и »једна њемачка миља даваће најмање 20.000 гулдена годишњег приходи«.⁹⁶⁾

Од Сарајева је жељезничка пруга требала да има продужетак преко Рогатице, Вишеграда, Сјенице, Новог Пазара до Косовске Митровице, као граничног града Босанског вилајета.⁹⁷⁾ Био је то дио чуvenог плана »Drang nach Osten«, према којем је требало жељезницом повезати Беч са Солуном. На савској граници босанска пруга је требала да буде повезана од Новог са Костајницом и Петрињом, а

92) Geiger und Lebret, *Studien über Bosnien, die Herzegovina und die bosnischen Bahnen unter Beschreibung einiger generaler Tracirungs-Methoden*, Separat-Abdruck aus *Allgemeinen Bauzeitung*, Wien 1873, 11. Ова два инжењера су дали детаљан преглед мјеста и предјелаја кроз које је будућа жељезничка пруга требала да прође. У овом раду описано је низ практичних проблема на које су наилазили инжењери приликом пројектовања жељезничке линије, као и неколико врло занимљивих скица значајнијих објеката као што су мостови, утврђења и сл.

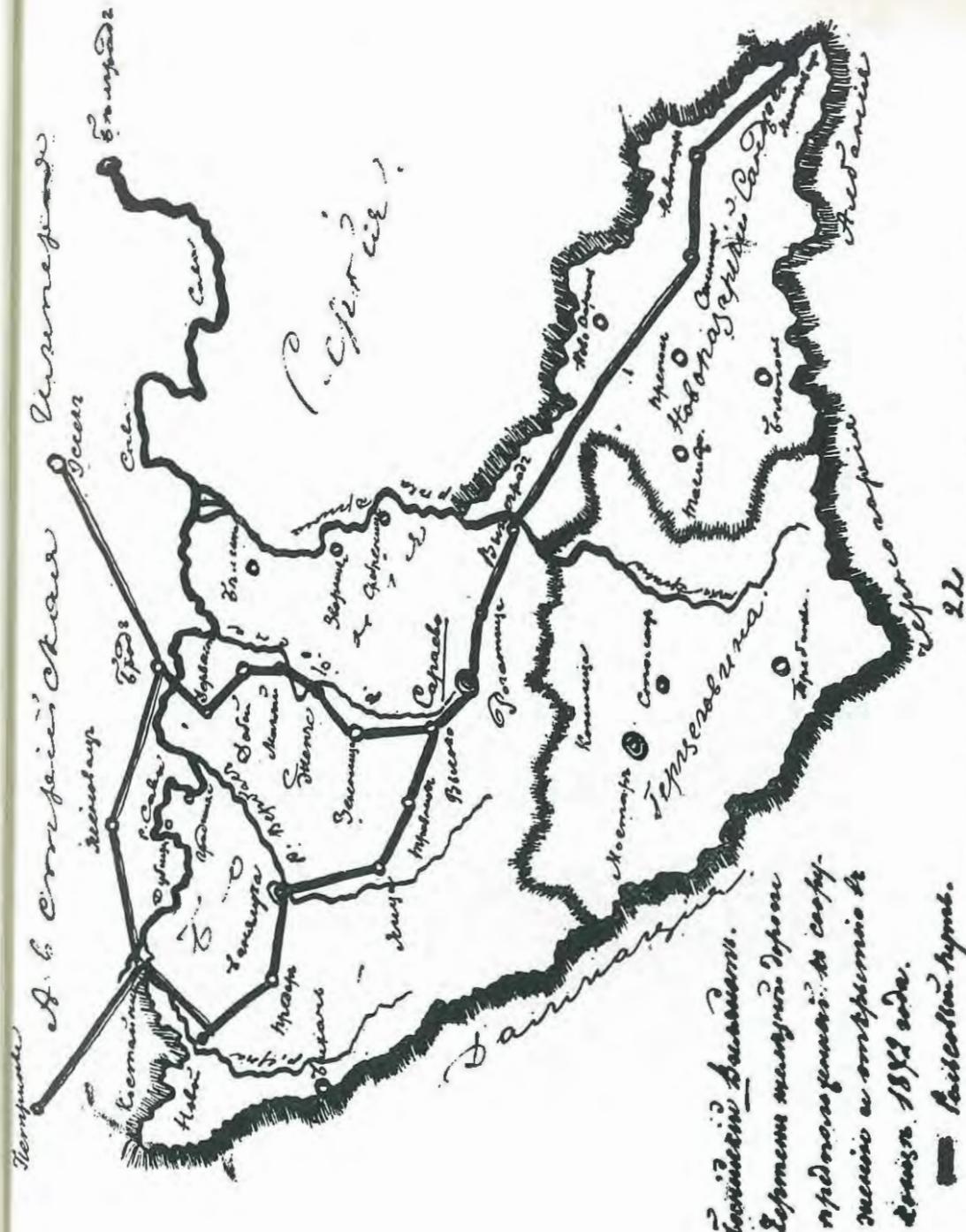
93) АВИР, ГА, V-А2, 1869, д. 812, А. Н. Кудрјавцев — П. Н. Стремоухову, Сарајево, 4/16 јуна 1869, л. 66.

94) Исто.

95) Исто, л. 67.

96) Исто, л. 67—67'.

97) АВИР, ГА, V-А2, 1870, д. 813, л. 55. (Скица пројекта жељезничких пруга преко босанског вилајета).

Скица пројекта жељезничке пруге кроз босански вилајет из 1869. године.

од Бруда (Славонског) са Осијеком. Костајница је требала да се повеже са Бродом преко Јасеновца.⁹⁸⁾

Руски конзул је с правом потврдио да остваривање овог пројекта значи економско везање Босне за Аустро-Угарску. »Сва богатства земље доћи ће у руке Аустрије, а њих је веома много — извјештава Кудрјавцев и могла су бити непозната само таквој влади као што је турска. Шуме, жељезна и бакарна руда, а може бити и сребрена (затим) мрамор, други минерали, со и остале руде све ће прећи у руке сусједа, који одавно машта о присаједињењу својих присавских посједа посједима на Јадранском мору«.⁹⁹⁾

Спор око двоструке жељезничке везе са југоистоком, који се водио између Бече и Пеште, одувожачио је провођење у дјело овог пројекта.¹⁰⁰⁾ Према подацима Ладислава Ордеге, француског конзула у Сарајеву трасирање жељезничке пруге од Сиска до Бањалуке почело је у љето 1870. године. Средином јула мјесеца Ордега је извјестио министра спољних послова да је у Бањалуку дошао главни аустријски инжењер Гајгер са »око 50 надгледника и пикера који су одмах почели трасирање пруге«. Траса је требала бити подијељена на три секције (Сисак — Бос. Нови, Бос. Нови — Приједор и Приједор — Бањалука). Ордега је располагао податком да ће на изградњи ове пруге бити ангажовано 6.000 радника из Корушке.¹⁰¹⁾ Изградња прве и једине етапе у Босни, под турском влашћу, почела је у пролеће 1871. године, на релацији Добрљин — Бањалука. О почетку радова на овој жељезничкој прузи обавијестио је Кудрјацев руског амбасадора у Цариграду Н. П. Игњатијева 8/20. маја 1871. године. У извјештају између осталог се, каже да је »у Бањалуку дошло 18 инжењера и 180 радника«, који су почели изградњу жељезничке пруге у правцу Приједора.¹⁰²⁾ Сјесна да у току извођења радова може доћи до непожељних спорова, Порта је именовала посебног комесара за експропријацију земљишта.¹⁰³⁾ Муслимани нису прихватили изградњу пруге са задовољством. То се нарочито односило на аге и бегове. Од самог почетка незадовољство је изражавано због

98) Исто.

99) АВПР, ГА, V-A2, 1869, д. 812, л. 69.

100) О политичкој и економској позадини изградње жељезничких пруга у балканској Турској опширније: Чевад Јузбашић, *Изградња жељезница у Босни и Херцеговини у светлу аустроугарске политике од окупације до краја Калајеве ере*, 7—13. О повезивању жељезничког саобраћаја преко територије Босне и Херцеговине, у контексту повезивања Далмације са Подунављем до 1863. године: Бернард Стули, *Приједози и пројекти жељезничких пруга у Хрватској 1825—1863, I—I*, Свеучилиште у Загребу — Институт за хрватску повијест, Загреб 1975, 150—152, док. бр. 203 (стр. 638—642), док. бр. 204 (стр. 642), бр. 206 (стр. 652—654), док. бр. 210 (стр. 667—668), док. бр. 249а (стр. 125), док. бр. 266 (стр. 159—160), док. 358а (307).

101) Др Мидхат Шамић, *Француски путници у Босни и Херцеговини у XIX столећу (1836—1878)*, Трећи програм радио Сарајева бр. 30, VII—IX/1980, 504.

102) АВПР, Посольство в Константинополе, 1871, д. 2333, А. Н. Кудрјавцев — Н. П. Игњатијеву, Сарајево, 8/20 маја 1871, л. 42.

103) Исто.

тога што је пруга пресијеала њиве ага и бегова, а осим тога, пролазила је поред цамија и гробаља. За њих је изградња ове жељезнице значила крај »самољубивог патријархалног живота«. Ипак, радови су били добро почели и француско-аустријска компанија се најдала да ће бити завршени до јесени исте године.¹⁰⁴⁾ Послије једног неразјашњеног убиства у Приједору, дошло је до немира чије су жртве били инжењери и страни радници, који су се разбјежали пре-ма аустријској граници.¹⁰⁵⁾ Након разрачунавања између власти и побуњеника и пошто је у »Сарајево доведено у оковима више од 40 муслимана«, радови на изградњи жељезнице су настављени. Међутим, послије овог сукоба компанија је затражила да власти обезбидједе радну снагу, јер су се страни радници били разбјежали.¹⁰⁶⁾ Тако ни овај подухват није могао проћи без домаће радне снаге. Жељезничка пруга од Добрљина до Бањалуке, у дужини од 104 км, била је завршена и стављена у промет 1872. године. То је била једина жељезничка пруга у Босни и Херцеговини изграђена у оквиру Хиршловог плана. Њена важност је била још мања ако се има у виду да није била повезана са жељезничком мрежом на територији Аустро-Угарске. Експлоатисана је до почетка устанка 1875. године, када је усљед несигурности престала радити, што је потрајало до аустро-угарске окупације.

Иако је изградња жељезничке пруге, наизглед, ставила у други план изградњу и одржавање путева, настојања у том правцу практично нису престајала. Мада није било онако замашних планова изградње друмског саобраћаја, инсистирало се на одржавању постојеће путне мреже и изградњи краћих путних праваца. Проблем саобраћаја у Босни и Херцеговини био је на дневном реду између осталог и на засиједању вилајетског вијећа 1870. године. Обавјештавајући Игњатијева о том засиједању, секретар руског конзулата у Сарајеву А. А. Јакобсон, који је замијењивао конзула, пише да су друмски путеви »животно питање за Босанце«, тим прије ако се има у виду конфигурација земљишта у Босни, која представља велику препреку развоју транспорта. Јакобсон је с правом истицао да изград-

104) Изјештавајући о томе, Кудравцев подвлачи нерастложење домаћих Муслимана према турским властима и странцима. Он износи да су се они 1849. године дигли на устанак, када су турске власти покушале да проведу реформу пореског система, а 1860. године »умало није дошло до нереда када је провођен телеграф«. Бегови су у току мјесец дана пресијеали телеграфске жице на разним мјестима. (АВПР, Посольство в Константинополе, 1871, д. 2333, А. Н. Кудравцев — Н. П. Игњатијеву, Сараево, II/23 јуна 1871, л. 54—55.

105) Исто.

106) АВПР, Посольство в Константинополе, 1871, д. 233, Н. Кудравцев — Н. П. Игњатијеву, Сараево, 6/18 јула 1871, л. 63—64. Након наставка радова на изградњи жељезничке пруге између Бањалуке и Добрљина, Кудравцев се обратио својој амбасади тражећи да руски агент посети градилиште између Приједора и Новог Босански валија већ се био упутио у Босанску крајину. У истом правцу био је отпутовао и француски конзул, а њемачки конзул, др Ото Блау, управо се припремао за пут. (АВПР, Посольство в Константинополе, 1871, д. 2333, А. Н. Кудравцев — Н. П. Игњатијеву, Сараево, 25 јула 1871, л. 69).

ња друмских саобраћајница у Босни значи неопходност, односно »живле које уносе крв и живот у главну артерију«. Без друмова, жељезнице могу да служе само за транзит и земљи могу да донесу само стоти дио очекиване користи.¹⁰⁷⁾ Неколико година пред устанак, турске власти су радиле на рјешавању питања монтирања мостова на Неретви и пројектовању пута према Кос. Митровици.¹⁰⁸⁾

У самој Босни и Херцеговини различито је гледано на изградњу путне мреже. Док су нижи социјални слојеви изградњу друмског саобраћаја доживљавали као систем економско-социјалне принуде, дотле су представници војне и цивилне власти у томе видјели јачање централне власти и чвршће везање босанског вилајета за Османско Царство. Осим тога, изградња путне мреже ишла је у прилог најбогатијем слоју, углавном немусиманских трговаца који су у томе видјели прилику за изvlaчење профита на основу разлика у цијени робе на аустријском тржишту и у Босни и Херцеговини. Бржи и јефтинији превоз је ишао томе у прилог. Као илustrацију различитих ставова према изградњи друмског и жељезничког саобраћаја, навешћемо изјаву Дервиш-бега Тескереджића, који је у једном интервјуу објављеном у вријеме устанка у Босни, на питање да ли било добро да Босна добије мрежу жељезничких пруга изјавио да је потребно отићи у Ливно и видјети планинске масиве преко којих води пут којим не прође ни један караван, а да не изгуби по неколико коња. Тескереджић наводи да су аустријски трговци својевремено предлагали изградњу пута преко Пролога, али да су бегови били против тога, јер би, према његовим ријечима, »нас давно освојили Нијемци« (тј. Аустријанци, И. Т.). Према овој изјави, ни трговци ни су били за изградњу пута за Ливно, јер су се плашили конкуренције аустријских трговаца.¹⁰⁹⁾ Кулучење на путевима било је један од значајнијих узрока устанку 1875. године у Херцеговини. У захтјевима устаника тражи се, између осталог и укидање кулучења на путевима.¹¹⁰⁾

Након избијања устанка 1875. престала је изградња друмског саобраћаја. До 1878. године, око 10% путне мреже у Босни и Херцеговини је било оспособљено за колски саобраћај, што ју је скрставало међу земље које заостају за Европом. Најбољи су били путеви који повезују значајније градове, док су остали колски путеви остали слабо пројектовани, а за подлогу су имали само шљунак или калдрму.¹¹¹⁾ Међу најзначајније путеве, 1878. године убрајани су: Брод — Сарајево, Брод — Пријedor — Бањалука, Бос. Градишча — Бањалука, затим Бањалука — Ситница — Јајце — Травник — Сара

107) АВПР, Посольство в Константинополе, 18706 2332, А. А. Якобсон — Н. П. Игнатьеву, Сараево, 7 июня 1870, л. 154—155.

108) АВПР, Посольство в Константинополе, 1874, д. 1874, д. 2336, А. Н. Кудрявцев — Н. П. Игнатьеву, Сараево, 23 января 1874, л. 6.

109) Асенин, Дервиш-бег Тескереджић (Из путевых воспоминаний о Боснии и Герцеговине), Родное племя, II, Москва 1877, 86.

110) М. Влајинац, н. д. 363—364.

111) Abel Lukšić, *Neweste Beschreibung und vollständiges Orts-Lexicon von Bosnien und der Hercegovina*, Праг 1878, 18.

јево, Срб — Новосело — Бос. Петровац — Сарајево (са краком према Кину и Шибенику) Сињ — Ливно — Травник — Сарајево. Једина веза бос. вилајета са покрајинама под османском влашћу био је пут који је водио од Сарајева преко Рогатице и Вишеграда до Новог Пазара.¹¹²⁾ На основу изложеног, види се да је највећи број путних правача у Босни и Херцеговини био усмјерен на повезивање централних области земље са територијама које су се налазиле под аустроугарском влашћу. Разлоге за то не треба тражити само у усмјерености босанскохерцеговачког и унутрашњебалканског промета на развијеније сусједно тржиште, већ и у дугогодишњем настојању Аустро-Угарске да изградњу комуникација усмјери према сопственом територију.

Аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине настаје нови период у изградњи саобраћаја. Још у процесу савладавања покрета отпора, аустроугарске јединице покушавају да обезбиђеде проходност на путним правцима којима су се кретале главне снаге. Слабост путне мреже један је од значајнијих елемената који је битно утицао на успоравање продора аустроугарских јединица у унутрашњост земље. Одмах након савладавања покрета отпора, нова власт чини све да у што краћем временском року побољша друмски саобраћај. У току 1878. и 1879. године окупационе су трупе развиле велику активност на реконструкцији и доградњи путне мреже. Многи путни правци су реконструисани или наново изграђени. У томе су били ангажовани и приватни подузимачи. За врло кратко вријеме реконструисано је 1.000 км главних путева, а слиједећих 500 км доведено у возно стање.¹¹³⁾ Већ средином 1881. године, у Босни и Херцеговини је било оспособљено за колски саобраћај 16 путних правача у дужини од 1.542,81 км, у изградњи је било 8 путних правача у дужини од 173 км, трасирање је вршено на два путна правца у дужини од 148 км, док је за слиједећу, 1882. годину, планирана изградња још три правца.¹¹⁴⁾

* * *

Организована изградња колских путева у Босни и Херцеговини почела је релативно касно у односу на европске земље, а временски се подудара са интензивним напорима Порте да проведе реформе. Прелазак с караванског на колски саобраћај се одвијао споро и до краја османске владавине није био завршен. У почетку, изградња путева имала је у основи војну намјену, касније више привредну. Без обзира што су османске власти настојале да изградњом путне мреже босански вилајет чвршће вежу за остале балканске провинције под њеном влашћу, путеви су били оријентисани према под-

112) Исто.

113) Dr Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, 570.

114) Архив Босне и Херцеговине, Министарство заједничких финансија, БХ, 5143/1881.

ручјима под хабзбуршком влашћу. Главни путни правци су ишли ријечним токовима и природним исходиштима босанскохерцеговачке трговине. За двадесетак година појачане активности на изградњи друмских путева, природне препреке између Босне и Херцеговине нису биле у потпуности савладане. Зато је херцеговачка привредна активност остала готово искључиво везана за природни излаз — Приморје, а босанска за Славонију и преко ње за Подунавље.

Путна мрежа грађена је без великих финансијских улагања од стране државе. Масовном примјеном кулука турске власти су од раније формирале праксу да главни терет изградње и одржавања путева пада на најниже социјалне слојеве становништва. Законом о путевима 1869, ова је пракса само легализована.

Квалитет колских путева изграђених до аустроугарске окупације био је слаб усљед нестручног трасирања и извођења радова. Овоме су доприносили и турски чиновници који су одређивањем кратких рокова изградње поједињих путних праваца настојали да пред цариградском владом и Европом створе утисак о брзом економском напретку Босне и Херцеговине. Паралелно са појавом могућности изградње трансверзалног путног правца Метковић — Мостар — Сарајево — Брод, појавило се прво акционарско друштво за превоз робе и путника, које се није одржало дуже од емоционалног заноса о изградњи квалитетног друма између ушћа Неретве и ријеке Саве.

Мада је у трећој четвртини XIX вијека једва 10% путева било оспособљено за колски саобраћај, босанскохерцеговачка привреда се унеколико успјела повезати са развијенијим привредним подручјима у сусједству, нагло је повећан број воловских и коњских запрега, а капацитет и сигурност транспорта значајно побољшан. Замисао да Босна постане транзитно подручје остваривањем Хиршовог плана о изградњи трансбосанске жељезничке линије није проведено у дјело. Жељезничка пруга Добрљин — Бањалука остала је изолована од сусједне аустроугарске жељезнице. Окупацијом 1878. године, настаје нова епоха у изградњи саобраћајница у којој је у Босни и Херцеговини остварена индустријска револуција.

Z U S A M M E N F A S S U N G .

DER BAU VON VERKEHRSWEGEN IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA VON MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS BIS ZUR ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN OKKUPATION

Auf Grund von Materialien aus sowjetischen Archiven und aus anderen Quellen begründet der Verfasser den Bau von Land- und Eisenbahnstraßen im Bosnien und der Herzegowina der letzten Jahrzehnte osmanischer Herrschaft.

Der organisierte Bau von Landstraßen im Bosnien und der Herzegowina begann, im Vergleich zu den europäischen Ländern, relativ spät und traf zeitlich mit intenzierten Anstrengungen der Hohen

Pforte zur Durchführung von Reformen zusammen. Der Übergang vom Karawanen — zum Straßenverkehr ging langsam vor sich und war noch bis zum Ende der osmanischen Herrschaft nicht abgeschlossen. Anfangs diente der Bau von Landwegen militärischen Zwecken, später mehr wirtschaftlichen. Obgleich die osmanischen Behörden bemüht waren, das bosnische Vilajet enger an die anderen Balkan — Provinzen zu binden, waren die Straßen doch mehr in Richtung auf diejenigen Gebiete ausgerichtet, die sich unter habsburgischer Herrschaft befanden. Die Hauptverkehrslinien verliefen längs der Flussläufe und in Richtung der natürlichen Auslaufspunkte bosnisch-herzegowinischen Verkehrs. Nach 20 jähriger verstärkter Aktivität beim Bau von Landwegen waren die natürlichen Hindernisse zwischen Bosnien und der Herzegowina noch immer nicht völlig überwunden. Die herzegowinische Wirtschaft blieb daher fast ausschließlich an ihren natürlichen Ausgang, das Küstengebiet, gebunden, die bosnische aber an Slawonien und, darüber hinaus, am das Donaugebiet.

Der Bau des Verkehrsnetzes wurde ohne größere finanzielle Investitionen fremder Staaten durchgeführt. Durch Masseneinsatz von Fronarbeiterinnen hatten die türkischen Behörden schon früher und Unterhalt von Verkehrswegen auf die untersten sozialen Schichten der Bevölkerung fiel. Mit dem Straßengesetz von 1869 wurde diese Praxis nur legalisiert.

Die von Mitte des vergangenen Jahrhunderts bis zur österreichisch-ungarischen Okkupation erbauten Landstraßen waren wegen unfachmännischer Trassierung und Ausführung von schlechter Qualität. Dazu trugen auch die türkischen Beamten bei, die durch Festsetzung kurzer Fertigstellungstermine für einige Verkehrslinien bemüht waren, bei der Regierung in Istanbul und in Europa den Eindruck von einem schnellen ökonomischen Fortschritt in Bosnien und der Herzegowina zu erwecken. Parallel mit der Aussicht auf den Bau einer transversalen Verkehrslinie Metković — Mostar — Sarajevo — Bosanski Brod erschien auch die erste Aktiengesellschaft für Waren — und Personentransport, die aber nicht lange bestand.

Obwohl im 3. Viertel des 19. Jahrhunderts kaum 10% der Wege für den Wagenverkehr hergerichtet waren, gelang es der bosnisch-herzegowinischen Wirtschaft einigermaßen, sich mit entwickelteren Wirtschaftsgebieten der Nachbarschaft zu verbinden, stieg steil die Zahl der Ochsengespanne und Fuhrwerke, Umfang und Sicherheit im Transport waren bedeutend verbessert. Die Idee, Bosnien durch die Verwirklichung des Hirsch — Planes über den Bau einer transbosnischen Eisenbahlinie ein Transitgebiet werden zu lassen, wurde nicht in die Tat umgesetzt. Die Bahnlinie Dobrljin — Banjaluka blieb von der benachbarten österreichisch-ungarischen Eisenbahn isoliert. Mit der Okkupation von 1878 begann eine neue Epoche im Bau von Verkehrswegen, eine, Epoche, in der in Bosnien und der Herzegowina die industrielle Revolution verwirklicht wurde.

Др Милорад Ђаковић

КАРАКТЕРИСТИКЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА 1878. ГОДИНЕ*)

Берлински конгрес 1878. је имао низ сличности и разлика са осталим мировним споразумима који су имали, или којима би се могао дати карактер конгреса у XIX и почетком XX вијека. Њихова је заједничка ознака да су то били склопови државника највишег ранга, који покушавају да уз мировни споразум након одређеног рата изврше и ширу европску прегрупацију односа међу великим сила-ма, иако све оне у томе рату нису учествовале. Формални задатак Берлинског конгреса је био да успостави коначни мир између Русије и њених балканских савезника са Турском. Али, главни задатак Конгреса је био изван тог формалног циља: усклађивање новонасталог стања на Балкану и Близком истоку са интересима европских великих сила у условима када је Русија коначно разбила изолацију наметнуту јој 1853. и постала једна од доминантних свјетских факто-ра. Берлински конгрес је био више срачунат на обезбеђење стабил-них основа за повећање будућег престига у источном питању, не-го на успостављање трајног мира са пораженом Турском. Слично као конгресни склопови прије и послиje (Бечки конгрес 1815, Паришки мир 1856. и Версајски мир 1919) и Берлински конгрес је био дик-тат у име једног вишег принципа. Тај принцип на Берлинском конг-ресу није био до краја јасан, па је тачна примједба српског представ-ника у Берлину 1878: »До сада је било у свету више конгреса. О сваком се зна, да је заступао неко начело, а знало се и какво начело. Тако се један руководио начелом легитимности, други начелом осва-јања итд. Но какво је начело овај Берлински конгрес заступао, теш-ко би се знало изразити, ван ако би се рекло, да се тражило и радило да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја, који би били од важности и могли да сметају великима«.¹⁾ Берлински конг-рес је био напор европских »сила протектора« да очувају хармонију

*) Чланак представља српскохрватску верзију реферата на XV ме-ђународном конгресу историчара у Букурешту 1980, под насловом *Solution of a Crisis: The Berlin Congress 1878 and after*.

1) Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878*, II, Београд, 1896, стр. 231.

доминације над Османским Царством, која је била створена у антитурском миру 1856, и, у исто вријеме, напор Русије да кроз очување те легитимне форме наруши ту хармонију. То је било помирење противрјечности у којој је основна тековина Паришког мира 1856. — изолација Русије у рјешавању источног питања — требала да буде извојевана руском побједом у рату против Турске. Поред свих сличности са осталим конгресима модерног доба, Берлински конгрес има и неколико наглашено својих карактеристика.

1) Прва и основна карактеристика Берлинског конгреса 1878. јесте да тражење европског мира и контраволуција иду заједно, без обзира на то што је она тада била мање видљива него 1815. и 1919. У вријеме Берлинског конгреса савременици имају у виду двије револуције: једну *могућу* револуцију у Русији и једну *стварну* код Јужних Словена. Карл Маркс је тада предвиђао да би пораз Русије у источном питању омогућио једну револуцију у Русији и Европи. На такву револуцију рачунају у Бечу у новембру 1877.²⁾ Са своје стране и Бизмарк (Bismarck) рачуна да би »revolutionized Slavdom, with or without the Russian Emperor at the head, will ever be the ally of revolutionary elements not only in France, but also in Italy, in Spain, even perhaps in England«.³⁾ Руски револуционари вјерују да је њихово учешће у балканским устанцима школа за будућу револуцију у Русији, а руски реакционари положу наду у један словенски рат против Турске, као средство умирења тадашњег револуционарног стања у Русији.

Међутим, таква револуција није постојала и била је баук који није покретао историју. Једина права револуција на коју се Берлински конгрес односи, 1878, јесте револуција јужнословенских народа у Турском Царству. У својој социјалној подлози и узроцима, та је револуција била еминентно сељачка, а по циљевима је била национална и тежила је за стварањем слободног јужнословенског друштва без отоманских феудалних стега и са слободном формом националне државности. Устанак у Херцеговини и Босни 1875, као и ланац устанака на Балкану послије тога, имао је за социјалну подлогу аграрно питање. Оно је било отворено након укидања старих феудалних односа у Турском Царству 1833. и регулисања аграрних односа 1858. Поред тога, систем је зајмова страних банака и годишње обавезе враћања дугова погоршао аграрно стање сељаштва, послије свјетске аграрне кризе 1873. Израчунато је да је, уочи финансијског банкротства Турске 1875, укупни национални доходак био око 380 милиона француских франака, а годишња обавеза враћања дугова страним банкама 300 милиона франака.⁴⁾ Преко »Sundicate of Bondholders« у

-
- 2) »Protokoll über die unter Allerhöchstem Vorsitz Seiner Majestät des Kaisers am 13 November 1876. stattgehabte Konferenz«, Kriegs Archiv Wien, MKSM 69 — 1/25.
- 3) W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*. London, 1956, str. 194.
- 4) A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mehmed II jusqu'à nos jours*. Paris, 1903, str. 324.

Константинопољу западне банке контролишу финансијску дјелатност турске владе. Притисак страних зајмова је био главни разлог убрзаног повећања пореског оптерећења сељачког становништва. Пред избијање аграрних револуција 1875., закуп пореза који држава предузима ради њиховог укључивања у систем отплате дугова западноевропским банкама је био основни мотив социјалних немира.⁵⁾ Сви су устанци 1875. представљали реакцију на ово пореско оптерећење које је подлога социјалне револуције балканског сељаштва.

Циљеви те револуције су разарање османског феудализма и успостава слободног националног друштва. До завршетка борби 1878, овај је циљ само дјелимично био остварен у ослобођеној Бугарској и новоприпојеним дијеловима Србије и Црне Горе. Уз то је настојање српског националног покрета да за своје циљеве придобије и муслиманско племство у Босни, Херцеговини, Косову и Албанији, уз услов очувања њихових феудалних посједа, био један од разлога алијанције аграрне револуције од националних циљева.⁶⁾ Идеју о помирењу муслиманског племства са словенским националним циљевима, извorno је створио Н. П. Игњатијев.⁷⁾ Сви су мировни приједлози и остварења 1878. полазили од гаранције власништва муслиманском становништву. И Санстефански прелиминарни уговор⁸⁾ и Берлински трактат након њега,⁹⁾ као и споразум Аустро-Угарске и Турске у Босни и Херцеговини 1879,¹⁰⁾ гарантовали су посједе и власништво Муслимана. Андراши (Andrassy) је на Берлинском конгресу говорио да је аграрно питање било »source principale des secousses périodiques qui ont agité ces contres«.¹¹⁾ Иако су биле обавезне да уведу реформе у окупирани области, аустријске власти нису, све до 1918, ријешиле аграрно питање, као што су радиле и турске власти на свом подручју до 1912.

Кад је избио у Херцеговини у јулу 1875., устанак се у августу проширио на Босну, а до априла 1876. је запалио централну Бугарску. Средином 1876, он ће изазвати националне ратове Србије и Црне Горе против Турске. Иако је почeo као типична аграрна побуна, устанак се брзо претворио у националне револуције које су тежиле успостављању слободних држава. На српској страни устанак је добио југословенски одјек. Око 200.000 људи је било пребјегло из Босне и Херцеговине на аустро-угарску страну, око 70.000 у Црну Гору и, от-

5) Charles Moravitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen*. Berlin, 1903, str. 21.

6) Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875—1878*. Сарајево, 1960, стр. 234.

7) Сан-Стефано. Записки Графа Н. П. Игњатијева съ примечаниями А. А. Башмакова и К. А. Губастова. Петроград, 1916, стр. 193.

8) »Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917», Москва, 1952, стр. 162, 166.

9) Чланови XII, XXX, XXXIX Берлинског уговора, исто, стр. 187, 196, 199.

10) Катл Спирт, *Ausgewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage*, Gotha, 1916, st. 167.

11) Emanuel Geiss, *Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien*. Boppard am Rhein, 1978, str. 77, 81.

прилике, толико у Србију. У Хрватској и Војводини су све политичке партије заузеле став према њему. Беч је у очајању гледао како устанак, који је спочетка био само борба »хришћана против мухамеданизма« добива изразити српски и југословенски национални карактер.¹²⁾ Најистакнутије српске политичаре у Војводини угарске власти гоне и хапсе. Вођа српског националног покрета у Угарској Светозар Милетић, предвиђен да буде шеф устаничке Народне скупштине, био је ухапшен. Власти у Бечу нотирају да се на југу већ јавно говори о политичком уједињењу Босне, Баната, Војводине, Хрватске и Словеније са Србијом. Један је од вођа сељачког устанка у Херцеговини, Мићо Љубибрatić, био, такођер, на граници ухапшен од аустријских власти и интерниран у унутрашњост. Љубибрatić је био најистакнутији српски национални вођа свога времена, дописивао се са Гарибалдијем, а у устанку је покушавао да створи централно руководство ради уједињења Босне и Херцеговине са Србијом.

Најутицајнија и најјача политичка странка у Хрватској, Народна странка, већ одраније је заступала тезу да Босна и Херцеговина треба да се уједине са Србијом и на тај начин постану језгра будуће Југославије.¹³⁾ У писмима Гледstonу 1876, вођа те странке, бискуп Ј. Г. Штросмајер (Strossmayer), објашњавао је да је циљ Хрвата да се уједине са Србима у заједничку југословенску државу у којој ће Срби добити политичко (као Пијемонт у Италији), а Хрвати културно (као Тоскану) водство.¹⁴⁾ Други је вођа Странке, Фрањо Рачки, 1877. говорио да хрватски сепаратизам у Босни и Херцеговини подгријавају само Мађари који су увијек у историји преко Хрватске онемогућавали уједињавање Јужних Словена, будући да Хрватска није била историјски способна да сама остварује интеграцију Балкана.¹⁵⁾ Бискуп Штросмајер се конзеквентно држао ове идеје и у једној је »Промеморији«, од 13. марта 1878, државном секретару Папске државе, упозоравао Свету столицу да не смије подржавати Аустро-Угарску политику на Балкану, јер је Хабзбуршко Царство историјски осуђено да се распадне и доживље исту судбину као и Турска. »Аустријско царство ће доживљети судбину турског царства«, вели он, и распасти се, јер »по својој унутарњој конституцији болује од двију мања: прва, што се једном превише приклонио оном нездравом покрету који је толико превладао готово свуда по Европи, уперен против духа и закона католичке цркве; друга, што је, попустивши превише беogranično амбицији двију нација унутар склопа, остале нације ври-

-
- 12) Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875—1878*, у »Међународни научни скуп посвећен стогодишњици устанка у Босни и Херцеговини«, Сарајево, 1977, стр. 67. Цитиран је телеграм цара генералу Молинарију у Загреб.
 - 13) Вера Џилига, *Народна странка и јужнословенско питање, 1866—1870*, »Хисторијски зборник«, XVII, Загреб, 1964, стр. 95; Вера Џилига, Слом политике Народне странке, 1865—1880. Загреб, 1970, стр. 263.
 - 14) Преписка бискупа Штросмајера са Гледстоном, у R. W. Seaton-Watson: *Die Südslavische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913, стр. 394.
 - 15) А. Палавршић — Б. Зелић, *Кореспонденција Миховила Павличинића*. Сплит, 1962, стр. 179.

јеђало и од себе одбило, у првом реду, што се тиче Славена, од којих је двадесет милијуна под аустријским царством, а чије је стање пуно опасности.¹⁶⁾

Због оваквог развоја хрватске политике, цар је запријетио Хрватском сабору да ће га распустити уколико се буде мијешао у питање устанка у Босни и Херцеговини.¹⁷⁾ Да паралише ово јужнословенско јединство, или пријетњу да се оно заиста и оствари, гроф Андراши је настојао да у самом устанку на турској страни раздвоји хрватске од српских устанника. Успио је да на своју страну придобије једног од вођа устанка у Херцеговини, католичког свештеника Дон Ивана Мусића. Он је Мусића позвао да тајно дође у Беч и након једног интервјуа с њим, у пролеће 1876, обавезао га је да херцеговачке католике веже за аустроугарске циљеве. Мусић је за то добио финансијску помоћ за себе и своје герилске јединице.¹⁸⁾ Све до окупације 1878, ову везу Мусић није смио учинити јавном, него је дјеловао као војвода црногорског кнеза.

Пријетњама, хапшењем главних лица и новцем, успио је гроф Андраши да у клици онемогући јужнословенско приближавање, па то открива и слабости југословенских националних покрета који су били историјски недозрели да се извуку из колијевке и наметну велиkim силама као одлучујући политички фактор. У тај комплекс спада и неуспјех Србије да обнови Балкански савез са државама и политичким покретима, на коме је радила деценију раније. Грчка је за тај савез остала незаинтересована,¹⁹⁾ Бугари су пали под руску, а Хрвати и Словенци под аустријску контролу.

Овај југословенски комплекс српског националног покрета, 1875—78, био је разлог да је он остао политички и дипломатски изолован. Све су велике силе биле активно против таквог развоја балканске ситуације. Аустро-Угарска се активно борила против југословенске државне идеје, сматрајући да је отпор стварању јаче словенске државе на Балкану главни мотив њене политике у источном питању. У јануару 1875. и на Берлинском конгресу 1878, гроф Андраши је готово истовјетно формулисао циљеве политике Аустро-Угарске на Балкану као реакцију на могућност стварања једне веће јужнословенске државе око Србије.

За овакву ће политику Аустро-Угарска добити подршку и Њемачке и Русије. Ову подршку је Бизмарк формулисао директно и отворено, а Горчаков обазриво и недосљедно. Руска се спољна политика на Балкану равна према славјанофилској идеологији. Почевши од И. С. Аксакова, славјанофили се и у доба источне кризе,

16) Лука Ђаковић, *О односу Јосипа Јурја Штросмајера према окупацији Босне и Херцеговине 1878. године*, у »Зборник радова. Отпор аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине«, Сарајево, 1979, стр. 136.

17) Милорад Екмечић, *Устанак у Босни*, стр. 126—127.

18) Милорад Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875—1878*, у »Годишњак Друштва историчара БиХ«, Сарајево, VII, 1956.

19) Јован Ристић, о. ц. I, стр. 199.

1875—1878, придржавају своје филозофије у »Посланици Србима« из 1860, у којој су осудили српску сарадњу са католичким Хрватима и Словенцима.²⁰⁾ У децембру 1876, Аксаков ће захтјевати да Русија пружи подршку само Бугарима, који су, и са ширих словенских и са ужих руских становишта, далеко кориснији.²¹⁾ И сам је руски цар писао аустријском да разумије »Ta téruption pour la formation d'un Grand Etat Serbe. Je t'explique comme Toi cette combinaison«.²²⁾ Генерал М. Г. Черњајев је пријетио да ће Србију претворити у руску провинцију, јер је заражена противсловенским духом западног парламентаризма.²³⁾

Уз овакву политику великих сила сваки је покушај стварања једног јужнословенског блока између Срба, Хрвата и Бугара био унајмљен осуђен на неуспјех. Берлински конгрес је био санкција великих сила аустро-угарском отпору стварања веће југословенске државе око Србије.

2) Друга је карактеристика Берлинског конгреса 1878. у томе што је он био класичан модел диобе интересних сфера на Балканском полуострву. Она је конзеквентан наставак прве карактеристике Берлинског конгреса. Берлински конгрес је довршио раније почету процедуру усаглашавања интереса између Русије, Аустро-Угарске, Велике Британије и Њемачке. Само је ова задња досљедно сматрала да нема никаквих директних интереса на Балканском полуострву и у источном питању. Три су друге државе имале максималне и минималне интересе на том простору.

Максимални је британски програм било очување Османске Империје онакве каква је била, али за то се Британија неће борити и ризиковати рат. Њен је минимални програм очување Турске државе са њеним исламским провинцијама и њене контроле над мореузима. За одржавање тог минимума Британија ће се борити. Тај је став дефинисао Лорд Дерби у меморандуму од 6. маја 1877.²⁴⁾ Главна је британска брига очување Босфора и Дарданела изван руске контроле и у турским рукама, уз постизање користи које би Британија могла добити на тачкама битним за обезбеђење Суеза. Наравно, Британија је заинтересована за османско тржиште које је од свих светских тржишта остајало традиционално најотвореније према британском извозу.²⁵⁾ Поред Француске, Британија је главни финансијер и зајмодавац Турског Царства. У којој је мјери економски и банковни интерес утицао на политику, тешко је установити у појединостима.

20) Касније ће о овоме бити више ријечи.

21) Види биљешку 37 овог текста.

22) B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870—1880*. Oxford, 1937. str. 208.

23) David MacKenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General Cherniaev*, 1974, str. 173; Isti: *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875—1878*, 1967, str. 10.

24) W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, str. 26.

25) F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1826—1853*, Cambridge, 1942, str. 83.

Тачна је Миљутинова оцјена да је у свакој земљи могуће раздвојити економски од политичког интереса, сец на Истоку, где »trade and transport are the conductors of political influence«.²⁶⁾ Неки од британских дипломата и јавних радника који утичу на британску источну политику (Lewis Farley G. J. Goschen, специјални амбасадор у Турску 1880). били су финансијски стручњаци и пословни људи везани за турске зајмове.

У свим питањима које рјешава Берлински конгрес, ривалство међу великим силама је посебно подијељено. Ривалство је између Русије и Британије везано за мореузе и Блиски исток. У свим је балканским питањима главно ривалство било између Русије и Аустро-Угарске. Споразуми се о подјели интересних сфера, углавном, односе на овај посљедњи случај. Од 1871, Бизмарк изјављује да је Њемачка »a satiated state« и да може због своје незаинтересованости за Турску постати умирујући фактор у европској политици. У намјери да постане »pothetti посредник« међу другим великим силама, он је био заинтересован посредник у подјели интересних сфера на Истоку. Идеја о таквој подјели је његова, без обзира што она има одређену традицију давно прије велике источне кризе 1875—1876. Дио руских дипломата се тада, као и касније, опирао да говори тим рјечником бојећи се да тиме Русија заувијек препушта дио Јужних Словена Хабзбуршкој држави. У вријеме рушења Санстефанског уговора и они су журили да признају потребу споразума са Аустро-Угарском да би се спасиле руске позиције у Бугарској. Након 1878, Д. А. Миљутин се противи диоби интересних сфера, али још увијек говори о потреби успостављања »the frontiers within which it would be possible to expand one's influence and work for the furtherence of one's interests without having to encounter the distrust and opposition of others«.²⁷⁾ То је само једна блажка формулатија за политику интересних сфера. Економска слабост Русије се осјећала и на њеној балканској политици. Руски привредници немају интереса за балканску експанзију, а они који имају, немају снаге да се одупиру конкуренцији ни на бугарском територију.²⁸⁾ Има теорија у науци да је сукоб између Срба и Бугара на Балкану, након 1878, био сукоб руских и аустријских банака.²⁹⁾

Разлике у интересима и територијална диоба дошли су у току рутинског усклађивања акција у источној кризи 1875—1878. Русија је од почетка била сумњичава према политици Аустро-Угарске и Њемачке на Балкану и страховала да ту игра другу улогу. То је почело већ 1874., око »Подгоричке афере« која је избила због крвопролића у том пограничном мјесту. Афера је изазвала узнемиреност у Херцеговини, коју су аустријски органи будно пратили. Прије него је дошло до избијања отвореног устанка у Херцеговини, 9. јула 1875, аустријски је цар разговарао са црногорским кнезом у Котору о могућности развоја дубље кризе. На сједници Крунског вијећа у Бечу,

26. W. N. Medlicott, o. c. str. 264.

27) Ibid, стр. 261.

28) Symner: o. ц., стр. 568.

29) George W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik Europäischer Grossmächte vor den Ersten Weltkrieg*, I, München, 1963, str. 212, 213.

под царевим водством, 29. јануара 1875, било је одређено држање двојне Монархије у долазећој кризи.³⁰⁾ Максимални аустро-угарски програм је не дозволити стварање веће јужнословенске државе око Србије. Тај се програм изграђује у аустријској спољној политици све од револуције 1849. и од тада се припрема запосједање Босне и Херцеговине. За одржавање агената у тим провинцијама издата је 1854. голема сума од 100.000 форинти, а од 1866. годишњи фонд за те намјене износи 20.000 форинти.³¹⁾ Андраши је од доласка на мјесто министра спољних послова појачао тај рад и радио на присаједињењу цијеле Босне и Херцеговине, при чему би се Србији оставили само неки »дроњци на Дрини«,³²⁾ Црној Гори се давао дио Херцеговине, а војска је правила притисак да се изгради и програм запосједања новопазарског сандака.

Све што је касније реализовано представљало је разраду ове основне мисли. На Крунском вијећу, 29. јануара 1875, Андраши је предвиђао да се неке области Босне и Херцеговине могу препустити Србији и Црној Гори, али граница није одређивана, јер »не може се кожа продавати пре него се медвед убије«, како тада вели Андраши. Кад је одмах послије тога, а прије него је избио устанак у Херцеговини у јулу 1875, црногорски кнез упутио један опширан меморандум кнезу Горчакову, Бизмарку и Андрашију, 1. јуна 1875,³³⁾ и затражио да европска дипломација издејствује признање црногорске државне независности и проширења њеног територија, тиме је цијела дипломатска машина источне кризе 1875—1878. била стављена у потон, а заједно с њом и политика диобе интересних сфера.

Русија је била јако сумњичава према овим црногорским захтјевима и Н. П. Игњатијев је савјетовао црногорском кнезу да све своје захтјеве о поправку положаја према Турској води у границама легалности. Вјероватно је то био разлог да је дио руске дипломације укључујући посланика Е. П. Новикова у Бечу и славјанофиле на челу са И. С. Аксаковим, били јако сумњичави према Херцеговачком устанку,³⁴⁾ мислећи да га је организовао Бизмарк. На томе ће из-

-
- 30) Протокол конференције је у целости објавио Мило Вукчевић у »Гласник Историјског друштва у Новом Саду«, VI, 1933; Mihajlo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875—1878*. Cambridge, 1933, стр. 32—34.
- 31) Милорад Екмечић, *Спољни фактор у припремању балканске револуције 1848—1875*, у »Југословенски историјски часопис«, 3, Београд, 1964, стр. 14.
- 32) A. Fteihert v. Mollinagu, *46 Jahre in Österr. ungarische Herre*, II, Zürich, 1905, стр. 287—288.
- 33) »Memorandum remis de la part de S. A. le Prince du Montenegro à S. A. le Prince Gortchakov et Bismarck et à son Ex. le Comte Andrassy«, Cetinje, 1. јуна 1875, Cetinjski muzeji, »Primovljeni spisi«, kutija 23.
- 34) В. М. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*. Москва, 1924, стр. 251; И. В. Козменко, *Переписка И. С. Аксакова с Кн. В. А. Черкаским*, »Славянский сборник«, 1948, стр. 142. Аксаков је био убеђен да је Херцеговачки устанак »дјело Аустрије«.

растати и неповјерење према свим политичким циљевима који су се везали за устанак. Посланик Новиков је мислио да не треба помагати јужнословенске покрете на Балкану да извојују свој идентитет, него с Јужним Словенима треба радити оно што је Бизмарт радио прусизирањем Нијемаца: русифицирати Јужне Словене, а не помагати њихове посебне словенске оријентације.³⁵⁾ Постојала је традиција у неповјерењу руских славјанофила према Западним Словенима. А. Ф. Гилфердинг их је раније оптуживао да су свој национални идентитет изграђивали са негативне стране — тражећи шта нису, а не шта јесу, па у томе извојевали право да не буду Нијемци, а не и право да буду Словени.³⁶⁾ По томе они и не спадају у словенски свет, него у католички и протестантски Запад. Славјанофилско неповјерење у Србију је долазило из историјске дубине кроз осуду српске политике јужнословенског зближења и државног окупљања. То је био разлог да ће, усред источне кризе, И. С. Аксаков, децембра 1876., српске циљеве оцијенити као »лаж и фразу«, захтијевајући ослањање само на Бугарску.³⁷⁾ Ова је идеологија била инфраструктурна подлога на којој је дио руске дипломације пристајао на подјелу интересних сфера на Балкану.

Дипломатску иницијативу за преговоре са Русијом дао је гроф Андраши, а Горчаков прихватио, сматрајући да ће то водити ка споразуму »о питањима која су раније представљала основу њиховог разилажења«.³⁸⁾ Беч је био одређен као мјесто руско-аустријских преговора. Већ у октобру 1875., Андраши према Русији врши »ouvertures confidentielles«,³⁹⁾ да би мјесец дана касније предлагао заједничку аустријско-руску окупацију турског простора по узору на окупацију Сирије 1860., или Шлезвиг-Холштајн-а 1864.⁴⁰⁾ До споразума је ипак дошло Бизмарковим посредништвом. Сем подршке Аустро-Угарској, Њемачка нема интереса у источном питању.⁴¹⁾ Она тада нема ни велиоког економског интереса на Балкану.⁴²⁾ Политички

35) С. А. Никитин, Письма и записки Н. А. Киреева о балканских событиях 1876 года. »Славянский сборник», Москва, 1948, стр. 95, 96.

36) А. Ф. Гильфердинг, Развитие народности у западных Славянъ, »Сборние сочинения«, II, стр. 61, 99.

37) »Накануне нашей последней войны«, »Русский архив«, 1897, 260. Писмо И. С. Аксакова у Београд, 4. децембра 1876.

38) Н. С. Киняпина, Внешняя политика России второй половины XIX века.

39) Амбасадор Новиков-Александру II, Беч, 13. октобра 1875, Бр. 131. Фотокопија у Академији наука и умјетности СР Црне Горе. Захвалан сам др Бранку Павићевићу за допуштење да могу консултовати копије руских докумената за источну кризу 1875—1878.

40) Новиков-Јомини-у, Беч, 17. новембра 1875, Бр. 149. Иста збирка.

41) Константин Косев, Роль Германии в период восточного кризиса 1875—1878 годов. »Међународни научни скуп посвећен стогодишњици устанка у Херцеговини и Босни«, I, стр. 254.

42) Imanuel Geiss, *Die deutsche Reichspolitik gegenüber der Aufstandsbewegung in der Herzegovina und Bosnien, 1875—1878*, ibid, str. 233.

нису заинтересовани за југоисточну Европу,⁴³⁾ па звучи као шала објашњење у Берлину да жале што је у Србији пала Мариновићева влада и дошла Чумићева, јер су име првога у берлинском министарству спољних послова лакше изговарали.⁴⁴⁾ Радовиц (Radowitz) је, 1875, објаснио њемачком конзулу у Београду да је до 1870. Њемачка била потпуно незаинтересована за могућност проширења Србије на рачун Аустро-Угарске, али да је сада (1875) спремна да даје и ефикасну помоћ Аустро-Угарској против Србије.⁴⁵⁾ Бизмарков је циљ у источном питању био да придобије Аустро-Угарску за њемачко савезништво, помажући јој да се »ослободи опасног сусједства аутономних јужнословенских група«.⁴⁶⁾ Вјеровао је да би уједињење Србије и Босне утицало на Хрвате да се и они више оријентишу ка идеји југословенског окупљања, а то би се осјећало све до Словачке.⁴⁷⁾ То је потпуно у складу са његовим општим циљевима придобијања Аустро-Угарске и Русије на Балкану, што је Берлинским конгресом практично постигнуто.⁴⁸⁾

Конкретни планови о разграничењу интересних сфера између Аустро-Угарске и Русије на Балкану су Бизмаркови по практичном поријеклу. Већ у децембру 1875., он руском представнику у Берлину предлаже овакво разграничење, ограђујући се да у том разговору »академског карактера« не врши и практичан приједлог. Аустро-Угарска би требала да заузме »католички дио« Босне и Херцеговине, за који погрешно вјерије да сачињава половицу тих покрајина. Русији би се вратила Бесарабија која јој је одузета Паришким миром 1856, а треба оставити Њемачкој да умири Британију тиме што би јој дали Египат, док она сама не тражи »апсолутно ништа«.⁴⁹⁾ Попазио је од тога да је овакав споразум стара жеља аустријског цара.⁵⁰⁾ Он је попазио од тактике рјешавања источног питања на мале дијелове, јер ако би ишао друкчије не би био у стању да реално повуче »демаркациону линију између вас и Аустрије«.⁵¹⁾ Касније ће и сам Бизмарк видјети да та линија подјеле није била реална, јер

43) Gotthold Rhode, *Der Berliner Kongress und Südosteuropa*, u K. O. von Aretin, *Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongress*, Wiesbaden, 1978, str. 110.

44) Андрија Раденић, *Дневник Бењамина Калаја 1868—1875*, Београд, 1976, стр. 613.

45) Ibid.

46) Бизмарк у конверзацији са Каролијем 27. априла 1876. »Notiz für die Akten«, Берлин, 29. априла 1876, А 2211, ксерокс копија у Архиву Босне и Херцеговине, фонд Imanuel Geiss.

47) Убрил — Александру II, Берлин, 8. јуна 1876, бр. 124. Збирка докумената у Академији наука СР ЦГ.

48) O. F. von Bismarck, *Gedanken und Erinnerungen*, I, Stuttgart, 1916, стр. 393.

49) Убрил — Новикову, Берлин, 24. децембра 1875/6, јануара 1876, бр. 266. Збирка АНЦГ.

50) Новиков — Горчакову, 11. фебруара 1876, бр. 24. Џареве ријечи Новикову: »Pouvu que nous restions unis — tout marchera à souhait.« Збирка АНЦГ.

51) »Je prend, vous voyez la question d'Orient par petit bout. Car s'il s'agissait d'aller plus loin, je ne saurais réellement au tracer la ligne de démarcation entre vous et l'Autriche», isto.

је Аустро-Угарској давао само »Турску Хрватску«, што је био канцеларијски назив за Босанску крајину⁵²⁾ у којој је било врло мало католика. Како је тај израз био употребљен у Рајхштадском споразуму у јулу 1876., заиста би се могло вјеровати Андрашију да се на то никад није реално мислило и да је то само »*lapsus calami*«.

У једном тренутку, Бизмарк је желио да устаници на Балкану постигну против Турске неки значајнији успјех, чак по цијену »да Србија и Црна Гора уђу у борилиште«,⁵³⁾ то јест у рат. Кад је дошло до рата који је завршио несрћно по Србију, Срби су оптуживали Н. П. Игњатијева да је он гурнуо Србију у рат, поручујући да је то по-тајна царева жеља.⁵⁴⁾ Више је од 2.500 руских добровољаца, са 700 официра међу њима, дошло у Србију. Међу њима су они који су долазили са словенским идеализмом,⁵⁵⁾ али је већина била вична војничком животу, остављајући генералу Черњајеву да политичке циљеве рата сам одреди. Черњајев је постао готово »диктатор Србије«⁵⁶⁾, уздигнут на тај положај потребом да се у наелектрисаном српском друштву пред унутрашњом револуцијом против владајуће династије нађе један водећи идол.⁵⁷⁾ Циљ који он одређује овом рату потпуно је супротан циљевима српског националног покрета. Његов је циљ да упадне у Бугарску и тако даде повода Русији да ступи на сцену. Циљ је Србије у рату одређен у њеном ратном споразуму са Црном Гором у Венецији, од 15. јуна 1876, у коме се предвиђа ослобођење српског територија од ријеке Искар на Истоку, Дрима на југу и Уне на западу (Босна, Херцеговина, сјеверна Албанија са Скадром, Косово, сјеверозападна Бугарска са Видином и југоисточна Србија са Нишом).⁵⁸⁾ Устаници у Босни су, одмах по објави рата, прогласили уједињење Босне и Србије на четири мјеста, док је у Херцеговини проглашено уједињење са Црном Гором. Андраши се није пуно узбуђивао због таквог развоја ствари, »интимно убеђен« да устаници и Турци »могу према ратној срећи још двадесет пута односити узајамне побједе једни над другима, али не могу никада својим сопственим снагама створити солидне политичке формације«.⁵⁹⁾ Његови су агенти и тако преузимали контролу над католичким дијелом устанка.

Неуспјех Србије у рату је отворио пут на споразумјевање Русије и Аустро-Угарске. То је најприје остварено споразумом у Рајхштату, 8. јула 1876. У његовим се одредбама и нејасноћама види од-

52) Убрил — Александру II, Берлин, 8. јуна 1876, Бр. 124. Збирка АНЦГ.

53) Шувалов — Горчакову, Берлин, 23. априла 1876, Бр. 83. Исто. Бизмарк је желио »de voir les insurgés obtenir quelque succès éclatant, même en prix de l'entrée en lice du Montenegro et de la Serbie«.

54) М. Газенкамф, *Мой дневник 1877–78 г.* С. Петербургъ, 1908, стр. 470.

55) »Славянская борьба 1875—1876. Исторический очеркъ воззрания балканских Славян», С. Петербургъ, 1877, стр. 283.

56) Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, II, стр. 71.

57) Руски добровољци у Србији 1876. године, Београд, 1893, стр. 7; Nicola Lazzaro: *La Serbia durante la guerra del 1876*. Milano, 1877, str. 128.

58) Др Радоман Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860—1878*, Цетиње, 1977, стр. 252.

59) Новиков — Горчакову, 25. јуна 1876, Бр. 121. Збирка АНЦГ.

сјај ранијих Бизмаркових убеђења да није начисто гдје би се успоставила коначна демаркациона линија између двије силе. Наде аустријског цара да ће састанак са руским царем у Берлину довести »до потпуног споразума о свим детаљима«⁶⁰⁾ остала су изневјерене, барем због нејасноћа у двије верзије тог споразума. Руска варијанта је предвиђала да се неће дозволити стварање велике јужнословенске државе око Србије, Црна Гора ће добити Херцеговину и једну луку на Јадрану, Србија »неке дијелове Старе Србије и Босне«, Аустро-Угарска »Турску Хрватску и неке дијелове Босне који с њоме граниче, Русија добива Бесарабију и у случају слома Турског Царства Бугарска и Румелија би могле створити »независне кнежевине у њиховим природним границама«, док би Епир и Тесалија могли припасти Грчкој. Цариград постаје слободан град. Аустријска варијанта споразума је предвиђала да ће Србија добити дијелове Босне на Дрини и Старе Србије према Лиму. Црна Гора ће добити дио Херцеговине, луку Спич (Spizza) и териториј до ријеке Лима која ће јој бити граница са Србијом. Русија добива Бесарабију и један дио у азијској Турској, »у својству еквивалента за дио територија који се присаједињава Аустро-Угарској у Босни и Херцеговини. Бугарска, Румелија и Албанија могу постати аутономне државе, Цариград постаје слободан град, док се Тесалија и Крит дају Грчкој.⁶¹⁾ Текстови се нису слагали и изазвали су неспоразуме око дијелова Босне и Херцеговине који се дају Аустро-Угарској.⁶²⁾

Рајхштатски споразум није био досљедна подијела интересних сфера и Бизмаркова »демаркациона линија« није била успостављена прије Будимпештанских конвенција у јануару и марту 1877. Од Рајхштатског споразума у њима је остала сагласност да се »искључује образовање велике јединствене словенске или друге неке државе«. Бугарска, Румелија и Албанија би могле постати независне, Тесалија, Епир и Крит се дају Грчкој, а Цариград постаје слободан град. Босну и Херцеговину ће окупирати Аустро-Угарска, а Бесарабију Русија. О територију између Србије и Црне Горе се требало накнадно споразумјети. Између руске и аустријске сфере остављене су »Србија, Црна Гора и дио Херцеговине који дијели те двије кнежевине«. Та тампон зона »образује неутралну зону, кроз коју неће имати право да пролази армија ниједне империје«.⁶³⁾

Стварно се на овој подјели није стало и обје су стране настојале да повећају утицај у оној централној неутралној зони. Тежња је Аустро-Угарске била да контролише Дунав, Босну, Херцеговину и Црну Гору.⁶⁴⁾ Ако се може вјеровати једној карти која је приписивана посланику Новикову, на којој је линија разграничења испла

60) Исти-истоме, 8. маја 1876, Бр. 92. Исто.

61) Текст цитиран у зборнику цитираном у фусноти бр. 8, стр. 144—149.

62) G. H. Rupp, *A. Wavering Friendship: Russia and Austria 1876—1878*. London, 1941, str. 139, 140.

63) »Сборник договоров...«, стр. 152, 153.

64) Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870—1887*. Bloomington, 1973, str. 110.

долином Тимока и Вардара на Егејско море,⁶⁵⁾ онда се може рећи да је Аустро-Угарска у тим намјерама била успјела. Та карта, као ни карта генерала Обручева из децембра 1876.⁶⁶⁾ није никада узета у обзир. У априлу 1878, био је у Петрограду обавјештен српски повјереник Протић да Аустрија захтијева териториј «до Балкана, Родопских планина у Егејско море; дакле и Србија би морала ући у тај рејон»,⁶⁷⁾ а захтијевала се и контрола српских жељезница.

Улазећи у рат против Турске, Руси су као његов главни циљ сматрали ослобођење Бугарске (која је састављена од три дијела: Придунавска са Рушчуком, Забалканска са Софијом и Македонска са Битољем као центром).⁶⁸⁾

Македонија је сматрана бугарском провинцијом у складу са ранијим славјанофилским убеђењима (А. Ф. Гилфердинг)⁶⁹⁾ да је македонски језик само дијалект бугарског, као и у складу са одлукама Цариградске конференције по којима је и дио југоисточне Србије са Нишом припао Бугарској.⁷⁰⁾ Српској је дипломацији објашњено у Петрограду да »најпре иду интереси руски, па онда бугарски, па тек после њих долазе српски; а има прилика у којима бугарски интереси стоје на равној нози са рускима«.⁷¹⁾ С оваквим су стањем зараћене стране дочекале мировне преговоре у Једрену и касније у Сан Стефану.

3) Трећа је карактеристика Берлинског конгреса у томе што је он, по формулатици П. А. Шувалова, био »координација прелиминарног мира у Сан Стефану са општим интересима Европе«.⁷²⁾ Онако како је мир након руског рата постао европски мир са Турском, тако је и рат са цијелим источним питањем добио карактер европског питања. У овој процедури прерастања руске побједе у европски мир, све су заинтересоване државе настојале да, прије него дођу до зеленог стола у Берлину, осигурају своје интересе и добитке. Берлински конгрес је био само јавно легализовање ранијих тајно постигнутих рјешења. Све су формулатије, као и процедура тока мировног скупа у Берлину, биле унапријед припремљене. Цијели је догађај добио карактер највећег тријумфа тајне дипломације за посљедњих 200 година, правог »позоришта у коме је свака страна одиграла своју властиту улогу«, као што вели конгресни секретар Мойу у својим

65) Dr August Fonteniet, *Wie wir zu Bosnien kamen?* Wien, 1909, str. 44.

66) Gisela Hümigem, Nikolaj Pavlovič Ignat'ev und die russische Balkanpolitik 1875—1878. Göttingen, 1968, str. 258.

67) Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, II, стр. 152.

68) »Лична забиљешка Н. Н. Обручева«, као додатак бр. 1 у М. Газентамф, о. ц.

69) Michael Boro Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856—1870*, New York, 1956.

70) »Projet d'organization pour la Bulgarie«, novembra 1876, »Освобождение Болгарии от Турецкого ига«, I, »Освободителная борьба Южных Славян и Россия«, Москва, 1961, стр. 491.

71) Јован Ристић, о. ц., II, стр. 143—144.

72) Immanuel Geiss, *Der Berlin Kongress, Protocol 2*, str. 39.

»Souvenirs et causeries d'un diplomate«. И Паришки мир 1856. се одвија у повјерљивим разговорима изван официјелних сједница, уз услов тоталне изолације Русије.⁷³⁾ Српски представник у Берлину 1878. уопште не жури да поднесе захтјев да га припусте конгресном столу (као његов грчки, румунски и персијски колега), јер вјерује да је то формалност, док се главне погодбе врше изван Конгреса: »послови се свршавају изван конгреса — између самих великих сила, па у толико пре ће се решити и наше питање иза кулиса«.⁷⁴⁾

Без обзира на раније тајне споразуме, свака је од великих сила настојала да, прије него дође до стварног мира, осигура своје добитке. Унапријед се знало да Русија сама не може склапати мир са Турском. По одредбама Паришког мира (тачке VII и VIII), велике силе су имале право посредништва у случају да Русија дође у неспоразум са Турском.⁷⁵⁾ Турска је заиста искористила то право, а подржава је Енглеска и ускоро Аустрија, идејом о сазивању једне европске конференције. Русија је унапријед рачунала на ову могућност и захтјев за европским мировним скупом није јој био изненађење. То је у природи првобитног циља рата 1877, који је тежио за дефинитивним сломом Паришке антируске коалиције из 1856. и повратак Беџарабије. Заузимање Цариграда се не уноси у ратни циљ и то се допуштало само као крајња мјера.⁷⁶⁾ Дио руске званичне политике подржава мисао да би заузимање Цариграда промијенило ток руске историје. Истакнути је либерални политичар Б. Н. Чичерин оцјењивао да би заузимањем Цариграда »центар теже био пренесен на југ, и Русија би тиме престала да буде Русија«. Ту је оцјену одобравао и сам руски цар,^{76a)} без обзира што је она могла бити накнадна утјеха што је тај циљ 1878. у Берлину изгубљен. Званична политика од почетка рачуна на један »мали мир« у којем би била гарантована аутономија Бугарске редуциране на дунавски вилајет, добивање Бесарабије и увећање Црне Горе.⁷⁷⁾ Сасвим је вјероватно да пристанак Русије на конгрес почиње од 1866. и 1870, кад су тражили да се пруски ратови против Аустрије и Француске заврше европским конгресима.⁷⁸⁾ Од почетка се сматрало да ће мир Русије са Турском бити само прелиминарни мир, примирје »опште принципијелне природе«, па је на савјетовању у Породиме, 22. јануара 1878, закључено

73) Winfried Baumgart, *Der Friede von Paris 1856. Studien zum Verhältnis von Kriegsführung, Politik und Friedensbewegung*, München, 1972, str. 171—172.

74) Јован Ристић, о. ц., II, стр. 190.

75) Члан VIII Паришког мира предвиђа арбитражу у случају конфлктата прије избијања непријатељства, а 1878. су непријатељства већ била у току.

76) А. Л. Нарочницкий, Балканский кризис 1875—78. гг. и великие державы, у »Международные научные съезды...«, I, стр. 34.

76a) В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина, М. Т. Панчекова В. И. Шеремет, Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII — начало XX в. Москва, 1978. стр. 235.

77) Gisela Hüningem, o. c., str. 210.

78) Reinhard Wittam, *Bismarcks Russlandspolitik nach der Reichsgründung*, »Historische Zeitschrift«, 186, 1958, str. 261.

да се са Турском потпише само »примирје«,⁷⁹⁾ или прелиминарни мир, како је остао познат у историографији.

Идеја је била да се мир постигне онако како је 1866. постигнут између Пруске и Аустрије, кад је након прелиминарног мира у Николсбургу дошло до коначног мира тек у Прагу. У овом руском случају разлика је била у томе што је било најприје примирје у Једрену, па примирје у Сан Стефану и коначно мир у Берлину. Рачунало се да је у протоколе овог прелиминарног мира у Сан Стефану требало унијети само »основе будућег уговора и уступака нама на које ће се обавезати Порта«. Вјеровало се да ће послиje тога једна конференција великих сила потврдити ове основе, а она се предвиђала у Одеси, Баден-Бадену, Севастопољу, Петербургу или Цариграду.⁸⁰⁾ Полазило се од тога да Русија има право да се споразумије са Турском само око демаркационе линије, а да ће Турци пристати на даљкосежнија политичка рјешења само под условом да се с њима сагласи Европа. Одатле је Н. П. Игњатијеву дата инструкција, кад поизлази у Једрене и Сан Стефано на преговоре, да се »прелиминарном миру не даје карактер формалног и коначног уговора, него једносставно прелиминарног уговора. Поред тога би било боље да се не улази у одређене појединости. Успостављање граница Бугарске и држава које постају независне и увећање територија, вјероватно ће ући у категорију политичких питања, па то претресање може сада бити само привремено и случајно. Ви ћете сами и на мјесту одлучити да ли у тој условној форми треба о тим стварима уопште водити преговоре«.⁸¹⁾

Санстефански мир који је склопио Игњатијев са турским делегатима, ипак је био више од прелиминарног мира, по основним најмјерама које му је давао његов творац. Прије свега, он није поштовао раније тајне споразума са Аустро-Угарском у Рајхштату у јулу 1876. и Будимпешти у јануару 1877. Треба сумњати у изјаве Игњатијева да он за те тајне споразуме уопште није знао, да их је Горчаков од њега скривао и да је за њих у детаљима сазнао тек касније, кад га је цар слао у Беч да се тајно споразумије са Андрашијем о ревизији Санстефанског мира.⁸²⁾

Постоји разлика међу двије струје у руској дипломацији. Једна је умјерена, око Горчакова и Шувалова, која од почетка рачуна на европски мир. Горчаков вели Андрашију, 12. јуна 1878, да он »никад није био за Санстефански уговор«, него само за основицу мира који ћи одредити Европа. Шувалов у једном дугом разговору са Андрашијем, у ноћи између 12. и 13. јуна, вели да је Санстефански мир био »несрећа, не за Аустрију него за Русију, највећа глупост која се могла урадити... Бугарска какву је Игњатијев хтјео створити јесте бесмислица«.⁸³⁾

79) Н. П. Игнатев, *Сан Стефано*. Записки..., стр. 8.

80) Ibid, стр. 9, 12, 13, 16.

81) Ibid, стр. 86.

82) Ibid, стр. 7, 337.

83) Andrássy — Франђи Јосипу, 13. јуна 1878, у Alexander Novotny, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878*, Band I, Graz-Köln, 1957, стр. 83, 84; В. А. Георгијев, Н. С. Кињапина, М. Т.

Игњатијев, ипак, није сам творац Санстефанског мира. На крају га се и он одрекао, одмах послиje потписивања и ишао у Беч да Андрашију понуди споразум и окупацију Босне и Херцеговине. Без обзира на то што је он у кругу руске дипломације био родна-челник идеје о Босфору као »улазним вратима нашег дома«⁸⁴⁾, на коју ће се позивати сви анексионисти до 1917. и што је мислио да би руска окупација Цариграда и Галиполја онемогућавала улазак британске флоте у Мраморно море, ипак је са Санстефанским миром хтјео да постигне други циљ, а не да демонстрира ратно расположење. Због граница Бугарске, он је Турској поставио ултиматум (на који му је Горчаков дао само условно одобрење),⁸⁵ настојећи да прије коначног рјешења дође до споразума у максималним границама како би се могла имати боља стартна основа за коначан споразум. Његов је циљ био да створи велику Бугарску под руском контролом због будућег развоја источног питања. Између осталог, он Бугарској проширује границе што више како би се у православној цркви увео мир. Захваљујући »близини руских бајонета«, тај је црквени мир изгледао на дожват руке 1878.,⁸⁶⁾ па се надало да ће грчка патријаршија лако пристати на повлачење владика из оквира граница бугарске егзархије. Он одбија идеју турског делегата у Сан Стефану да би због мусиманског становништва једна међународна конференција требала да провјери да ли се народ на одређеним мјестима осјећа бугарским.⁸⁷⁾ Због хитње око мира, он није успио да на пролазу кроз Букурешт добије од румунјске владе повратак Бесарабије у форми »une affaire de pure courtoisie«, као обавезу савезника да то сам уради прије мира,⁸⁸⁾ без обзира на пријетње Румунима да »ћемо сами узети ако не дате«.⁸⁹⁾

Није тачна тврђња раније историографије да је Санстефански мир искључиво дјело Игњатијева, а да је Горчаков пристао на европски конгрес у Берлину због »старачке склоности... за конференцијама и због слабости према европским договорима«.⁹⁰⁾ Након руске побједе у рату против Турске, све су велике силе пожуриле да се у посебним тајним споразумима са Турском обезбједе комадом територија који ће им Конгрес потврдити. Аустро-Угарска је без успјеха покушавала да то уради са Босном и Херцеговином, а Британија успјешно са Кипром. Санстефански је мир само дио опште примјењене методологије да се прије европске санкције територијалног минимума постигне у сепаратним договорима са Турском територијални максимум.

Руска дипломација је од почетка рачунала на европски конгрес. Након отпадања идеја о Одеси, Севастопољу и неким другим

84) Игнатев, о. ц., стр. 100, 101.

85) Ibid, стр. 221.

86) Ibid, стр. 97. Тада је још бугарски егзарх био у Цариграду, а епископи нису отишли у своје диоцесе. В. Кирил Патриарх Български, Българската егзархия в Одринско и Македония след ослободителната война 1877—1878, I, 1, София, 1969, стр. 22.

87) Н. П. Игнатев, о. ц., стр. 171.

88) Ibid, стр. 13.

89) М. Газенканф, о. ц., стр. 90, биљешка

90) Н. П. Игнатев, о. ц., стр. 90, биљешка

мјестима, Горчаков је пристајао на Баден-Баден како би се у том одмаралишту спојило »корисно са пријатним«⁹¹) и како би имао више изгледа да, одбијајући Беч и Лондон,⁹²) улога предсједника скупа у ванпрестоничком мјесту буде понуђена њему, а не аустријском или енглеском министру спољних послова.

У процедурни сазивања Берлинског конгреса, једно значајно техничко питање је било да ли ће то бити мировни скуп у форми конференције, или конгреса, као и питање мјеста одржавања тога скупа. Разлика је између конференције и конгреса у томе што је конференција скуп делегата нижег ранга, а конгрес је, по дефиницији савеза од 1814, био скуп »either under the immediate auspices of the sovereigns themselves, or by their respective ministers«. Ово питање није још сасвим решено.⁹³) Идеја да то не буде конференција »него конгрес на коме ће узети учешће Први министри (Leitende Minister) великих сила«⁹⁴) дошла је у преписци Горчакова, Андрашија, Бизмарка и Дербија. Берлин је изабран због предсједавајућег мјеста Бизмарку, а отпали су приједлози за Баден-Баден, Дрезден, сва друга мања мјеста и нењемачке престонице.

Битно у цијелој процедурни припремања Берлинског конгреса, по чему је добио европски карактер, јесте тајно споразумевање великих сила са Турском и између себе, прије него је до Конгреса дошло. Основно обиљежје тог тајног споразумевања је било у одбацивању конкретних рјешења Санстефанског уговора, а прихватање његовог духа да се у споразуму са Турском на двојној основи од ње добију политичке и територијалне концесије. То важи не само за Британију и Аустро-Угарску, него и Русију саму, која је у свим тајним споразумима од почетка напуштала Санстефански уговор као неважећи. Чак и творац тог уговора, Н. П. Игњатијев, одлази у Беч са понудом да Аустрија окупира Босну и Херцеговину, под условом да прихвати остале одредбе Санстефанског споразума.⁹⁵⁾ Открио је само жељу Аустро-Угарске да контролише цијели западни Балкан.⁹⁶⁾ Права ревизија Санстефанског мира извршена је у споразуму Русије и Велике Британије, 30. маја 1878. (Салисбури-Шувалов, Меморандум 1). Русија је пристала не само на подјелу Бугарске на два дијела, него и на одредбу да западнобугарске границе буду исправљене по националном принципу, тако што би небугарско становништво остало изван бугарских граница. У принципу је та граница

91) Ibid, стр. 111, 163.

92) Горчаков — Новикову, 1. фебруара 1878, »Освобожденије Болгарији«, II, стр. 437.

93) Alexander Novotny, o. c., str. 51.

94) Beust — Derby-у, 5. februara 1878, i 7. marta 1878, »British and Foreign State Papers, 1877—1878«, LXIX, London, 1885, str. 794, 797; Bismarck-Bülow-у, 10. februara 1878, »Die Grosse Politik der Europäische Kabinette«, Berlin, 1926, II, str. 189; »Aufzeichnung des Staatssekretärs des Auswärtigen Amtes von Bülow«, 2. februara 1878, isto, str. 177; Alexander Novotny, »Der Berliner Kongress und das Problem einer Europäischen Politik«, »Historische Zeitschrift«, 186, 1958, str. 293.

95) Гргур Јакшић, Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу, Београд, 1955, стр. 23.

96) А. В. Витол, Турция и европейские державы на Берлинском конгресе (1878 г.), »Тюрокологический сборник«, 1973, Москва, 1973, стр. 122.

ишла линијом Нови Пазар — Серес, која је Бугарској остављала ма-ли дио источне Македоније.⁹⁷⁾ Уговорено је да сјеверна Бугарска добије политичку аутономију под кнежевском управом, а јужна унутрашњу аутономију (»на примјер, по обрасцу аутономије, која постоји у енглеским колонијама«) са хришћанским гувернером на рок од 5 до 10 година. У источној Анадолији се допуштала поправка гра-нице у корист Перзије и враћање Турском једног дијела са трговач-ким путем. Русија обезбеђује посјед Бесарабије. У основи је овим споразумом Русија пристала на потпуну измјену Санстефанског прелиминарног уговора непуна три мјесеца послије његовог закљу-чивања. А кад долазе у Берлин, Руси напомињу својим партнери-ма да пристају на све захтјеве, па чак Шувалов Андрашију саопши-тава и руску тактику на конгресу: најприје јак отпор, да би на крају дали пристанак на захтјеве који се од њих траже. Пристали су на све захтјеве Аустро-Угарске, сем да се лука Бар одузме од Цр-не Горе.⁹⁸⁾ Тако су сви споразуми до којих је дошло на Берлинском конгресу били утаначени прије њега. Он је заиста био позорница на којој се радња дешавала иза застора.

Са своје стране, Британија је склапањем »Convention of De-fensive Alliance« са Турском од 4. јуна 1878. (са додацима од 1. јула и 14 августа), успјела да добије Кипар,⁹⁹⁾ с правом да га задржи у случају »if Batoum, Adrahan, Kars, or any of them, shall be retained by Russia«, или у случају било ког руског покушаја у будућности да заузме посједе у Азији.

Андраши је покушао да на исти начин од Турске добије одобрење за окупацију Босне и Херцеговине. Већ 28. марта 1878, покре-нута је та идеја, а њу је подгријавао и Бењамин Калај кад је ус-коро упућен на Исток.¹⁰⁰⁾ Турци су отезали бојећи се да ће то навес-ти и Италију да тражи Скадар, па је, након сједнице владе од 18. ап-рила, та идеја одбијена. Британија и Њемачка су подржавале овај аустријски захтјев. Са Британијом је Аустро-Угарска склопила уго-вор, од 4. јуна 1878, о смањењу Бугарске и препуштању Босне и Хер-цеговине Аустрији. На самом конгресу, Андраши је имао потпуну подршку Њемачке, али је испак одбио да Бизмарк буде тај који ће поднијети приједлог о аустријској окупацији Босне и Херцеговине, како се »не би показала зависност политике Аустрије од Њемачке«. Није прихватио ни Бизмаркову идеју о тројној понуди (Британија, Њемачка, Аустро-Угарска). Споразумио се Андраши са Солсберијем да ту идеју он изнесе на Конгресу, при чему ће ријеч »анексија« бити изbjегнута, иако ће остати могућност да становништво то само уради. Шувалов је прихватио ову процедуру, уз жељу да се за но-вопазарски санџак направи посебни уговор.¹⁰¹⁾

Оваква претходна режија Конгреса је до крајности поједноста-вила његов ток и расправе о окупацији Босне одузеле су само по-

97) »Сборник договоров Росији«, стр. 177.

98) Alexander Novotny, o. c., str. 83, 84.

99) »State Papers«, LXIX, стр. 744, 746, 769.

100) Гргур Јакшић, о. ц., стр. 24.

101) Andrássy — Франљи Јосифу, 25. јуна 1878, A. Novotny: o. c., стр. 97, 98.

ловицу једне сједнице. Само је турски делегат привремено противрјечио. Турској влади Андраши је предлагао једну декларацију да султанов суверенитет неће бити угрожен аустријском окупацијом Босне,¹⁰²⁾ а 29. маја је тражио потписивање једне конвенције од 10 чланова.¹⁰³⁾ Преговори око њеног потписивања отегли су се око годину дана и она је потписана тек 21. априла 1879.¹⁰⁴⁾ Аустро-Угарска је признала султанов суверенитет над Босном и Херцеговином. У накнаду, добила је право да у новопазарском санџаку за одређено вријеме држи три војна гарнизона (Прибој, Пријепоље, Бјелопоље). У међувремену, морала је аустроугарска војска да у крви гуши отпор окупацији Босне и Херцеговине, који је султан тајно помагао.

Истог је карактера био покушај споразума Аустро-Угарске са Србијом и Црном Гором. Српска је влада била опоменута из Беча да своје акције не смије управљати према Босни и Херцеговини, јер је то аустријска зона. Иако је одлучила да не даје никаква обећања »из којих би изгледало, као да се Србија одриче Босне, или да је уступа«,¹⁰⁵⁾ она је, ипак, поштовала аустријске интересе и приклонила се овој Андрашијевој процедуре. Санстефански мир је отворио српско-аустријско приближавање.¹⁰⁶⁾ На путу за Берлин, српски представник Јован Ристић се задржао у Бечу и у начелу пристао на један трговачки и жељезнички уговор.¹⁰⁷⁾ До њега је дошло 8. јула 1878, када је Ристић потписао двије конвенције: трговачку са перспективом на остварење царинске уније и жељезничку која је српске жељезнице везала за аустријске. Шувалов је од Ристића у Берлину тражио да се споразумије »на сваки начин«. Слично је било и са Црном Гором, којој је одмах након Рајхштатског споразума 1876. пуковник Темел саопштио линију аустријског интереса у Херцеговини.¹⁰⁸⁾ Питање трговачке контроле нове црногорске обале је рjeшавао на састанку црногорског представника са Андрашијем у Бечу, а коначно у споразуму са Шуваловим, који је осигурао луку Бар (»прну тачку« у преговорима, како вели Шувалов).¹⁰⁹⁾ Коначно је 1878. пуковник Темел дао црногорском кнезу неколико хиљада гулдена као помоћ за лакше пасифицирање Херцеговине.¹¹⁰⁾

У таквим околностима тешко је говорити да су расправе на самом Берлинском конгресу, онако како су унешене у протоколе за-

102) Kemal H. Katgrat, *The Ottoman Attitude towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation in 1878*, »Зборник радова. Отпор аустроугарској окупацији«, стр. 151.

103) Гргур Јакшић, о. ц., стр. 35.

104) Karl Strüpp, o. с., стр. 166—168.

105) Др Никола Шкеровић, *Записници седница Министарског савета Србије 1862—1898*, Београд, 1952, стр. 325.

106) Gisela Hüning, o. с., str. 249, 250.

107) Јован Ристић, о. ц., II, стр. 171; Др Владан Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, Београд, 1890, стр. 45.

108) Милорад Ђокчић, *Устанак у Босни 1875—1878*, стр. 252.

109) Др Новак Рожнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње, 1979, стр., 35, 72.

110) Андраши — Темелу, 21. avgusta 1878, Kriegsarchiv Wien, No 69-1/30-123. 69-1/30-123.

сједања, полазиле од неког стабилнијег принципа или доктрине. То је била привремена диоба Турске са циљем да силе обезбеде бољу стартну основу за будућност. То је омогућило да ниједно рјешење Конгреса није изгледало трајније природе.

4) Четврта карактеристика Берлинског конгреса јесте крхкост мира након 1878. у Европи. Имао је право један анонимни писац брошуре о окупацији Босне и Херцеговине у Бечу 1878., кад је рекао да је Бечки конгрес 1815. оставил «немогућу Европу, Паришки конгрес (1856) немогућу Турску, а Берлински конгрес немогући мир». ¹¹¹⁾ Руски представници Жомини и Шувалов кажу српском представнику у Берлину 1878. да је у року од 15 година неизбјежан рат Русије против Аустро-Угарске. ¹¹²⁾ Само је закашњавање Сарајевског атената тај датум помјерило до 1914.

Сама процедура споразумијевања сила око Берлинског конгреса и на њему оставља мјеста за овакав исход. Конгрес нема доктрине и вишег принципа по коме се рањна. Обично се каже да је на Конгресу заступан најприје географско-стратешки, па тек онда етнички принцип. ¹¹³⁾ То је тешко бранити ваљаним аргументима. Прије би се рекло да је основни принцип оно што је Солсбери савјетовао Грцима 1878.: »Turkey's decay and Greece's growth should go at an equal pace«. ¹¹⁴⁾ Свака сила у Берлину осигуравала за будућност и ниједно рјешење није сматрала трајним. У том смислу, географско-стратешки принцип је нешто што се само по себи разумије као средство којим се силе служе. Етнички принцип се, међутим, мора доћести у питање. Мора да се објасне двије ствари: шта на Балкану тада значи етнички принцип и шта људи који сједе за берлинским столом подразумијевају под тим. Да ли је њихово поимање етничког принципа сагласно нашем данашњем и да ли га они имају као изграђену доктрину?

»Nation-building process« на Балкану тада још није завршен, барем у неким областима где је упадљиво каснио (Македонија, Албанија). Појам националне мањине није познат на Балкану до 1878. При традиционалној диоби на хришћане и муслимане, тешко се виде унутрашње варијанте међу њима, ¹¹⁵⁾ сем што је сасвим јасан однос Грка и Словена. Њихов идентитет, поред етничке, религиозне и политичке свијести чине и неки други фактори. Српски кнез вели да је на граници према Бугарској, »народ, нарочито по селима, одушевљен за Србију«, због мање порезе и што она не тражи регрутете, а Руси (у Бугарској) то чине. ¹¹⁶⁾

Посебно је интересантно шта под појмом етничког принципа мисле људи који одлучују на Берлинском конгресу. То нитдје честито није истражено. У протоколима Конгреса тај принцип није поменут више од 10 пута. Солсбери је говорио о словенској и грчкој

111) Die Occupation Bosniens und deren Folge, Wien, 1878, str. 3.

112) Јован Ристић, о. ц., II., стр. 252

113) Alexander Novotny, Quellen und Studien, str. 57.

114) Evangelos Cofos, Greece and the Eastern Crisis 1875—1875, Thesaloniki, 1975, str. 260.

115) Суглас Hamlin, Among the Turks. London, 1878, str. 265, 266.

116) Јован Ристић, о. ц., II., стр. 205.

раси и њиховом »le droit de posséder les églises et les écoles«, споменуо је и »les intérêts d'une vaillante nationalité musulmane« у источној Анадолији,¹¹⁷⁾ али на питање Шувалова како се она зове није знао шта да одговори. Горчаков и Шувалов су говорили о »conditions ethnographiques de la nation Bulgare« и о принципу већине становништва,¹¹⁸⁾ али само кад је ријеч о успостављању бугарске границе. Бизмарк употребљава израз »le droit de gens«, везујући то једном за трговину, а други пут за вјеру.¹¹⁹⁾ Касније је остала његова формулатија да »нема Албанске нације«,¹²⁰⁾ што би из његовог преферирања костију једног померанског војника сасвим логично излазило. Турски је делегат на Конгресу говорио о »вољи народа« албанског и о »les localités de frontière dont la nationalité est encore doutefuse«.¹²¹⁾ Аустријски је делегат у име принципа »de les voeux de la population« сматрао да су Пирот и Три српске области, а у име истог тог принципа Шувалов је мислио да су они бугарски.¹²²⁾ Он је сам, у име принципа једногласности којим се Конгрес равна, предложио да се Пирот даде Србији, а Три Бугарској. Очигледно је принцип једногласности на Конгресу имао већу тежину. Француски је делегат на Конгресу помињао »point de vue de la population«,¹²³⁾ како би Брање припало Србији, а не Турској. Велику забуну изазива и чињеница да руска дипломатија говори час о етничким, а час о природним границама Бугарске. Прећутно се усваја као да је то двоје исто.

У научној се литератури обично као аргумент о етничким границама на Балкану још узимају и границе међу разним етничким групама које је проглашавала Цариградска конференција, као и прелиминарни мировни уговор у Сан Стефану. Постоји принцип етничког разграничења из, у овом погледу, мање познатог договора Шувалов — Солсбери од 30. маја 1878. Међутим, ако се ове граничне линије анализирају са иоле озбиљнијом пажњом, уочиће се очигледан несклад међу њима, без обзира на то што су рађене у приближно исто вријеме и понекад од стране истих стручњака које су дипломати консултовали. У цитираном Самнеровом дјелу, »Russia and the Balkans 1870—1878« (стр. 240—241), објављена је карта етничког разграничења Бугарске по одлукама Цариградске конференције и Санстефанског прелиминарног уговора. Оне нису једнаке. По одлука-ма Цариградске конференције, југоисточна Србија са Нишом је до-дјељивана Бугарској, залеђе Солуна остављано као небугарска етничка зона и цијела граница је била несигурна према каснијим рjeшењима. По Санстефанском прелиминарном уговору, југоисточна Србија је већ враћена Србији, а залеђе Солуна Бугарској. То нису тако мале области о којима би се смјеле правити тако велике разлике. По споразуму Шувалов — Солсбери, од 30. маја 1878, речено је да

117) Immanuel Geiss, *Der Berliner Kongress*, str. 37, 134; Sumner: o. c., str. 507.

118) Ibid, стр. 40, 44.

119) Ibid, стр. 65, 86.

120) W. N. Medlicott, str. 74.

121) Immanuel Geiss, o. c., str. 106, 119.

122) Ibid, стр. 144, 146.

123) Ibid, стр. 146.

етничка граница Бугарске иде приближно линијом која би се повукла од Новог Пазара на сјеверу до Сереса на југу. Ако се равналом повуче линија између те двије тачке, види се да већина Македоније спада у небугарску етничку област. Цијела Вардарска котлина и нарочито данашњи грчки дио Македоније је далеко од бугарске границе. Вјероватно би се могло прорачунати да је овом линијом око 90 посто Македоније остављано изван бугарске етничке зоне. Кад се узму у обзир и упореде сва три случаја цртања етничких граница, види се да ту нису у питању мале области и да су таква разграничења касније више пута постајала поводи великим кризама, па чак и узајамним ратовима балканских држава. Стога није уопште оправдано да се овакве етничке линије које прави дипломатија великих сила узимају као аргумент о стварном етничком распореду на Балканском полуострву. Једини је прави закључак, на основу анализе ова три случаја, да је дипломатија великих сила прије и у току 1878. била крајње конфузна о етничком распореду на Балкану. То се, наравно, односи и на руску дипломатију која активно и на првом мјесту партцијира у цртању ових етничких линија. Једини мјеродаван афтор разграничења је самоопредјељење народа, а не дипломатско свједочанство. Тада је због ове рђаве услуге каснијим покољењима покушај етничког разграничења остао као извор кризе, неразумијевања и узајамних гложења која се никад нису зауставила.

Стварно, Конгрес нема уједначен став о етничком праву народа и принципу етничке већине. Могућност референдума је помињана само једном, у вези са Пиротом и Трном. Нема ријечи о праву на самоопредјељење и оно није постало кодификована институција свјетске дипломације. Критерији језика, традиције, трговачког пролаза, права излаза на море и етнички принцип су аргументи које су неки делегати употребљавали кад им треба и противили им се кад им не треба. Етнички принцип је произвољни аргумент дипломације 1878. Основно Бизмарково полазиште, које су сви усвојили, било је »une garantie solidaire et collective« (9. VII 1878). Јавно мишљење има врло мало утицаја на Конгрес. Делегати су могли видјети петиције које су подношene Конгресу. Закључено је (17. и 19. VI) да се оне »које представљају одређени политички интерес« резимирају, уколико су биле потписане. Петиције које долазе са Балкана једва се виде, а заиста је међу њима тешко разграничити оне које долазе од јавног мишљења, од оних које спремају одређене организације.¹²⁴⁾ За разлику од етничког принципа, принцип слободе религије је био општеприсутан и водећи. Како се он односио на више области (Турска, Бугарска, Црна Гора, Србија, Румунија), било је спорова око начина уједначења »једне исте формуле за више ситуација« и да се нађе »une entante générale«, како вели Андراши (13. VII).

124) Нарочито се то односи на петиције послије августа 1878, В. Кънчо Василев, Борбата на българския народ против решениета на Берлинския конгрес (1878–1879), »Освобожднието на България от Турско иго«, София, 1958, стр. 381. Једна је организација под називом »Јединство« у овом била нарочито ангажована.

Ово је био главни разлог да су сва рјешења Берлинског конгреса била историјски краткотрајна и све ће се касније ревизије одлука Конгреса, до 1918. и 1945., вршити на основи етничког принципа и права народа на самоопредељење. Тематски, Конгрес је требао да заузме становиште према одредбама Санстефанског примирја. Одатле су и најглавније бриге разграничења Бугарске и судбина Босне и Херцеговине, па затим долазе Бесарабија, Батум, независност балканских држава (Србија, Румунија, Црна Гора), пловидба Дунавом и мореузима, Света Мјеста, Јермени. Због престижа неких тема, изгледало је да је главни задатак Конгреса да задовољи интересе Аустро-Угарске, иза чега стоји интерес Њемачке да сачува Аустрију као свог главног савезника. Конгрес је омогућио аустријску контролу путева на исток у 4 правца: Дунавом, преко двије жељезничке линије за Цариград и Солун и линијом јадранске обале на Скадар.¹²⁵⁾

На 20 сједница Конгреса учествовало је 20 представника из 7 земаља (по француском алфабетском реду). Само Турци нису послали своје главне политичаре на сједнице. Представници малих држава (Грчка, Румунија и Перзија) били су саслушани без права гласа.¹²⁶⁾ Српски представник није журио да ту могућност искористи преферирајући уносније тајне дискусије иза затворених врата. Представници неких народних покрета, као босанских устаника (Деспотовић и Видовић) могли су да своју петицију поставе на сто док делегати још нису ушли.

У територијалном погледу, Берлински конгрес је измијенио одредбе Санстефанског мира. У азијском дијелу Турске је 'смањен териториј који је припао Русији. Бугарска је подијељена на два дијела: полуједнаку кнежевину и аутономну источну Румелију под хришћанским губернером и војном милицијом. Грчкој је обећана арбитража у случају неспоразума око границе, реформе на Крети и у другим провинцијама које су је се тицале. Тако се тиме отворила борба око ректификације границе у правцу Тесалије и Епира.¹²⁷⁾ Аустро-Угарска је добила право окупације Босне и Херцеговине и држава гарнизона у новопазарском санџаку, као и контролу путева на исток. Црна Гора је добила признање независности, увећање територија и излаз на море са луком Бар, док је Спич додат аустријским посједима у Далмацији. Црногорска је обала стављена под аустријску војну контролу и њен полицијски и санитарни надзор. Србија је добила увећање територија и признање независности и била на путу да падне под аустријски протекторат. Румунија је добила признање независности, Добруџу и острва уз делту Дунава, али је у одредбама о дунавској пловидби водеће место остављено Аустро-Угарској. Русија је добила Бесарабију коју је изгубила миром 1856. У Азији је добила териториј Ардагана, Карса и Батума који је постао слободна лука. Перзија је постигла поправку границе у области Котура. Русија је постигла потпуну ревизију Паришког мира 1856, што јој је био један од циљева рата 1877. и повољнији положај у свјетс-

125) W. N. Medlicott, o. c., str. 47.

126) Imanuel Geiss, *Der Berliner Kongress 1878*, str. XVII.

127) Evangelos Cofos, o. c., str. 247.

кој дипломацији. Ту је, међутим, значајније оно што је изгубила од оног што је постигла. У очима балканских народа она ће изгубити ореол правичног арбитра. Грчка је постала британски штићеник, а Србија аустријски. Српски представник у Берлину 1878. савјетује свом црногорском колеги да обојица напусте политику ослонца на Русију и окрену се Аустро-Угарској, наивно вјерујући да уз помоћ Аустро-Угарске могу остварити свој идеал заједничке државе Јужних Словена.¹²⁸⁾

Врло брзо ће се показати пукотине у систему успостављеном 1878. У пролеће 1880, избија на површину гранично питање Црне Горе и Грчке. Оба су питања извирала из одредаба Берлинског уговора.¹²⁹⁾ Европске силе су присилиле Грчку да се повуче из Тесалије где је била упала 1878. Црна Гора није била окупирала цијелу област коју јој је Конгрес додијелио и ту постоји сукоб са муслиманским становништвом, као што је и Аустро-Угарска имала муке да пацифира Босну и Херцеговину, употребљавајући армију од више стотина хиљада људи.¹³⁰⁾ Била је створена »Албанска лига« у току протesta против одредаба Санстефанског и Берлинског уговора.¹³¹⁾ Турска у почетку подржава овај албански покрет, иако ће га касније морати у крви да гуши. Она се, 10. јуна 1878, обраћа великим сила ма: »As we are not and don't want to be Turks, so we will oppose with all our might any one who would like to make us Slavs, or Austrians ,or Greeks«.¹³²⁾ У својим првим корацима Лига је нарочиту пажњу обраћала питањима језика и културног јединства албанских племена.¹³³⁾ Био је несигуран аустријски положај у Босни и Херцеговини. Само је неуспјех преговора муслиманских и српских нотабла у Сарајеву 1880., о заједничкој борби за остварење аутономије, или присаједињења Србији, оставио те области у миру. Протест Муслимана због аграрног питања и српске политике у новим областима око Ниша, довео је до расцијепа преговора. Споразумом са Турском владом, 12. IV 1880, успјела је Црна Гора да замијени немирне области Плава и Гусиња за Улцињ.¹³⁴⁾ Тесалија је припојена Грчкој 1881. Ове су послијеконгресне промјене омогућиле учвршење савеза Њемачке, Аустро-Угарске и Русије, 18. јуна 1881. Он је привремено омогућио преношења фокуса ривалства између Русије и Британије у Централну Азију и слободније ферментирање оних сокова на Балкану који ће водити уједињењу двају бугарских држава и анексији Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске.¹³⁵⁾ Тајном

128) Др Владан Ђорђевић, о. ц., стр. 5.

129) W. N. Medlicott, o. c., str. 72.

130) Број је од 180.000 војника, колико процјењује Генералштаб, поуздан само за почетак војних операција.

131) Stavro Skendi, *The Albanian National Aweakening 1878—1912*, Princeton, 1967, str. 34.

132) Ibid, стр. 45.

133) Бајазит Нуши, *Призренска лига и основне компоненте њеног ослободилачког ентитета*, Приштина, 1978, стр. 17.

134) Рожнатовић, о. ц., стр. 236.

135) Текст уговора, W.M. Medlicott: o. c., str. 338—41.

конвенцијом од 1881, Србија ће потпуно пасти под аустријску контролу. Тако је коначно био створен »ћорсокак који се називао миром«.¹³⁶⁾

Опште тековине Берлинског конгреса су:

— јачање савеза Њемачке и Аустро-Угарске у условима ојачавања европске равнотеже и пораза духа револуције на Балканском полуострву;

— олакшавање европске жељезничке и опште транспортне експанзије у условима разбијања првобитне цјелине отоманског тржишта;

— дубока криза јужнословенских националних покрета и балканализација њихових антагонизама, који ће се осјећати до 1945. Тада се институционализује сукоб Срба и Хрвата око Босне и Херцеговине, Срба, Бугара, Грка и Албанаца око Македоније, Албанаца и Грка око Епира; Бугара и Румуна око Добруче; Румуна и Руса око Бесарабије;

— миграције становништва са турског и на турски териториј из ослобођених дијелова, као и промјена структуре градског становништва у неким дијеловима Балканског полуострва. Општа статистика о промјени мјеста боравка становништва није нигде израчуната и цијело је научно истраживање и данас обожено јаким емоционалним прилазима. Број од 2 милиона људи, привремено и трајно покренутих са својих огњишта, по милион на мусулманској и хришћанској страни, не би био претјеран;¹³⁷⁾

— побједа принципа религиозне толеранције и права мањине, што први пут у историји Балкана добива међународну санкцију. Берлински конгрес је разбио старо црквено јединство на Балкану. Посебним се конвенцијама (21. IV 1879 и 24. V 1881) организују нове мусулманске вјерске заједнице изван Турске, у Босни и Херцеговини и Тесалији. Аустријска влада не дозвољава црквено уједињење босанско-херцеговачких Срба са карловачком патријаршијом, него их на основу једне конвенције са Цариградским патријархом задржава у посебној покрајинској црквеној организацији. Идеја грофа Игњатијева да се оконча рат у балканској православној цркви није остварена и пракса двојних епископа у појединим диоцезама се наставља све до 1912. године.

— Берлински конгрес ће ојачати дипломатски модалитет споразумјевања великих сила, што ће имати за последицу да се опасност општег европског рата, или великих ратова, избјегне за неколико наредних деценија.

136) Ibid, стр. 337.

137) За мусулманску емиграцију у Турску: Bilal Simsir, *Turkish Emigration from the Balkans*. Documente, Ankara, 1968. Нема синтетичког дјела за миграције хришћана. Међу емиграције преко границе и натраг треба урачунати и унутрашње збјегове на устаничком и узнемиреном подручју.

RÉSUMÉ

LA SOLUTION D'UNE CRISE: LE CONGRES DE BERLIN DE 1878 ET SES CONSEQUENCES

Dans cette étude l'auteur a essayé faire une courte synthèse de l'histoire du »Congrès de Berlin« de 1878 et celle de ses conséquences. L'histoire du Congrès de Berlin y est considérée sous ses quatre aspects essentiels:

1) Le Congrès de Berlin, comme certaines autres grandes réunions pacifiques organisés par les grandes puissances avant et après 1878 (Congrès de Vienne de 1815 et Traité de Versailles de 1919), n'était pas seulement une réunion diplomatique souhaitant la paix, mais aussi une réaction contre la révolution précédente. Le Congrès de Berlin a empêché la formation de la base visant à l'unification d'un Etat unique yougoslave. C'est par la décision des insurgés de Bosnie-Herzégovine en 1876 concernant le rattachement de celle-ci à la Serbie et au Monténégro et par la convention dressée dans la même période entre le Monténégro et la Serbie sur la création d'une communauté composée de toutes les régions habitées par la population serbe qu'a été créée la base de l'unification d'un Etat yougoslave plus large. Celui-ci a été autorisé par le parti politique le plus fort des Croates — le Parti populaire, dirigé par Strossmayer et Rački. La condition fondamentale de la convention a été posée par l'Autriche-Hongrie en janvier 1875 et elle exigeait qu'il n'y ait pas d'Etat slave plus fort autour de la Serbie. Les grandes puissances ont soutenu cette exigence dans plusieurs conventions dont le dernier est notamment le traité du Congrès de Berlin de 1875. C'est de cette manière que le Congrès de Berlin, tout en étant une réunion pacifique, a joué un rôle contre-révolutionnaire dans la révolution des Slaves du Sud de 1875 à 1878.

2) Le Congrès de Berlin comme modèle classique de la division des zones d'intérêt dans les Balkans représente la deuxième caractéristique. Les principaux facteurs intéressés dans cette division sont l'Autriche-Hongrie et la Russie, tandis que le rôle de l'intermédiaire entre ces deux parties intéressées appartenait à l'Allemagne. La réalisation de ce contrat a eu plusieurs phases. Au commencement on a offert Bosanska Krajina à l'Autriche-Hongrie, la Bessarabie à la Russie et l'Egypte à l'Angleterre. Finalement, après le traité de Reichtadt de 1876 et les conventions de Budapest de 1877, on a établi les accords sur la division par les rivières Timok et Vardar: la partie bulgare à la Russie et celle de Bosnie-Herzégovine à l'Autriche-Hongrie. Les deux parties essayaient plus tard d'élargir leurs zones au détriment de la partie centrale (Serbie, Macédoine et Monténégro) et c'est ainsi que la Russie a réalisé les frontières de la Grande Bulgarie avec la Macédoine et que l'Autriche-Hongrie a essayé de s'approprier Sandžak Novi Pazar.

3) L'auteur considère que l'intérêt réel de la Russie, pendant toute la période de la crise orientale de 1875 à 1878 a été l'élimination de l'isolation qui lui avait été imposée par le traité de Paris. Quoique celle-ci a été effectivement annulée par la conférence de Londres de 1871, la Russie n'a pas toutes les garanties qu'un bloc européen ne puisse être refait contre elle. Cela a influencé ses intentions dans la guerre contre la Turquie. Dans son plan de guerre ne figure pas l'occupation militaire de Constantinople. C'est pourquoi la Russie considère comme préliminaire et non comme définitive la paix qui a été conclue avec la Turquie à San Stefano. C'est avant la paix européenne définitive que cette paix préliminaire devait réaliser l'accord bilatéral avec la Turquie concernant les concessions dont déciderait le Congrès de Berlin. C'est pourquoi l'on demanda la Grande Bulgarie avec la Macédoine. D'autres puissances ont essayé de renouveler cette procédure diplomatique: la Grande Bretagne a réussi à s'accorder avec la Turquie sur la cession de Chypre tandis que les efforts de l'Autriche-Hongrie poursuivaient s'accorder avec la Turquie sur Sandžak Novi Pazar et sur la cession volontaire de Bosnie-Herzégovine ne parviennent pas à se réaliser avant le mois d'avril 1879.

4) L'instabilité politique générale était une des conséquences principales du Congrès de Berlin. L'idée que le Congrès de Berlin approuvait, parmi d'autres facteurs, celui du principe ethnique est fausse. L'auteur a analysé les actes du Congrès de Berlin pour pouvoir répondre à la question sur ce que la diplomatie d'alors considérait comme point de départ dans la délimitation de territoire. Après 1919, la diplomatie internationale agit selon le principe du droit ethnique au territoire (autodétermination et séparation). Ce principe ne figure pas au Congrès de Berlin. Les prises de position ne sont pas les mêmes pour la Macédoine, la Bessarabie et l'Anadolie orientale. C'est à trois reprises (Conférence de Constantinople, traité de San Stefano et Congrès de Berlin) que les mêmes représentants des grandes puissances traçaient trois différentes frontières ethniques de la Bulgarie. C'est pourquoi l'on peut dire que le point de départ des grands Etats a été l'intérêt et non un système humanitaire supérieur.

Мр Томислав Краљачић

КАЛАЈЕВА ПОЛИТИЧКА ПРОШЛОСТ И ДЈЕЛАТНОСТ ДО 1882. ГОДИНЕ

Калајевом преузимању врховне управе у Босни и Херцеговини претходи његова врло запажена политичка и научно-публицистичка дјелатност везана за Балкан, а посебно за Србију. Зато је проучавање те дјелатности неопходно за потпунију научну обраду идеологије, па и политике Калајевог режима у Босни и Херцеговини.

Своју политичку каријеру Калај започиње ступањем у дипломатску службу, у којој је одмах наименован за аустроугарског генералног конзула у Београду. Тако брз успон младог Калаја условило је низ околности, међу којима су не малу улогу имали његово поријекло и широко образовање, какво је могао да стекне млади амбициозни мађарски племић са солидним материјалним могућностима.

Бењамин Калај се родио 22. децембра 1839. године у Пешти. Према неким подацима, његова породица је припадала старом племићком роду, који се приликом досељавања Мађара насељио у комитате Саболч, Сатмар и Боршод. Калајев директни предак, Михаел Калај, истакао се приликом заузимања Јајца, па му је краљ Матија Корвин додијелио посјед Мезе Тур (Mező-Túr), који је остао трајно у рукама његових потомака. Па и поред таког поријекла, ни један од Калајевих предака није имао значајнију улогу у мађарском политичком животу. Њихова дјелатност и утицај нису прелазили границе жупаније. Изузетак је у томе погледу био само Иван Калај, који је добио 1770. грофовску титулу која се није сачувала у породици, јер је умро без потомака.¹⁾

Према социјалном положају, Калајева породица је припадала средњем племству. Родитељи су му оставили посјед величине, по процјени Андрије Раденића, од неколико стотина или хиљада хек-

1) Ludwig v. Thalloczky, *Benjamin Kállay, Gedenkrede*, Budapest 1909, стр. 6—7; *Der Lebenslauf Kallays, Das Vaterland*, бр. 191 од 14. 7. 1903; Др Андрија Раденић, Предговор, *Дневник Бењамина Калаја 1868—1875, обрада и коментар* Др Андрија Раденић, Београд — Нови Сад 1976, стр. XIII—XIV.

тара.²⁾ Отац му је био високо образован и добар финансијски стручњак. У државној служби је доспио до администратора жупаније. Умро је 1845. године, када је његовом сину Бењамину било тек пет година. Од тада, сву бригу око образовања и васпитања младог Калаја преузима мајка Амалија, рођена Блашковић од Ебецка. Блашковићи су били, изгледа, српска мађаризована породица. Новосадска »Застава« писала је поводом Калајеве смрти да би се »могло рећи да је и он наше горе лист, јер и у њему тецијаше нешто, по танкој лози, и од српске крви.³⁾ Свакако је мајчине поријекло утицало у извјесној мјери да се Калај врло рано опредијелио за учење словенских језика и за проучавање српског питања, тим прије што је и она била, према свједочењу савременика, врло амбициозна и што је врло пажљиво пратила политичка кретања свога времена.⁴⁾

Бурне догађаје 1848/49. године, Калај је доживио као дјечак. Иако у њима није могао учествовати, они су, без сумње, оставили код њега дубоке трагове. Национални пораз умртвио је, како се зна, јавни политички живот у земљи послиje 1849. Али, о политици се много расправљало у уским, интимним круговима мађарског племства, у којима се кретао и млади Калај. Према сјећању грофа Алберта Апоњија, у кући његовог оца су се сакупљали прваци мађарског политичког живота и толико расправљали о разним политичким питањима да се он, још као младић, одлучио да ступи у политику чим се уведе уставност.⁵⁾ У таквој атмосфери и Калај се почeo врло рано интересовати за политику.

На универзитету у Будимпешти студирао је право и економију. Упоредо је с тим учио и стране језике. Знао је њемачки, енглески, француски, новогрчки и српски, а учио је и руски и турски. Успјешно савлађивање тако широких и разнородних знанствених обlastи несумњиво указује на личност даровиту, изузетно амбициозну и упорну у раду.

Оно што је, међутим, пресудно утицало на његову даљу каријеру, било је то што се рано посветио изучавању српског питања. То је опредијење било, у првом реду, резултат Коштуговог идејног утицаја и његовог пројекта о подунавској конфедерацији, у чијем је конституисању Србија имала да одигра значајну улогу. Када му је Миливоје Блазнавац набацио сличну идеју у разговору 26. јуна 1868. године, Калај је записао у свој дневник: »Моје омиљене старе идеје! Све што је Миливој рекао већ је одавно лебдело преда мном. Велика дунавска конфедерација на демократским основама, која уједињује различите али отприлике бројно једнаке народе од којих сваки може страховати од тога да ће спољне силе потискивати његову националност и индивидуалност. Окупљени пак, у пријатељском сајму сви могу да сачуваву своју индивидуалност и једни друге заштите од сваког спољног утицаја. — Била би необична игра судбине

2) Др Андрија Раденић, Исто, стр. XIII.

3) Застава, бр. 150 од 9. 7. 1903.

4) L. Thalloczky, Исто, стр. 7.

5) Albert Grof Arppouyi, *Lebenserinnerungen eines Staatsmannes*, Leipzig und Wien 1912, стр. 4.

када бих управо ја могао да судјелујем у остварењу ових идеја, с којим сам се као младић тако дugo носио у свом усамљеном собичку... Све је тако плаузабилно, нарочито ако овде урачунамо и његову личну амбицију, да му у том погледу морам поклонити поверење. Прећуткује можда само то да је он у овој визији будућности главну улогу наменио Србији, као што и ја не говорим о томе да је ја, опет, наменујем Мађарској. Нисам могао да се суждржим да му не кажем да ће, ако спроведе свој план, бити један од највећих људи новијег времена.⁶⁾

Вођен таквим схватањем, Калај је добро уочио значај српског питања у Угарској и српског питања уопште. Он је истишао да је безбједност Угарске у измирењу свих народности и на тој линији почео је политички да ради међу угарским Србима. На такав пут су га упућивале и личне амбиције за парламентарном каријером, при чему би му српски гласови обезбиједили предност над политичким противницима. Рачунајући на потпору Срба, он се кандидује на парламентарним изборима 1865. у светоандрејском округу. Иако није успио да добије посланички мандат, он је својим понашањем у току предизборне агитације стекао симпатије и глас великог пријатеља Срба. Због тога су му светоандрејски Срби дали надимак »Србољуб«.⁷⁾ То је било сасвим доволјно да добије прије свих понуду врхова Мађарске и Монархије за учешће у спровођењу политike Аустро-Угарске према Србији.

Својим широким образовањем и живим интересовањем за политичке прилике у земљи и на истоку, Калај је врло рано запажен у

6) *Дневник...*, стр. 44—45.

7) У току предизборне кампање, Калај се служио свим средствима да придобије српске бираче. У јулу 1865, он се обавезао светоандрејском магистрату да ће давати православној школи три дуката годишње за награђивање ученика који покажу најбољи успјех на годишњем испиту из српског језика и катихизиса. У августу исте године, дошао је са пештанској парохом и још неким Србима да присуствује том испиту. Дочек, који му је том приликом приређен, описан је врло сликовито у једној брошури из 1903. »Дочек је био свечан; ћапци носе српску заставу; на поздраве Калај одговарајућим и лепим српским језиком.« Постије испита и ручка код директора школе, Калај је отишао »с целим друштвом на »стару воду« да се над њим изврши обред, који су Сентандрејци вршили над милим гостом кад им први пут дође. Сви посматрају капе, прекрсте се и свештеници стапу певати преображенски тролар и богојављенско »во Јордање«, после чега сентандрејски прота захвата воду из извора, благослови је и приђе Калају с речима: »Крештајетса раб Вожији Србољуб (...)« »Живео Србољуб« узвишивали су остали над којима је после такође извршен исти обред... Затим је прочитан Калајев чланак из некаквих новина, који има за тему: Глас из Угарске о питању народности. Читање је пресецао често бурним одобравањем; на свршетку »кумови« дигну »кумче« високо уз громогласно »живео« (...). Пре повратка у варош, који је извршен уз буктиње, песму и свирку и под српском заставом, Калај опет узима реч, говори о значају побратимства и завршује: »Ја бих желео, господо, да видим ову лепу заједницу рас прострањену и на наше народе, зато нека Бог да да од данас Срби и Мађари на веки буду верни и искрени побратими међу собом.« Др Мих. Гавриловић, В. Калај о првом српском устанку од 1807—1810, Српска ријеч, Сарајево, бр. 277 од 18/31. 12. 1910.

вишим друштвеним круговима Пеште. Стекао је наклоност барона Јозефа Етвеша⁸⁾, једног од најистакнутијих мађарских политичара и интелектуалаца тога времена. Етвеш је пажљиво пратио Калајев развој и утицао на његове политичке погледе. Извјесни елементи то-га утицаја биће стално присутни у Калајевој политичкој идеологији.

За Калајеву политичку каријеру од пресудног је значаја, ипак, било познанство и пријатељство са грофом Јулијем Андрашијем. Андраши је годинама пратио Калајев интелектуални развој и својим знањем, искуством и ауторитетом утицао на формирање његових основних политичких погледа, нарочито у области спољне политике Монархије. У активној спољној политици Аустро-Угарске на истоку, он је видио услов њене егзистенције као велике силе и, истовремено, уважавање Угарске као снажног међународног фактора. Таква политика захтијевала је, прије свега, да се из Србије истисне руски утицај и замијени аустроугарским. То је уједно био и најбољи пут, по Андрашијевом мишљењу, да се одстрани по Угарску штетан утицај Србије на угарске Србе.⁹⁾

Андраши је желио да тако крупан дипломатски задатак у Србији добије личност његовог повјерења. Његов избор пао је на Калаја, човјека веома погодног за ту мисију, јер је дотадашњим политичким и публицистичким радом стекао углед код Срба у Угарској, а уз то је добро знао српски језик и солидно био упознат са приликама у Србији. Због тога Андраши Бајсту препоручује Калаја за мјесто генералног конзула у Београду. Иако је Калај био по годинама врло млад за тако одговорну дужност, а осим тога и без икаквог дипломатског искуства, Бајст тај предлог прихвати, сматрајући и сам, касније, да је то био срећан избор.¹⁰⁾

Калај је ступио на мјесто генералног конзула у Београду 19. априла 1868. и на тој дужности остао до краја маја 1875. године. О Калајевој конзулској дјелатности у Београду и о тадашњој политици Аустро-Угарске, односно Угарске према Србији, даје богате податке његов прије неколико година објављени дневник, кога је водио у току читавог боравка у Београду. Са становишта проучавања Калајеве политике у Босни и Херцеговини, дневник је посебно корисан за утврђивање Калајевих политичких идеја.

-
- 8) На вијест о Етвешовој смрти, Калај је записао у свој дневник: »Јуче су новине донеле вест да је барон Јожеф Етвеш умро 2. фебруара. Увек се благонаклоно понашао према мени, жалим га. (Дневник..., стр. 339).
- 9) Андраши је писао Бајсту 15. 6. 1868: »... die serbischen Elemente diesseits wie jenseits der Donau stets gegenseitig aufeinan — der einwirken und das einige Mittel, einem Einflusse Serbiens auf die hierländigen (ungarischen) Serben zu begegnen, nur darin bestehen kann, unserem eigenen Einfluss auf Serbiens auszuüben.« (Edward von Wertheimer, Graf Julius Andrássy, I, Stuttgart 1910, стр. 458).
- 10) Поводом Калајевог именовања за генералног конзула у Београду, Бајст каже у својим успоменама: »Er war (Kalaj — T. K.) mir von Graf Andrassy empfohlen, und die Wahl erwies sich als eine sehr glückliche.« (Friedrich Ferdinand Graf von Beust, Aus drei Viertel — Jahrhunderten, Erinnerungen und Aufzeichnungen, II Band 1866—1885, Stuttgart 1887, стр. 287).

Из дневника се јасно види да је Калај, у почетку обављао у извјесној мјери двоструку функцију. С једне стране, развијао је своју дипломатску активност као заступник Аустро-Угарске, а с друге стране као заступник националних интереса Угарске. Разлоги су за такво понашање били вишеструки. Недавно закључена Аустро-угарска нагодба није уклонила унутрашње противрјечности између водећих нација обадвије половине Монархије. Отуда су људи, који су били у служби заједничке државе, маколико били одани дуалистичком систему увијек имали прво пред очима интересе своје нације, а онда Монархије као цјелине. Осим тога, у почетку су постојале чак и код творца Нагодбе извјесне сумње у дуализам као трајно рјешење унутрашњег државног уређења Аустро-Угарске. Зато су водећи врхови и аустријске и угарске половине настојали да обезбиједе за себе што повољније позиције за евентуалне предстојеће догађаје. Посебно је Угарска била, непосредно послије Нагодбе, оптерећена хрватским питањем и питањем националности. Све је то утицало да се Калај у првим годинама свога рада у Београду више појављивао као заступник политike Угарске, него Монархије у цјелини.

Главни Калајев задатак у Београду био је да код српског политичког војства створи ујверење у Аустро-Угарску као добронамјерног сусједа и да на тај начин одстрани руски утицај из Србије и замјени га аустроугарским. У једном од својих првих извјештаја Бајсту, писао је да ни једну једину прилику не пропушта, а да не ради у томе правцу.¹¹⁾ У складу с тим, он предузима конкретне дипломатске потезе ради потпомагања поједињих захтјева српске владе. Те потезе спомињемо због тога што су били плод неких већ формираних идеолошких погледа, којих ће се и касније држати.

Он се залаже да аустроугарска дипломатија утиче на Порту да ова не само призна Милана Обреновића за кнеза, него да му уз то да и наслједно кнежевско достојанство. Осим потпомагања српских захтјева код Порте, Аустро-Угарска излази у сусрет неким захтјевима намјесништва који су се тицали директних односа између ње и Србије. Тако се, нпр. сагласила да бродови који су саобраћали између Беча, Пеште и Београда пристају и у београдском пристаништу, док су до тада пристајали само у земунском пристаништу. Аустро-Угарска закључује, 2. децембра 1868., поштанску конвенцију са Србијом, што је представљало корак даље у еманципацији Србије од Турске, јер је тиме признато право Србији да може бар неке међународне уговоре закључивати независно од Порте.¹²⁾ Калај се посебно залаже да Аустро-Угарска предузме све потребне кораке код великих сила да Порта призна српски Устав донесен 1869. Усвајање

11) »Euere Excellenz können auch überzeugt sein, dass ich keine einzige Gelegenheit unbenützt lasse, um diese Stimmung zu fördern (мисли на јачање аустрофилских и антируских расположења — Т. К.) und zu einer weitmöglichsten Entwicklung bringen zu können.« (Kalaј — Бајсту, 9. 5. 1868, Haus — Hof und Staatsarchiv — даље: НИСА, РА, XXXVIII, к. 177).

12) Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књига прва, Београд 1934, стр. 96—98.

Устава би обезбиједило, по његовом мишљењу, низ предности за Монархију у односу према Србији. Спријечили би се могући немири у Србији, до којих би, по Калајевој процјени, вјероватно дошло уколико се Устав не би усвојио, а чије избијање не би било у интересу Монархије, јер би могло да узнемири Србе у Угарској. Осим тога, прихваташњем Устава уз њену подршку, утицај би Аустро-Угарске знатно порастао у Србији, док би се руски у великој мјери смањио, тим прије што је Устав предвиђао да ће кнежевски престо прећи, уколико кнез Милан не би имао наследника, на потомке кћери кнеза Милоша, који су тада били поданици Монархије. Најзад, Устав би ојачао тадашњу аустрофилску српску владу, док би повећано учешће народа у политичком животу, које је устав предвиђао, одвратило пажњу маса од спољне политике и усмјерило њихове енергије на унутрашње политичке борбе.¹³⁾

Таквим поступцима Калај је брзо стицао симпатије и повјерење у водећим српским круговима, али код неких и подозривост у крајње намјере, што је природна посљедица сваке превелике ревности. То се показало већ у јесен 1870, када је Калај званично понудио Ристићу подјелу Босне и Херцеговине између Србије и Аустро-Угарске линијом Врбас — Неретва. О току те дипломатске акције и њеном коначном исходу, као и о свим разлозима који су је покренули доста је писано у нашој литератури, па зато овдје није потребно о томе посебно говорити. За боље разумијевање Калајевих каснијих идеолошких погледа и политike у Босни и Херцеговини, довољно је да укажемо да његово живо ангажовање у тој акцији показује да је он већ тада стекао увјерење у изузетан значај Србије за позиције Монархије на Балкану и у то да Босна и Херцеговина представља кључ српског и југословенског питања. То недвосмислено показују његови извјештаји Министарству спољних послова и интимна размишљања о том питању унесена у дневник.

Калај је сматрао да су све јужнословенске провинције у Турској, урачунајући ту и Србију, превише слабе да би их се Монархија прибојавала. Али, оне би постале опасне за Аустро-Угарску ако би се »предале идеји панрусијзма«. Мада су јужнословенски народи привржени независности и мада се не би лако жртвовали »русифицирајућим тенденцијама сјеверне силе«, Калај је мислио да би се то, испак, могло десити и то прије свега код Срба, само у случају ако не би добили потпору у борби за слободан национални развој с неке друге стране, или ако би њихова самосталност била угрожена од неке друге стране. Ако би Срби стекли убеђење да се Аустро-Угарска одриче »сваке окупационе идеје« и ако искрено жели да потпомаже њихов државни и материјални развјитак, Калај је био увјeren да би у Србији преовладао утицај Монархије и да »не би више ни један Србин мислио на Русију«. Таква би Србија била, према његовом мишљењу, »најјача баријера« против руских аспирација и панрусијзма.¹⁴⁾ Да би се добила Србија трајно одана Аустро-Угарској и веза-

13) Калај — Бајсту, 26. 7. 1869, HHSA, PA, XXXVIII, к. 183.

14) Калај — Бајсту, 22. 6. 1868, Исто, к. 177.

на за њу, требало је, према Калају, помоћи Србији у њеној борби за остваривање националног програма. Он је добро знао да је у центру тога програма Босна. У свом извјештају Бајсту од 17. марта 1870, писао је да је Босна »центар« за који су везане све наде српских политичара. И док је год Босна турска провинција, они сматрају босанско питање као »породичну ствар«, која ће се ријешити прије или касније. Али, ако би уочили анексионе тежње неке друге силе, то би код њих, према Калајевом мишљењу, сигурно изазвало неповјерење и огорчење према њој.¹⁵⁾ Имајући то у виду, као и велике политичке добити за Аустро-Угарску, односно Угарску, Калај се једно вријеме залагао да Србија добије Босну и Херцеговину, или њен знатно већи дио. С друге стране, Калају је било добро познато да на Босну претендују и Хрвати. Та га чињеница упућује на идеју да на босанском питању треба стварати трајан расцјеп између Срба и Хрвата. Излајући свој разговор са Ристићем 19. новембра 1868. и интимна размишљања уз тај разговор, Калај је у свој дневник записао: »Напоменуо сам да код нас веома добро познају тежње хrvatske такозване Народне странке, усмерене ништа мање него на заузимање Босне и оснивање једне велике Хрватске, којој би се касније морала прикључити и Србија. — Био би то стварно леп резултат кад бих Хрвате и Србе могао да отуђим једне од других. Задатак није мален, али ћу барем дејствовати у том правцу... Моја је стара идеја да ова два народа не могу бити пријатељи, оба теже ка хегемонији, нарочито што се тиче Босне. Босанско питање је, дакле, она Еридина јабука, која, благовремено и вешто убачена међу њих, може коначно отуђити једне од других.«¹⁶⁾ Сигурно је да је у овој идеји Калај видио средство које би учинило крај српско-хрватској сарадњи и југословенским плановима, чија би реализација имала несагледиве последице за судбину Монархије. Осим тога, спор би између Срба и Хрвата око Босне апсорбовао сву енергију и једних и других и парализовао њихове акције које би могли да угрозе хегемонију Мађара и Нијемаца у Хабзбуршкој Монархији. Због тога ће та идеја бити стално присутна у каснијој Калајевој босанској политици.

Калајев благонаклон однос према Србији у првим годинама његовог дипломатског рада у Београду није био резултат наглашеног србофилства, него хладне и рационалне политичке рачунице, која је имала да донесе Мађарској и Монархији богате плодове. И онда када је размишљао о подунавској конфедерацији, Калај није помиšљао да у том државном склопу види Србију као равноправног партнера

15) »Solange Bosnien türkische Provinz bleibt, betrachten die Serben diese Frage, wenn ich mich so ausdrücken kann, als eine Familienangelegenheit, deren Austragung keine Eile hat, da die günstige Lösung derselben ihrer Meinung nach, früher oder später, und wie sie es hoffen unter günstigen Umständen auf friedlichen Wege, doch erfolgen wird. Nicht so aber wenn sie bei einer fremden Macht Annexiongelüste wahrzunehmen wähnen. Da wird schon ihr ganzes Misstrauen, ihre ganze Furcht erweckt, welche Gefühle in Betracht der eigenen Ohnmacht leucht in Erbitterung auswachsen.« (Kalaj — Bajstu, 17. 3. 1870, HHSA, PA, XXXVIII, k. 187).

16) Дневник..., стр. 116.

Мађарској. Исто тако, његово залагање да Србија добије Босну није имало циљ да она постане потпуно слободна и јака, него да се дефинитивно одвоји од Русије и да се за учињену услугу за остварење најважнијег дијела националног програма подреди утицају Угарске и Монархије. Тада би утицај био утолико већи што би се Србија у Босни изложила хрватској иреденти, која би, према Калајевој идеји о стварању расцјепа између Срба и Хрвата, потпомагана споља стално ометала њену унутрашњу консолидацију.

План о прикључењу Босне Србији Калај напушта послије француско-пруског рата, када је са уједињењем Њемачке наступила нова консталација снага у Европи. Напуштању тога плана доприноси и заоштравање односа између Аустро-Угарске и Србије у току 1871. године.

Послије путовања кнеза Милана у Русију, у октобру 1871, чиме је обиљежен проруски курс српске политike, Калај заузима непријатељски став према захтјевима српске владе. Он се одлучно изјашњава против припајања Малог Зворника Србији »јер би тиме само порастао углед српске владе и Русије«.¹⁷⁾ У водећим мађарским политичким круговима залаже се за задовољење Хрвата да би заоштрио српско-хрватски спор.¹⁸⁾ У свом непријатељству према Србији иде врло далеко, па се носи мишљу да изазове у земљи унутрашњу нестабилност подстицањем покретања националног питања румунске мањине.¹⁹⁾

У јулу и августу 1872. године, Калај предузима по Андراшијевом налогу, тада већ аустроугарског министра спољних послова, путовање кроз Босну и Херцеговину. Из његових забиљежака с тог пута види се да је показивао широко интересовање за прилике у Босни и Херцеговини. Највише је контактирао с фрањевцима. Поклонима католичкој цркви и показаном бригом за католике радио је на њиховом придобијању за Монархију. Католичкој цркви у селу Плехан код Дервенте обећао је поклон.²⁰⁾ Из Сарајева пише Андрашију да се пошаље новац за изградњу католичког сиротишта у Сарајеву.²¹⁾ По Андрашијевом налогу је тражио, заједно са конзулом у Сарајеву Теодоровићем, од бискупа Вујчића и фрањевачког провинцијала у Крешеву мишљење о потребама и даљем развоју католичких школа у Босни и Херцеговини.²²⁾ По повратку са пута, приступио је акцији на прикупљању средстава за изградњу католичке цркве у Сарајеву и успио да прикупи неколико хиљада гулдена.²³⁾ Из

17) Исто, стр. 450.

18) Исто, стр. 436.

19) Калај је предложио Андрашију 28. 11. 1871. да се у Србији покрене »национално питање Влаха, што можда неће бити немогуће, јер у овој малој земљи живи 150.000 Влаха, који су сасвим потлачени од стране Срба.« (Дневник..., стр. 422).

20) Kállay Béni, *A szerb felkelés története 1807—1810*. Kiadta Thallóczy Lajos, Budapest 1909, II, стр. 317.

21) Исто, стр. 323.

22) Исто, стр. 333.

23) Stenographische Sitzungs — Protokolle der Delegation des Reichs — rathes, Wien 1883, str. 71.

забиљежака се види да је долазио у контакт и са припадницима других конфесија, чије је ставове према Аустро-Угарској регистровао.²⁴⁾ Све то говори да је његов пут у Босну имао дубљи политички смисао. Тридесет година касније, Калај је тврдио да је то путовање требало да послужи испитивању прилика у Босни и Херцеговини са становишта заузимања тих турских провинција од стране Аустро-Угарске.²⁵⁾ То показује да је већ 1872. године код Калаја сазрела идеја о потреби прикључења Босне и Херцеговине Монархији.

Овај нешто шири осврт на Калајев однос према босанском питању дат је зато да би се указало на то да је Калај у току своје дипломатске дјелатности у Србији дошао до неких основних схватања у погледу Босне, која ће трајно задржати. Та схватања су да босанском питању треба приступити као најважнијем дијелу српског и југословенског питања и да на босанском питању треба одржавати трајан расцјеп између Срба и Хрвата. Зато и еволуција Калајевих погледа на модалитетете рјешавања босанског питања није толико значајна са становишта његове касније дјелатности, колико је значајна чврстина тих увјерења, јер ће се он исто тако предано ангажовати на трајној изолацији Босне и Херцеговине од Србије, када дође на чело босанскохерцеговачке управе, као што се раније залагао за њено прикључење Србији, односно, подјелу између Србије и Аустро-Угарске.

У току боравка у Београду, Калај је добро упознао не само политичке прилике у Србији, него и живот и обичаје народа. Пропутовао је читаву земљу са жељом да на лицу мјеста упозна политичко расположење народа и његову психологију. Он је, такође, из Београда пажљиво пратио политичка кретања у осталим балканским земљама. Притом је посебно интересовање показивао за прилике у Босни и Херцеговини, па је ту земљу, као што смо видјели, пропутовао 1872. Из његовог се дневника види да је стално одржавао везу са аустроугарским конзулатом у Сарајеву, настојећи да добије што више информација о Босни и Херцеговини. Тако је служба у Београ-

24) У Зеници га је дочекао Рустем-бег који му је рекао да је прошле године био у Београду и разговарао са Блазнавцем, као и то да је био у Бечу. У разговору је нагласио да је »Аустрија њајбољи пријатељ Турака.« За вријеме кратког боравка у Сарајеву Калаја је посјетио митрополит Пајсије. Код конзула Теодоровића је сусрео тешањског проту и учитеља. »Жалили су се како су сиромашни, народ неће да помаже школе... Русија такође не помаже ништа, па су они за онога који ће да их помаже, а највише би вољели да је то Аустро-Угарска.« (Kallay Beni, Исто, стр. 318, 323 и 337).

25) На изражено мишљење делегата Силвестра о потреби дефинитивног регулисања међународно-правног положаја Босне и Херцеговине, Калај је изјавио на сједници аустријске делегације 28. 5. 1902: »Ich glaube in erster Linie berechtigt zu sein, darüber eine Meinung und auch einen Wunsch zu hegen, da ich mich mit der bosnischen Frage bereits zu einer Zeit beschäftigt habe, wo noch sehr wenige vielleicht den Namen Bosnien überhaupt gehört hatten. Ich habe bereits sechs Jahre vor der Occupation, also im Jahre 1872, allein und unter ziemlich — schwierigen Verhältnissen das Land bereist, und zwar gerade unter Bedachtnahme auf jene Politik, die dann sechs Jahre später befolgt worden ist.« (Stenographische Sitzungs — Protokolle..., Wien 1902, стр. 179).

ду представљала за Калаја припрему за даљу каријеру која га је ишчекивала. Та му је служба донијела глас одличног познаваоца Балкана и убудуће ће се његово мишљење о разним питањима везаним за политику Монархије на овом простору не само радо тражити, него и уважавати.

Калај је, на лични захтјев, разријешен дужности генералног конзула у Београду 1875. године. На тај корак га је тјерала неизмјерна амбиција да у политичком животу Угарске и Монархије стекне једну од водећих функција. До које је мјере ишла та амбиција, показује његова, унесена у дневник 1869. године, интимна жеља да влада једним народом.²⁶⁾ Нема никакве основе за претпоставку да је при том мислио на Босну и Херцеговину, јер таквој комбинацији није могао да подлегне, у то вријеме, један рационалан дух какав је сам био. Сасвим је сигурно да се та жеља односила на Угарску, у чијој је политичкој структури видио шансу за успон на врх. Зато је од почетка своје политичке дјелатности показивао интерес за парламентарну каријеру. Неуспјех га на изборима 1865. није обесхрабрио, па се послије напуштања Београда прикључује десном крилу Деакове странке и кандидује за посланика. У изборима овога пута успијева да добије посланички мандат. Калајево приступање тој страначкој групацији није било резултат привржености програму, него посљедица прорачуна да би у њој лакше и брже избио на површину политичког живота у земљи.²⁷⁾

Андраши се није противио Калајевој парламентарној каријери послије његовог повратка из Београда, јер му је било стало до тога да се у парламенту нађе један тако афирмисан познавалац Балкана који би се залагао за његову источну политику. Вјероватно му зато послије долaska из Београда није ни понудио ново намјештење, него је предложио цару да се стави на расположење Министарства спољних послова са платом од 4.000 гулдена.²⁸⁾

У угарском парламенту и у угарској јавности, Калај постаје најистакнутији заступник Андрашијеве источне политике. У парламентарним дебатама није често учествовао и сви су његови иступи у парламенту претежно били везани за расправе о »изваљским питањима«. У тим се расправама разликовао од »својих других истомишљеника, јер је он припадао к најодлучнијим приврженицима грофа Andrassyja.²⁹⁾

26) »Немам никакав други циљ, никакву другу мисао, а не могу ни имати, до да задовољим своје амбиције... Али не напуштам наду да ћу једном још владати над неким народом.« (Дневник..., стр. 175).

27) Послије разговора са Шењејем, вођом те страначке групе, у коме му је овај изложио своја програмска начела Калај је записао у свој дневник: »Ја, додуше, не делим његова гледишта у више ствари, али ипак мислим да бисмо се могли сложити. За мене је, наиме, главно да код куће дођем до положаја. Сењеи изгледа да нема ону политичку смелост која је на првом месту потребна вођи једне странке. Али то је свеједно, јавно мнење изгледа да нагиње према њему и само да се и ја наћем једном у тој струји, ко зна нећу ли и њега надмашити. (Дневник..., стр. 632).

28) M. Omágos Levélár Budapest, P 344, Ba 1.

29) Сарајевски лист, бр. 70 од 11. 6. 1882.

Своје погледе на судбину Турске и на балканску политику Монархије Калај је опширно изложио у говору одржаном у Угарском сабору 26. јуна 1877. У говору је нагласио да се увјерио, посматрајући прилике у Турској из непосредне близине, да се она »као држава расипље и то без престанка.« Расипање се не може зауставити, јер му узрок »потиче од великога унутрашњега трулежка«. Прави узроци таквога стања нису, по Калајевом мишљењу, лоше финансије, разне злоупотребе администрације и слаба организација војске, него темељи на којима почива Турска као држава, који онемогућују »сваку реформу«. Турска је остала као и прије неколико столећа »биорократска држава; у њој не постоји само владајућа вјера, него само члан њезин може уживати сва политичка и грађанска права.« На идеји и пракси ислама као владајуће религије и идејне основе државе, у Турској се ломе све модерне институције. Зато Турска не може ступити на пут европске цивилизације »док не промени темеље свом опстанку.« То су довољни разлози да се одбаци »политичка догма наше монархије« о одржавању целокупности Турске »за све околности и евентуалности, и то и онда, кад би ово већ спадало међу немогуће ствари те би падајућа зграда и нас собом повукла.« Према Калају, Турска је већ престала да дјелује као фактор равнотеже и сигурности Монархије на Балкану и постала, због своје унутрашње слабости и процеса којима је захваћена, извор опасности за Аустро-Угарску.« Турска није данас сусед, на кога би данас могли рачунати, а њезина слабоћа не даје никакова јемства, шта више може бити узрок новим погибелјима, јер би се без ваљских уплива могле по њој начинити формације, које би нашој сигурности сметале.« Очигледно је да је овдје Калај мислио на формирање нових словенских држава, или проширење већ постојећих. Да би се то спријечило, он је сматрао да Аустро-Угарска мора активно и одлучно учествовати у рјешавању даље судbine Турске и тражити »јемства« за своју сигурност боља од оних која пружа Турска. То јемство за њега је било територијално ширење Аустро-Угарске на Балкан, односно запосједање Босне и Херцеговине. Истина, он то није изричito рекао из сасвим разумљивих разлога, али је индиректно наговијестио такво рјешење када је на крају говора нагласио да ће Монархија, ако би се усљед руско-турског рата »реализовали на Балкану такови облици, који нису складни с нашим интересима«, урадити оно »што буде требало.³⁰⁾

Цитирани Калајев говор изавао је у туркофилски расположном угарском парламенту и јавном мишљењу велико узбуђење и отпор, јер је рушио у мађарским водећим круговима устаљено мишљење о одржавању Турске, базирано на тези о Турској као фактору отпора руском продору на Балкан и на схватању, како сам Калај каже, да је Турска »данас већ тако слаба да ми непогибелњега и с тога приличнијега суседа од ње неби нашли«.³¹⁾

Калајеви погледи изнесени у овом говору покazuју да је он прихватио у цјелини Андراшијеву балканску политику, које ће се досљедно држати и касније.

30) Застава, бр. 96 од 22. 6/4. 7. 1877.

31) Исто.

Упоредо са парламентарним иступима у корист Андрашијеве источне политике, Калај се непосредно ангажовао и на припремама окупације Босне и Херцеговине. Он је већ 10. априла 1877. послао из Будимпеште цару један меморандум о будућем статусу Босне и Херцеговине у оквиру Монархије и о основним принципима аустроугарске управе у запосједнутој земљи.³²⁾

Калајеву парламентарну дјелатност на спољнополитичким питањима употпуњавала је његова жива публицистичка активност. У Будимпешти је покренуо 1875. године лист »Kelet Népe« (»Народ истока«), који је излазио до 1877. У том раздобљу, Калај је постао, према оцјени савременика »публицистички вођа спољне политике грофа Андрашија.«³³⁾

Али, развој прилика на Балкану Калају није допустио да настави започету парламентарну каријеру. У новој ситуацији насталој послије Берлинског конгреса, његове услуге као већ афирмисаног познаваоца балканских прилика биле су потребне круни и Андрашију. Зато је именован за представника Аустро-Угарске у источно-румелијској комисији у својству изванредног посланика и опуномоћеног министра. На тој дужности је остао од септембра 1878. до октобра 1879. године, када је постављен за другог секцион—шефа у Министарству спољних послова на мјесто барона Орција. Убрзо послије тога, наименован је за првог секцион—шефа, пошто је дотадашњи секцион—шеф Каличе постављен за посланика у Цариграду.³⁴⁾ Тако је Калај, послије трогодишњег прекида, поново настизио дипломатску каријеру. Својим ангажовањем у заступању балканске политике Монархије у току велике источне кризе и радом у Министарству спољних послова, стекао је пуно царево повјерење, што ће пресудно утицати на његов даљи успон до самог врха хијерахије у Аустро-Угарској.

У својству првог секцион—шефа, Калај је обављао низ одговорних и деликатних дипломатских послова. Одиграо је крупну улогу у склапању тајне конвенције 1881. године, између Србије и Аустро-Угарске. Ангажовао се и на закључивању конвенције са цариградском патријаршијом, којом је регулисан положај православне цркве у Босни и Херцеговини.

Послије смрти министра спољних послова Хамерлеа октобра 1881., међу кандидатима за његовог наследника налазио се и Калај,³⁵⁾ али је цар одбио његову кандидатуру вјероватно због тога што је сматрао да је још млад као дипломата и да због тога не посједује довољно искуство да би могао водити Министарство спољних послова. Убрзо послије тога, Калају се указује прилика да коначно стекне министарски положај. Када је заједнички министар финансија

32) Васиљ Поповић, Калајев план о Босни, Каледар Просвета за 1936, Сарајево 1935, стр. 24—26.

33) Das Vaterland, бр. 191 од 14. 7. 1903.

34) Исто; Андраши — Калају, 26. 6. 1879, M. Omágos Leveltár Budapest, Р 344. Ba 10.

35) Eduard von Wertheimer, Исто, III, стр. 317.

Слави поднио у пролеће 1882. оставку, цар је почeo консултовања за његовог наследника. Пошто су министар спољних послова гроф Калноки и министар рата гроф Билант били Аустријаници, морao је трећи члан заједничке владе бити Мађар. Озбиљност и тежина портфельа заједничког министра финансија, у тренутку када су се све слабости раније управе у Босни и Херцеговини тако драстично показале кроз устанак у Херцеговини, још коначно неликвидиран, налагала је за тај ресор избор личности која би својим способностима и енергијом стабилизовала темељито уздрману позицију Монархије у окупирanoј земљи. Та је личност, уз то, морала имати повјерење круне, али и одговорних фактора обадвије половине Монархије.

Цар се одмах опредјељује за Калаја, али је против тога био гроф Тиса, који је желио да на чело босанскохерцеговачке управе дође човјек њему лично близак и одан. Зато је прво предложио свог брата Јајша, а затим грофа Албина Чакија и грофа Паула Сечењија. Цар је одмах одбио те предлоге и остао при свом првобитном избору, па се је најзад и гроф Тиса сагласио са именовањем Калаја за заједничког министра финансија.³⁶⁾ Он је на тај положај постављен 4. јуна 1882. То је био природан исход његове дотадашње целокупне политичке дјелатности. При томе су одлучујућу улогу имали Калајева оданост двору³⁷⁾ и чињеница да је најбоље од свих личности у политичким врховима Монархије познавао балканске и босанске прилике.

У раздобљу до именовања за заједничког министра финансија Калај се, поред обављања службених послова, бавио преводилачким, научним и публицистичким радом. Први плод његових политичких студија био је превод познатог дјела Стјуарта Мила »О слободи«, за које је написао и предговор. И у приступу овом дјелу дошао је до изражaja Калајев хладан и рационалан дух. У анализи дјела, његову пажњу највише привлаче питања практичне политике, па у предговору посебно мјесто даје Миловим погледима на утилитаризам, организацију власти и бирократију.³⁸⁾ Погрешно би било, међутим, мислiti да је овај филозоф, социјални мислилац и економист утицао на Калајеве идејне погледе и на његову каснију практичну политичку дјелатност. Штавише, концепт власти и политичка пракса у Босни и Херцеговини директно су противрјечили Миловим погледима. Другачије се није ни могао понашати један припадник владајућег врха Монархије одгојен у земљи без демократских традиција.

Калај се окушао и у превођењу литерарних текстова. Тако је првео драму грчког писца Басилиадеса »Галатеа«, која је, у њего-

36) Dr Gustav Steinbach, *Erinnerungen an Benjamin v. Kallay*, Neue Freie Presse, Nr. 14025 од 13. 9. 1903.

37) Пишући о могућим кандидатима за положај заједничког министра финансија, »Застава« је тврдила за Калаја да се »у последње време извитеоперио у скроз и скроз дворског човека«. (Застава, бр. 76 од 14/26. 5. 1882).

38) L. Thallosz, Исто, стр. 12.

вом преводу, изведена у Мађарском националном позоришту у Будимпешти 1879.³⁹⁾

У области науке, Калајев се рад ограничио на историју. Свој интерес за српско питање продубљује интензивним радом на изучавању српске историје. Том послу приступа систематски, одмах послије доласка у Београд. »За вријеме мога дугог боравка у Србији, писао је у предговору своје »Историје Срба«, имао сам прилику да дођем до многих таквих збирки извора, које се на другим мјестима или не би никако пронашле, или само након дуготрајног и напорног истраживања. Познавање српског и руског језика, као и уопште може бављење словенским студијама годинама, олакшали су ми не само коришћење извора, него и тачније тумачење унутрашњег живота Срба, њиховог начина мишљења, морала и обичаја.«⁴⁰⁾ Првобитно је мислио да у двије књиге напише историју српске револуције 1804—1815., али тај план није остварио. Успио је да напише прву књигу, у којој је обрадио српску историју од досељавања Срба на Балкански полуострво до 1806. године. У књизи је највише простора посветио првом српском устанку, док је историју Срба до пада њихових средњовјековних држава под турску власт дао у виду увода и обрадио у најопштијим линијама. Дјело је, под називом »Историја Срба« објављено на мађарском језику 1877. године, а у њемачком преводу 1878. Другу књигу, у којој је планирао да сбради даљи ток првог српског устанка и други српски устанак није стигао да доврши. За то раздобље употпунило је грађу прикупљену у Београду грађом из архива у Бечу и Будимпешти, те списима војних команди у Темишвару, Петроварадину и Загребу. Већи дио те грађе Калај је обрадио, па је тако недовршен и у неким дијеловима фрагментаран рукопис објавио Талоци, 1908. и 1909., у двије књиге⁴¹⁾

Појава »Историје Срба« донијела је Калају научни глас у Угарској и у Монархији. Књига је била утолико запаженија што се појавила у вријеме велике источне кризе, када се српско и југословенско питање наметнуло као прворазредно питање за Аустро-Угарску. Упознавање са прошлочију народа који је имао изузетно мјесто у плановима Монархије према Балкану, постало је не само научна, него и политичка потреба првог реда. То је Калај сасвим добро знао и пишући српску историју није занемаривао ни један елеменат који би могао да послужи као политичка поука. Он је придавао изузетан значај свестраном упознавању народа на европском истоку, а посебно балканских, јер је у томе видио ефикасно средство за успјешно спровођење политике Хабзбуршке Монархије на том простору. »Тек ако узмогнемо да се уживимо у живот онијех народа (тј. на истоку — Т. К.); ако умједнемо да присвојимо њихов начин у мишљењу, ако научимо да осјећамо оно, што они осјећају, а нарочито да изводимо

39) Das Vaterland, Исто.

40) Benjamin von Kallay, *Geschichte der Serben*, Erster Band, Budapest, Wien u. Leipzig 1878, стр. VIII.

41) Kállay Bény, *A szerb felkelés története 1807—1810*, I kötet, Budapest 1908, II kötet, Budapest 1909; У немачком преводу: *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807—1810*, von Benjamin von Kállay, Wien 1910.

оне закључке, које они изводе, тек онда нам се најпослије раствара пред очима у правој слици онај зачудни круг мисли и назора, који истоком називамо.⁴²⁾ Тим циљевима имала је да послужи и његова »Историја Срба«.

Према Талоцијевој оцјени, Калајева »Историја Срба« прихваћена је у европској историографији као стандардно историографско дјело међу дјелима која обрађују прошлост Балкана, док је мађарској историографији дала цјеловиту обраду једне проблематике којом се до тада није нико озбиљније бавио. Због тога му је донијела избор за редовног члана Мађарске академије наука 1880. године.⁴³⁾

Радом на српској историји Калај је, по оцјени мађарског историчара Вардија, постао пионир источне европске историографије у Угарској, а посебно студија о Србији. Његов рад је наставио Талоци, који је у Бечу, радећи у архиву Заједничког министарства финансија, основао »Károlyi — Thalloczy Circle«, из кога је касније израсла »бечка школа« угарске историографије, којој се прикључио и Константин Јиричек.⁴⁴⁾

И у тадашњој српској научној јавности »Историја Срба« је нашла на добар пријем. Дио који се односи на раздобље средњевјековне српске историје преведен је на српскохрватски језик и објављен 1882.⁴⁵⁾ Објављивању су претходиле рецензије, које су дали угледни политичар и јавни радник Чедомиљ Мијатовић и познати историчар Јуба Ковачевић. Обадвије су рецензије биле похвалне, а посебно Мијатовићева. Навешћемо неке њене дијелове да би се видјело до које је мјере ишла српска интелектуална јавност у похвали књиге. Мијатовић каже да Калај није дао нових података, али је »вешто прикупио резултате поједињих истраживања на пољу српске старе историје, критички их осветлио једне према другим, и свео их у једну простотом, природношћу и јасношћу својом тако да кажем у прозрачну и хармоничну целину. Ово је прва историја српског народа, која обухвата живот народа нашег у исто време по свима његовим странама, и која, износећи карактеристичне појаве тога живота, одмах их своди на опште принципе или опште законе из којих су истекли«. Указујући на Калајеву објективност у обради, па и на његову симпатију према српској прошлости, Мијатовић наглашава да та симпатија није Калаја» заслепила те да не види слабости и погрешке наше. На против, г. Калајија има за њих врло оштро око и износи их на видело пером, које није тупо. Али он има исто оштро око готово за све, што је добро у нашем старом животу, и где год што таково нађе, он то као какав скupoцен бисер ниже на златну жицу«. Пошто је изнисио и неке слабе стране књиге, Мијатовић је своју рецензију закључио: »Ја сам помињао добре и слабе стране де-

42) Угарска на граници истока и запада од Benjamin Kállaya, Сарајево 1905, стр. 8.

43) L. Thalloczy, Benjamin von Kállay, als Geschichtsschreiber, Die Geschichte des serbischen Aufstandes..., стр. XLIII.

44) Steven Bela Várdy, The Development of East European Historical Studies in Hungaria prior to 1945, Balkan studies a bimual Publication of the Institute for Balkan Studies, Volume 18, Number 1, стр. 55—57.

45) Венијамин Калаји, Историја српског народа, Београд 1882.

ла г. Калајије. Кад све узмем у рачун и направим биланцију, ја налазим да је то дело такво, да бих добар српски превод с пуном свесношћу могао препоручити одбору (»Чупићеве задужбине« — Т. К.) на штампање. Г. Калајија, написавши оваку историју учинио се заслужним за науку и, по моме убеђењу, стекао право на захвалност нашу.«⁴⁶⁾

Свакако да Калајева »Историја Срба« са научног, па и са српског националног становишта заслуживала похвалу, али Мијатовић би сигурно био мање издашан у комплиментима овом дјелу да је пажљивије простудирао и озбиљније схватио оне политичке поуке у њему које су се могле искористити у борби против српског националног покрета. Ту, прије свега, долазе у обзир Калајеве наглашене тврђе о партикуларизму код Срба као посебном својству њиховог народног духа. Касније ће се показати да је на том схватању и сам градио своју политику у Босни и Херцеговини.

Симпатије које је Калај стекао међу Србима својом историјом српског народа представљале су, уз споменуте мотиве, још један мотив за његово именовање за заједничког министра финансија. За расположење Срба према том именовању није била без значаја чињеница што је Калај у »Историји Срба« сматрао Босну за српску земљу. Отуда се морало претпоставити да ће његов долазак на тај положај, у моменту када се аустроугарска управа у Босни и Херцеговини налазила у озбиљној кризи, дјеловати умирујуће на Србе и пробудити у њих вјеру у бољу будућност.

Уз прибављање симпатија Срба, Калају је »Историја Срба« увећала и у јавности и у врховима Монархије афирмацију добrog познаваоца српског питања и на тај начин допринијела његовом доласку на чело босанскохерцеговачке управе. Познати српски публициста Ђорђе Поповић Даничар ишао је чак тако далеко да је за Калаја тврдио да је »само такав човјек, који је имао пред очима целокупну прошлост српског народа, а с њоме и наше недостатке, ... био кадар, да корисно примени рецептуру аустријских државника над окупираним српским покрајинама«. Њему је, према Псповићевом мишљењу, »Историја Срба« »отворила капију Босне и Херцеговине« и да је написао »памфлет«, а не добру српску историју, »ко зна да ли би он икад и постао каква чињеница у источном питању.«⁴⁷⁾

Поред српске историје, Калај је показивао живо интересовање за руску историју, а посебно за балканску политику Русије. То је интересовање природно израсло из његове дипломатске дјелатности и из актуелности источног питања у чијем су се рјешавању директно сукобљавали интереси Аустро-Угарске и Русије. У току велике источне кризе, он пише и издаје, 1878. године,⁴⁸⁾ запажену историјску студију о источној политици Русије, која је под насловом »Ру-

46) Годишињца Николе Чупића, година II а, Београд 1878, стр. 49—60.

47) Изјава Ђорђа Поповића о Калају, Београдске новине, бр. 185 од 4. 7. 1903.

48) У мађарском издању није унесена година штампања, али се из текста може закључити да је књига објављена 1878. године, а ту годину наводи и лист »Faterland«. (Das Vaterland, Исто).

сија на истоку» објављена на српскохрватском језику у Новом Саду 1885. Ова студија показује да је Калај већ тада изградио цјеловит систем погледа на руску балканску политику и на Русију као политичког и цивилизацијског фактора у Европи. Будући да ће се тих погледа држати и касније, они заслужују да се изложе нешто општније.

У погледу балканске политике Русије, основна је Калајева мисао да је циљ те политике освајање Балкана и да се она води у континуитету од оснивања руске државе. »Коњицу је превео Олег сухијем путем, преко Бесарабије и Бугарске близу Византије, можда баш онијем путем, којим је водио војску 1828. г. Дибић, а ове године цар Александар II.« Руске тежње за заузимање Цариграда не могу се, по Калају, објаснити само »голом жудњом за влашћу«. Њихова покретачка снага је шира историјска и духовна традиција. Русија је »сматрала себе можда и нехотице наследником не толико византијске државе, коју никад имала није и која је пропала једном за свагда, већ наследником византијског духа, византијске образовности, те мислила да на томе темељу може да уобличи право своје и на оно земљиште на којему стоји Цариград«, па се услед тога »чудновато жилаво дизала кроза десет вијекова противу Цариграда и онога земљишта, које је било језгро некадашњој царевини византијској.«⁴⁹⁾ На формирање »руског духа« и на спољну политику Русије пресудно је утицало, према Калајевом мишљењу, примање хришћанства из Византије. Мржња против латинштине, коју су ширили први византијски мисионари у Русији, пренијела се и на руско друштво. Отуда су освајачке тежње Русије диктиране интересима »источног православља«. Руско-пољски ратови су били ратови између православља и католичанства, а ратови са Турском за учвршење и ширење православља на Балкану. Због тога освајачке тежње Русије према Балкану могу да буду опасне и за друге државе »у које ове руске намјере засад још не задиру.«⁵⁰⁾ Полазећи од тезе о православљу као покретачкој снази руског друштва и државе, Калај наглашава да би реализација руских планова на истоку не само запријетила опстанку сусједних држава, већ би довела у опасност и западноевропску цивилизацију. »Зато је и борба Русије против Византије, а онда против Турске« једна од најзанимљивијих, најважнијих чињеница светске историје.⁵¹⁾

Пошто је тако дао идеолошке основе руске балканске политике, Калај је, затим, изложио основне фазе и методе те политике. Он истиче да је у руској политичкој и војној акцији према Турском све до почетка 19. вијека одлучујући био вјерски моменат, јер је Русија наступала за заштиту хришћана, а не појединих народа, па ни њој сродних балканских Словена. »Словени у Турском не получише заштите Русије на темељу племенског сродства својега, већ у име вјерске заједнице, исто као уопште и остала хришћанска раја друкчијег племена«, јер крајем 18. и почетком 19. вијека »руски државници још

49) Бењамин Калај, *Русија на истоку*, Нови Сад 1885, стр. 11, 15.

50) Исто, стр. 28—29, 42—44.

51) Исто, стр. 54, 100.

нијесу тражили тачке за додир и услове за интервенцију међу турским Славенима толико у језичком и племенском сродству, колико у заједници вјере им.« Тек у току првог српског устанка »ми видимо први пут да се Русија истиче на видик како бранич не само хришћанске вјере, већ и сродних славенских племена.« Од тада се, према Калајевом увјерењу, битно мијења и позиција Русије на Балкану, јер несловенски народи почињу са зебњом и неповјерењем да гледају на руску балканску политику, у којој виде пут за остварење руске хегемоније на Балкану. У тој појави он уочава сужавање простора за руску акцију на Балкану, али и подстицај за корекцију основних девиза те акције. Потпомагање ће »већма и искреније« словенских народа од стране Русије морати « сабити у уже границе тежње Русије у будућности, или их [...] нагнati u други правац«. Тај правац је заштита »сродних словенских племена [...] без разлике вјере«, што би могло постати »опасно по западне сусједе.«⁵²⁾

Ова Калајева скватања нису била ни нова ни оригинална. Она су стално пратила успон Русије као државе и као велике силе Али, без обзира на то, значајна су за проучавање Калајеве управе у Босни и Херцеговини, јер ће их он уградити у идеолошке основе свога режима. Гледано шире, у њиховој је позадини лежала тежња да се оправда освајачка политика Аустро-Угарске према Балкану и дубоко скривена намјера да се створи трајан расцијеп између Јужних Словена и Русије указивањем на опасност која пријети њиховом слободном националном развитку од руских освајачких тежњи.

То је добро уочио Милорад Медаковић, који је у одговору на Калајеву књигу »Русија на истоку« писао да Калај у њој, у ствари, прикрива освајачке тежње Аустро-Угарске према Балкану »па плаши јужне народе нечим чега нема.« Осим тога, он тежи да »сјеверне и јужне Славене позавађа«, представљајући »сјеверне Славене као тежеће за освајањем истока и југа« и као такве »опасне за оне нареде, који живе на балканском полуострву а тако и за оне на Сави, Дунаву, Драви и Јадранском мору.« Како снага Словенства лежи у оним Словенима, писао је даље Медаковић, који »припадају источној цркви, то неиде у рачун нити писцу, нити његовим земљама, нити држави, које је он двојни грађанин«, јер се он »боји словенске поплаве, боји се словенскога мора да у том неутоне.«⁵³⁾

Посматрана у цјелини, изложена Калајева петнаестогодишња дипломатска, политичка, научна и публицистичка дјелатност му је припремила терен за долазак на чело врховне управе у Босни и Херцеговини и омогућила остварење животног циља »да влада неким народом«, како је то, као што смо већ напоменули, записао у дневник 1369. године. У том раздобљу он је уобличио неке идеолошке погледе које ће уградити у идеолошки систем своје управе у Босни и Херцеговини. Уз то, стечено искуство и навике у раду у дипломатији утицаје на методологију његове будуће политичке дјелатности у својству шефа врховне управе у Босни и Херцеговини.

52) Исто, стр. 101—103.

53) ВМ. ГМ. (Милорад Медаковић), *Калај на истоку*, Одговор на књигу *Русија на истоку*, Београд 1887, стр. 1—2.

Z U S A M M E N F A S S U N G.
KALLAYS POLITISCHE VERGANGENHEIT UND WIRKEN
BIS ZUM JAHRE 1882.

Kalláys Übernahme der obersten Verwaltungsbehörde im Bosnien und Herzegowina war Resultat einer früh begonnenen und schnellen politischen Karriere. Einer solchen Karriere ging eine gediegene, gründliche Ausbildung und ein besonderes, tieferes Studium des serbischen Problems voraus, das in den 60er und 70er Jahren des vergangenen Jahrhunderts im Zentrum der Ostpolitik der österreichisch-ungarischen Monarchie stand.

Kalláy begann seine politische Karriere als österreichisch-ungarischer Generalkonsul in Belgrad. Auf diesen Posten wurde er 1868 berufen und blieb auf ihm bis zum Jahre 1875. Seine Stellung als Konsul in Belgrad bot Kalláy die Möglichkeit, nicht nur die Verhältnisse in Serbien gründlich kennenzulernen, sondern, erweitert, auch die auf dem Balkan. In dieser Periode interessierte er sich besonders für die Lage in Bosnien und der Herzegowina. Im Jahre 1872 bereiste er in András sys Auftrag diese türkische Provinz und lernte so direkt die Verhältnisse in ihr kennen.

Im Laufe seines diplomatischen Wirkens in Serbien kam Kalláy zu einigen grundsätzlichen Ansichten über Bosnien und Herzegowina, die sehr wichtig für die Erforschung der Ideologie, aber auch der Politik seines Regimes in diesem Land waren. Diese Ansichten waren: die bosnische Frage als den wichtigsten Bestandteil der serbischen und der jugoslawischen Frage anzugehen und an der bosnischen Frage eine dauerhafte Spaltung zwischen Serben und Kroaten zu erhalten, Ansichten, die er später in Ideologie und Politik seiner Verwaltung in Bosnien und Herzegowina einbauen sollte.

Nachdem er Belgrad verlassen hatte, widmete sich Kalláy seiner parlamentarischen Karriere und wurde in das ungarische Parlament gewählt, wo er in der großen Ostkrise lautester und entschlossener Verfechter von András sys Politik war. Als affirmerter Kenner der Balkan-Verhältnisse wurde Kalláy nach dem Berliner Kongreß, als außerordentlicher Abgeordneter und bevollmächtigter Minister, zum Vertreter Österreich-Ungarns in der Ost-Rumelien Kommission ernannt. Damach wurde er 2. Sektionschef im Außenministerium und bald danach 1.

Gleichlaufend mit seinem politischen Wirken beschäftigte sich Kalláy mit Wissenschaft und Journalistik. Im Zentrum seines wissenschaftlichen Interesses standen die Geschichte der serbischen Volkes und die Balkanpolitik Russlands, 1877 veröffentlichte er die »Geschichte der Serben«, die bei den Serben gute Aufnahme fand und ihm in der Monarchie den Ruf eines Wissenschaftlers einbrachte.

Durch seine politische, seine wissenschaftliche und publizistische Arbeit, wurde Kalláy als ausgezeichneter Kenner der Verhältnisse auf dem Balkan und besonders der serbischen Frage bekannt. Er wurde daher Anfang Juni 1882 zum Gemeinsamen Finanzminister ernannt,

in dessen Zuständigkeit auch die Hauptverwaltungsbehörde für Bosnien und die Herzegowina fiel. Von einem Menschen solcher politischen Vergangenheit, von solchem politischen Profil, erwarteten die Spitzen der Monarchie eine Stabilisierung ihrer Verwaltung in Bosnien und der Herzegowina, die durch den Aufstand von 1882 ernsthaft erschüttert war.

Др Илјас Хаџибеговић

РАДНИЧКИ СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И
ХЕРЦЕГОВИНИ ДО КРАЈА ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА И
СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ 1918. ГОДИНЕ

Историјско-политичке и друштвено-економске прилике у Босни и Херцеговини и настанак и развитак радничког социјалистичког покрета

1. *Државноправни положај.* Средином XIX вијека Босна и Херцеговина била је погранична покрајина Османског Царства, најиступенија према средњој Европи. Осим данашње територије, у њен састав улазио је новопазарски сандак који је издвојен 1877. године. С обзиром да је Османско Царство читав претходни вијек заостајало иза политичког и друштвеног развоја западне и средње Европе, његову судбину дијелила је Босна и Херцеговина, у којој је све до средине XIX вијека егзистирало османско војно-феудално аграрно друштво. Провођење реформи које је имало задатак да модернизује османску државу, у смислу јачања централне власти и увођење неких демократских институција, наишло је у Босни и Херцеговини на снажан отпор. Домаћа мусиманска војно-феудална аристократија која је одраније приграбила власт била је спремна да оружјем брани своје привилегије. У два маха, 1831. и 1850/51. године, она је водила замашне оружане сукобе са султановом војском. Послије њеног првог пораза укинути су капетани (1835. г.), а послије другог спахијски систем и еснафска организација (1851. г.). Посљедице ових акција биле су двојаке. Мусиманска војно-феудална аристократија изгубила је власт у покрајини, а ојачао је положај султановог намјесника и његовог чиновништва, које се сада регрутује од Османлија из других покрајина Царства. Јако на путу провођења реформи више није стајала војно-феудална аристократија, покушаји постепеног изједначавања хришћана са мусиманима, практично, нису готово ништа мијењали, јер је и даље фаворизовано чиновништво, више свештенство и земљишна аристократија (бегови). Новом организацијом покрајине (вилазета), 1865. године, успостављена је у њима јединствена административно-управна структура. На челу босанског вилајета налазио се, као и раније, султанов намјесник (валија) који је руководио це-

локупном цивилном управом. Он је предсједавао Вилајетском вијећу и Општем вилајетском вијећу која су требала да буду једна врста покрајинских представничких тијела. Међутим, по својој структури и функцији сва ова вијећа (покрајинска, окружна и среска) нису имала атрибуте демократских институција. Њих су сачињавали чиновници, високо свештенство и представници народа. Избор ових посљедњих био је заснован на имовинском цензусу и вјерској припадности, а приједлоге су давале комисије састављене од чиновника и вишег свештенства. Половину народних представника у свим вијећима чинили су муслимани, тако да је присуство представника других конфесија било формалне природе. Народ није имао утицаја на избор својих представника, јер је главну ријеч имала Порта и врх чиновничког апарата у покрајини. Тако је било и приликом избора четири посланика босанског вилајета у први турски парламент 1877. године.

Успостављање институција европског грађанског друштва захтијевало је одређене друштвено-економске и културне претпоставке које Босна и Херцеговина у дотадашњем развоју није стекла. Централизација и јача интеграција Царства није успостављена, јер су национални и социјални покрети балканских, првенствено југословенских народа, дјеловали у супротном правцу. Презадуженост државе и сталан недостатак новца повећали су пореска и друга оптерећења потчињених народа и класа. Заоштравање социјалних и класних супротности водило је честим бунама и устанцима хришћанског сељаштва. У низу немирних година у Босни и Херцеговини, највећи значај имао је устанак од 1875—1878. године, који је покренуо сложено источно питање, изазвао ратове Србије, Црне Горе и Русије против Турске, живу дипломатску активност европских сила и, коначно, довео до Берлинског конгреса који је на дневни ред ставио даљу судбину европског дијела Османског Царства.

У читавој дипломатској активности највише се ангажовала Аустро-Угарска која је на Берлинском конгресу, вољом великих сила, добила мандат да »окупира и управља покрајинама Босном и Херцеговином«. Војна окупација која је услиједила од 29. јула до 15. октобра 1878. године, наишла је на снажан отпор првенstвено мусиманског становништва. Умјесто планиране »војничке шетње« са 82.000 војника Аустро-Угарска је морала водити рат преко 80 дана и тингажовати око 200 000 војника да би скршила отпор који је пружало 93.000 бораца против окупације.

Након војног запосједања 1878. године, Босна и Херцеговина је ушла у састав Аустро-Угарске и остала под њеном влашћу до 1918. године. Њен посебан међународни и државноправни положај у оквиру Монахије одређивало је неколико фактора: Прво, од окупације до анексије стварна власт припадала је Аустро-Угарској, а номинални суверенитет турском султану. Друго, за читаво вријеме аустро-угарске владавине, Босна и Херцеговина била је посебно административно-управно подручје над којим имају ингеренције: цар, Заједничка влада, владе Аустрије и Мађарске, законодавна тијела обје државе и делегације као заједничко парламентарно тијело. Врховна управна власт припадала је Заједничкој влади у чије је име ад-

министрацију вршило Заједничко министарство финансија, што није био случај ни у једној другој покрајини Монархије. Треће, у Босни и Херцеговини није била потпуно одвојена и разграничена војна и цивилна власт. На челу Земаљске владе налазио се земаљски поглавар који је, истовремено, био и командант аустроугарске војске у Босни и Херцеговини. Уз земаљског поглавара постоји цивилни адлатус (од 1882. до 1912. г.), који руководи цјелокупном цивилном управом. И један и други су одговорни заједничком министарству у Бечу.

Анексијом Босне и Херцеговине (5. октобра 1908) измјењен је њен међународни државноправни положај, али је и даље остало отворено питање њеног укључивања у уставну структуру Аустро-Угарске. Доношење Земаљског статута (устава) у фебруару 1910. и отварања Сабора, јуна исте године, унијела је врло мало промјена у Босни и Херцеговини, јер апсолутизам ничим није био ограничен. Уставом и пратећим законима гарантована грађанска права могла су бити укинута без питања народних представника. Сabor је био састављен на основи веома сложене комбинације вјерског, социјалног и вирилистичког куријалног система, који је осигуравао посланичке мандате буржоазији, велепосједницима и интелигенцији. Као представничко тијело, Сабор није имао законодавну власт, нити је могао утицати на управне послове. На припреми закона Сабор је могао само сарађивати.

2. Развитак капитализма и частајање радничке класе

Првобитна акумулација капитала за вријеме османске власти развијала се у трговини, лихварским операцијама и закупима десетине, царина и монопола, а само ријетко домаћи људи постajали су власници мануфактурних радионица. Ангажовањем претежно стратног капитала, од средине XIX вијека, настало је неколико предузећа која се могу сматрати скромним зачецима индустријске производње (пилане на водени погон, пиваре, ткаонице сукна, штампарије). Новчани заводи уопште не постоје, а водена пара као погонска снага кориштена је од 1872. године, за покретање локомотива на првој жељезничкој прузи (Добрљин—Бањалука) и два парна млина мале погонске снаге.

Након 1878. године, капиталистички односи у Босни и Херцеговини развијају се у условима доминације аустроугарских економско-политичких интереса, при чему је снажно наглашена улога државе као промотора индустрјализације и најкрупнијег послодавца. Уз државни, доминантну улогу у развоју индустриске и нове привредне активности има страни приватни капитал који улази у земљу осигуран бројним привилегијама и гаранцијама. Пред први свјетски рат (1913. г.), сваки десети власник радње и предузећа био је поријеклом изван граница Босне и Херцеговине. Државни и страни приватни капитал чинио је око 90% инвестиираних средстава у привреди. Готово сва велика предузећа налазе се у рукама државе и ау-

строугарских, њемачких, италијанских и шведских капиталиста. Услјед надмоћне конкуренције и наслијеђене привредне структуре, домаћи капитал се споро акумулирао. Тамо где је постојао улаган је у трговину, куповину земље, лихварске операције, а само дјеломично у индустријску производњу и новчане заводе. Због тога индустрија у Босни и Херцеговини није настала органским прерастањем мануфактуре у индустрију као у класичним капиталистичким земљама, него као нови квалитет који нема традиције.

Овакав пут индустријализације у Босни и Херцеговини одразио се и на концентрацију капитала у новчаним заводима. Уз давање замашних привилегија, први новчани завод, »Привилегован одјељење Унион-банке за Босну и Херцеговину«, основан је 1883. године, а шест година касније (1889. г.) у Брчком је основан први новчани завод са домаћим капиталом. Концентрација домаћег капитала носи обиљежје националне и политичке поштепаности, па је пред први свјетски рат 50 домаћих завода располагало са 41,3 милиона круна, док су 4 бечко-пештанске банке имале 88 милиона круна.

Развој саобраћаја, привредних потенцијала и индустрије у Босни и Херцеговини послије 1878. године био је усмјерен на експлоатацију природних богатства земље, првенствено руда и шума. Производњом сировина и полу прерадених производа у рударству и металургији, дрвој, хемијској и прехранбеној индустрији допуњавана је индустрија у Монархији, а истовремено су стварани услови за проширење аустријског и угарског индустријског тржишта. У првој деценији XX вијека, сировине су сачињавале просјечно 83% укупног босанскохерцеговачког извоза, док је око двије трећине увоза чинила индустријска роба.

Социјална структура друштва, успостављена средином XIX вијека, није се битно измијенила ни послије аустроугарске окупације 1878. године. И поред обећања на Берлинском конгресу да ће решити аграрно питање као основни социјално-политички проблем босанскохерцеговачког друштва, Аустро-Угарска није готово ништа промијенила. Аграрно становништво, које 1910. године чини око 88% укупног становништва, и даље се дијели у више социјалних скupина: земљопосједници са кметовима, земљопосједници без кметова, слободни сељаци, кметови, кметови који су дијелом слободни сељаци и остало аграно становништво које сачињавају, углавном, људи без земље.

У рукама 10.463 земљопосједника, 1910. године, налазило се око 80.000 кметских домаћинстава и преко 30.000 домаћинстава која су дијелом у кметским односима. Под утицајем продора капиталистичких односа, поткрај турске и за вријеме аустроугарске власти, у ред земљопосједника ушао је танак слој српских, хрватских и других власника који су до кметских селишта и земљопосједа долазили искључиво куповином.

Продирање робновочаних односа на село и распадање патријархалне задруге били су праћени пауперизацијом аграрног становништва. Од 1895—1910. године, број аграрног становништва увећао се за 20,5%, обрадиве површине за око 200.000 ха, док се просјечни

сељачки посјед умањио се за 11,2%, а број стоке за 17,4%. У исто вријеме, 40% слободних сељака и кметова има посјед до 2 ха, а 66% испод 5 ха. Око 150.000 сеоских домаћинстава, са око 900.000 особа, морао је у току године тражити допунски извор прихода изван пољопривреде. Домаће тржиште радне снаге није их могло прихватити, па је један дио сељаштва, нарочито муслиманског био захваћен трајним исељавањем и повременим економским миграцијама.

Социјална структура градског становништва није се мијењала сразмјерно развоју индустрије, саобраћаја и трговине. Највећим дјелом, босанскохерцеговачки градови задржали су наслијеђено аграрно и занатлијско-трговачко обиљежје. Од 66 градских општина, 1910. г. само у њих 25 више од половине становништва налазило је изворе егзистенције изван пољопривреде. Са малим изузетцима, то су градови са 2.000—5.000 (11 има преко 5.000, а само 1 има 50.000 становника), чију социјалну основу чине ситне занатлије, трговци и разне скупине аграрног становништва. Буржоазија, чиновништво, интелигенција и радништво у градовима чине танке социјалне слојеве. У земљи ради око 40.000 занатлија и трговаца без помоћне радне снаге и они чине више од 85% свих власника радњи и предузећа у Босни и Херцеговини. У формирању социјалне и националне структуре већих градова и индустријских центара, истакнуто мјесто припада усељавању из других покрајина Монархије и иностранства. Бројни чиновници, различити пословни људи, радници и војници у њима знатно мијењају социјални и национални састав, чинећи их правом мјешавином народа и нација.

Након укидања еснафа 1851. године и појачаног интересовања страног капитала за природна богатства Босне и Херцеговине, почели су се слободније развијати капиталистички друштвени односи. Посљедица тог скромног развоја била је појачана социјална диференцијација и стварање новог друштвеног слоја — најамних радника. Њихово диференцирање било је наглашеније у оним гранама градске привреде које су производиле за шире тржиште и у којима су се почели развијати мануфактурни и почетни облици индустријске производње (производња коже, жељеза, крзна и сл.). Изван градске привреде, такви облици производње развијали су се у експлоатацији и преради дрвета, а били су везани готово искључиво за ангажовање страног капитала и увезену радну снагу из хрватских и словеначких земаља. Мануфактурне радионице и традиционални облици производње не прерастају у индустријска предузећа, па ни радна снага у њима нема карактер индустријског радништва. Оно је расуто у великом броју малих радионица у којима владају јаки утицаји еснаfske традиције.

Развој нових економских и друштвених односа у Босни и Херцеговини, послије окупације 1878. године, био је праћен појавом нових занимања којима се домаће становништво до тада није бавило. Посебно је развој индустрије, уз домаћу радну снагу, налагao до-вођење страних радника најразличитијих стручних профила. Осим стручњака и квалификovаних радника, за реализацију великих инвестиција, као што је изградња жељезнице и експлоатација шума,

прибављен је и већи број неквалификованих радника са стране, чији је боравак у Босни и Херцеговини био, углавном, сезонског карактера. На тај начин се дио радничке класе формирао изван граница Босне и Херцеговине, најчешће у Аустро-Угарској, а, такође, и у другим земљама — Италији, Њемачкој и Србији.

Осим традиције занимања домаћег становништва, на процес формирања радничке класе утицали су карактер и размјештај индустрије и нове привредне активности. Прерађивачка индустрија у градовима, посебно духранска, текстилна и прехрамбена, запошљавала је, углавном, домаћу женску и дјечију радну снагу, док је индустрија изван већих градова, као што је експлоатација и прерада дрвета, производња грађевинског материјала и рударства, била упућена на запошљавање вишке аграрног становништва.

Према подацима из 1907. године, у Босни и Херцеговини забиљежено је 46.593 државних и приватних предузећа и радњи у којима је било запослено 101.664 особе, или 5,74% цјелокупног становништва. Од укупног броја предузећа и радњи, свега 6.833 или 15,5% запошљавали су најамну снагу. Од тога 64 (0,14%) су припадали држави, а 6.769 (15,3%) приватним лицима. У 64 државна предузећа било је запослено 12.852 најамна радника и шегрта, а у приватним 36.233. Од укупно 49.088 радника и шегрта, било је 12.612 (25,7%) квалификованих, 32.300 (65,8%) неквалификованих и 4.176 (8,53%) омладине која је изучавала занате. Од укупног броја најамних радника, па жене је отпадало 3.525 или 7,3%. Око 75% укупне најамне радне снаге било је запослено у, тзв. великим предузећима која су запошљавала 20 и више радника, док је на занатске радионице (10,5%) и средња предузећа (14,5%) отпадала свега једна четвртина запослених.

Пред први свјетски рат, у Босни и Херцеговини било је стално или повремено запослено 80.000—100.000 радника од којих је само половина спадала у категорију индустријских и рударско-металуршких радника, док су другу половину чинили сезонски радници на разним пословима у индустрији и другим привредним гранама ван традиционалне пољопривреде. Ова друга половина спада у категорију полурадник-полусељак, која је подложна великој флуктуацији.

Хетерогена конфесионална и национална структура радничке класе у Босни и Херцеговини представља ону особеност која је непосредно утицала на развој производних снага и производних односа. У укупној структури радне снаге, католици разних нација чинили су 39,4%, православни 34,2%, муслимани 22,6% и Јевреји 3,6% (1907. г.). Број радника који су поријеклом изван Босне и Херцеговине стално се смањивао и пред први свјетски рат не прелази 15% запослених. Њихова улога била је од изузетног значаја за младу босанскохерцеговачку индустрију и ширење нових техничко-технолошких знања. Уз њих се све већи број домаћих људи оспособљавао и постепено заузимао мјеста квалификованих радника у индустрији, рударству, металургији итд.

3. Појава социјалистичке мисли, прве радничке организације, утицај међународног радничког покрета

Социјалистичке идеје у Босни и Херцеговини појављују се у специфичној форми, прије организованог радничког покрета, средином 70-их година XIX вијека. Широј је Васо Пелагић и људи око њега — српски учитељи и трговци. У аграрном друштву заснованом на патријархалној и еснафској привреди, Пелагићеве социјалистичке идеје мијешале су се са националном и социјалном пропагандом која у Босни и Херцеговини има противтурском и противаустријском обиљежјем. Његов рад стварао је нерасположење према туђинској владавини, инспирисао на борбу и утицао на буђење националне свијесности и осјећања социјалне правде и једнакости.

Послије аустроугарске окупације, социјалистичке идеје у Босни и Херцеговини шире, углавном, радници који у потрази за послом пристижу из аустроугарских земаља и Србије. У октобру 1880. године, у Вишеграду је пронађено шест летака из којих се види »да и у Босни социјализам плете своје мреже«, а четири године касније протјерана су двојица радника из Мађарске, пошто је утврђено да су се бавили социјалистичком пропагандом. Први је посједовао »забрањене социјалдемократске и анархијистичке новине и летке«, а други је одржавао везе са анархијистима у Америци и примао њихов лист »Freiheit«. Наредне, 1885. године, аустроугарске власти преузеле су широку акцију за спречавање социјалистичке пропаганде. На окупираним подручјима забрањено је растурање око 170 листова и часописа социјалистичког садржаја, којима је био одузет постдебит за Аустрију и Мађарску, а предвиђена је и најстрожија контрола над прометом књига.

Ријетке и усамљене појаве социјалистичке пропаганде постала су учесталије од 90-их година XIX вијека. Томе је допринијело конституисање Друге интернационале и заштитравање класних супротности у националним и међународним оквирима. Исти процес захватио је и Босну и Херцеговину. Изградња саобраћаја и индустрије привукла је релативно велики број страних квалификованих радника који са собом нису доносили само стручна знања, него и модерне социјално-политичке идеје. Ове миграције радне снаге нису се одвијале само у једном правцу. У потрази за послом наши људи су одлазили у индустриски развијеније земље Аустро-Угарске, а неки од њих пропутовали су више европских земаља. Поред стручног образовања стицали су знања страних језика и драгоценја искуства у борби радничке класе за бољи економско-социјални и политички положај. Многи од ових страних и домаћих радника били су организовани у синдикалном покрету или политичкој партији радничке класе у мјесту свог ранијег запослења. Они су у Босну и Херцеговину преносили социјалистичке идеје и искуства развијенијих радничких покрета. Поред личних контаката који су били најдјелотворнији облици преношења и ширења социјалистичких идеја, истакнуто мјесто припадало је социјалистичкој штампи у пропагандној

литератури. Сва стечена искуства корисно су послужила у условима почетне индустријализације, када је капитализам све тешкоје настојао да компензира неограниченом експлоатацијом радне снаге која није била заштићена радничким азконодавством. Свијест о потреби организоване борбе све је више потискивала појединачне изразе незадовољства. У мјестима где је присутна нешто већа концентрација капитала и радне снаге заоштравају се класне супротности. Међународна прослава Првог маја 1890. године, у Босни и Херцеговини праћена је појачаним надзором власти у свим мјестима где је био запослен већи број радника. Изражена бојазан није била без основе, јер је управо те године забиљежен први значајнији штрајк у Босни и Херцеговини. Тада је из Босне и Херцеговине протјерано 35 хрватских радника који су за једну бечку фирму производили храстове дуге за бурад. Насилне методе за спречавање радничког покрета и ширење социјалистичких идеја примјењиване су наредних година у све оштријим формама. Покушај групе типографских радника, крајем 1892. године, да се организују завршени су хапшењем и прогонима. Осим усмене агитације којом су се бавили, код њих су пронађена нека писма и »социјалдемократски штампани списи« који су заплијењени. Још већи изазов за аустроугарску власт представљала је акција радника у варешкој жељезари, који су 30. априла 1894. године захтијевали слободну прославу Првог маја. Прослава је одобрена да би се изbjегли већи немири, али је ускоро послије тога отпуштено 12 страних радника који су били зачетници ове идеје. У овој акцији учествовали су заједно страни и домаћи радници, па су власти и управа предузећа настојали да међу њима изазову неповјерење и неслогу.

Ширење социјалистичких идеја и заоштравање класних супротности у посљедњој деценији XIX вијека избацили су на површину основне радничке захтјеве за веће наднице, краће радно вријеме и боље радне услове, а све то било је прво штрајковима (1890, 1893, 1897, 1899, 1900. године), прославом Првог маја (1894. г.) и почетним напорима за организовање радничке класе. У Босни и Херцеговини, први су се почели организовати типографи. Њихова борба за стварање »Типографског болесничког и потпорног друштва« у Сарајеву трајала је пуних десет година и коначно је завршена у мају 1903. године. Циљ овог друштва био је да своје чланове помаже у случају болести, смрти и незапослености и »да унапређује смисао за заједницу и материјално добро чланова путем узајамног дјелотворног помагања; његовања дружељубља и подизања духовног нивоа чланова, али уз искључење сваке националне и политичке тенденције«. Изузетан догађај за Друштво било је приступање у Међународни савез типографских друштава, 1. јануара 1904. године, најкаон чега је појачана флукутација типографа у Сарајеву, а услиједило је и организованије набављање социјалистичке литературе и листова посебно »Хрватски типограф« и бечки »Vorwärts«). Мада је Друштво већ 2. јула 1904. године захтијевало измјену статута и проширење дјелокруга на цијелу Босну и Херцеговину, одобрење је стигло тек 25. новембра 1906. године.

За разлику од типографа чији је пут до организације био дуготрајан и трновит, сарајевски жељезничари успјели су, за свега неколико мјесеци, да добију одобрење за рад свог културно-забавног друштва. Статут Друштва за развијање дружевности »Флуград« одобрен је 8. августа 1898. године. Циљеви Друштва били су »да развија дружевност, унапређује позоришну умјетност путем дилетантских представа, пјевања и музике, искључујући при томе сваки политички циљ«. Друштво је настало по угледу на друштво жељезничара у Аустрији и ускоро је постало главно упориште класног дјеловања радника запослених у жељезничкој радионици у Сарајеву.

У вријеме када су у читавој Босни и Херцеговини ницала различита друштва заснована на вјерској и националној припадности, стварање првих радничких друштава ослобођених свих националних и вјерских ограда, с циљем да раднике окупљају, развијају код њих смисао за заједницу, да их путем својих просторија, библиотека, кроз забаву, културно и класно васпитавају, превазилазило је оквире постављених циљева и уносило нове идеје у босанскохерцеговачко друштво. Социјални и класни принципи почели су полагано потискивати вјерски и национални.

4. Раднички покрет у Босни и Херцеговини до стварања Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, јуна 1909. године

Процес ширег струковног организовања радника у Босни и Херцеговини почeo је интензивно у пролеће и љето 1905. године. Борба за организацију је интегрални дио покрета једног дијела сарајевских радника за побољшање економско-социјалног положаја. Захтјеви за боље наднице, краће радно вријеме и боље радне услове били су праћени штрајковима и стварањем нових односа како међу радничима појединих струка, тако и међу различitim струкама. Раднички одбори за преговоре са послодавцима успјели су да склопе колективне радне уговоре и да преузму улогу организатора синдикалног покрета. На челу овог покрета налазио се Мићо Соколовић који је, заједно са својим друговима, талас штрајкова претворио у покрет за стварање Главног радничког савеза и струковних савеза. Борећи се храбро, упорно и досљедно против националне и вјерске искључивости и традиционалне еснафске затворености, раднички представници успјели су да окупе раднике свих струка и да иступе пред власти са захтјевом за одржавање оснивачке скупштине Главног радничког савеза. Након извјесног затезања, власти су одобриле скупштину и она је одржана 27. августа 1905. године. На овој скупштини основан је Главни раднички савез, усвојена су његова правила и изабрана привремена управа. Тиме је био завршен само дио посла, јер је тек требало отпочети акцију за потврду правила од стране власници и легализовати читав покрет.

Скупштина на којој је основан Главни раднички савез била је подстицај да се ујесен настави са одржавањем састанака и формирањем струковних савеза. Истовремено је босанскохерцеговачки рад-

нички покрет почeo успостављати чвршћe вeze сa радничким покретом у Хрватској и Славонији. На трећем конгресу СДС Хрватске и Славоније, који је одржан у Загребу крајем децембра 1905. године, присуствовала су два представника босанскохерцеговачког радничког покрета (Мићо Соколовић из Сарајева и Мартин Зрелец из Бањалуке). Од тада, у Босни и Херцеговини много организованије пристижу раднички листови, различите књиге и брошуре социјалистичког са-држаја и истакнути поједињци из хрватског радничког покрета. Радничка штампа у Хрватској биљеки све важније догађаје из босан-скохерцеговачког покрета.

Осим Сарајева, у току 1905. године, дошло је до покушаја радничког организовања у Бијељини и Бањалуци. У Бијељини је пла-нирано оснивање »Удружења опанчарских радника« чија су правила била идентична правилима Савеза обућарских радника у Крагујевцу. У Бањалуци је, након успјешног штрајка кројачких радника, дошло до оснивања Радничког социјалистичког просвјетног друштва »Зора« (децембар 1905.), које је требало да буде копија Југословенс-ког социјалистичког друштва »Даница« у Грацу. Правила бијељин-ског друштва нису потврђена, а бањолучко је након потврде прави-ла, 2. августа 1906. године, распуштено од стране оснивача (1907. г.), а чланство укључено у синдикалне организације.

Правила Главног радничког савеза и шест струковних савеза, упућена властима на одобрење у септембру 1905. године, чекала су на своју потврду пуну годину дана. Мада су радници у неколико на-врата пожуривали власти да легализују њихове организације, так-тизирање и одувожачење је настављено све до мајских штрајкова 1906. године, када су радници слободу састајања и удруживања, од-носно, потврду правила ГРС-а поставили као најпречи захтјев. Обе-ћање дато 4. маја, коначно је извршено 21. септембра 1906. године. Тиме је борба за легализовање синдикалног покрета у Босни и Хер-цеговини била формално завршена. У октобру исте године одржане су оснивачке скupштине и конституисане нове управе Главног рад-ничког савеза и шест струковних савеза.

Правила Главног радничког савеза која је 1905. године израдио Мићо Соколовић, након потврде, нису доживјела битне измјене. Главни раднички савез имао је задатак »да ради на умном, моралном и материјалном унапређењу радника, да буди класну свијест и шире радничку солидарност«. Ове циљеве радничке класе оствариће ос-нивањем синдикалних удружења, читаонице, библиотеке, радничких потрошачких кооперативних удружења, посредништва рада, те одр-жавањем курсева и предавања. Правилима је била утврђена цент-рализација и организационо јединство синдикалног покрета. Сви струковни савези ступају у чланство Главног радничког савеза, при-знају његова правила и обавезују се да ће извршавати све одлуке конгреса и Главног радничког савеза. Према правилима, Главни рад-нички савез има задатак да води општу политику синдикалног пок-рета, што му је давало посебан значај у рушењу традиционалне ес-нафске затворености и стварање свијести о општим радничким ин-тересима. Притом су изражене двије значајне тенденције модерног синдикалног покрета — развијање радничког покрета у ширину и

централизовање свих струковних савеза и њихових подружница. Синдикалне организације међусобно стоје у органској повезаности и обухватају раднике цијеле земље, а по организационом устројству и програмским начелима уклапају се у међународни раднички покрет.

У одобреним правилима власти су забраниле радничким организацијама да се баве политичким питањима. Полазећи са становишта да је радништво у оба дијела Монархије и у другим европским земљама помогло у рјешавању радничког питања, Земаљска влада је попустила пред упорним захтјевима радника и дозволила стварање радничких организација са чисто економско-социјалним циљевима. Понуствљив став власти према стварању »неполитичких« радничких друштава био је у складу са нешто либералнијом политиком коју су диктирале међународне околности, првенствено страх који је у Монархији изазвала револуција у Русији 1905. године. Страх од већих социјално-политичких сукоба учинио је Земаљску владу мудријом. Она је схватила да је радничко питање ушло у критичну fazu и да се његово рјешавање не може одлагати прогонима и репресивним мјерама. Због тога власти постепено дају радничким организацијама легалну форму, али их ограничавају на економско-социјалне циљеве. У оваквом ставу крила се намјера власти да од радничких организација створи »помоћника« за рјешавање радничког питања, односно, да легалне радничке организације стави под своју контролу и по могућности интегрише у свој политички систем. За оваква размишљања аустроугарске власти су имале стварних разлога, јер су тек протекли догађаји непобитно потврђивали да је босанскохерцеговачко радништво подложно социјалистичким идејама. Буђење класне свијести власти су признале и у правилима потврдиле, али је социјалистичку агитацију забранила и стварно кажњавала. Ту је лежала основа аустроугарске политике према радничком покрету у Босни и Херцеговини: формално дозволити, а практично разним средствима онемогућити.

Од легализовања синдикалног покрета, његова организациона изградња текла је поступно и уз велике напоре завршена је тек 1912. године. Тада је Главни раднички савез у 17 струковних савеза окупљао око 6.000 чланова. Од 1907. до друге половине 1909. године, формирана су четири нова струковна савеза, а број чланова порастао је од 3.070 на 3.690. За развој радничког покрета биле су нарочито тешке друга половина 1908. и прва половина 1909. године, јер је анексиона криза неповољно утицала на привредни и политички живот у земљи. Од мајских штрајкова 1906, притисак на синдикални покрет се стално појачавао. У току 1907. године, организован је судски процес против радника који су учествовали у мајским штрајковима 1906, а 7. јуна 1908. године, други конгрес ГРС-а полиција је грубо растјерала.

Осим синдикалних организација, до оснивања Социјалдемократске странке (СДС) постојале су и друге форме организовања и дјеловања радничке класе. У току мајских штрајкова, конфиденти су извјештавали да међу сарајевским радницима кола програм социјалдемократске странке, а у исто вријеме поднесен је захтјев за

покретање социјалистичког листа »Радник«. Поменути програм изишао је у јавност тек у децембру 1908. године, а планирани лист морao је очекати боља времена због строгог закона о штампи. Због тога су радници морали тражити неполитичке форме организовања у којима би политички дјеловали. Такве форме имала су раније поменута друштва жељезничара и типографа, синдикалне организације с којима паралелно настају радничка пјевачка друштва (»Пролетер« основан 1905. у Сарајеву) и планинска друштва (»Пријатељи природе«, 1905), која учествују у свим радничким манифестацијама, а многе и сама покрећу. Сви ови облици дјеловања (болесничко-потпорни, културно-забавни, синдикални, спортски и други) нису били довољни за подизање идејне и политичке свијести радничке класе, па се, у току 1907. године, у Сарајеву и другим мјестима приступило оснивању, тзв. наобразбених клубова у којима је проучавана социјалистичка литература и развијана социјалистичка агитација. Ови клубови окупљали су шири круг радника који су, низом предавања о основним начелима социјалистичког учења, припремани за класну борбу. Овакав рад био је неопходан с обзиром на структуру радничке класе и стално пристизање нових радника са села. У исто вријеме јачају везе са социјалистичким покретима у југословенским земљама, Аустрији, Чешкој и Мађарској. Организовано се набавља социјалистичка пропагандна литература, најчешће преко социјалистичке књижаре у Београду и загребачке задруге »Наша снага«. У Босну и Херцеговину стижу раднички социјалистички листови из југословенских и других земаља. Значајну улогу имала је тада »Слободна ријеч« (Орган СДС Хрватске и Славоније) која је, од јула 1908. до јануара 1909. године, растурана у Босни и Херцеговини под 23 различита наслова, јер јој је био забрањен улазак у ову земљу. Такође су учествали контакти са руководствима готово свих радничких покрета у Монархији. На синдикалним конгресима присуствују њихови представници који су били најистакнутији људи тих покрета. Драгоцјена је била кадровска помоћ СДС Хрватске и Славоније која шаље референте на првомајске и друге скupштине. У тим приликама говорило се на 4 језика (српскохрватском или хрватскосрпском, њемачком, чешком и мађарском). На тражење управе ГРС-а, хрватски социјалисти Никола Вукојевић и Рудолф Цистлер приредили су прву пропагандну брошуру намјењену босанскохерцеговачким радницима, под насловом »Мајски спис социјалистичког радничтва Босне и Херцеговине 1908«, у којој су била обраћена питања најактуелнија за развој радничког покрета у Босни и Херцеговини. Узајамна помоћ и тијесна сарадња била је успостављена са радничким покретом у Далмацији. Успостављање веза са радничким покретом у Србији отежавала је подозривост аустроугарске власти на све што је долазило с ону страну границе. Ипак, лични контакти ос्�таваривани су на синдикалним конгресима, а помоћ у добављању социјалистичке литературе и штампе тајним каналима била је од велике користи. Од мајских штрајкова »Радничке новине« (Орган СДП Србије) прате развој радничког покрета у Босни и Херцеговини.

Раднички покрет у Босни и Херцеговини развијао се по узорима аустријског радничког покрета, при чему су значајну улогу има-

ли и раднички покрет у Хрватској и Србији. Први раднички агитатори у Босни и Херцеговини, 80-тих година XIX вијека, били су под утицајем анархијистичких, ласалијанских и марксистичких струјања у радничком покрету. Касније, у фази организовања синдикалног покрета, усвојена су програмска и организациона начела аустријских и њемачких синдиката, али и радничких покрета у Хрватској и Србији. Готово читаво руководство радничког покрета из овог времена образовало се у једном од радничких покрета у оквиру Аустро-Угарске или Србије (Мићо Соколовић и Јеротије Плавшић у Србији, Иван Краљ, Јосип Липерт, Фрањо Раушер у Хрватској, Аугуст Баумgartнер у Аустрији, Јозеф Штрејц у Чешкој, Ињац Хеђи у Мађарској, Милан Драговић у Србији и Чешкој итд.). Јасно је да су се утицаји мијешали, али они нису долазили до изражавају синдикалном покрету који води економско-социјалну борбу и њом мотивише велики број радника.

II

ОСНИВАЊЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЊЕНА ДЈЕЛАТНОСТ ДО ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

1. Оснивање Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине (СДС БиХ)

Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине основана 28—29. јуна 1909. године, била је резултат укупног дотадашњег дјеловања радничког покрета и до првог свјетског рата окупљала је класно најсвеснији дио радничке класе.

Од идеје о формирању СДС Босне и Херцеговине, у октобру 1908. г., до њеног спровођења у дјело, јуна 1909. године, радничко руководство, хетерогено по свом националном саставу и утицајима, није се најбоље сналазило нити је показивало онај степен разумијевања и јединства које је владало у синдикалном покрету. У току припрема за формирање СДС Босне и Херцеговине вођене су озбиљне дискусије о програмској оријентацији, а напосе о тенденцијама које су ишли за тим да босанскохерцеговачка социјалдемократска организација буде дио једне од већ постојећих СДС у југословенским земљама. Дилеме се нису јављале само око форме политичког организовања радничке класе, него су, у току свега пола године, усвајане три различите програмске оријентације. Прво је (децембра 1908) под утицајем досељених радника из Аустро-Угарске (Штрејц и Баумgartнер) понуђена основа Хајнфелдског програма са примјесама ласалијанства у рjeшавању практичних економско-социјалних питања радничке класе, затим су (фебруар 1909.) усвојена правила Радничког политичког друштва Напред, у којем је означен само општи циљ Друштва »ширење политичке наобразбе и темељење социјалистичке науке, као и стално његовање и унапређивање

економских и политичких права својих чланова«. (Друштво није било ограничено на радничку класу, а присуство жена у њему било је искључено). Коначно, на оснивачком конгресу прихваћена је она варијанта Ерфуртског програма коју је усвојила СДП Србије 1903. год., са извјесним измјенама које су налагали специфични друштвени односи у Босни и Херцеговини. Преовладавање ових тешкоћа и тежњи и формирање самосталне СДС Босне и Херцеговине представљало је значајну историјску тековину. У првом дијелу програма у коме су формулисани општи програмски принципи нису учињене никакве промјене, док је у другом дијелу, који се односи на политичке и економске захтјеве радничке класе, програм прилагођен условима босанскохерцеговачке вишенационалне заједнице и нерјешених аграрних односа.

Читав рад на оснивању странке био је праћен завршним припремама за покретање првог радничког листа у Босни и Херцеговини. Након двогодишњег прикупљања средстава која су радници одважали од својих надница, први број листа »Глас слободе« појавио се 29. априла 1909. године. Задатак му је био да штити интересе радничке класе, доказује оправданост класне борбе пролетаријата »упућујући га о социјалистичком назирању на друштво, те уједно о његовим захтјевима за промјену овог неправедног и на израбљивању основаног друштвеног поретка«.

Од оснивања до првог свјетског рата, СДС Босне и Херцеговине имала је 1700 (1910. г.) до 2500 (1912. г.) чланова који су готово искључиво били радници. Када је имала највише чланова у њеним редовима било је свега 78 или 3,1% ситних занатлија и интелектуалаца, док је у исто вријеме било организовано 130 жена које су чиниле 5,3% укупног чланства. С обзиром на неравномјерну концентрацију индустрије и радничке класе и друге околности (став власти и послодаваца, цркве, буржоаских странака, класна зрелост радника) и утицај СДС одражавао је такво стање. Од укупно 28 мјеста у којима је странка имала своје организације и повјереништва, само се у њих 10 одвијао континуиран рад, док у 18 мјеста она није успјела да створи трајна и стабилна упоришта. Сарајево је било најистакнутије средиште радничког покрета у којем се налазило 50%—65% укупног чланства СДС, а јаче мјесне организације постојале су још у Тузли, Бањалуци и Мостару. У ова четири града било је сконцентрисано преко 80% чланства.

СДС Босне и Херцеговине развијала се у специфичним условима користећи краткотрајни мирни период између двије велике кризе (анексија и балкански ратови) којима су Босна и Херцеговина и посебно раднички покрет били непосредно погођени. Иако малобројна и изложена сталним притисцима власти, буржоаских странака и цркве, СДС је успјела да постане најорганизованија политичка странка у Босни и Херцеговини.

2. Класна и политичка борба, парламентаризам

У борби за бољи економски и политички положај, радничка класа у Босни и Херцеговини водила је бројне и разноврсне акције

је. Држане су јавне скупштине и демонстрације, упућивани властима писмени захтјеви и резолуције, организоване првомајске прославе и вођено око 140 штрајкова уз учешће неколико десетина хиљада радника.

Први штрајкови у Босни и Херцеговини претстављали су спонтане отпоре радника претјераној експлоатацији и општој биједи у коју их је увлчила грамзљивост страног и домаћег капитала. Од 1905. године, штрајкови прерастају у организоване облике борбе радничке класе, у чије основе су уgraђени економско-социјални и политички захтјеви. (Штрајкови сарајевских радника 1905. године прерасли су из борбе за веће наднице и краће радно вријеме у борбу за стручковно организовање).

У историји борбе радничке класе у Босни и Херцеговини до првог свјетског рата, најзначајније мјесто припада мајским штрајковима (сви су почели и завршили се у мају), познатим и под именом генерални штрајк 1906. године. Почеле су их раднице Фабрике духана у Сарајеву 2. маја 1906. и брзо су се проширили на сва индустријска мјеста у земљи. Уз учешће више хиљада радника, ови штрајкови имали су у неким мјестима драматичан ток (Сарајево, Зеница, Вареш). У сукобу са полицијом у Сарајеву је пало 6, а у Зеници 4 људска живота, док је у Варешу заведен пријеки суд који је више радника осудио на тешку робију. Осим захтјева за веће наднице, краће радно вријеме и регулисање радних односа, радници су захтијевали слободу састава и удружења, односно, потврду правила Главног радничког савеза и стручковних савеза. Борбено иступање радника претворило је ове штрајкове у масован покрет против аустроугарске власти која је кочила економски и политички развој свих слојева друштва. Осим радника, незадовољство су показали сви слојеви грађанства и сељаштва. Горњи слојеви домаће буржоазије и интелигенција учествују у овом покрету са захтјевима за увођење грађанских политичких слобода, ситно грађанство жељи спријечити конкуренцију досељеника и тражи више радних мјеста, а сељаштво укидање пореза, више школа и више самосталности у избору сеоских кнезова, осигурање сервитутних права итд. Иако је незадовољство било опште, није дошло до јединственог покрета. До маја буржоазија била је вјерски и национално поцјепана, економски слаба и политички незрела да се стави на чело других друштвених слојева. Своје захтјеве претпоставила је економско-социјалним захтјевима радника и сељака. Радници који су се тек озбиљније бавили својим економско-социјалним положајем и почетним организовањем нису били класно и политички стасали да свој покрет повежу са незадовољним сељаштвом. Но, без обзира на то, успјеси које је радничка класа постигла на економском и политичком пољу (посебно право састава и удружења) дају овим штрајковима прво-разредан историјски значај. Њима је раднички покрет прерастао све локалне оквире и проширио се на цијelu земљу и све категорије радника. Радници су у једном масовном социјалном покрету пробили оквире које су аустроугарске власти успоставиле у ограничавању друштвеног и политичког живота у окупираним подручју. Управо ова тековина отварала је перспективе радничкој класи за

будући рад, а у исто вријеме збила редове стране и домаће реакције у борби против радничког покрета.

Још у току штрајкова, власти су градиле методологију за сузбијање овог и сличних покрета у будућности. Насилно гашење покрета помоћу полиције и војске било је прво при руци, а затим долазе прогони агитатора из земље, инфильтирање конфидената и провокатора у радничка руководства, поткупљивање појединача, потпомагање радничких организација програмима супротним ГРС-у (радничке организације засноване на вјерском и националном принципу) итд. Настојањима власти у гашењу радничког покрета придружиле су се све црквене институције и грађанске политичке партије. Већ крајем 1906. године, основана је »Организација радника Хrvата« која наредне, 1907. године, прераста у Матицу радника Хrvата. Такође се 1907. године оснива Друштво послодаваца Босне и Херцеговине које је имало задатак да уједини послодавце против радничких тарифно-штрајкачких акција. Обје ове организације нису имале пуно успјеха у борби против ГРС-а. Послодавци су се, усљед конкурентских односа, брзо расули, а Матица радника Хrvата, са неколико својих организација, није успјела да окупи ни хиљаду радника. Више успјеха нису имала ни друга занатлијско-радничка друштва која су стајала под утицајем грађанских политичких групација које су жељеле да раднике организују на основама вјерске и националне припадности.

Под утицајем међународних економских и политичких криза и неповољног унутрашњег развоја земље, од почетка XX вијека до првог свјетског рата, радничка класа Босне и Херцеговине била је суочена са сталним порастом цијена животних намирница и станарина. Брзи развој индустрије, недовољна заштита и запошљавање неспремних и неискусних радника излагали су свакодневној опасности живот и здравље великог броја људи. Отуда захтјеви за веће наднице, краће радно вријеме, признавање радничких организација и увођење потпунијег социјалног осигурања нису силазили са дневног реда социјалистичког радничког покрета до првог свјетског рата. У циљу остварења ових и других захтјева радничка класа, предвођена синдикалним покретом, водила је (1907—1914) више од стотину штрајкова и тарифних акција. У мношту ових, снагом и значајем издвајају се штрајкови рудара у Креки 1907. и 1912, грађевинских радника у Сарајеву 1907. и 1910, пасивна резистенција жељезничара 1910, штрајк шумских радника фирме Штајнбајс у Млиништима 1911. и штрајк типографа у Сарајеву 1912. године, који је трајао 8. мјесеци. Сви ови штрајкови, као и многи други, били су праћени с једне стране примјеном разноврсних насиљних метода гашења од стране власти и послодаваца (хапшења, премлађивања, прогони, деложирања, локаути), а с друге стране јачањем солидарности и борбеног расположења радничке класе. Синдикални покрет на чelu са ГРС-ом прикупљао је знатна средства у штрајкачке фондове и омогућавао да се борба продолжи, а такође је утицао, мада не увијек успјешно, да се штрајкови воде организовано и само онда када постоје изгледи на успех. Оваква функција синдикалног покрета доприњела је да су двије трећине штрајкова и тарифних ак-

ција до првог свјетског рата завршene потпуним успјехом радника, или компромисом са послодавцима. Чињеница да су већину радне снаге у земљи чинили домаћи људи сељачког поријекла уносила је у штрајк традиционалну сељачку бунтовност која је пријетила да штрајк прерасте у сељачки устанак (шумски радници). Ова црта претставља особеност радничког покрета у Босни и Херцеговини. Она је већини штрајкова давала драматичан ток.

Резултати борбе радничке класе за побољшање укупног економско-социјалног положаја били су значајни, с обзиром да су постигнути у изузетно сложеним економским и политичким условима. Под притиском радничких захтјева, 1907. године уведена је институција обртног инспектора, а у наредне двије године услиједио је низ прописа из области радних односа, хигијенско-техничке и социјалне заштите радника. Радно вријеме ограничено је на 11 сати ефективног рада, а посебно су регулисани услови запошљавања жена и дјече. Упоредо с тим, припремано је увођење обавезног болесничког осигурања на којем је ГРС посебно радио. Закон је донесен крајем 1909, а ступио је на снагу 1. јануара 1910. године. У почетку, обавезним болесничким осигурањем били су обухваћени само радници, а касније и њихове породице. Такође је био израђен и закон о осигурању радника за случај незгоде на послу, али он није санкционисан до првог свјетског рата. У деценији пред први свјетски рат радничке наднице су стално расле, али нису пратиле пораст цијена животних намирница. Наднице већине радника кретале су се до 2 круне (4—6 кг. хљеба), а свега око 10% зарађивало је више од 4 круне (1912. г.). У исто вријеме, преко 50.000 радника имало је ефективно радно вријеме 10—11 сати дневно, а око 10.000 успјело је да сруши ову границу и скрати радно вријеме на 9 или 8 сати дневно. Обавезним болесничким осигурањем било је обухваћено око 80% радника, док је пензионо и инвалидско осигурање могло остварити мање од једне петине радника. Овакво стање пред први свјетски рат може се сматрати повољним у односу на положај радничке класе у претходним деценијама.

* * *

Послије анексионе кризе привредни и политички односи омотућили су даљи развој синдикалног покрета, али је он био прекинут избијањем нове балканске кризе 1912, а посебно 1913. године. У том краткотрајном мирном раздобљу, организације и повјереништва основана су у низу нових мјеста, тако да је синдикални покрет имао своја упоришта у око 30 мјеста у Босни и Херцеговини. Да би се избегла уситњеност синдикалних организација оснивани су синдикална вијећа која су обједињавала покрет у једном мјесту.

Избијањем балканских ратова погоршали су се друштвени и политички услови за развој синдикалног покрета. Незапосленост јестално расла, па је флукутација радне снаге добила широке размјере. Истовремено, појачан је притисак на социјалистички раднички покрет. У офанзиву су кренули и послодавци који изазивају бројне

штрајкове (рудари у Креки, жељезничари и типографи у Сарајеву). Кризу још више заострава завођење изнимних мјера од 2. до 13. маја 1913. Под оптужбом да се синдикални покрет бави недопуштеним политичким радом, распуштене су све синдикалне и друге радничке организације, а њихова имовина је заплијењена. Радничке домове у Сарајеву и Тузли запосјела је војска. Сви савези и њихове подружнице на челу са ГРС-ом морали су израдити нова правила у којима је забрањен рад на буђењу класне свијести и радничке со-лидарности, а, посебно, пружање помоћи радницима који штрајкују. Оваквим ставом власти су жељеле да синдикални покрет лише његових најзначајнијих функција, отуле класну оштрицу и сузе базу политичког дјеловања СДС Босне и Херцеговине. Нова правила синдикалних организација одобравана су све до сарајевског атентата, а многе од њих више нису оживјеле. Посљедица таквог стања било је осипање чланства у синдикалном покрету и СДС Босне и Херцеговине.

СДС Босне и Херцеговине и синдикални покрет дјеловали су као два крила једног јединственог покрета. Владајуће мишљење било је да су струковни и политички покрет класни и да су им циљеви исти. (»Боримо се у два правца, али за један исти циљ«). Конгреси оба покрета одржавани су увијек у исто вријеме и са готово истим делегатима, извјестан број радничких функционера биран је у обје управе, а све важније акције провођене су заједничким снагама. Пред први балкански рат, донесена је одлука да се одржавају заједнички састанци оба покрета, на којима ће се одлучивати о свим најважнијим струковним и политичким питањима. Одлука је имала изузетан значај у вријеме друштвене и политичке кризе у земљи. Заједничким радом и јединством синдикалног и политичког покрета јачала је отпорна снага радничке класе у вријеме када је била изложена нападима са више страна.

Искључујући револуцију и диктатуру пролетаријата као програмске задатке, СДС Босне и Херцеговине пошла је од увјерења да снага капиталистичке класе лежи у парламенту, па отуда утицај радничке класе у њему има прворазредан значај у борби за социјализам. Са овог становишта она улази у борбу за промјену уставне основе коју је предложила влада. На радничким скупштинама и путем свог листа она захијева демократски устав и сабор изабран општим, једнаким, тајним и непосредним правом гласа. Сабор треба да одлучује о свим питањима Босне и Херцеговине, а Земаљска влада му мора одговарати за свој рад. У борби за демократски устав и сабор, СДС је истакла да се у борбу морају укључити све друштвене снаге и све политичке партије. Поводећи се својим ускокласним интересима, грађанске странке одбиле су позив на сарадњу, при чему их је подржавала аустроугарска политика која је жељела да све политичке субјекте у земљи држи уситњене и подијељене како би с њима лакше манипулисала приликом рјешавања појединих питања. Хетерогена национална, вјерска и социјална структура и општа заосталост земље била је погодна за такву политику (тада постоји девет грађанских политичких партија: Срби 4, Муслимани 3, Хрвати 2).

Када је проглашен Устав (20. II 1910), дошло је до радничких демонстрација у Мостару које су завршene сукобом са полицијом и хапшењима. Након тога, расписани су избори за Сабор (5. IV 1910) на којима СДС, одлуком Првог конгреса, истиче 2 кандидата. Странка је била лишена илузија да ће у постојећој политичкој консталацији и са изузетно неповољним изборним системом ући у Сабор, али су предизборну активност схватили као најповољнију прилику да се у ширим слојевима народа агитује за социјалдемократски програм. На предизборним скupштинама, СДС се обраћала и сељацима (Митар Трифуновић), указивала на класне разлике између кметова и ага без обзира којој вјери и нацији припадају. СДС није придобила сељаке, а и знатан дио радништва био је под утицајем грађанских политичких странака. »Глас слободе« је писао да је побиједио вјерски и национални осјећај над класним интересима. У условима куријалног изборног система СДС није могла ући у Сабор, па је дошла до ујверења да је њен главни задатак да радне масе политички просвјећује. Изгубљена изборна битка за Сабор лишила је социјалдемократе борбе у »парламенту« и довела до закључка да треба водити борбу свугдје где постоје класне супротности. Остајући изван Сабора, СДС се није помирila са улогом политичког посматрача. Пажљиво је пратила рад Сабора и критиковала све одлуке које су, по њеном мишљењу, биле у супротности са народним интересима. Њена критика апсолутистичке владавине, остатака феудализма, агресивног клерикализма и, посебно, критика рада буржоаских политичких партија, које због свог класног егоизма издају интересе народа, добија значај готово јединог политичког коректива у земљи. Поплазећи од чињенице да постојећи изборни систем даје једном земљопосједнику 145 пута већу вриједност на изборима него раднику и сељаку, СДС је своју политичку акцију усмјерила на промјену постојећег Устава и изборног система. Усамљена и у условима како ограничено слободе дјеловања није имала изгледа на успјех.

Осим борбе за демократски устав и Сабор заснован на општем праву гласа, у врху политичких захтјева СДС Босне и Херцеговине налазила су се и друга питања везана за политичка права грађана. Тако са увођењем Устава Босна и Херцеговина добила је Закон о друштвима и Закон о сакупљању, а нешто раније (1907. године) објављен је Закон о штампи (прописивао је кауцију од 3.000—10.000. круна за све листове који се бар узгред баве политиком). Уставом и пратећим законима гарантована грађанска права и политичке слободе могле су бити суспендоване од стране Земаљске владе (Чл. 20. Устава), у случајевима рата, немира и велеиздајничких акција. Ово своје право влада је искористила у мају 1913. године, мада није наступило ни једно од наведених стања. Социјалистички раднички покрет био је стално изложен ограничењима од стране режима. Због тога СДС упућује оштуру критику апсолутистичке владавине и захтјева демократизацију политичког живота.

4. Став према сељаштву и аграрном питању

Програмски документи СДС Босне и Херцеговине нису садржавали одређене и јасне ставове према сељаштву, али се, ипак, види да се с њим није озбиљно рачунало. Када се касније у два мања најмену проблем организације Странке значајно мјесто заузимало је питање односа СДС према сељаштву. На другом конгресу (1910. г.) искристалисала су се два опречна мишљења о овом питању, па због тога није усвојено принципијелно становиште како ће га Странка убудуће решавати. Већина се изјаснила против агитације на селу и примања сељака у СДС, јер постоји реална претпоставка да сељаштво добије већину у Странци и доведе у питање »чистоту социјалдемократских циљева«. Други су полазили са становишта да је босански сељак, управо зато што је кмет, демократски настројен, а посебно у оним мјестима где живи измјешан са индустриским пролетаријатом, па према томе не би требало имати никаквих предрасуда за његово примање у СДС. На слиједећем конгресу (1911. г.), односу према сељаштву посвећено је још више пажње, али је преовладавало дорматско схватање о »чистој класној борби« које је од почетка имало више присталица у Странци. Полазило се од тврђења да је босанскохерцеговачко село »много заосталије« него у другим земљама, па због тога треба сељаке просвеђивати и обраћати им се у изборној агитацији, а организације оснивати само у селима где има индустриских радника и »освијештених социјалдемократа«. Гласови за појачан рад у мањим мјестима и на селу (Митар Трифуновић) остали су усамљени, па је усвојена резолуција у горњем смислу и став Странке остао је непромењен до првог свјетског рата.

С друге стране, непосредни циљ СДС Босне и Херцеговине био је ликвидирање феудализма на селу. У свом програму је захтијевала »Укидање свих феудалних остатака. Ослобођење кметства државним откупом земље и предавањем кметовима без икакве накнаде«. Људи у Странци знали су да овај став не претставља револуционарно рјешење које би подразумијевало »експропријацију земљишта ага и бегова и предавање у руке сељака«. Због стицања разних околности, становиште о аграрном питању Странка у програму није мијењала до првог свјетског рата. Она је нерјешено аграрно питање стално истицала као основни проблем босанскохерцеговачког друштва, који се вишеструко негативно одражава на формирање радничке класе, а посебно на развијање класне свијести, али није схватила значај заједничког рада са сељаштвом у борби за њихово укидање. На тај начин странка се изоловала од масе развлаштених и нездадувљених сељака, остало малобројна и ограничена на веће градове. Радничка класа је чинила огромну мањину у друштву (око 5% становништва), а у СДС било је учлањено једва 3% радничке класе. Не повезујући аграрно са сељачким питањем СДС није могла остварити већи утицај на селу, па је свог природног савезника препустила политичком водству грађанских политичких партија. Остварити друштвени и социјални преображај села без сељака није било могуће и представљало је илузију социјалне демократије у Босни и Херцеговини.

4. Ставови према националном питању, југословенству и федерацији

У краткотрајном раздобљу од оснивања до првог свјетског рата, СДС Босне и Херцеговине, заокупљена организационим и другим проблемима, није имала довољно времена нити кадровских снага да се озбиљније позабави националним питањем. Она је од почетка усвојила начела интернационализма и у свом листу преносила теоретске расправе и тумачила њихов садржај и значај за радничку класу. Притом се често понавља мисао да капитал не познаје ни вјеру, ни народност, нити зна за државне границе, он је интернационалан, па се и радници морају интернационално организовати, без разлике вјере и племена. »Сваки радник има своју нацију, али зато не смије бити националиста, него интернационалиста, а то значи поштовати све нације и сматрати их равноправним«. (Босанско-Херцеговачки Жељезничар, јануар 1912). Примјењујући ове принципе на услове босанскохерцеговачке вишенационалне заједнице СДС се залаже за зближавање Срба, Хрвата и Муслимана и за јединство национално хетерогене радничке класе. Суочена на властитом тлу са вјерским и националним сукобима бурђоаских партија, апсолутизмом и доминацијом аустроугарског капитала, СДС Босне и Херцеговине залаже се за национално јединство Срба и Хрвата, при чemu је од великог значаја »национално освјешћавање Муслимана«. (»Глас слободе«, бр. 14, 1911).

Анексија Босне и Херцеговине дала је нове подстицаје југословенској идеји која се у годинама пред први свјетски рат испољава у два основна вида — као југословенско и као балкански питање. У формирању ставова према обје варијантама југословенског уједињења, СДС Босне и Херцеговине није самостално радила и доносила закључке. Неколико мјесеци након оснивања, СДС Босне и Херцеговине заједно са социјалдемократским странкама Хрватске и Словеније, организује прву југословенску социјалистичку конференцију у Љубљани (21. и 22. новембар 1909), а неколико недјеља касније учествује и на првој балканској социјалистичкој конференцији у Београду (7—9. јануара 1910). Иако су резолуције обје ове конференције имале различите полазне основе у рјешавању југословенског питања, СДС Босне и Херцеговине је на Другом конгресу (1910. г.) донијела посебну резолуцију којом је усвојила резолуцију Југословенске и Балканске социјалистичке конференције и прогласила их обавезним у политичком раду својих организација. Ипак, у резолуцији је наглашено да СДС Босне и Херцеговине »у државноправном и националном погледу тражи преуређење Аустро-Угарске у смислу националних аутономија, тако да би народ Босне и Херцеговине био уједињен са осталим Југословенима у националној аутономији Југославена«. Југословенски народи сматрани су једним народом што се, такође, односи на народе Босне и Херцеговине. Један и једини народ у Босни и Херцеговини српског и хрватског имена био би уједињен са Хрватима, Србима и Словенцима у Аустро-Угарској. Босанскохерцеговачки Муслимани говоре српскохрватским језиком, па према томе они су или Срби, или Хрвати, или и једно и друго, јер

то је један народ са два имена. Балканска социјалистичка конференција истакла је идеју о потпуној економској и политичкој самосталности »југословенског народа« у оквиру балканске федерације слободних народа. Послије колебања између југословенске и балканске варијанте југословенског уједињења, СДС Босне и Херцеговине окренула се босанскохерцеговачким приликама. Међу грађанским партијама биле су у току дискусије око писма и назива језика. Језичко питање СДС сматрала је формалним, јер се грађанске партије препишу око назива језика и употребе ћирилице и латинице, а на истим основама води се борба око Муслимана, чије ће име узети. Странка сматра да би се национално питање и ширење југословенске идеје лако ријешило признавањем пуне равноправности оба писма у школама и друштвеном животу и увођењем српскохрватског језика у државне уреде и предузећа. Тиме би, по мишљењу СДС, била завршена прва и главна фаза у успостављању јединства свих Југословена. У вријеме балканских ратова, СДС Босне и Херцеговине све више афирмише идеју »Балкан балканским народима« и балканску федеративну републику по концепцијама СДП Србије.

СДС Босне и Херцеговине показала је доста неразумијевања, илузија и колебања у разматрању националног питања. Није се добро сналазила у изузетно сложеним националним односима и мношту националних идеја. У читавом третирању националног питања остала је досљедна у заступању начела интернационализма и оштре критике вјерских и националних сукоба у Босни и Херцеговини. Револуционарно рјешење националног питања у ери империјализма још увијек није било доступно СДС Босне и Херцеговине. (Своје ставове о томе Лењин је формулисао тек крајем 1913. и почетком 1914. године). Осим тога, СДС Босне и Херцеговине била је у свим варијантама за југословенско уједињење и у тадашњој консталацији снага чинило јој се реалније његово рјешавање у оквирима Аустро-Угарске, док је балканску варијанту уједињења сматрала правим и потпуним рјешењем, али зато тешко остварљивим због сукоба међу балканским државама које се отимају око Македоније

5. Проблем рата и империјализма

Корјене рата као друштвене појаве СДС Босне и Херцеговине, објашњавала је природом капиталистичког друштвеног поретка који развија конкурентске односе на свјетском тржишту и у циљу вођења агресивне политике врши стално наоружавање. Милитаризам гуши националне покрете и тражи огромне суме новца које плаћа порески обвезник, а посебно радници и сељаци. Окрећући се од општих констатација ка проблемима Босне и Херцеговине, СДС Босне и Херцеговине оштре критикује аустроугарску завојевачку и колонијалну политику која гуши народне слободе и кочи свестранији политички, културни и привредни развој земље. За превладавање аустроугарског колонијалног егоизма, СДС захтјева укидање кметс-

ких односа и индустријски развој земље, као битне предуслове за јачање отпорне снаге против колонијалног пљачкања, за демократизацију политичког живота и сужбијање исељавања народа.

Пропаганду против рата СДС Босне и Херцеговине појачава у вријеме ратних криза од 1911. до 1913. године. У свом листу оштро је осудила италијанско-турски рат за Триполис, али се ускоро суочила са забраном јавних скупштина против рата и милитаризма, јер су сматране опасним по јавни ред и мир, а затим и са пооштрењем цензуром чланака о овим темама.

И поред строгих забрана, лед је пробијен једном антиратном резолуцијом (»Против рата«) у којој се каже да за интересе капиталиста у ратовима гину синови пролетаријата, због тога, »сав пролетаријат против њих најодлучније протестује«. У циљу проширења тржишта, велике силе чине »праве пљачкашке походе на мале и неразвијене народе«. СДС Босне и Херцеговине посебно упозорава на балканско подручје где се укрштају интереси готово свих капиталистичких сила, »а народи на њему, поцијепани и раздробљени само чекају кад ће их прогутати халапљививе велике силе«. Као фактор мира, пролетаријат у балканским земљама има посебне задатке. Социјалдемократија не треба да увјерава владајуће класе да се разоружају, него да увјери радне масе како да се наоружају против данашњег друштва и против њега поведу »борбу на живот и смрт«. Она реално оцењује међународне односе и предвиђа њихово даље заоштравање.

Избијањем првог балканског рата СДС Босне и Херцеговине појачава активност против рата и милитаризма, претпостављајући интернационализам националним интересима појединих народа. Из тог принципијелног става произашла је осуда балканског рата који су балканске савезнице повеле за ослобођење својих сународника испод турске власти. Она га сматра династичким ратом чији се империјализам не разликује од империјализма великих сила. Због оваквих ставова услиједили су напади грађанских врхова на СДС и цијели раднички покрет, отежавајући њихову антиратну пропаганду. Побједама Србије били су одушевљени »Срби и југословенски оријентисани људи« у Босни и Херцеговини, па је антиратна активност СДС код њих изазивала револт. Иста расположења долазила су из аустроугарских кругова у којима је расло расположење за рат против Србије. Без обзира на све тешкоће, СДС Босне и Херцеговине и даље води принципијелну антиратну пропаганду која се подудара са ставовима СДС Србије. Странка наглашава да ратом против Турске неће бити рјешени национални односи, јер у »новоослобођеним« крајевима има и много других народности.

Послије Базелског конгреса, СДС Босне и Херцеговине наставља антиратну пропаганду и посебно се залаже за идеју »Балкан балканским народима«. Након успјеха балканских савезника антиратна пропаганда СДС је још више отежана. И поред појачање цензуре, Странка је успјела да у првомајском уводнику свога листа (1913. г.) изрази мисао да би било боље да су револуционарне снаге на Балкану срушиле »реакционарне и феудалне класе, разне династије и шовинистичке владе« и на тим рушевинама створиле »слободи-

дан и демократски савез балканских народа у балканској федеративној републици». Завођење изнимних мјера привремено је прекинуло антиратну активност странке. Други балкански рати дочекан је као безумље које ће изнурити балканске народе и предати их у руке страним завојевачима.

Антиратна активност СДС Босне и Херцеговине до првог свјетског рата заснивала се на ставовима конгреса Друге интернационале (Копенхаген 1910, Базел 1912.), а посебно на Манифесту Базелског конгреса и оном његовом дијелу који се односи на задатке социјал-демократских странака балканских земаља и са подручја Аустро-Угарске. Притом она остаје досљедна свом интернационалистичком ставу, не показујући одушевљење за српске побједе. Она то и није могла, с обзиром да је њено чланство било национално хетерогено. Цијену свог принципијелног става платила је издвајањем мање групе чланова српске националности, који су оформили дисидентску групу око листа »Звонок«. Ова група издвојила се под паролом »кроз национално ослобођење до ослобођења социјалног«.

* *

Социјалистички раднички покрет у Босни и Херцеговини развијао се до првог свјетског рата као дио југословенског, балканског и међународног радничког покрета, организованог у Другој интернационали. То је било у складу са развијањем досљедног интернационализма синдикалног покрета и СДС Босне и Херцеговине. Убрзо послје оснивања, Главни раднички савез ступио је у сарадњу са Међународним синдикалним секретаријатом, а 1909. год. постао је његов пуноправни члан. Његови делегати су, до првог свјетског рата, учествовали на међународним синдикалним конференцијама у Будимпешти (1911. г.), Бечу (1912. г.) и Цириху (1913). Оснивањем СДС проширивани су односи са југословенским, балканским и осталим радничким покретима у Аустро-Угарској, а међународна сарадња добија пуни замах и међународно признање када је на сједници Интернационалног социјалистичког бироа, одржаној у Цириху 24. септембра 1912. године, постала чланица Друге интернационале, са два гласа. Слиједеће године њен представник (С. Јакшић) учествује на засједању Базелског конгреса Интернационале. СДС Босне и Херцеговине учествовала је у више међународних акција солидарности: помоћ штрајкачима у Шведској 1909. године, обиљежавање смрти Карла Маркса (1913), обиљежавање смрти Аугуста Бебела (1913), протест против убиства Ферера у Шпанији итд.

III

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Избијањем рата, радничке организације у Босни и Херцеговини нису биле формално забрањене, али је читав низ околности оне-

могућио њихов даљи рад. Завођење изнимних мјера, 26. јула 1914. и мобилизација већине организованих радника и њихових руководилаца није остављала могућности за било какав политички рад, поготову не за подузимање јавних антиратних активности. У раздобљу од атентата до избијања рата, СДС Босне и Херцеговине осудила је атентат и распиривање шовинистичких и вјерских сукоба које подстичу влада и аустрофилски елементи. Гласање најугледнијих чланица Друге интернационале за ратне кредите изазвало је разочарење и осипање чланства у организацијама СДС Босне и Херцеговине. Преко ноћи биле су срушене све илузије о међународној антиратној и револуционарној солидарности пролетаријата. У таквим условима, неколико немобилисаних чланова руководства СДС и синдиката свели су своју активност на хумани рад — прикупљање и подјела помоћи породицама мобилисаних радника — и чување радничких установа и имовине. Такође, више није било услова за издавање радничког листа »Глас слободе«, па је, 6. октобра 1914, преостао излазити. Покушаји швајцарских и данских социјалиста, током 1915. и 1916. године, да ступе у контакт са руководством СДС Босне и Херцеговине (писма Б. Хрисаfovићу), ради предузимања антиратних акција, нису успјели проћи строгу цензуру.

Под утицајем стања на фронтовима и промјена у унутрашњој и ванјској политици Аустро-Угарске, а посебно позитивног утицаја фебруарске и октобарске револуције у Русији на сиромашне слојеве друштва, од пролећа 1917. године почело је лагано обнављање радничког покрета у Босни и Херцеговини. Први вијесници успјешног почетка били су првомајске прославе 1917. године (Сарајево, Зеница, Тешањ) и поновно покретање листа »Глас слободе«, 30. јуна 1917., који је у задњим годинама рата одиграо револуционарну улогу на ширем југословенском простору. Ново руководство, тзв. »Главни одбори радничког покрета« (синдикалне и политичке организације у почетку нису издиференциране и обнављају се као јединствен покрет), усмјерило је своју активност на обнављање синдикалних и политичких организација, на борбу за демократизацију власти и уклањање свих феудалних остатака (Манифест од 30. 6. 1917.). Упоредо са обнављањем радничких организација (дрводјельских, металских и рударских радника) води се борба за веће наднице и укидање ограничења слободе састава и удруживања. Основан је Фонд за помагање сиромашних радничких породица и појачано учешће радничких представника у раду општинских апроваизационих вијећа. Број организованих радника стално расте и почетком 1918. године прелази цифру од 4.000 чланова. Поттицај, за даље нарастање радничког покрета дала је октобарска револуција, приступање СДС Босне и Херцеговине Цимервалској интернационали и Земаљска конференција обновљених радничких организација, одржана 3. фебруара 1918. у Сарајеву. Радничке акције прерастају у општи тарифни покрет за повећање радница и увођење осмосатног радног времена (грађевинари, рудари, жељезничари, радници дуванске индустрије), а у милитаризованим предузећима власти регулишу радне односе. Првомајска прослава 1918. године одржава се уз учешће неколико хиљада радника и сељака (Сарајево, Мостар, Зеница, Туз

ла, Вареш, Бреза, Какањ и др.). Нова расположења одразила су се на сталан прилив нових чланова у радничке организације. У августу 1918, у синдикалне организације учлађено је 7.000, а у СДС 3.000 лица, да би почетком 1919. године раднички покрет добио до тада неслуђене размјере. У синдикалним организацијама било је 22.669, а у СДС 6.078 чланова, међу којима се први пут у радничком покрету појављују муслиманске жене мобилисаних радника.

* *

2. Револуционарна превирања у Босни и Херцеговини и утицај октобарске револуције

Упоредо са напорима на обнављању организација и постављањем захтјева за социјално-политичке реформе у земљи, током 1917. године, социјалистички раднички покрет у Босни и Херцеговини бавио се и проблемима међународног социјализма. Мада се у почетку осјећа недовољна обавијештеност и лутање, евидентно је његово стално приближавање радикалним струјама у међународном радничком покрету. Руководство покрета прати припреме за одржавање социјалистичке мировне конференције у Штокхолму и сматра да је она повољна прилика да се путем мировних настојања створи нова интернационала у коју би ушле и оне партије које су разориле претходну. СДС Босне и Херцеговине шаље два своја делегата (Ф. Маркић и Д. Глумац) на ову конференцију и у изјави коју су дали Холандско-скандинавском комитету садржани су захтјеви за мир без анексија и одштета, право народа на самоопредељење итд. Нешто касније, у Меморандуму који је предан истом комитету (Маркић и Радошевић) захтјева се »интегрално југословенско национално уједињење«. Такође се ускоро мијења став о новој интернационали коју би требало да сачињавају »социјалистичке опозиције«. Након октобарске револуције, СДС Босне и Херцеговине потпуно усваја начела цимервалдског покрета и формално му приступа 30. децембра 1917. године. Класну борбу — борбу за демократски мир на основу формуле руске револуције — она је супротставила грађанској пропаганди која негативно пише о октобарској револуцији. Повезујући антиратну активност са класном борбом, СДС Босне и Херцеговине истиче да »свака социјалистичка партија треба да води најенергичнију борбу у исто вријеме против рата и против капиталистичког друштва«.

Октобарска револуција унијела је најзначајније промјене у читав социјални покрет (раднички и сељачки) у Босни и Херцеговини. Она је убрзала одлуку СДС Босне и Херцеговине да приступи цимервалдском покрету и да отворено и досљедно проглашава начела интернационалног социјализма. Сматрајући револуцију као нов квалитет у борби руског и међународног пролетаријата, СДС објављује проглас Петроградског радничког и војничког вијећа (10. XI 1917), а одмах затим Декрет о миру, уз Лењинов коментар. Смат-

рала је да је октобарска револуција само увод у свјетску пролетерску револуцију која ће срушити капиталистички друштвени поредак. Од тада, револуција и диктатура пролетаријата добијају значајно мјесто у свакодневном политичком изражавању странке.

Дуги и исцрпљујући рат изазвао је велике поремећаје у привредном животу. Хиљаде људи одведено је у логоре и на присилне радове за изградњу војних објеката и саобраћајница, а војном мобилизацијом (1917) у Босни и Херцеговини обухваћено је 2,35% укупног становништва (у Аустрији 0,50%, Мађарској 0,45%). Нагомилани економско-социјални проблеми (глад и оскудица сваке врсте), подстакнути октобарском револуцијом, довели су, 1918. године, до наглог ширења антиратног расположења које се изражавало на различите начине. У читавом шаренилу антиратних појава наглашено је дезертерство из аустроугарске војске и стварање, тзв. зеленог кадра који се послије Брест-Листовског мира омасовљује повратницима са источног фронта, бившим заробљеницима и активним учесницима у октобарској револуцији.

Неријешено аграрно питање заоштрило је, у току рата, социјалне односе на селу. Извјесни покушаји да се ово питање ријеши за вријеме рата нису успјели, па су, 1918. и 1919. године, сељаци покушали да га сами ријеше. Они паље беговске куће и имовину, а ускраћивање трећине и узурпације земље коју обрађују узима широке размјере. Ове немире још више заоштрава »бољшевичка агитација коју проводе и подстичу повратници са источног фронта и социјалистички агитатори«. Слаб апарат власти није се могао ефикасно супротставити револуционарним акцијама сељака које су, мјестимично, биле праћене пљачком и убиствима. Због вјерске и националне структуре земљопосједника (претежно Муслимани) и кметова (претежно Срби), заједно са класним испреплићу се и заоштравају вјерски и национални односи на селу. Власти су тражиле излаз у успостављању ванредног стања, пријеких судова, мобилизацији резервиста и образовању полувојних формација, тзв. народних гарди. Све предузете мјере нису трајније рјешавале аграрно питање као најтежи социјално-политички проблем у земљи, па се у његовом разрјешавање умијешао сам државни врх (Проглас регента Александра, 6. I 1919, Претходне одредбе за припрему аграрне реформе).

СДС Босне и Херцеговине није довољно разумјела суштину социјалних промјена и превирања у граду и на селу, која су се забивала на крају рата и непосредно послије његовог завршетка. Одушељење сиромашних слојева друштва за револуцију која је срушила руски царизам прпљено је из властите економско-социјалне биједе. Бољшевички узори постали су неодољиви за босанкохерцеговачке кметове и ситне сељаке који су паљевинама беговских кућа и иметка жељели да остваре свој традиционални идеал да буду слободни са доста обрадиве земље. Паралелно с овим догађајима, генерал Саркотић (шеф Земаљске владе за Босну и Херцеговину) по општром цензуром ограничава социјалистичку пропаганду »која сије отров међу раднике, којима је, због ниских надница и прескупог снабдијевања, бољшевизам постао крајњи идеал«. Дјеловањем повратника из Русије, бољшевичке идеје допиру до сиромашних слојева

ва који их прихватају и очекују промјену постојећег друштвеног поретка.

Октобарска револуција утицала је на промјену ставова СДС Босне и Херцеговине према аграрном питању и сељаштву. Она је током 1918. године усвојила револуционарно рјешење аграрног питања и тражила експропријацију феудалних посједа у корист сељаштва. Мада су власти изрично забрањивале било какве додире радништва са сељаштвом, СДС Босне и Херцеговине им се чешће обраћају позивима да приступе у њене редове, али у томе није имала значајнијег успјеха.

Однос СДС Босне и Херцеговине према националном питању и стварању југословенске државне заједнице

Званичан став СДС Босне и Херцеговине према националном питању, до првог свјетског рата, заснивао се на националном програму аустријске социјалне демократије (Брнски програм), али се у пракси ради служила идејом »Балкан балканским народима«, унутар које би био остварен принцип самоопредељења народа. У суштини, она је национално питање подређивала класној борби и пролетерском интернационализму које и у току рата сматра примарним задацима радничке класе. Током 1917. године, заузета обновом организација и економско-социјалним проблемима, СДС Босне и Херцеговине је поклањала малу пажњу националном питању. Мада је истакла принцип самоопредељења народа и природно право српског и хрватског народа да створи независну државу, она се (26. XII 1917) враћа резолуцији прве балканске социјалистичке конференције.

У задњој години, рата национално питање добило је изванредан теоретски и практично-политички значај, посебно за мале и неослобођене народе. У теоретском разматрању националног питања за СДС Босне и Херцеговине било је значајно одбацивање концепције аустријске социјалне демократије о културној аутономији (чланци Ф. Филиповића у »Гласу слободе«), оштра осуда национализма и прилашење на реални политички терен око уједињавања југословенских народа.

СДС Босне и Херцеговине стајала је на позицијама уједињења југословенских народа, али се у његовом спровођењу оштро противила било каквој сарадњи пролетеријата са буржоазијом. Она наглашава (март 1918. г.) да југословенске социјалистичке странке »интернационалног и марксистичког правца« не усвајају ни једну формулу југословенске буржоазије за рјешење југословенског питања, »ни бечку декларацију, ни крфски пакт, ни адресу коалиције ни правашки програм«. Полазећи са становишта да су југословенски народи једна нација, СДС Босне и Херцеговине критикује став муслиманског водства које тражи аутономију Босне и Херцеговине (Ш. Арнаутовић) и на тај начин поистовећује своје интересе са интересима читавог муслиманског народа. Сви ови програми оцијењени су као израз партикуларистичких племенских и вјерских тежњи бур-

жоазије. Југословенско питање је и балканско питање, а Југословени би требали бити дио »балканске федерације слободних народа«. Будућа државноправна заједница југословенских народа треба да буде »Федеративна балканска република у којој ће Срби, Хрвати и Словенци, као потпуно културно и политички уједињена Југословенска нација, ући у Федеративну заједницу са осталим балканским народима: Бугарима, Румунима, Грцима и Арбанасима, у којој ће Македонија чинити самосталног члана федерације«. Одбацијући аустромарксистички програм за рјешење националног питања, СДС Босне и Херцеговине, затечена догађајима, није успјела да изради властити програм уједињења југословенских народа. Враћање на ставове прве балканске социјалистичке конференције на крају рата, практично, није много значило.

У борби за уједињење југословенских народа, СДС се залагала за концентрацију и заједничко иступање југословенских социјалдемократских странака, које би требало да се супротставе концентрацији буржоаских партија. Своје ставове о томе она је изнијела на конференцији одржаној 6. октобра 1918. у Загребу, када су већине у СДС Хрватске и Словеније одлучиле да преко својих представника сарађују са грађанским политичким партијама у Народном вијећу Словенаца, Хrvата и Срба. Неслагање са оваквом одлуком СДС Босне и Херцеговине изразила је у посебној резолуцији у којој проглашавају начело пролетерског интернационализма и супротстављање буржоаској држави путем интернационалне класне борбе.

С обзиром да су се постепено остваривале буржоаске концепције југословенског уједињења, СДС Босне и Херцеговине, суочена са реалношћу, позитивно оцењује оснивање Средишњег народног вијећа у Загребу и стварање државе Словенаца, Хrvата и Срба, али она притом, захтијева да се укину све политичке границе између појединих југословенских земаља како би се могла створити јединствена југословенска држава.

Када је 1. новембра 1918. године генерал Саркотић предао власт Народном вијећу Босне и Херцеговине, СДС Босне и Херцеговине одбила је да пошаље свог представника у Привремену владу Босне и Херцеговине, жељећи да задржи самостално класно иступање. Она је поздравила стварање Краљевине СХС и изразила илузију у њену демократску суштину. Притом је на моменат потисла свој класни радикализам и позвала раднике на ред и спрјечавање анархије. Схватајући ускоро пуну класну суштину новостворене државе, СДС Босне и Херцеговине заједно са СДП Србије покреће акцију за уједињење југословенског пролетаријата.

СДС Босне и Херцеговине приступила је крупним питањима међународног социјализма психологијом мале партије. Полазила је са становишта да крупне свјетске проблеме може да ријеши само свјетски пролетаријат, при чему улога вође припада Интернационали. Отуда је извирао досљедни интернационализам ове странке у ситуацијама кад су га њени ранији узори напуштали (гласање за ратне кредите). Она је неподијељена пришла цимервалдском покрету (Дисиденти око листа »Звоно« нису се активирали све до краја рата, а

њихов вођа Јово Шмитран из интернације подржава Кораћеву сарадњу са буржоазијом. Зачеци љевице из предратних година нису се појавили са посебним радикалним захтјевима). Октобарску револуцију Странка је прихватила с одушевљењем и усвојила је револуционарно рјешење основних социјално-политичких питања. У борби против министеријализма у југословенском радничком покрету она је истакла класну борбу као примаран задатак радничке класе. Концентрација социјалдемократских странака коју СДС Босне и Херцеговине жели на цијелом југословенском простору представља почетак њене борбе за уједињење југословенског пролетаријата који се само заједничким снагама може супротставити буржоаској држави.

Први свјетски рат и октобарска револуција заоштили су класне супротности и довеле до револуционарних покрета и превирања у неким европским и југословенским земљама. Изузетно тешко економско-социјално стање радника и сељака у Босни и Херцеговини рађало је одушевљење за идеје и акције које су стављале у изглед радикалну измјену постојећег стања. Раднички покрет нагло се шири и прераста све раније оквире, а појачано дезертерство из аустроугарске војске (зелени кадар) и сељачки немири давали су реалну основу за шире револуционарни покрет. СДС Босне и Херцеговине није покушала да револуционарном акцијом окупи незадовољне масе жељне промјене постојећег стања. Већина њеног руководства није могла да се ослободи предратне идеолошке баштине којој је ишло на руку новостворено увјерење да ће свјетска пролетерска револуција ријешити проблем радничке класе. Судбина властите покрете и промјена постојећег друштвеног поретка не зависи од његове револуционарне акције, него од општесвјетског пролетерског покрета, од свјетске револуције.

Из оваквих схватања произашао је практични политички рад већине водства СДС Босне и Херцеговине, који показује да оно феномен револуције и диктатуре пролетаријата (који улазе у њену политичку лексику) није схватило на большевички начин. Оно је у ратним условима хвалило револуцију, а без дилеме се опредијелило за мир. У знатно измјењеним условима задржало је ранију тактику и борбена средства која иду за тим да ојачају покрет за мирнодопско дјеловање. Радничке штрајкове и сељачке немире не покушава да усмјери ка револуцији за коју су службени извјештаји тврдили да је идеал сиромашних маса, него их стишава и обуздава као анархијистичке појаве. Са таквим приступом основним друштвеним проблемима СДС Босне и Херцеговине није могла постати политички вођа сиромашних друштвених слојева. Повољну прилику да то постане пропустила је у процесу стварања југословенске државе крајем рата и за вријеме револуционарних покрета у средњој и југоисточној Европи. Она је изузетно незадовољне и бунтовне масе препустила утицају политичког водства буржоаских партија.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Извори:

Архив Босне и Херцеговине (АБХ)

фондови: Gemeinsames Finanzministerium, Abteilung Bosnien-Herzegowina.

— Заједничко министарство финансија, одјељење за Босну и Херцеговину, превидијална и општа архива.

— Landesregierung für Bosnien und der Herzegowina — Земаљска влада за Босну и Херцеговину.

— Аустријски генерални конзулат Сарајево.

Објављени извори

Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 1951. Том II:
Социјалистички покрет у Босни и Херцеговини 1905—1919.

Војислав Богичевић: Грађа о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878—1905. Сарајево, 1956. (Грађа за проучавање политичких, културних и социјално-економских питања из прошлости БиХ XIX и XX вијек), том I.

Извјештаји о управи Босне и Херцеговине од 1906. до 1916. године.

Црописи становништва у Босни и Херцеговини 1879, 1885, 1895. и 1910.

Касим Исовић, Генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906. године, књ. I, II, Сарајево, 1963. и 1967. Грађа... том II.

Касим Исовић, Раднички покрет у Босни и Херцеговини 1907. године. Сарајево, 1975, Грађа... том VII.

Извјештај Савеза среских болесничких благајни у Сарајеву о пословању свих среских болесничких благајни у Босни и Херцеговини од 1910. до 1914, Сарајево, 1915.

Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима Босанско-херцеговачког сабора, Сарајево, 1910—1914.

Штампа

Глас слободе, Сарајево, 1909—1914. и 1917—1919.

Хрватски типограф, Загреб, 1898—1914.

Радничке новине, Београд, 1906—1912.

Слобода, Загreb, 1892—1902.

Слободна ријеч, Загреб, 1902—1914.

Босанско-херцеговачки жељезничар, Мостар — Сарајево, 1910—1914.

Борба, Београд, 1910—1914.

Основна литература

Никола Бабић, Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, Сарајево, 1974.

Милорад Екмечић, Устанак у Босни 1875—1878. Сарајево, 1960.

Кемал Хрелья, Индустрија Босне и Херцеговине до краја првог светског рата. Сарајево, 1961.

Певад Јузбашић, Изградња жељезница у Босни и Херцеговини у светлу аустроугарске политике од окупације до краја Калајеве ере. Сарајево, 1974. (Дјела — АНУ БиХ, књ. XLVIII, Одјељење друштвених наука, књ. 28).

- Цевад Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини* пред први свјетски рат. Сарајево, 1973.
- Мустафа Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички разитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914.* Сарајево, 1976.
- Хамдија Капицић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом* (чланци и расправе) Сарајево, 1968.
- Југословенски народи пред први свјетски рат. Београд, 1967. (Посебна издања САНУ, књ. CXXVI — Одјељење друштвених наука, књ. 61.
- Стојан Кесић, *Односи између радничких покрета у југословенским земљама до 1914. године.* Београд, 1978.
- Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878—1918.* Seatle (Washington), 1963.
- Енвер Рецић, *Аустромарксизам и југословенско питање.* Београд, 1977.
- Недим Шарац, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини до 1919. године,* Сарајево, 1955.
- Ибрахим Карабеговић, *Раднички покрет Босне и Херцеговине између револуционарне и реформистичке оријентације (1909—1929).* Сарајево, 1973.
- Илјас Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914.* Сарајево, 1980.
- Владо Стругар, *Социјалдемократија о стварању Југославије,* Београд, 1965.

Расправе и чланци

- Ахмед Аличић, *Уредба о реорганизацији Вилајета 1867. године.* Прилози за оријенталну филологију, Сарајево, 1962—1963, XII—XIII.
- Фердо Хауптман, *Босанскохерцеговачки ага у процијепу између привредне активности и рентијерства на почетку XX столећа.* Годишњак Друштва историчара, 1969, XVII.
- Милорад Екмечић, *Интернационални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земља од краја XVIII вијека до 1941. године.* Годишњак ДИ БиХ, 1974.
- Недим Шарац, *Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине и аграрно питање.* Годишњак ДИ БиХ, 1960, XI.
- Енвер Рецић, *Национално питање у политичкој активности Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине од Другог конгреса до Конгреса уједињења.* Прилози Института за историју Сарајево, 10/2, 1974.
- Ибрахим Карабеговић — Нусрет Шехић, *Аграрни немири и раднички покрет у Босни и Херцеговини и другим југословенским земљама под аустроугарском управом концем првог свјетског рата.* Реферат поднесен на Међународној конференцији историчара рад. покрета у Линцу од 11—15. септ. 1979.
- Илјас Хаџибеговић, *Клерикализам према радничком покрету у Босни и Херцеговини почетком XX вијека.* Годишњак ДИ БиХ, 1970/71, XIX.

Z U S A M M E N F A S S U N G

DIE SOZIALSTISCHE ARBEITERBEWEGUNG IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA BIS ZUM ENDE DES 1. WELTKRIEGES UND DIE SCHAFFUNG EINES GEMEINSAMEN STAATES i J. 1918.

Diese Arbeit stellt eine Synthese der Entwicklung der sozialistischen Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina, von den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts bis zum 1. Weltkrieg, und der Schaffung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen im Jahre 1918 dar. Sie entstand auf Grund umfangreicher Archivforschungen, veröffentlichter Quellen und Literatur. Die Arbeit ist in drei thematische Einheiten geteilt. Im ersten Teil wurden die historisch — politischen und sozialökonomischen Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina und Beginn und Entwicklung der sozialistischen Arbeiterbewegung behandelt, im zweiten Teil die Gründung der Sozialdemokratischen Partei Bosniens und der Herzegowina im Jahre 1909 und ihr Wirken bis zum 1. Weltkrieg und im dritten Teil die Arbeiterbewegung in Bosnien und Herzegowina während des 1. Weltkrieges. Der Verfasser hat dabei der spezifischen staatsrechtlichen Lage des Landes, der Entwicklung des Kapitalismus und der Industrialisierung, dem Entstehen und der Struktur der Arbeiterklasse, der Gründung von Gewerkschafts — und sozialdemokratischen Organisationen und den bedeutendsten Aktionen und Ergebnissen im Kampf der Arbeiterklasse, besondere Aufmerksamkeit gewidmet. Auch den Ansichten und Haltungen der Sozialdemokratischen Partei Bosniens und der Herzegowina — zu Klassenkampf und Parlamentarismus, zur Agrarfrage, zu Krieg und Revolution, der nationalen Frage, zur Oktoberrevolution und zur Schaffung des jugoslawischen Staates von 1918 — ist genug Raum gewidmet.

Der Verfasser weist darauf hin, daß sich die sozialistische Arbeiterbewegung in Bosnien und Herzegowina unter bestimmten, historischen Bedingungen entwickelte, die durch die österreichisch-ungarische Politik und wirtschaftliche Dominanz, durch das Bestehen von ökonomisch und politisch überholten Kmet-Beziehungen, durch heterogene Glaubens-National und Sozialstrukturen der Bevölkerung bestimmt waren. Trotz ungünstiger Entwicklungsbedingungen erwarb die sozialistische Arbeiterbewegung große Verdienste bei der Verbreitung sozialistischer Ideen und der Affirmations des Klassenkampfes in der bosnisch-herzegowinischen Gesellschaft.

Будимир Миличић

ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК САРАЈЕВА 1919—1941. ГОДИНЕ

Привредни живот Сарајева међуратног раздобља, као уосталом и Босне и Херцеговине, сразмјерно је недовољно истражен и проучен у односу на неоспоран значај и утицај економског фактора на укупне друштвене и политичке токове. На ову тему написана су, уколико се изузму монографије о Фабрици дувана, Творници ћилима, Фабрици чарапа »Кључ« и Главној жељезничкој радионици, свега два члanka и то др Кемал Хреља: Преглед друштвено-економских прилика у Сарајеву између два рата, Сарајево у револуцији, том први, Револуционарни раднички покрет 1937—1941, Сарајево 1974, стр. 63—108, и Тодор Крушевић: Развојни пут трговине града Сарајева у периоду између ратова (1918—1941), Гласник архивा� и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, година XII—XIII, Сарајево 1972—1973, стр. 121—200, писана, претежно, на темељу података из штампаног изворног материјала и литературе различите про-венијенције и карактера, без ширих истраживања архивске грађе. Вриједних података за тематику која је предмет нашег интересовања садрже и радови који се не баве искључиво тертирањем привредне проблематике. Таква је, примјерице ради, студија др Ахмеда Хаџијевића: Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918—1941, Сарајево 1980. До сада објављеним радовима ни приближно није исцрпљена наведена тематика, тим прије што је изостало консултување за ову тему незаобилазне архинске и друге изворне грађе. Ту, првенствено, мислимо на слједеће фондове: Градско поглаварство Сарајева 1919—1941, Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину 1919—1932, Трговинско-индустријска комора у Сарајеву 1933—1941. и Занатска комора у Сарајеву 1933—1941, похрањене у Историјском архиву Сарајево. Недостатак систематичних статистичких показатеља о сарајевској привреди, посебно индустрији, упутило нас је на састављање сумарних табеларних прегледа на основу доста мањакавих података разасутих по мноштву најразноврснијих извора. Из тих разлога аутор и поред најбоље воље није могао избјећи навођење, у појединим напоменама, већег броја извора из којих

су црпљени подаци. Овај рад представља дио једне опсежније студије о развоју радничке класе Сарајева у периоду између два светска рата.

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918, осјетно су се измијениле друштвено-економске и политичке прилике у Сарајеву које, својењем на сједиште прво сарајевске области, а затим Дринске бановине, губи свој ранији повлаштени положај у односу на остале босанскохерцеговачке градове. Многи фактори који су му у доба аустроугарске управе давали посебно обиљежје и за које је добрим дијелом био везан развитак појединих привредних дјелатности престали су да постоје. Повлачење из земље страног капитала и стране квалификоване радне снаге депресивно је дјеловало на сарајевску привреду непосредно послије завршетка првог светског рата. Ово је, поред осталих фактора, добрим дијелом утицало и на њено уситњавање. Нова привредна активност била је отежана усљед разорног дејства првог светског рата на производне снаге, послијератне подјеле Босне и Херцеговине на више административно-територијалних области, лоших саобраћајних веза са осталим дјеловима државе и усмјеравање трговине и транзита саобраћајницама које су повезивале привредно развијенија подручја. На привредни развој Сарајева неповољно су се одразили и оскудица капитала и повољних кредита, привредна и културна заосталост ближе и даље околине града, неповољна социјална структура градског становништва, дефицитарност квалификоване радне снаге у првим поратним годинама, оптерећеност привреде државним и самоуправним дажбинама, високе превозне тарифе на робу, веома ограничene могућности пласмана домаћих производа на страном тржишту и вишегодишња депресија и криза југословенске привреде. Од важнијих фактора који су позитивно утицали на развитак градске привреде вриједно је истаћи свега три: повољан географски положај Сарајева, изобиље јефтине радне снаге на тржишту рада и релативно велика концентрација градског становништва, новчаних заводова, државних и привредних надлежстава и културно-просвјетних установа.

Индустрија Сарајева

Индустријски развитак Сарајева у међуратном периоду није био онако интензиван као прије првог светског рата. У времену између 1919—1941. основана су свега четири мања приватна индустријска предузећа, два државна и једно општинско, док их је неколико морало обуставити производњу из финансијских разлога. Осим у два-три случаја, није било ни већих улагања у модернизацију и проширење капацитета раније подигнутих творница. Да није било царинске заштите, домаћа индустрија би се неизbjежно нашла у изванредно тешкој ситуацији. Овако је, захваљујући царинској заштити, скоро монополском положају на домаћем тржишту и грубој експлоатацији радне снаге, успјела да се како-тако одржи. Скоро све

индустријске гране бориле су се са тешкоћама од набавке сировина и средстава за рад до пласмана финалних производа на тржишту, с том разликом што су епарна предузећа била у много повољнијем положају од приватних, с обзиром да су уживале царинске, пореске и транспортне повластице и да су њихови пословни губици редовно покривани из државне благајне. Тачан број индустријских предузећа тешко је утврдити због јасно неповучене границе линију између индустрије и занатства и доста честих административних помјераша читавих привредних грана из једне области у другу, због чега су вођени читави спорови између Трговинско-индустријске и Занатске коморе. Према подацима Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, у Сарајеву је 1929. године било 95 индустријских предузећа. Годину дана касније, Краљевска банска управа Дринске новине доноси списак од чак 106 предузећа, док Општина града Сарајева 1936. тврди да је у граду било регистровано свега 20 индустријских предузећа, од којих, према њеној процјени, двије трећине »не представљају индустрију у правом смислу«. У широј околини града, на подручју бивше сарајевске области, било је 1929. године 25 мањих индустријских предузећа, пет рудника, 16 електрана и 97 пилана¹⁾. Према нашим истраживањима, у Сарајеву су између два свјетска рата радила 94 индустријска предузећа и радионице и девет циглана, од којих је на графичку дјелатност отпадало 21, на текстилну индустрију 24, на хемијску индустрију 8, на металну индустрију 14, на грађевинску индустрију 11, на кожну индустрију три, на прехранбену индустрију шест, на дрвну индустрију два и на остале индустријске гране пет. Добар број ових предузећа у индустријски развијеном друштву, осим намјерно изабраних звучних назива фирм (а тиме се жељела да привуче пажња и стекне повјерење потрошача, учврсте позиције на тржишту, обезбиједе кредити код новчаних завода и добију извјесне концесије од власти), никако се не би могао сврстати у индустрију ни по технологији рада, ни по обиму производње, ни по броју запослених радника, ни по величини ангажованог капитала, већ би се прије могло говорити о развијенијим занатским радионицама или у најбољем случају мануфактурама. Али, за економски и културно доста неразвијено босанскохерцеговачко друштво, које је тек ступало на свјетску позорницу савремених капиталистичких друштвених односа и коме су биле потребне читаве деценије да се ослободи сквађања феудалне друштвене епохе, како у сferи духовног живота тако и у области производње, оснивање сваке модерније опремљене радионице представљало је допринос прогресивном стремљењу младог капиталистичког друштва, промјени од-

1) Историјски архив Сарајево (у даљем тексту ИАС), фонд Градско поглаварство Сарајева (ГПС), к. 24, док. бр. 66. 643/1936; Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1929, Сарајево 1930. Табела: Индустриска предузећа разврстана по секторима новине крајем године 1929; Трговинско-индустријска комора, Извештај о привредним приликама и раду Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину у години 1932, Сарајево 1933, стр. 21; Исто, Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1935, Сарајево 1936, стр. 20.

носа у производњи и развитку производних снага. Посматрано с тог становишта, од интереса је да се у анализи стања индустрије не издавају ни та ситна капиталистичка предузећа.

Према власништву, предузећа су се дијелила на ерарна, општинска и приватна. Национализацијом Фабрике дувана, Жељезничке радионице, Творнице ћилима, Творнице беза и везионице и Државне штампарије и оснивањем Војнотехничког завода и Завода за војну одјећу ерар је постао власник најзначајнијих предузећа у граду, у којима је, за вријеме повољне конјуктуре, било запослено до 5.600 радника. Уживавајући разне повластице, ерарна индустрија је осварила монополски положај на домаћем тржишту и имала је повољне услове за развојак. У посједу Општине налазила се Асфалтна индустрија, Електрична централа, Градска плиниара, Градски водовод и Градски трамвај, са укупно 450 радника. Најбројнија су била приватна предузећа која су по броју запослених радника далеко заостајала иза ерарних. Добар број приватних предузећа био је акционарског карактера као посљедица споре акумулације капитала у приватном сектору.

Темпо развијака појединих индустријских грана није био равномјеран. То потврђују како подаци о технологији производње, величини ангажованог капитала и обиму производње, тако и подаци о броју запослених радника, којих је у периоду повољне конјуктуре у индустрији било око 10.000. Колике су биле могућности појединих грана индустрије и индустријских предузећа, за која смо успјели доћи до података, да апсорбују расположиву радну снагу, види се из доње двије табеле²⁾.

- 2) ИАС, фонд Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину (ТК-101, к. 4, година 124, док. бр. 4/124; Исто, фонд ТК-101, к. 5, година 1925, док. бр. 6. 446/1925; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 44. 889/1932; Исто, фонд ГПС, к. 24, док. бр. 66. 539/1936! Архив Босне и Херцеговине (у даљем тексту АБиХ), фонд Велики жупанија сарајевске области (ВЖСО), Пов. бр. 2. 917/1925; Исто, фонд Краљевска банска управа Дринске бановине (КБУДВ), Пов. бр. 1. 872/39; Извештај о десетогодишњем раду Савеза графичких радника-ца Југославије 1. I. 1921—31. XII 1930, Загреб МСМХХХI, стр. 8—16; Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925, Сарајево 1926, стр. 57; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934. и 1939, Сарајево 1935 (стр. 106, 109, 110 и 111) и 1940 (стр. 126—136, 339 и 340; Текстилна индустрија и текстилно радништво у Југославији. Анкета Централног секретаријата радничких комора одржана 24. јануара 1936, Београд 1936, стр. 17; Десет година привреде Краљевине Југославије, с. а., стр. 33, 43, 52, 53, 59, 66, 92—95, 126—128, 195, 222 и 313; Привредни водић кроз Дринску бановину, Сарајево 1930, стр. 29—45; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, Сарајево 1930, стр. 106, 149—152, 157—160, 163, 449 и 450; »Радничко јединство«, Орган Независних радничких синдиката, Сарајево, бр. 30 од 15/9/1922, стр. 4. Кожарски радници у Хрватској ципеларској задрузи: Миливоје М. Савић, Наша индустрија и занати, њене основице, стање, односи, важности, путеви, прошлост и будућност, II дио, Сарајево 1922, стр. 108, 109, 212, 250 и 251; Исто, III део, Сарајево 1923, стр. 4, 26, 49—52 и 240.

Табеларни преглед броја запослених радника у Сарајеву по индустријским гранама у периоду повољне привредне коњуктуре

Грана индустрије	Број запослених радника
Графичка дјелатност	300
Хемијска индустрија	1.759
Текстилна индустрија	2.685
Прехрамбена индустрија	229
Метална индустрија	3.060
Грађевинска индустрија	500
Кожна индустрија	70
Дрвна индустрија	1.300
Остала индустрија	290
Укупно:	
	10.193

Табеларни преглед броја запослених радника у појединим индустријским предузећима Сарајева у периоду повољне привредне коњуктуре

Назив предузећа	Број запослених радника
Штампарије	300
Фабрика сапуна »Вила«	40
Фабрика сапуна и кристалне соде Петра Евангелидеса	20
Градска плинара	50
Дионичка пивара	500
Фабрика дувана	1.200
Творница ћилима	300
Творница беза и везионица	300
Творница чарапа »Кључ«	300
Текстилна индустрија »Шик«	170
Завод за војну одјећу	1.000
Фабрика плетене робе »Југовуна«	53

Прва сарајевска творница чипака и пантљика	30
Творница трикотаже »Леда«	35
Фабрика трикотаже »Мерино«	40
Фабрика фесова, шешира и кићанки Ислама Вранића и Сина	30
Прва босанскохерцеговачка ткаоница и творница вуне, памука и кокоса Отто В. Роубичек и друг	120
Механичка фабрика канапа и ужарске робе Силвии Папа	65
Индустријска радња за производњу трикотаже Бенциона Д. Кајона	60
Индустрија рубља »Дора«	20
Фабрика текстилних играчака »Балкан«	35
Фабрика трикотаже Мустафе Ајановића и друга	20
Радионица за прераду памука и свиле Меде Зинхасовића	22
Ручна и механичка ткаоница Силвии Салома	18
Сарајевска фабрика капа и шешира	60
Фабрика капа, шубара, шешира и рубља »Веста«	20
Радионица гајтана Идриза Латифа и брата	6
Радионица гајтана Идриза Османа и синова	9
Радионица за прераду и намотавање конца Исака Ј. Алкалалаја	14
Радионица за израду марама и реса Субхије Османагића	19
Фабрика бомбона »Зора«	20
Творница бомбона, чоколаде и кекса »Оријент«	20
Сарајевски паромлин на ваљке	99
Жељезничка радионица	2.000
Војнотехнички завод	1.000
Прва сарајевска индустрија кућног, кухињског и техничког прибора »Тријумф«	60
Жељезарска индустрија »Ферум« д. д.	50

Радионица златних и сребрених производа	
Браће Златар	40
Фабрика мотора и аероплана »Авија«	30
Прва асфалтна индустрија Antona Surmaja	
Фабрика асфалта Општине града Сарајева	30
Предузеће за градњу и грађевински материјал Аугуста Брауна д. д.	100
Грађевинско и техничко предузеће Спасоја Мандрапе и другова	100
Столарија за градњу и покућство Рудолфа Сухија	60
Хрватска ципеларска задруга Баришића	30
Сарајевска творница папирних врећица	20
Градска електрана	210
»Buttazzoni i Venturini« индустрија д. д.	
»Јела« д. д.	500

Укупно: 10.125

Графичка индустрија спадала је међу технички најопремљеније индустријске гране. Крајем 1924, у Сарајеву је радио 19 штампарија, једна литографија, једна картонажница и 7 самосталних књиговезница, да би се до 1937. број штампарија смањио на 15 усљед привредних поремећаја³⁾. Техничка опремљеност графичких предузећа стално је усавршавана, али никада није успјела да достигне ниво индустријски развијених европских држава. Захваљујући савременој технологији рада, која је вишеструко смањивала производне трошкове, у Бечу су 1921. графичке услуге биле јефтиније за 50% него у Јубљани, 60% него у Загребу, 70% него у Сарајеву и 100% него у Београду и Сплиту⁴⁾. Већ 1930, графичка предузећа на подручју Подружнице Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву посједовала су 129 штампарских и 51 књиговезачку и картонашку машину. Од свих штампарија најмодерније је била опремљена Државна штампарија, која је 1929. имала седам одјељења и то: ручну словослагачницу, машинску словослагачницу, машинарницу, књиговезницу, стереотипију, механичку радионицу и експедицију.

3) АБИХ, фонд Подружница Савеза графичких радника Сарајева (у даљем тексту: ПСГРС), к. 17, док. бр. 963/1935. Извјештај Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 22/1—1935. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу; Исто, фонд ПСГРС, к. 20, док. бр. 181/1937.

4) Савез графичких радника Југославије, Извјештај о раду Савеза графичких радника Југославије од 1. I 1921. до 31. марта 1922, Загreb с. а., стр. 53.

Ручна словослагачница посједовала је слова за све европске језике старословенски, старогрчки, новогрчки, турски и арапски језик, као и специјална слова за босанчицу. Машина словослагачница имала је четири »Линотипе« машине за слагање, које су биле снабдјевене са 16 матрица и 31 слогом свих врста слова. Машина одјељење састојало се из 10 брзотисних штампарских машина од којих су четири биле снабдјевене аутоматским уређајем за уалтгање папира, двије двотурне брзотисне машине са аутоматским уређајем, двије мање машине за штампање типа »Тиегле«, једне машине за бронцирање и једног апарат за израду ваљака за штампарске стројеве. Књиговезница је посједовала три машине за резање папира и обрезивање књига, машину за повезивање књига концем и жицом, машину за повезивање протокола жицом, три машине за повезивање брошура жицом, строј марке »Falzmaschine« за преламање папира, уређај за позлату са месинганим словима, пресу са израду луксузних корица за књиге и пет разних других машина. У одјељењу стереотипије налазио се велики апарат за израду матрица, казан за топљење олова, у који је одједанпут могла стати тона олова, тестера за уређење стереотипије и машина за обрезивање и урезивање фасета. Сви машински стројеви покретани су помоћу 35 електричних мотора јачине 50 ХП. Штампарија је просјечно годишње трошила 57 вагона папира, док је вриједност годишње производње износила око 8.000.000 динара.⁵⁾ Остале графичка предузећа била су мањих производних капацитета. Тако је у 1926. години, код Исламске дионичке штампарије, која је остварила добит у износу од 18.905 динара, дионичка главница износила 250.000 динара, Резервни фонд 121.939 динара, вјеровници 448.402 динара, вриједност пословне зграде по отпису 25.000 динара, инвестиције у Творници папирнатих врећица у Сарајеву 150.000 динара, дужници 496.537 динара и залихе материјала 153.917 динара.⁶⁾ Ни у једној грани индустрије државна политика није одиграла тако негативну улогу као у графичкој дјелатности, чији су развитак кочили реакционарни законски прописи о штампи и удружењању. Колико је сарајевска полиција својим произвољним тумачењем Закона о штампи и Закона о заштити државе спутавала привредну активност графичке дјелатности може се сагледати из извјештаја Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 9. маја 1935, у коме се каже: »Пословна конјуктура није нимало живнула иако је то било за очекивати услијед спровођења избора за народне посланике. Ограничена слобода штампе, да не кажемо потпуно скучена, један је од највећих разлога да се у нашој струци, осим Државне штампарије, није осјетила никаква промјена на боље. Било је послова који су у вези са изборима, а тичу се чис-

5) Извјештај о десетогодишњем раду Савеза графичких радника-ца Југославије 1. I 1921—31. XII 1930, стр. 35 и 36; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, стр. 449 и 450.

6) ИАС, фонд ТК-101, к. 517, година 1925—1928. Извадак из биланса индустријских предузећа у Босни и Херцеговини у 1926. г.

то локалних прилика, који су ишли на израду у Загреб и Београд, јер је полиција чинила сметње изради тих послова (летака, плаката и изборних позива) код нас⁷⁾). Бројне протестне резолуције и демарши Савеза графичких радника Југославије и Савеза удружења графичких предузећа Југославије (СУГПЈ), влади, парламенту и разним министарствима, којима је тражено доношење напреднијег закона о штампи како би се омогућио »јачи пораст штампарске радиности и на тај начин смањио бар донекле број неупослених радника«⁸⁾, нису утицали на изменјену става режима према штампи и слободи мисли. Једно вријеме, радничка и послодавачка графичка организација у Сарајеву носиле су се мишљу да организују заједнички протестни генерални штрајк, као посљедње средство у борби за либерализацију штампе и оживљавање графичке дјелатности. Идеја о генералном штрајку никада није остварена, јер када је требало прећи с ријечи на дјело власници штампарија нису смогли снаге да се упuste у борбу с режимом, чије би посљедице по њих могле бити кобне. Ни царинска политика Краљевине Југославије није погодовала бржем развитку графичке индустрије, јер је завођењем високих царина на сировине и средства за рад и ослобађањем плаћања царина на дјела штампана у иностранству сужавана база домаће производње и упућивани власници графичких предузећа на коришћење услугама модернијих и јефтинијих страних штампарија. То је највише штетило интересима графичких радника, пошто се на тај начин ширио обим незапослености. За вријеме повољне конјуктуре, број запослених радника у графичким предузећима у Сарајеву износио је близу 300, да би у појединим годинама привредних депреција и кризе спао на свега 115⁹⁾.

Хемијска индустрија била је заступљена са шест мањих и двије веће фабрике, од којих су двије производиле крему за ципеле, двије сапун и кристалну соду, једна сирће и алкохол, једна пиво и једна дуван. Творница крема за ципеле и свијеће »Арап« Ратковића, Орловића и друга на Илици производила је годишње 10 до 12 вагона креме и свијећа. Творница »Вац« Сиралку и друг такође се бавила производњом креме, али у мањем обиму. Фабрика сапуна »Вила« била је опремљена једном парном машином јачине 35 ХП, казаном површине 80 м², 18 стројева за израду свијећа, машином за екстрактирање костију, машином за пирање сапуна и два казана за кување сапуна. Производила је све врсте сапуна, свијеће и кристалну соду за потребе домаћег тржишта. Због реструктивних мјера земаља из-

7) АБиХ, фонд ПСГРС, к. 17, док. бр. 362/1935. Извјештај Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 9/5-1935. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу.

8) Исто, фонд ПСГРС, књ. 19/I. Записник Главне родишње скupштине Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву, одржане 17/3-1940.

9) Исто, фонд ПСГРС, к. 14, док. бр. 454/1933. Писмо Подружнице Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 7/7-1935. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу; Извјештај о раду Савеза графичких радника Југославије од 1. I 1921. до 31. марта 1922, стр. 53.

возница сировина и стране конкуренције фабрика је 1925. престала с радом. Фабрика сапуна и кристалне соде Петра Евангелидеса годишње је производила, примјеном машина на електрични погон, 50 вагона кристалне соде и 23 вагона сапуна. Годишња производња Градске плинаре износила је 1.000.000 м³ плине, 300 вагона кокса, 20 вагона катрана и 90 вагона амонијачне соде. У 1924. остварила је приход у висини од 1.617.425 динара, а за 11 мјесеци 1925. г. 1.727.917 динара. Сва четири градска предузећа: плинара, електрана, водовод и трамвај остварила су у 1925. укупан приход од 21.983.396 динара. Динничка пивара била је опремљена са три турбине јачине 570 КП, три компресора од 180 калорија, три динамомашине од 90 киловата, шест казана укупне површине 580 м², куваоницом за 400 хектолита-ра и дрводјельском и машинском радионицом. Године 1928. располагала је капиталом од 3.000.000 динара златне вриједности, који је највећим дијелом припадао Јеврејима око Wiener Bank Verein und Credit Anstalt. Високе јавне дажбине, које су 1938. износиле чак 3.531.100,07 динара, велики транспортни трошкови, око 1,50 динара по литру, конкуренција вина и ракије и опадање куповне моћи тржишта гушили су производњу пива. Просјечна годишња производња пива у послијератном периоду износила је 60.000 до 70.000 хектолитара, а 1934. свега 10.000 хектолитара, умјесто 250.000 хектолитара колики је био капацитет пиваре. Творница сирћета и алкохола Штокхамера производила је годишње 1.000 хектолитара десетостотогог сирћета за потребе домаћег тржишта. У ред технички најмодерније опремљених творница спадала је Фабрика дувана. У почетку је била опремљена уређајима најједноставније конструкције, покретаним људском снагом, који су, касније, у све већој мјери замјењивани модернијим стројевима на електрични погон. Са усавршавањем технологије производње настављено је и послије 1918., тако да је до 1930. купљено још 55 нових машина. У периоду између два свјетска рата, продукција је вишеструко повећана као резултат усавршавања средстава за рад, проширења производних капацитета, повећања броја запослених радника са 473 у 1906. на 1.200 у 1928. и интензивирања производње уз појачану експлоатацију радног особља. Док је прије првог свјетског рата највећа годишња производња износила нешто мање од 65.000.000 комада цигарета, дотле је 1928. порасла на преко једну милијарду килограма резаног дувана и 1.097.724.364 комада цигарета. При фабрици је било изграђено радничко купатило, амбуланта и кантина¹⁰⁾.

10) ИАС, фонд ГПС, к. 1, Пов. бр. 32/1930. Извјештај Градског потпварства Сарајево од 29/1-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Списак индустриских предузећа сарајевске области; Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925, Сарајево 1926, стр. 57; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934. и 1939, Сарајево 1935 (стр. 109 и 110) и 1940 (стр. 136); Споменица педесетгодиšњице Фабрике дувана у Сарајеву 1880—1930, Сарајево 1930, стр. 7—21; Миродраг Чанковић, Фабрика дувана Сарајево 1880—1970, Сарајево 1970, стр. 47.

Текстилна индустрија је по броју творница и радионица напредовала као мало која друга индустријска грана. Томе су, неоспорно, допринијеле високе заштитне царине иза 1925. и јефтина радна снага. Од 1925. до 1934. смањен је увоз финалних текстилних производа у Југославији за близу 3,5 пута, уз истовремено повећање увоза сировина за 2,41 пут. Крајем 1935. у Босни и Херцеговини је радило 26 текстилних фабрика и радионица које су највећим дијелом биле сконцентрисане у Сарајеву. Најзначајнија текстилна предузећа у Сарајеву била су: Творница ћилима, Творница беза и везионица, фабрика чарапа »Кључ«, Текстилна индустрија »Шик« и Завод за војну одjeћu. Творница ћилима у Сарајеву, без својих филијала у 15 мјеста Босне и Херцеговине, посједовала је 300 станова на којима су ручном техником израђивани gobleni и босански, пиротски и персијски ћилими са 40.000 до 384.000 узлова по м². Потребе у сировинама подмиривало је највећим дијелом домаће тржиште, тако да су само у мањој количини увожене из Енглеске и то првенствено ангорска вуна. Највећа годишња производња, уз ангажовање 120 стално запослених радница и 180 радница које су радиле ван фабрике, од комада, износила је 3.000 комада ћилима у вриједности око 7.000.000 динара. Производња је претежно зависила од потражње на страном тржишту, која је била веома колебљива. Тако је између 1919—1925. извезено у иностранство свега 1.488 комада ћилима у вриједности од 1.366.158 динара. Само у ријетким годинама повољне привредне конјуктуре извоз је достизао годишњу вриједност од 1.000.000 динара, да би за вријеме економске кризе потпуно замро. Ђилими су највише извозени у Аустрију, Чехословачку, Њемачку, Белгију, Холандију и Енглеску. Творница беза и везионица производила је разне врсте домаћег платна, хаљине, столњаке, ташне, чипке за шивање и друго, у годишњој вриједности од 4.000.000 динара, која је ријетко када реализована. Тако је буџетске 1931/32. године, од продаје робе остварила приход од свега 530.765 динара¹¹⁾. Сасвим је очигледно да се ни Творница ћилима ни Творница беза и везионица не би могле одржати код оваквог начина пословања да њихови пословни губици редовно нису санирани из државног буџета. Рад ових творница није био постављен на економску основу и режиму, у крајњој линији, то није ни било важно, већ су му прије свега служиле као погодно средство пропаганде за јачање и учвршћење свог ути-

11) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Списак индустриских предузећа сарајевске области; Архив Радне организације (у даљем тексту АРО) Ткаоница ћилима Сарајево, фонд Бановинска ткаоница беза и везионица у Сарајеву, Експозе управника Прице о приједлогу буџета Бановинске ткаонице беза и везионице у Сарајеву за буџетску 1933/34. годину; Исто, фонд Државне ткаонице ћилима у Сарајеву, Матична књига радника Државне ткаонице ћилима у Сарајеву за 1920—1926. годину; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934, стр. 111; Исто, Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1935, стр. 98; Текстилна индустрија и текстилно радништво у Југославији. Анкета Централног секретаријата радничких комора одржана у Београду 24. јануара 1936, стр. 17.

цаја у национално, вјерски и социјално хетерогеној сарајевској средини.

Фабрика чарапа »Кључ« израсла је из занатске радионице у модерно опремљену творницу, која је 1935. имала 435 разних машина на електрични погон, парни казан за бојење, двије пећи за сушење, једну центрифугу, три пресе и четири електромотора. Сировине је увозила из иностранства и то поглавито из Њемачке, због чега је 1939—1940. запала у велику кризу усљед рестрикције увоза. Годишњи капацитет производње износио је око 150.000 пари чарапа, претежно за потребе југословенског тржишта, што је представљало свега једну четвртину пуног производног капацитета. Још 1925, када је дневно производила 400 пари чарапа, вриједност годишње производње износила је 12 милиона динара.

Текстилна индустрија »Шик«, која је основана 1920, била је опремљена са 113 машина на електрични погон. Потребе у сировинама подмиривала је увозом из Аустрије, Италије и Чехословачке, производећи годишње 30.000—40.000 комада трикотаже и плетене робе. Завод за војну одјећу искључиво је радио за потребе војске. Фабрика плетене робе »Југовуна« годишње је производила, уз примјену 68 стројева, око 25.000 комада трикотаже и 2.800 пари чарапа. Прва сарајевска творница чипака и пантљика, која је располагала са 32 механичка строја, производила је годишње 3.500 кг памучних и свилених трака и 300 кг леонског предива. Код Творнице трикотаже »Леда«, опремљене са 21 машином на електрични погон, годишњи капацитет производње кретао се око 5.000 кг вунене и плетене робе. Уз примјену 32 машине, Фабрика трикотаже »Мерино« годишње је производила 12.000 кг вунене и памучне трикотаже. Фабрика фесова, шешира и кићанки Ислама Вранића и сина основана је 1925. Пријемом 10 стројева производила је 400 кг кићанки годишње. Прва босанскохерцеговачка ткаоница и творница вуне, памука и кокоса Otto V. Roubiček и друг развила се из занатске радионице. Била је опремљена са 40 машина на електрични погон. У производњи се оријентисала на израду кокосових отирача и ћилима. Почетком 1939, творница је располагала са 1.500.000 динара капитала, од чега је 40% било страног, чехословачког, поријекла¹²⁾.

Механичка фабрика канала и ужарске робе Силвии Папа настала је трансформацијом занатске радионице у индустријско предузеће. Посједовала је 27 стројева на електрични погон и производила годишње око 15 вагона ужарске робе и 30 вагона јутених и ланених продуката. Индустриска радња за производњу трикотаже Бенциона Д. Кајона била је опремљена са 12 машина на електрични погон. Индустрисе рубља »Дора« имала је 17 шиваћих машина које је покретао један електрични мотор. Фабрика сукна и вунене робе Мухамеда Ужичанина посједовала је једну механичку чешљару, машину за фино предење, више механичких разбоја, пет ручних разбоја, двије ступе, бојационицу и машину за пеглање. Бавила се производњом

12) АБиХ, фонд КБУДВ, Пов. бр. 1. 872/1939. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 17/4-1939. КБУ Дринске бановине.

сукна, шевиота и шајака. Услјед јаке конкуренције и недостатка капитала за унапређење технологије производње, фабрика је престала с радом 1923. За Фабрику текстилних играчака »Балкан«, основану 1928, и фабрику трикотаже Мустафе Ајановића и друга нисмо могли доћи до података о техничкој опремљености и обиму производње. Годишњи капацитет производње Радионице за прераду памука и свиле Меде Зинхасовића, снабдјевене са 11 машина, износио је 10.000 кг памука и свиле. Примјеном 21 машине, Ручна и механичка ткаоница Силвии Салома годишње је производила 5.000—6.000 кг вунене и памучне тканине. Иако је обим годишње производње Сарајевске фабрике капа и шешира једва достизао 6.000 комада капа и шешира, ова творница је, ипак, успјела да се одржи и не обустави рад. Код Фабрике капа, шубара и рубља »Веста« капацитет годишње производње износио је 1.500 до 2.000 комада капа и 500 комада шубара. То је било недовољно да се издржи домаћа и страна конкуренција, због чега је фабрика ликвидирала. Уз примјену шест машина, Радионица гајтана Идриза Латифа и брата производила је 3.000—4.000 кг гајтана годишње искључиво за потребе домаћег тржишта, док се код Радионице гајтана Идриза Османа и синова годишња производња кретала између 1.500—2.500 кг гајтана. Помоћу осам машина покретаних електричном енергијом, Радионица за прераду и намотавање конца Исака Ј. Алкалана годишње је снабдијевала тржиште са 10.000 кг конца. Годишњи обим производње Радионице за израду марама и реса Субхије Османагића, опремљене са четири строја, износио је од 2.500 до 3.000 кг реса¹³⁾.

Прехрамбена индустрија није успјела да се јаче развије и поред тога што је Босна и Херцеговина располагала богатим и разноврсним сировинским потенцијалом. Узрок томе лежао је у изразито аграрном карактеру босанскохерцеговачког друштва, које није било упућено на снабдевање прехрамбеним артиклима индустријске производње, услјед чега је њихова потражња на домаћем тржишту била слаба. С друге стране, конкурентска способност тих производа била је мала да би се на страном тржишту могла успјешно носити у конкуренцији с другим земљама. Тиме се објашњава чињеница да је у Сарајеву свих шест творница прехрамбене индустрије: Фабрика бомбона »Зора«, Творница бомбона, чоколаде и кекса »Оријент«, Фабрика тјестенина »Босна« д. д., Творница конзерви и етиважа шљива »Мива«, Прва босанскохерцеговачка фабрика воћа и поврћа »Печар« д. д. и Сарајевски паромлин на ваљке д. д., радило са осјетно смањеним капацитетима, чак и до једне трећине какав је био случај с Фабриком тјестенина »Босна« д. д. 1922. године. Опадањем при-

13) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док бр. 4/1924. Списак индустриских предузећа сарајевске области; Исто, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Записник 33. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину одржане 1/4-1924; Исто, фонд ГПС, к. 140, Пов. бр. 787/1928. Извјештај поглаварства Сарајева од 2/6-1928. великом жупанији сарајевске области; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 26. 684/1935. Списак индустриских предузећа; Привредни водић кроз Дринску бановину, стр. 29—45; Миливоје М. Савић, н. д., II део, стр. 108, 109 и 212.

вредне активности послије 1922, прехрамбена индустрија је захваћена трајном кризом, чија је посљедица била престанак рада »Миве«, »Пехара« и Паромлина^{14).}

Металопрерадничка индустрија је по броју творница и радионица долазила одмах иза текстилне и графичке, док се по броју за послених радника налазила на првом мјесту. Структура и обим производње били су прилагођени потребама и куповној моћи домаће тржишта, тако да су скоро сва постојећа предузећа била оријентисана на продукцију једноставнијих артикула. Као што ће се видјети из даљег излагања, модерна индустрија за прераду метала стварно није ни постојала.

Заједно са жељезничким радионицама у Мостару, Завидовићима и Дрвару, Главна жељезничка радионица у Сарајеву бавила се, углавном, сервисним одржавањем жељезничког возног парка у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији, Словенији и Србији, ка којим пословима је било ангажовано више специјализованих група радника. Производња Радионице се стално налазила у успону, тако да је 1940. у њеној режији, поред преко 12.000 мањих оправки на путничким и теретним вагонима, извршен ремонт и оправка на 283 локомотиве, 683 путничка вагона и 785 теретних вагона^{14a)} У Војнотехничком заводу произвођена је муниција, експлозив и оружје за војне потребе. Капацитет годишње производње Творнице жице и ексерера износио је око 20.000 кг жице и 140 вагона ексера. Прва босанско-херцеговачка творница шарафа и заковица Wolf i Kotr развила се из занатске радионице у индустриско предузеће са 60 машина на електрични погон и годишњом производњом од 10.000 комада шарафа. Творница кола Душана Марића имала је коларску, ковачку, лакирерску и тапетарску радионицу са трачном тестером, уређајем за рендисање, универзалним бруском и бушилицом. У 1921. творница је произвела 28 луксузних фијакера, пет каросерија и 150 плугова. За Акционарско друштво машинске индустрије »Јадран«, Прву сарајевску индустрију кућног, кухињског и техничког прибора »Тријумф«, Индустрiju за машинско прерадивање лима »Лимин«, Фабрику каросерија Антоније Лисе и Прву босанскохерцеговачку радионицу за савијање ковина Едхема Ђулизаревића нисмо успјели доћи до података о техничкој опремљености и производним капацитетима. Једино се зна да је »Јадран« 1937. располагао капиталом у висини од 5.000.000 динара, да се »Тријумф« борио с тешкоћама око увоза сировина на које је 1934. плаћао царину у износу 20%—30% од вријед-

14) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, ф. 4. Записник 33. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину одржане 1/4-1924; Исто, фонд ТК-101, к. 5, година 1925, док. бр. 6. 446/25. Извјештај Сарајевског паромлина на ваљке у Сарајеву од 18/1-1926. Трговачкој и обртничкој комори за БиХ; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 339 и 340; Миливоје М. Савић, н. д., III део, стр. 4 и 26.

14a) Гафаел Брчић, Радионица између два свјетска рата, Енергоизвест — РО »Васо Мискин-Црни« Сарајево 1890—1980, Сарајево 1980, стр. 24, 25 и 28.

ности производње, да је »Лимин« производио багламе, браве, катаџце, резе и окове за прозоре, врата, сандуке и ормане, да је Фабрика каросерија Антонија Лисе 1920. прерасла из занатске радионице у модерно опремљено индустријско предузеће и да је код Прве босанскохерцеговачке радионице за савијање ковина Едхема Ђулиза-ревића производња била организована помоћу 10 стројева на електрични погон. У саставу Инжењерско-техничког бироа инж. Бранка Јнимовића налазила се Фабрика мотора и аероплана »Авија«, која се бавила оправком разних машина и производњом дјелова за авионе. Жељезарска индустрија »Ферум« д. д. била је опремљена с двије парне машине јачине 110 ХП, 35 машина за израду жице, 30 машина за израду ексера, 13 машина за чишћење ексера и 20 помоћних машина за израду и оправку алата, чијом је примјеном годишње произвођено 180 вагона жице и ексера. Недостatak обртних средстава, високе цијене сировина, високи транспортни трошкови и јака конкуренција приморали су фабрику да 1923. обустави производњу. Производни капацитет Радионице за израду гвоздених кревета Фрање Наза износио је око шест вагона кревета годишње. Радионица златних и сребрених производа браће Златар посједовала је ваљаоницу за израду лима, пресу за израду прстенја, медаља, ордена, дугмади и копчи и пећ за емајлирање. Сировинама се снабдијевала увозом из иностранство. Тако је, само 1920, легално увезла 8.586 кг златне робе с полудрагим камењем и имитацијама, 6.427 кг сребреног накита, 60.732 кг остале сребрене робе, 8.987 кг позлаћене и посребрењене робе и 18.036 кг других металних производа, све у вриједности од преко 2.000.000 динара¹⁵⁾.

Индустрија грађевинског материјала борила се с великим тешкоћама изазваним перманентном кризом грађевинске дјелатности услед нестабилних привредних прилика и слабе куповне моћи тржишта. Тек избијањем другог свјетског рата оживјела је грађевинска активност, што је било посљедица претварања новчаног капитала у непокретна добра. Најзначајније предузеће грађевинске индустрије било је Прва асфалтна индустрија Antona Szittnaca, која је, примјеном 15 машина, годишње производила 300 вагона асфалта, 200 вагона катранске кровне љепенке, 20 вагона осталих катранских производа и 30 вагона других хемијских продуката. Фабрика асфалта градске општине основана је са циљем да се Општина у грађевинској дјелатности ослободи неугодне зависности од приватника, у чему је постигла потпун успјех. Предузеће за градњу и грађевински материјал Augуста Брауна д. д. посједовала је парну тиглану с годишњим

15) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Списак индустриских предузећа сарајевске области; Исто, фонд ГПС, к. 24, док. бр. 66. 539/1936. Представка »Тријумфа« прве сарајевске индустрије кућног, кухињског и техничког прибора од 15/10-1936. Градском поглаварству Сарајева; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934, стр. 106; Миливоје М. Савић, н. д., III део, стр. 240; Љубомир С. Косиер, Социјално-национална структура Југославије II. Јевреји у Југославији, стр. 223 и 247.

капацитетом 6.000.000 комада цигле. У ред већих грађевинских предузећа спадала је и Столарија за градњу и покућство Рудолфа Сухија, која је била опремљена са 18 стројева на електрични погон јачине 69 ХП. Израдом грађевинске опреме и материјала бавили су се још Фабрика за производњу глинених пећи, Грађевинско и техничко предузеће Спасоја Мандрапе и другова, Творница за градњу и намјештај Стјепана Михалића, Фабрика намјештаја Петра Векића, Столарска задруга »Босна«, Столарија за градњу и покућство Јосипа Таубмана, Грађевинско предуzetништво Ђуре Нејхенбауера и десет циглана, за које у изворима нема података о техничкој опремљености, обиму производње и основном капиталу¹⁶⁾.

Индустрија коже и обуће спадала је у ред недовољно развијених индустријских грана. То потврђује податак да су у Сарајеву постојале свега три индустријска и полуиндустријска предузећа ове врсте и то: Фабрика коже Михајла Алкалаја, Индустирија и трговина ципела »Хуманик« и Хрватска ципеларска задруга Баришића. Производни капацитет Фабрике коже Михајла Алкалаја износио је годишње 10.000 комада кожа за горњи дио обуће. Годишња производња »Хуманика«, који је 1935. располагао са 3.000.000 динара основног капитала, кретала се око 7.000 пари ципела.¹⁷⁾

Дрвна индустрија. Пространи шумски комплекси, који су 1921. у Босни и Херцеговини запремали површину од преко 2,5 милиона ха, велика потражња дрвета и дрвних прерада на тржишту и изобиље јефтине радне снаге учинили су експлоатацију шума једним од најпривлачнијих објеката интересовања капитала. Резултат тога интересовања био је подизање на десетине шумскоиндустријских предузећа и нерационална експлоатација шумских богатстава, о чему говори податак да су 1921. године 52 крупна предузећа босанскохерцеговачке дрвне индустрије дугорочним уговорима обезбиједила себи право на експлоатацију 313.786 ха најквалитетније шуме у укупној маси од 45 милиона кубика и годишњим етатом од два милиона кубика. Године 1929. само на подручју сарајевске области било је 97 шумскоиндустријских предузећа и мањих пилана са преко 5.000 радника и годишњом производњом од 250.000 до 300.000 m³ дрвета. Нема сумње да би експлоатација шума била још интензивнија да на страном тржишту није било конкуренције јефтиног руског и румунског дрвета и недостатак возног парка, због чега је дрвна индустрија западала у честе периодичне кризе, што је за посљедицу

16) ИАС, фонд ТК-101, к. 20, година 1933, ф. 9. Извјештај о стању индустрије БиХ у 1933. г.; Исто, В-363. Здравствене прилике радника у индустријским предузећима Сарајева; Исто, фонд ГПС, к. бб. док. бр. 44. 889/32. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 24/8-1932. Савезу градова Југославије у Београду; Десет година привреде Краљевине Југославије, стр. 43, 51 и 66.

17) »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, стр. 163; »Радничко јединство«, Сарајево, бр. 30 од 15/9-1922, стр. 4. Кожарски радници у Хрватској ципеларској задрузи.

имало редукцију производње и повећање незапослености. Свјетска економска криза 1929—1934. снажно је уздрмала темеље босанско-херцеговачке дрвне индустрије. Већи број малих и средњих пилана престао је с радом, док су сва већа шумскоиндустријска предузећа редуцирала производњу за 30%—50%. Највећа шумскоиндустријска предузећа на подручју шире сарајевске регије, која су се бавила извозом дрвета у Италију, Аустрију, Грчку, Египат, Тунис, Мароко и државе америчког континента, била су: Индустирија дрвета »Варда« а. д. у Вишеграду, Индустирија дрвета Ђузепе Фелтринели и Комп. у Сјетлини, Buttazzoni i Venturini, у Сарајеву, »Јела« д. д. за експлоатацију дрвета у Сарајеву, Експлоатација и индустирија дрвета Хади-Мухамеда Ахметашвића и синова у Мокром, Експлоатација и индустирија дрвета Н. Ј. Кашиковића у Хацићима, Шумска индустирија »Озрен« а. д. у Средњем, Експлоатација и експортација дрвета »Бињежево« код Сарајева, Парна пилана »Мошћаница« у Васином Хану код Сарајева, Пилана Срећка Најберга и сина на Палама, Пилана Грчког друштва за трговину и индустрију на Палама, Пилана Васе Тодоровића и др. на Палама, Пилана Браће Х. Шабановића на Палама, Пилана Августа Брауна на Сокоцу, Пилана Петра Бианкинија у Устипрачи и »Устипрача« д. д. за шумску индустирију у Устипрачи. Све остале пилане биле су мањег капацитета и вршиле су експлоатацију и прераду дрвета искључиво за потребе домаћег тржишта. »Варда« је запошљавала до 1.500 радника и посједовала је у Добруну код Вишеграда пилану на парни погон с десет гатера и 21 km шумске пруге. Индустирија дрвета Ђузепе Фелтринели и Комп. запошљавала је око 1.500 радника, имала је пилану у Сјетлини, 52 km шумске пруге и 14 гатера на парни и електрични погон јачине 770 HP, с годишњом производњом око 60.000 m³ дрвета. Индустирија д. д. Buttazzoni i Venturini, чији је сувласник био италијански држављанин Petat Buttazzoni, имала је у Сарајеву и Илијашу пилане с девет гатера на парни и електрични погон јачине 240 HP, 50 km шумске пруге и годишњу продукцију од 27.000 m³ дрвета. У склопу сарајевске пилане налазила се творница покућства и паркета, која је почетком 1939. располагала са 5.000.000 динара капитала и некретнинама у вриједности од 10.000.000 динара. »Јела« д. д. располагала је са 5.000.000 динара капитала, посједовала је пилану у Тарчину с девет гатера на парни погон јачине 200 HP, 30 km шумске пруге и Фабрику сандука и грађевинског материјала у Сарајеву. Запошљавала је до 500 радника и производила 35.000—45.000 m³ дрвета годишње. Парна пилана Хади-Мухамеда Ахметашвића и синова била је опремљена с два гатера и једним венецијанером на електрични погон. Обим годишње производње Експлоатације и индустирије дрвета Н. Ј. Кашиковића, уз ангажовање до 300 радника у двије пилане и примјену пет гатера јачине 200 HP, износио је до 30.000 m³ дрвета. »Озрен« д. д. је организовао производњу помоћу два гатера и два венецијанера уз ангажовање до 100 радника. Капацитет Парне пилане Августа Брауна а. д., као и пилане Петра Бианкинија износио је нером и с три циркулара, износио је око 10.000 m³ дрвета годишње. Код пилане »Бињежево«, која је запошљавала до 200 радника и имала два гатера и два венецијанера, годишња продукција кретала се

око 20.000 m³ дрвета. Пилана Срећка Најбергера и сина снабдијевала је тржиште са 25.000 m³ дрвета годишње. Исти обим годишње производње имала је и пилана Грчког друштва за трговину и индустрију, која је посједовала шест гатера. Пилана Васе Тодоровића имала је шест гатера и запошљавала је 300 радника. Производни капацитет пилане Августа Брауна а. д., као и пилане Петра Бианкинија износио је 15.000 m³ дрвета годишње. Пилана Браће Х. Шабановића била је опремљена са три гатера и четири венецијанера на парни и водени погон јачине 159 HP, имала је 13 км шумске пруге и запошљавала је до 180 радника. Код »Устипраче« д. д. за шумску индустрију, производња је била организована помоћу четири гатера на парни погон јачине 250 HP и уз ангажовање око 400 радника¹⁸⁾.

Експлоатација богатих и разноврсних рудних налазишта у Босни и Херцеговини имала је изванредан значај за пауперизовано и пролетаризовано сељаштво које је запошљањем у рудокопима, слично као у експлоатацији шумских блага, добрим дијелом нашло себи допунско или главно врело егзистенције. Тим су већи значај за село имали рударство и дрвна индустрија, јер развој и структура градске привреде нису били усклађени с демографским приликама и социјално-економским потребама земље. Између 1919—1941. у широј околини Сарајева радио је шест рудника и једна жељезара и то рудници угља у Брези, Какњу и Кукавицама, рудник гвожђа у Варешу, рудник мангана у Семизовцу, рудник антимона код Фојнице и Жељезара Вареш, који су 1939, сви заједно, запошљавали око 4.000 радника. Исте године вриједност њихове укупне годишње производње износила је 220 милиона динара, од чега је на име најамни-не радног особља исплаћено 57 милиона динара¹⁹⁾.

На подручју града Сарајева била су још лоцирана четири инду-стријска предузећа: Прва босанскогерцеговачка ситарска индустрија Фрање Сопијаница, Сарајевска творница папирнатих врећица, фабрика цигарет-папира С. Д. Алкалайа с дневном производњом од 700 комада пакетића монополског и 500 пакетића луксузног цигарет-па-пира и Градска електрична централа. Уз примјену машина јачине 5.000 HP, Градска електрична централа производила је годишње пре-

18) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, ф. 2. Записник 33. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 1/4-1924; Исто; фонд ТК-101, к. 6, година 1925, ф. 1. Записник 35. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 20/3-1925; АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 1. 872/1939. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 17/4-1939. КБУ Дринске бановине; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дрин-ске бановине за буџетску 1930/31. годину, стр. 149—155; Десет година привреде Краљевине Југославије, стр. 33, 52, 53, 58, 59, 195, 222, 228 и 313; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о при-вредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 129—135; Миливоје М. Савић, и. д., III део, стр. 49—52; Љубомир Ст. Косијер, и. д., стр. 231.

19) Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 126—135.

ко 8.000.000 kWh електричне енергије, тако да је 1924. остварила приход од 10.459.717 динара²⁰⁾.

Занатска производња

Процес назадовања занатства, започет у доба аустроугарске управе, настављен је (али није довршен) и послије 1918., усљед чега је занатска дјелатност спала, од некад главне, на услужну грану градске привреде. Основни узроци хроничне кризе занатства остали су скоро исти као и за вријеме аустроугарске владавине: конкуренција јефтиније индустриске робе, недостатак обртних средстава за модернизацију производње, опадање куповне моћи широких потрошачких маса и застој грађевинске дјелатности изазван заштитним мјерама сиромашних подstanара и нестабилним привредним приликама. Све то имало је за посљедицу осиромашавање и пролетаризацију занатлија, хиперпродукцију стручних кадрова и раширеност беспраљног занатског рада²¹⁾.

У односу на период прије првог свјетског рата, силно се увећао број занатских радњи којих је 1929. у Сарајеву било 2.932, а чији се број за вријеме и послије привредне кризе смањио на 1.500. Колики је био број самосталних занатских радњи појединих врста, најбоље показује сљедећа табела²²⁾.

Табеларни преглед броја самосталних занатских радији на подручју града Сарајева и сарајевског среза на дан 31. XII 1933.

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Грађевинари	23	Пећари	5
Зидари	23	Кипари	1
Димњачари	11	Тапетари и декоратори	15
Тесари	8	Столари	79
Дунђери	10	Сандукчије	10

- 20) ИАС, фонд ГПС, к. 1, Пов. бр. 32/1930. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 29/1-1930. Управи полиције у Сарајеву; АБИХ, фонд ВЖСО, Пов. бр. 2. 917/1925. Поглед прихода Градске општине Сарајева за 1924/25; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, стр. 166; Градска штедионица Општине града Сарајева, Извјештај за пословну подину 1931, Сарајево 1932, стр. 7.
- 21) Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њеног подручја у годинама 1936. и 1937, Сарајево с. а., стр. 129.
- 22) ИАС, фонд Занатска комора (у даљем тексту ЗК), к. бб, година 1934, док. бр. 311/1934. Статистички подаци о броју чланова Удружења занатлија за град Сарајево и през сарајевски на дан 31/12-1933.

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Покривачи кровова	3	Пиланари	30
Калдрмџије	3	Кефари (четкари)	4
Клесари	4	Брусачи стакла	2
Бачвари	2	Инсталатери пар. гријања	1
Поправљачи клавира	3	Електроинсталатери	17
Ситари	4	Механичари	7
Стаклари	13	Вулканизери	3
Паркетари	3	Авто-механичари	6
Израда музичких инструмената	2	Прецизни меха- ничари	3
Токари	2	Ковачи	37
Кошарачи	4	Ковачи-колари	6
Самарџије	4	Поткивачи	2
Резачи дрва	1	Израда ауто-ка- росерија	1
Брусачи ковина	4	Аутолакирери	2
Бравари	12	Собосликари и личилари	34
Лимари	31	Собосликари- -писмосликари	2
Водоинсталатери	10	Кројачи мушких одијела	106
Металостругари	2	Терзије	15
Казанџије	26	Позамантери	1
Савијачи ковина	1	Крznari	4
Машин-бравари	5	Јорганџије	3
Калајџије	2	Абаџије	9
Пушкари	5	Терзије-крпеџије	2
Ливци метала	2	Капари	4
Ножари	4	Бојење тканина	6
Звонари	2	Казази	1

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Мутапчије	1	Папучари	7
Израђивачи кишобрана	3	Седларо-ременари	12
Шеширчије	4	Кофечије	2
Ћулахчије	2	Кобасичари	9
Израђивачи гајтана	1	Месари	106
Кројачи-крпације	2	Месари-кобасичари	8
Премотачи конца	1	Цревари	2
Везиље	10	Пекари	110
Кројачице	48	Израђивачи кадаифа	1
Китничари	2	Бурегчије	3
Израда чарапа	1	Млинари	46
Израда вјештачког цвијећа	1	Сластичари	21
Шивење рубља	10	Оријенталне сластичарнице	23
Текстилне играчке	1	Шећерчије	20
Модисткиње	7	Медичари	1
Цртежи за ручне радове	2	Израда бомбона	1
Израда мидера	3	Златари	17
Трикотажа	6	Часовничари	20
Израда марама и реса	2	Кујунџије	11
Обућари	161	Гравери	2
Обућари-крпеције	32	Тауширање	1
Сарачи	31	Цизелирање	1
Опанчари	28	Бербери	14
Бријачи	112	Калуфције фесова	5
Фризери	2	Прање и глачање рубља	10
Чешљари	1	Израда содаводе	5

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Бријачи-фризери	13	Израда масти за паркете	1
Масери	1	Пеџари	5
Педикери	1	Израда хемијских производа	2
Израда козметике	2	Производња мљечних производа	2
Маникери	1	Хемијска чистионица	1
Књиговесци	10	Умјетни вртлари	1
Фотографи	14	Лончари	1
Пржионице кафе	9	Свјећари и воскари	1
Укупно:			1.740

Наша истраживања развитка занатства у Сарајеву не потврђују мишљење Мије Мирковића да је занатска производња »у Југославији између 1918. и 1941. од свих господарских сектора размјерно највише напредовала«, да је то »напредовање било квантитативно и квалитативно« и да се повећао обим занатске продукције и техничка опремљеност занатских радионица. »Напредак обрта имао је, према Мији Мирковићу, низ битних предуслова: повољан положај великих сељака у житородним крајевима, подизање градова, кућа и станова у градовима (Београд, Загреб, Љубљана, Сарајево...), проширење буржоаског друштва и чиновништва и царинска заштита од иноземне конкуреције²³⁾. Из овога произилази да је развитак капитализма благотворно дјеловао на екстензивну занатску производњу каква је, претежно била ова. Такав закључак, међутим, био би погрешан, јер је развитак капиталистичких друштвених односа био погубан по ситну, па и занатску, производњу. То су аргументовано доказали класици марксизма. Тако, на примјер, Карл Маркс и Фридрих Енгелс у *Манифесту комунистичке партије* констатују да се, услед развитка капитализма, »ситни средњи сталеж, ситни индустрijалци, трговци и рентијери, занатлије и сељаци, [...] срозавају [...] у порелатирајт, делом тиме што њихов мали капитал није до вољан за вођење крупне индустрије, те подлеже конкуренцији већих капиталиста, делом тиме што њихова уменшност изгуби вредност услед нових начина производње²⁴⁾. Лењин, такође, истиче да се у

23) Мијо Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб 1958, стр. 380.

24) Карл Маркс—Фридрих Енгелс, *Изабрана дела у два тома*, том I, Београд 1949, стр. 22.

капитализму »ситна производња одржава [...] бескрајним погоршањем исхране, хроничном глађу, продужавањем радног дана [...]. једном речи, оним истим средствима којима се одржавала и занатска производња против капиталистичке мануфактуре. Сваки корак напред науке и технике неизбежно и неумољиво поткопава основе ситне производње у капиталистичком друштву [...]«.²⁵⁾ У том погледу, Краљевина Југославија није могла бити никакав изузетак. Скоро да нема извора који се односи на босанскохерцеговачко занатство у коме се не говори о хроничној кризи занатске дјелатности у међуратном периоду.

Нагли пораст броја занатских радњи у Сарајеву ни у ком случају није био одраз просперитета занатске дјелатности, већ, прије свега, болесног стања цјелокупне привреде. У немогућности да се запосле као најамни радници, свршене занатлије су масовно пријетавали оснивању самосталних радњи, незнатног привредног значаја, вјерујући да ће на тај начин успјети да себи и својим породицама обезбиједе какву-такву егзистенцију. За свега шест година, од 1927. до 1932, у Сарајеву је основано 1.569 занатских радњи. Међутим, само мањи број успио је да се одржи. Сваке године на десетине ситних занатских мајстора економски је пропадало и укључивало се у многобројну армију најамних радника. Према званичним подацима, у Сарајеву су 1927—1932. године трајно обуставиле рад 944 занатске радње. Но, овај број није коначан с обзиром на рас прострањеност појаве неодјављивања код власти престанка рада радњи од стране обртника²⁶⁾. Тако се у међуратном периоду ширила база занатске дјелатности уз истовремено константно спадање њеног производног учинка и привредног значаја.

Међу најразвијеније сарајевске занате спадали су: бријачки, часовничарски, електроинсталатерски, фризерски, казанџијски, кројачки, лимарски, машинбраварски, механичарски, месарски, обућарски, посластичарски, саражчи, собосликарски, столарски и златарски. Очигледна је чињеница да су напредовали скоро искључиво модерни занати који нису стајали у директној конкуренцији са индустријском производњом, већ су је, напротив, надопуњавали. Стари занати, као што су брусачки, чешљарски, ћулахчијски, јорганџијски, казаски, калајџијски, кошарачки, кожарски, крznарски, лончарски, ножарски, поткивачки пушкарски, ситарски и звонарски, налазили су се у очигледном нездадовољу, док је сасвим пропао мутапчијски, ћебеџијски, табачки, чизмеџијски, фишегџијски, свјеђарско-воскарски и бардагџијски занат.

25) В. И. Лењин, *Три извора и три саставна дела марксизма*, Београд 1958, стр. 23.

26) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1927, 1928, 1929, 1930, 1931. и 1932, Сарајево 1928—1933; Статистика занатства. Сепаратни отисак Статистичког прилога из Извјештаја сарајевске Занатске коморе за 1936. и 1937. годину, Сарајево 1938, стр. 31; ИАС, фонд ТК-101, к. 518, година 1929—1940. Трговина и обрт у Босни и Херцеговини 1929. и 1930. г.

Национална структура сарајевских занатлија била је веома хетерогена. Тако је 1928, од 1.094 занатске радње, на муслиманске отпадало 430 или 39,3%. Већину занатских мајстора у абацијском, берберском, часовничарском, казанџијском, ковачком, кројачком, лимарском, месарском, опанчарском, пекарском, саражаком, тапетарском и златарском занату чинили су Муслимани и Јевреји. Исте године, у 23 врсте заната и то бачварском, ћурчијском, четкарском, димњачарском, електромеханичарском, електротехничком, фризерском за dame, инсталатерском, јувелирском, каменорезачком, кобасичарском, коларском, корпарском, машинбраварском, модистичком, оптичарском, паркетарском, пећарском, печаторезачком, поткивачком, самарџијском, седларском, тапетарском и воскарском није био ниједан Муслиман. То је доказ да су Муслимани остали вјерни традиционалним занатима и поред тога што их је све јаче потискивала индустријска конкуренција²⁷⁾. Почетком 1934, у 99 врста заната са 1.012 занатских радњи у Сарајеву, Јевреји су били заступљени у 50 врста заната са 254 занатске радње, што у процентима износи 19,5% свих занатских радњи. У 44 заната: терзијском, казанџијском, опанчарском, шећериџијском, зидарском, ковачком, дунђерском, сандугџијском, абацијском, аутомеханичарском, пушкарском, тесарском, клесарском, бојацијском и ваљању сукна, папучарском, металотокарском, кровопокривачком, пећарском, коларском, калупџијском, кожарском, цвјетарском, самарџијском, ситарском, калдрмџијском паркетарском, стаклобрусаčком, бузацијском, јорганџијском, калајџијском, лакирерском, изради музичких инструмената звонарском, поткивачком, по прављању клавира, изради мртвачких сандука, производњи сирћета, посамантеријском, ћулахчијском и цизелирском није било ниједног мајстора јеврејске националности. Четири године касније у Сарајеву се од 1.509 занатских радњи 298 или 19,74% налазило у посједу Јевреја.²⁸⁾ Према подацима хрватског друштва »Радиша«, у Сарајеву су средином 1937, од укупно 1.086 радњи занатског типа, у 252 или 23,2% случајева власници били мајстори хрватске националности, с тим што су процентуално најјаче били заступљени у занатима грађевинске, во доинсталатерске, коларске, тесарске, кобасичарске, димњачарске, металске, кројачке (израда женских одјевних предмета), собосликарске, графичке и седларско-ременарске струке, те производњи сода-воде и перионицама и глачионицама рубља. У бријачком, фотографском, обућарском, трикотажном, дунђерском, кројачком (израда одјевних предмета за мушкарце), столарском, тапетарском, пекарском, месарском и сластичарском занату, Хрвати су били заступљени у

27) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 971/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине; Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољо привреду, Београд 1928, стр. 99—123.

28) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине; »Јеврејски глас«, Сарајево, год. VII, бр. 18 (322) од 11. маја 1934, 26. ијар 5694, стр. 2 и 3. Др Самуел Камхи, Привредна и социјална продуктивност сарајевских Јевреја.

малом проценту, у односу на мајсторе других националности²⁹). До сличних података као за Муслимане, Хрвате и Јевреје, за Србе занатлије нисмо успјели доћи.

Прије првог свјетског рата, странци су у занатској дјелатности Сарајева имали запажену улогу, што није случај у међуратном периоду. Непосредно по слому Аустро-Угарске Монархије, један број страних занатлија, под притиском домаће кампање за протеривање страних држављана као синонимима окупаторске власти, иселио се у своју домовину. Други су, временом, национално асимиловани, док су трећи примили југословенско држављанство да би се заштитили од изнинских мјера власти. Ипак, и послиje 1918, у Сарајеву се задржао добар број страних занатлија, којих је 1926. било 432, што је представљало близу једне шестине свих занатских мајстора града. Међу странцима у ово вријеме најбројнији су били Чеси, Словаци, Нијемци, Италијани и Мађари. Како је домаћем елементу сметала конкуренција економски јачих странаца он је вршио непрестан пријасак на власти да их протјерају. То није остало без резултата. Почетком 1924. забиљежен је случај да је велики жупан сарајевске области забранио рад 32-ци страних занатлија. Иако у каснијим изворима не наилазимо на сличне примјере, из чега би се могао извукти закључак да су власти обуставиле прогоне страних држављана, колико из политичких, толико и из економских разлога, с разлогом се може претпоставити да је неповољан третман странаца утицао на њихов масовнији одлазак из земље. То посредно потврђује и податак да се у Сарајеву до 1938. смањио број занатлија-странаца на свега 21³⁰).

За читаво вријеме између 1919—1941, занатска дјелатност се налазила у непрекидној борби са индустријском производњом, чију конкуренцију није била кадра да издржи без ослона на власти, које су нашле интереса да интервенишу у корист занатског сталежа. Показало се, међутим, да развитак једног друштвено-закономјерног процеса није било могуће зауставити никаквим административним мјерама, ма колико оне биле ригорозне. Државна интервенција је само успорила процес пропадања занатства, али није могла отклонити узроке његове дубоке кризе, јер је то била ван домаћаја државне моћи. Преко својих сталешких институција занатлије су упорно настојале да се код власти изборе за завођење високих увозних царина на индустријску робу уз, истовремено, њихово смањење на сировине, полуфабрикате и машине за потребе занатске дјелатности.

29) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине; »Југославенски лист«, Сарајево, бр. 182 од 5/8-1937, стр. 7. Привредна улога Хрвата Сарајева у статистици.

30) ИАС, фонд ГПС, к. 79, док. бр. 9. 678/1924; Исто, фонд ГПС, к. 103, док. бр. 7. 881/1926. Списак страних занатлија у граду Сарајеву од 4/4-1926; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1936, док. бр. 311/1934. Статистички подаци о чланству Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 31/12-1933; АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине.

Осим тога, тражили су забрану отварања сервисних индустријских радионица и обезбеђење монополског положаја занатској производњи на градском тржишту завођењем високих мјесних намета на индустријску робу и смањењем државних и самоуправних дажбина на занатске продукте. У то име, власти су требале домаћим занатлијама да обезбиједе и могуће добијање повољнијих кредита ради унапређења технологије занатске производње, протјерају стране занатлије, предузму оштре санкције против лица која се баве бесправним радом, забране одржавање робних сајмова и учешће на сајмовима занатлијама из унутрашњости и изврше ревизију заштитног радничког законодавства на штету радника. Није тешко закључити да би санкционисање политике за коју се залагао занатски сталеж било кобно по цјелокупни привредни развитак, о чему су власти, хтјеле-не хтјеле, морале водити рачуна приликом регулисања занатског питања. Од свих законских прописа, занатско питање је најпотпуније регулисао Закон о радњама из 1931, али и он није био тако уређен да би занатлијама могао обезбиједити онакву заштиту какву су они тражили. У Закону је, и поред прописивања строгих услова за оснивање занатске радње, озакоњења обавезе државних и самоуправних установа и предузећа да све потребе у занатским производима подмирују првенствено на домаћем тржишту и предвиђања примјене оштрих санкција против носилаца бесправног рада и друге, остављеноовој простора за изигравање његових основних поставки. Довољно је навести примјер да су државне и самоуправне установе и предузећа, као и привредне задруге, изузетну одредбу да се могу бавити занатском дјелатношћу само у изванредним ситуацијама и на основу специјалног овлашћења претварале у правило свакодневне праксе, што је тешко погађало интересе ситних занатских мајстора^{31).}

Од свих заната, највише су били изложени индустријској конкуренцији обућарски, опанчарски и кројачки занат због оснивања продавница »Бате« југословенске трговине гуме и обуће а. д. у Борову, Текстилне индустрије »Тивар« д. д. из Вараждина и других, чији су производи продавани »по багателним цијенама« захваљујући савременој технологији производње и високој продуктивности рада. Да би се заштитили од конкуренције индустријске робе и изборили за разне бенефиције, занатски мајстори су примјењивали разна средства, међу којма и штрајк, што није остало без резултата. Тако је 1936. у Сарајеву ступило у једнодневни штрајк око 300 обућарских мајстора, тражећи укидање продавница »Бата«. Слични штрајкови организовани су и у унутрашњости Босне и Херцеговине^{32).}

31) Закон о радњама, Београд, стр. 115—211; Вјекослав Јелавић, *Занатство и занати у Босни и Херцеговини*, Босна и Херцеговина као привредно подручје, Сарајево 1938, стр. 366.

32) Са непознатих страница. Трговински и угоститељски радници Босне и Херцеговине у борби за своја права, Сарајево 1964, стр. 148 и 149; Др Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918—1941*, Београд 1978, стр. 304.

Завођењем високих мјесних намета на неке индустиријске производте и забраном оснивања индустиријских сервиса и трговачких продајници епарних предузећа, градске власти су знатно ограничили индустиријску конкуренцију, без чега би највећи број заната био уништен. Према Правилнику за побирање калдрије Општине града Сарајева из 1933, калдрија (једна врста пореза на домаћу) и страну конфекцијску робу била је већа два до десет пута од калдрије на неконфекцијске производе. Само у току једне године, Општина је повећала калдрију на производе »Тивар« са 15 на 40 динара по килограму, дакле за читавих 165%, док је Краљевска банска управа Дринске бановине 1930, ради заштите обућарског и опанчарског заната, одбила да удоволи молби »Бате« да у Сарајеву отвори механичку радионицу на електрични погон са шест стројева за оправку ципела, с недјељним капацитетом од 5.000 пари³³⁾. На интервенцију Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, 1927. Министарство трговине и индустирије забранило је рад скупне продајнице Творнице беза и везионице и Стручне школе за умјетне занате, за коју су занатлије тврдиле да ће их упропастити уколико јој се не забрани рад. Завођење прогресивног општинског приреза такође је имало за циљ заштиту ситних привредника, против чега су енергично протестовали економски јачи капиталисти.

У систему мјера које су власти предузимале ради унапређења занатства, велики значај придаван је школовању и стручном усавршавању занатског кадра, у чијем су циљу, поред обичних, осниване и специјалне занатске школе, приређивање изложбе занатских радова и организована групна и појединачна студијска путовања у иностранство. Не може се рећи да све ове мјере нису позитивно дјеловале на занатство, али је било јасно да се без знатнијег капитала и обезбеђења повољних кредита ради унапређења технологије занатске производње не може рачунати на оздрављење ове привредне дјелатности³⁴⁾. Како сâме интервенције код власти и мјере које су ове предузимале нису биле довољне да успјешно заштите занатску производњу од индустиријске конкуренције, занатлије су предузимале и друге мјере у циљу подизања своје конкурентске способности, као што је удруживање средстава и оснивање производњачких, набављачких, потрошачких и кредитних занатских задруга, којих је 1930. у Сарајеву било десет и то: Хрватска обртничка задруга, Хрватска ципеларска задруга, Произвођачка задруга ковинара за Босну и Херцеговину, Собосликарска личиларска задруга, Грађевинска задруга,

-
- 33) ИАС, фонд ТК-101, к. 12, година 1930, ф. 7. Обавјештење КБУ Дринске бановине од 22/12-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ЗК, к. бб, година 1933, док. бр. 402/1933. Правилник за побирање калдрије Општине града Сарајева из 1933; Исто, фонд ГПС, к. 1, док. бр. 443/1937. Представка Текстилне индустрије »Тивар« из Вараждина од 18. VI 1937. Градском поглаварству Сарајева.
- 34) ИАС, фонд ТК-101, к. 8. година 1927, ф. 1. Записник конституирајуће 39. пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину одржане 25/8-1927, стр. 45 и 46; Исто, фонд ГПС, к. бб, док. бр. 27. 021/1930. Представка Организације новчаних завода за Босну и Херцеговину од 23/4-1930. Министарству финансија — Београд.

Месарска задруга, Прва босанскохерцеговачка кројачка задруга, кројачка задруга »Модни фазон«, Муслиманска занатлијска штедионица и Задруга Срба привредника³⁵⁾ Веома важну улогу у подизању конкурентске способности занатских производа имала је експлоатација најамне радне снаге, која је била тим већа што је финансијска снага занатлија била слабија и технички процес производње неразвијенији. Власници занатских радњи, који су запошљавали најамне раднике, настојали су да дугим радним временом, ниском најамним и масовним искоришћавањем неплаћеног и слабо плаћеног ученичког рада сведу производне трошкове на минимум.

Док су занатлије како-тако успијевале да одоле индустриској конкуренцији, дотле су у борби против веома распрострањеног бесправног рада били скоро немоћни. Ништа нису помогли законски прописи о високим новчаним казнама за лица која се баве нелегалним занатским радом, јер је њихова примјена у пракси била скоро немогућа услед анархичног стања капиталистичке привреде, без чијег срећивања није могло бити ни говора о предузимању радикалнијих мјера у том правцу. Узроци појаве нелегалног рада били су чисто економске природе. То су, у првом реду, вишегодишња привредна депресија и криза, које су имале за посљедицу осјетно редуцирање производње, пауперизацију и пролетаризацију ситних привредника и сељака и страховит поремећај на тржишту рада у понуди и потражњи радне снаге. Узroke тој појави треба тражити и у појачаном искоришћавању неплаћеног и слабо плаћеног рада малодобних лица, хиперпродукцији квалификоване радне снаге и повећању броја незапослених радника. Све је то погодовало ширењу бесправног рада, којим су се у подједнакој мјери бавили запослени и незапослени радници, пропали занатски мајстори, сељаци и друга лица, а у мањој мјери и легалне занатлије и трговци. Број бесправних занатлија на подручју сарајевског среза кретао се, према подацима Удружења занатлија, од 300, у годинама иоле повољне привредне конјуктуре, до 450 и више у годинама привредне кризе, што значи да је понекад достизао једну четвртину легалних мајстора.

Екстензивна занатска производња није била кадра да се носи с било каквом слободном конкуренцијом, због чега су занатлије упорно настојале да се изборе код власти за оснивање специјалне обртне полиције и за примјену оштрих санкција против носилата бесправног рада, кога су сматрали најљућим непријатељем занатске дјелатности. Почетком тридесетих година, у Сарајеву је покренута акција за ограничење пријема ученика на изучавање заната и за про-дужење школовања са двије до три године на четири и више година, како би се спријечила хиперпродукција стручних кадрова и отклонио један од важних узрока распрострањености нелегалног занатског рада. Пракса је, међутим, показала да су очекивања занатлија да се проблем бесправног рада може ријешити административним путем била без основа. Да власти, напротив, нису имале илузија у по-гледу могућности рјешења овог проблема примјеном административ-

35) »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за престу 1931. годину, година II, Сарајево 1930, стр. 53.

них мјера, на чemu су толико инситирали овлашћене занатлије³⁶⁾, убједљиво потврђује извјештај Градског начелства Сарајево од 6. априла 1934. Краљевској банској управи Дринске бановине. У извјештају се констатује да »глад и борба за егзистенцију натони« социјално угрожене грађане да се баве нелегалним радом, да су »велика већина пресуђених [...] сиромаси који често немају ни таксе за жалбу«, да се кажњавање бесправног рада [...] бездвојбено указује као лијечење посљедица а не узрока једне антисоцијалне болести« и да би предузимање »и најефикаснијих па и безобзирних мјера имало [...] за посљедицу с једне стране пуњење затвора, а с друге стране гладовање породица затворених, а да би ипак проблем остао неријешен«³⁷⁾.

Какав је био економски положај занатлија најбоље се може сагледати на основу података о висини чисте добити занатских мајстора и броју запослених радника у занатству. Тако је 1936. на подручју града Сарајева и сарајевског среза просјечни чисти дневни приход преко производних трошка код 1.180 занатлија износио 30 динара, код 430 занатлија 50 динара, код 228 занатлија 70 динара и код 51 занатлије 125 динара. Упоређењем висине чисте добити занатских мајстора и најамнине графичких радника долази се до закључка да је животни стандард занатлија у просјеку био нижи него код радника графичке струке, јер док је 1936. просјечна мјесечна добит занатлија износила 1.787,5 динара, дотле је просјечна мјесечна најамнине графичких радника била 1.837,25 динара. Код 1.180 занатских мајстора, мјесечна добит била је мања од просјечне мјесечне најамнине неквалификованих графичара за читавих 233 динара, док је 1.838 занатлија имало мању мјесечну добит од просјечне мјесечне зараде типографа и књиговезаца за 325,33 до 1.363,33 динара. Према Артуру Бенку Граду, мјесечни трошкови живота четверочлане радничке породице 1934. су износили 1.554,07 динара, што значи да је код 1.610 мајстора занатске струке чиста добит била мања још 1936. од мјесечних трошка живота четверочлане радничке

36) ИАС, фонд ГПС, к. 51, док. бр. 30. 339/1921. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за Босну и Херцеговину од 14/2-1921. Земаљској влади за Босну и Херцеговину; Исто, фонд ГПС, к. 89, док. бр. 11. 899/1925. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за Босну и Херцеговину од 18/4-1925. повјереника великог жупана за град Сарајево, Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 19. 348/1930. Представка Занатлијских удружења за Босну и Херцеговину од 5/4-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 81. 476/1939. Представка Занатске коморе у Сарајеву од 25/10-1939. Министарству унутрашњих послова — Београд; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1933, док. бр. 2. 296/1933. Извјештај Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 16/10-1933. Занатској комори у Сарајеву; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1935, док. бр. 542/1935. Статистички извјештај Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 20/3-1935. Занатској комори у Сарајеву.

37) ИАС, фонд ГПС, к. 66, година 1934, док. бр. 12. 391/1934. Извјештај Градског начелства Сарајево од 6/4-1934. КБУ Дринске бановине.

породице за 254,07 до 774,07 динара, код 228 већа за 265,93 динара и код 51 већа за 1.695,93 динара. Нимало није претјерана оцјена Занатске коморе у Сарајеву, из почетка 1934, да се скоро једна трећина сарајевских занатлија налази у крајњој биједи³⁸⁾. То потврђује и извјештај Краљевске банске управе Дринске бановине од 15. јануара 1938. Министраству унутрашњих послова, у коме се констатује да се огромна већина занатлија налази у тешком економском положају, да их доста велики број није у стању да одговори својим обавезама према држави и да их 75% није у могућности да својој дјеци обезбиједи изучавање заната. Посљедица перманентне кризе занатске дјелатности била је истискивање одраслих радника малодобном радном снагом, о чему говори податак да је крајем 1937, на подручју Дринске бановине, у занатству било запослено 2.580 одраслих радника и 2.567 ученика. Исте године је број незакослених занатских радника на подручју Дринске бановине износио 1.411 или 34% од цјелокупног занатског радништва³⁹⁾. Крајем 1935, на подручју града Сарајева и сарајевског среза било је, по подацима Удружења занатлија, 1.889 занатских радњи са 724 радника и 1.138 ученика. Код 1.180 радњи није био запослен ниједан радник, код 430 по један, код 228 два до четири и код 51 преко четири, док су у 378 радњи радну снагу сачињавали, поред мајстора, искључиво ученици. Према подацима Окружног уреда за осигурање радника (ОБЗОР-а) Сарајево, у Сарајеву је средином 1935. било 3.578 занатских радника, намјештеника и чиновника. Двије године касније, Удружење занатлија наводи да је у граду било 1.005 запослених радника занатске струке и 964 ученика. Иако се ови подаци међусобно знатно разликују, евидентна је чињеница да је експлоатација малодобне радне снаге у занатству била веома расширена⁴⁰⁾.

Велики број ситних занатлија, којима финансијске прилике нису дозвољавале коришћење најамне радне снаге, били су присилjenи да се уз појачан интензитет рада и укључивањем у про-

-
- 38) ИАС, фонд ЗК, к. бб, година 1933, док. бр. 412/1933. Статистички подаци о занатским радњама и занатском помоћном особљу на подручју Занатске коморе у Сарајеву у времену од 1/1-1933. до 1/11/1934; Исто, фонд ЗК, к. бб, година 1933, док. бр. 2. 347/1933. Извјештај Занатске коморе у Сарајеву од 24/1-1934. Министарству социјалне политике и народног здравља — Београд; АБиХ, фонд ПСГРС, к. 17, док. бр. 963/1935. Извјештај Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 22/1-1936. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу, Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 129; Др Никола Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930—1934*, Београд 1968, стр. 270.
- 39) АБиХ, фонд КБУЛБ, Пов. бр. 230/1938. Извјештај КБУ Дринске бановине од 15/1-1938. Министарству унутрашњих послова — Београд.
- 40) ИАС, фонд ЗК, к. бб, година 1935, док. бр. 2. 993/1935. Статистика занатских радника на подручју Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 17/12-1935; Исто, фонд ЗК, к. бб, година 1936, док. бр. 3. 088/1936; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 153; Бранimir Хаберле, *Радништво Сарајева*, Загреб 1937, стр. 3.

изводни процес свих за рад способних чланова своје породице, боре за обезбеђење егзистенцијалног минимума. Међу занатлијама најмалобројнији су били они који су располагали са већим капиталом и који су настојали да се, унапређењем технологије производње и појачаном експлоатацијом најамних радника, трансформишу у индустрисаљце. Колико је тај процес био спор најбоље свједочи подatak да је у периоду 1919—1941. забиљежено свега неколико случајева прерастања занатских радионица у индустриска предузећа. Као што се види, економска снага највећег броја сарајевских занатлија била је таква да им није дозвољавала модернизацију производње за што је био потребан замашан капитал.

Прелазак од екстензивне занатске производње на модерну машинску продукцију још више је отежавао недостатак повољних кредита. Кредити које су занатлије добијале од Народне банке и Градске штедионице Општине града Сарајева били су врло ограничени, због чега су се морали задуживати код приватних новчаних завода, па и лихвара, под крајње неповољним условима, плаћајући камате и преко 25%. У 1925. свега 210 власника занатских радњи у Сарајеву добило је од Народне банке и Градске штедионице кредит у укупном износу од 1.050.000 динара, или 5.000 динара по једном занатлији.⁴¹⁾ Ни послије оснивања Занатске банке 1927. у том погледу није било битнијих промјена, јер се њеним кредитом, због ограничености капитала којим је Банка располагала и великог броја интересената, користио веома мали број занатлија. Тако је проблем занатског кредита остао нерјешива енigmа. Карактеристично је да су камате на кредите код Занатске банке биле веће за 2,5% од камата које су плаћали индустрисаљци на кредите код Народне банке, односно за 1% од камата на кредите пољопривредника код Аграрне банке⁴²⁾. Према анкети коју је 1934. спровело Удружење занатлија за град Сарајево и срез сарајевски, од 970 анкетираних занатских мајстора само њих 558 дуговало је новчаним заводима и приватним лијима 14.229.100 динара, док су њихова потраживања од новчаних завода износила 211.500 динара, а од приватних лица 11.404.400 динара. То значи да су дуговања била већа од потраживања за 2.613.200 динара. Крајем 1936. укупна дуговања занатлија Занатској банци и једном дијелу приватних новчаних завода и кредитних задруга износила су 5.875.792 динара или просјечно 3.110 динара по занатлији⁴³⁾. Задуженост занатлија морала је бити већа, јер подацима које даје Занатска комора нису обухвачени занатлијски дугови код веће половине новчаних завода и кредитних задруга, као ни код приват-

41) ИАС, фонд ТК-101, к. 7, година 19826, ф. 2. Записник 37. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 22/4-1926, стр. 34.

42) Мирко Ђорђевић, Економска структура Југославије 1918—1941, Загреб 1950, стр. 111.

43) ИАС, фонд ЗК, к. 66, година 1934, док. бр. 668/1934. Извештај Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 12/4-1934. Занатској комори у Сарајеву; Извештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 156.

них лица. Проглашењем мораторија за земљорадничке дугове 19. априла 1932. и заштитом новчаних завода и кредитних задруга занатлије су доведене у изванредно тешку ситуацију, с обзиром да своја не мала потраживања од земљорадника и новчаних установа нису могли наплатити и да су своја дуговања морали уредно измирити. Сви њихови напори да се изборе за опозив заштитних мјера за земљораднике и новчане заводе, којима се »стварно [...] окористио велики капитал, док су ситни и средњи улагачи, који су свој крваво уштеђени новац повјерили на чување банкама, препуштени на њихову милост и немилост«⁴⁴⁾, остала су без успјеха. Нису имали успјеха ни захтјеви занатлија да се изузму испод заштите робни кредити земљорадника и да се прогласи мораториј и за занатске дугове⁴⁵⁾.

У склопу општег приказа владајућих прилика у занатству и положају занатлија потребно је да утврдимо каква су дејства имала на занатску производњу државна и самоуправна фискална оптерећења. За читаво вријеме између 1919—1941. нису престајале жалбе занатлија на високе дажбине, тражећи њихово смањење на »разумну и сношљиву мјеру« како би се подигла конкурентска способност занатске производње. Испитивањима Занатске коморе у Сарајеву утврђено је да су 1936. оптерећења занатлија сарајевског региона порезима, прирезима и чланским приносима Удружењу занатлија износила укупно 2.252.996 динара, или просјечно 1.193 динара по занатлији, која су 1937. смањена за преко 400.000 динара⁴⁶⁾. У условима привредног просперитета то никако не би могао бити неки нарочито тежак терет ни за једну привредну дјелатност. Међутим, за економски руиниран занатски сталеж, »који и у нормалним приликама мучно живи« и није у стању да одговори »својим обавезама нити према држави, нити према удружењу, већ се бори за најнужније потребе издржавања«, јавне дажбине су и у овако симболичној висини представљале озбиљан терет⁴⁷⁾.

44) Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и оstanju занатства њезиног подручја у годинама 1933, 1934. и 1935, Сарајево 1937, стр. 24.

45) Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934, Сарајево 1935, стр. 28; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 13.

46) ИАС, фонд ГПС, к. 51, док бр. 30. 339/1921. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за БиХ од 14/2-1921. Земаљској влади за БиХ; Исто, фонд ГПС, к. 140, Пов. бр. 684/1924. Представка Савеза занатлијских удружења за БиХ од 5/6-1928. Градском поглаварству Сарајево; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 168.

47) ИАС, фонд ГПС, к. 51, док. бр. 30. 339/1921. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за БиХ од 14/2-1921. Земаљској влади за БиХ; Исто, фонд ГПС, к. бб, док. бр. 19. 348/1930. Представка Занатлијских удружења за БиХ од 5/4-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ГПС, к. бб, док. бр. 81. 476/1939. Представка Занатске коморе у Сарајеву од 25/10-1939. Министарству унутрашњих послова — Београд; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1933, 1934. и 1935, стр. 25—29; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 153.

Читав међуратни период протекао је у огорченој борби занатлија против разних видова конкуренције и за добијање концесија од власти. Прије него би стигли да угасе пожар конкуренције на једном мјесту, већ су се јављали нови пожари на другим мјестима, који им ни за тренутак нису дозвољавали да предахну. Времена еснафског мира и спокојства, која су отишла у неповрат, замијенила је свакодневна брига и борба за опстанак. У промијењеним друштвено-економским условима, занатство је тешком муком успјело да издржи индустријску конкуренцију прије свега захваљујући недовољној развијености индустрије и државној интервенцији у корист занатског сталежа.

Трговачка дјелатност

Од свих привредних дјелатности, трговина је имала најповољније услове за развитак. Привредном угледу Сарајева значајно је допринијело, поред осталих чинилаца, и то што су се у њему налазила сједишта централа тако моћних акционарских друштава као што су »Југочелик«, »Југославенска целулоза«, Шумско-индустријско предузеће »Шипад«, Дионичко друштво за жељезну индустрију у Варешу, Централна дирекција државних рударских предузећа и »Босанско-рударско« д. д., која су својом организацијом обухватала 27 рударских и индустријских предузећа и располагала с близу једну милијарду динара акцијског капитала⁴⁸⁾. Велика послијератна потражња робе свих врста утицала је на оживљавање трговачке дјелатности, у коју је капитал улаган у далеко већој мјери него у области индустрије и занатства. Резултат таквог стања био је силни пораст броја трговачких радњи којих је 1927—1939. године основано 2.638, према 2.206 колико их је ликвидирано у истом периоду. Број радњи које су ликвидиране био је свакако већи, пошто трговци нису увијек властима пријављивали престанак рада. Само 1925. у Сарајеву је било 2.564 трговачких и преко 2.400 угоститељских предузећа и радњи. Када је минуло вријеме краткотрајне поратне инфлаторне конјуктуре и трговина ушла у период вишегодишње стагнације и кризе видно су опали обим и вриједност робне размјене и нагло се смањио број трговачких радњи, достигавши доњу границу од 1.800. С обзиром да је сељаштво претежно подмиривало своје егзистенцијалне потребе властитим производима, то је пословни успјех детаљистичке трговине највећим дијелом зависио од куповне моћи градског тржишта. С друге стране, хронично нестабилне економске прилике од 1923. наовамо имале су за посљедицу опадање куповне моћи потрошача, редукцију индустријске, занатске и аграрне производње и с тим у вези смањење промета потрошних добара и успорен процес акумулације трговачког капитала⁴⁹⁾.

48) Др Кемал Хреља, Преглед друштвено-економских прилика у Сарајеву између два рата, Сарајево у револуцији, том I. Револуционарни раднички покрет 1937—1941, Сарајево 1976, стр. 82—84.

49) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1927, 1928, 1929, 1930,

Међу најразвијеније трговачке гране спадала је трговина прехрамбеним, мануфактурним, колонијалним, галантеријским и алкохолним артиклима, те дрветом, стоком, кожом, вуном и воћем. Између 1930—1937, према подацима Трговинско-индустријске коморе у Сарајеву, сарајевски трговци одржавали су пословне везе са 51 градом и мањим мјестом у Босни и Херцеговини, 11 у Црној Гори, 22 у Хрватској, 3 у Македонији, 5 у Словенији и 50 у Србији, Војводини и Косову.⁵⁰⁾ Како је градско становништво било у сталном порасту, потражња прехрамбених и других производа била је једнако велика. То су трговци користили за стално подизање цијена, против чега се власт безуспешно борила, за све вријеме између два свјетска рата, максимирањем цијена најважнијим животним намирницама. Просјечна годишња потрошња меса у граду износила је око 6.000.000 кг живе ваге, хљеба преко 7.000.000 кг, поврћа око 5.500.000 кг, воћа 2.000.000 кг, шећера 1.722.00 кг, кафе 295.000 кг и кафиних сурогата 58.584 кг. Потребе у месу, млекним производима и воћу подмиривала је највећим дијелом шире градска околина. Штавише, градско тржиште није било кадро да апсорбује све вишкове неких од тих производа. Тако је, на пример, у времену између 1925—1939. на сарајевском сајмишту понуда стоке била константно већа од потражње. Жито се морало увозити претежно из Војводине и једним дијелом из Посавине и Поморавља, јер екстензивна земљорадња Босне и Херцеговине није била у стању да за тржиште производи значајније количине овог важног артикла. Било је примјера да су поједини трговци, због високих превозних тарифа и јавних дажбина, увозили жито чак са америчког континента посредством Италије. Мануфактурна роба увозјена је из Италије, Чехословачке, Аустрије, Њемачке, Енглеске, Француске и Швајцарске, стакло и производи од коже из Чехословачке и колонијална роба из прекоморских земаља, претежно посредством Италије. Сарајево је било релативно велики потрошач алкохолних продуката, чији је легални увоз износио око 140.555 хектолитара годишње^{51).}

1931. и 1932, Сарајево 1928 (стр. 24), 1929 (стр. 15), 1930 (стр. 18), 1931 (стр. 16), 1932 (стр. 16) и 1933 (стр. 16); Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938. и 1939, Сарајево 1934 (стр. 19), 1935 (стр. 21), 1936 (стр. 16), 1937 (стр. 21), 1938 (стр. 15), 1939 (стр. 16) и 1940 (стр. 16).

50) ИАС, фонд ТК-101, књ. бр. 99. Финанситска књига за 1930—1937. годину.

51) ИАС, фонд ГПС, к. 40, През. бр. 369/1921. Извјештај Општинског суда за сужбијање скупоће од 26/10-1921. Општини града Сарајева; Исто, фонд ГПС, к. 94, док. бр. 25. 014/1925. Извјештај повјереника великог жупана за град Сарајево од 14/8-1925. великим жупану сарајевске области; Исто, фонд ГПС, к. бб, док. бр. 32. 321/1934. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 31/7-1934. Слободану Видаковићу, отправнику послова Савеза градова Југославије у Београду; Исто, фонд ГПС, к. 9, док. бр. 36. 124/1937. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 11/8-1937. КБУ Дринске бановине; Исто, фонд ГПС, к. бб, док. бр. 68. 365/1940. Представка Удружења трговаца за град Сарајево и срез сарајевски од 20/9-1940. Градском поглаварству

Извозна трговина знатно је заостајала за увозном. То потврђују подаци о приходима Сарајевске царинарнице, јер док су приходи Царинарнице од увоја редовно износили неколико милиона динара годишње, дотле су приходи од извоза једва достизали неколике десетине хиљада динара. Сарајевски привредници имали су разгранате трговачке везе, директно или преко посредника, с већим бројем земаља европског, америчког, азијског и афричког континента, увозећи из њих средства за рад, сировине за потребе индустрије и занатства, галантерију, конфекцијску и мануфактурну робу, обућу, лијекове, санитетски материјал, папир, јужно воће и колонијалне производе. Главни трговачки партнери од европских држава били су Њемачка, Чехословачка, Италија, Енглеска, Француска, Аустрија, Грчка, Мађарска, Швајцарска Шпанија, Белгија, Шведска, Холандија и Пољска.⁵²⁾ На обим и вриједност извоза неповољно су утицали ћудљиви закони свјетског економског тржишта, под чији су удар наизмјенично долазили сви извозни производи, тако да се у овом времену не може говорити о било какво стабилности у овој грани трговине. Колико је извозна трговина била нестабилна најбоље илуструје податак да је извоз непрeraђене коже у 1924. опао за близу 50% у односу на претходну годину. Сличним осцилацијама били су изложени и остали извозни артикли. Од домаћих производа највише су извозјени дрво, непрeraђена кожа, стока, вуна, љековито биље и ораси, док је извоз индустријске робе био незнатаан. Оваква структура извозне трговине била је условљена структуром сарајевске привреде. Само у ријетким годинама повољне привредне конјуктуре, извозна трговина је доносила релативно високе приходе. Тако је 1923. из Сарајева извезено у иностранство и разне крајеве Југославије преко један милион комада непрeraђене коже од стоке и дивљачи и 40 вагона вуне у вриједности од 80 милиона динара. Три године касније вриједност извезене коже од ситне стоке и дивљачи износила је око 45 милиона динара. У 1924. извезено је у иностранство 790.000 кг љековитог биља у вриједности од два милиона динара. Дрво се највише извозило у Грчку, Енглеску, Мађарску, Француску и неке државе афричког и америчког континента. Сарајево је било познати центар трговином крзном, које је највише извозено у Енглеску, Њемачку и државе америчког континента. Почетком двадесетих година најпознатији извозник шљива била је Агарарна и комерцијална банка — Робно одјељење Сарајево, љековитог биља Хофман и Комп., дрвене грађе, поред великих пилана, Густав Шпицер и Емил Палзини, ситне стоке Теофил Милошевић и Ристо Јефтић, говеда Јаков Кампус, јаја Хамесрија и Маглајлија и Алија Јусуфбашић и кожа од стоке и дивљачи Шандор Терек, Перо Радић и друг и »Куна« д. д. Извозна трговина се, иначе, добрим дијелом налазила у рукама новчаних завода⁵³⁾.

Сарајево; Исто, фонд ТК-101, к. 24, година 1934, ф. 12. Статистички подаци о трговачким радњама на подручју Дринске бановине; Исто, В-94. Преглед увоза животних намирница за град Сарајево 1926—1938.

52) ИАС, фонд ТК-101, к. 515, година 1930. Привредни адресар.

53) ИАС, фонд ТК-101, к. 3, година 1922/23, ф. 12. Продуктивна моћ Босне и Херцеговине; Трговачка и обртничка комора за Босну и

Једна од посљедица несрћених привредних прилика било је кријумчарење разним врстама производа, поглавито прехранбеног карактера, алкохолним пићима и дуваном, које је било узело великог маха и против чега није било ефикасног лијека. Сви напори легалних трговаца да се, преко трговачког удружења и Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, изборе код власти за предузимање енергичнијих мјера у борби против кријумчарења остали су без успјеха. Ништа нису помогла ни њихова увјеравања да нелегална трговина наноси не малу штету фискалним интересима, јер је држава била свјесна чињенице да би за успешну борбу против кријумчарења морала ангажовати далеко већа финансијска средства него што би у случају успјеха те акције могла имати користи. Из тих разлога, осим доношења законских прописа о забрани нелегалне трговине, држава није била спремна да за ту сврху поднесе веће жртве. Нису имале успјеха ни честе наредбе Градског поглаварства Сарајево и Краљевске банске управе Дринске бановине о забрани нелегалне трговине којима су предвиђане високе новчане казне за лица која се ухватају у кријумчарењу, као што су плаћање новчане казне у висини петоструког износа јавних дажбина на заплијењену робу, која се у случају поновљеног прекршаја повећавала за још 50%. Још 1936. Градско поглаварство констатује да се »кријумчарење разне робе [...] на подручју града Сарајева врши у великом обиму«.⁵⁴⁾ Корумпирана и безвръзка администрација и извршни органи показивали су слабо интересовање да досљедном примјеном законских прописа заштите легалне трговце од опасне конкуренције кријумчара у чију су мрежу били увучени добрим дијелом ситни трговци, купујући од њих робу по низким цијенама него код велетрговаца и изbjегавајући плаћање јавних дажбина на ту робу.

Озбиљан такмац приватној трговини биле су набављачко-потрошачке задруге, које су осниване са циљем да сиромашне слојеве градског становништва снабдијевају по низким цијенама животним намирницама. Њихову дјелатност стимулисала је држава дајући им превозне и пореске олакшице, против чега су масовно устали приватни трговци тражећи забрану рада ових задруга. Градским трговцима сметала је и конкуренција сељака, који су износили своје, а неријетко и од другога купљене производе на пијацу, због чега су

Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925, стр. 61; Исто, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1928, стр. 124; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 45; Миливоје М. Савић, Исто, IV део, Сарајево, 1924, стр. 140, 153, 157, 171 и 177; Исто, V део, Сарајево 1925, стр. 44, 59, 117 и 180; Исто, VII део, Сарајево 1929, стр. 193—200.

54) ИАС, Фонд ГПС, к. 66, Пов. бр. 707/1923. Обавјештење повјереника Покрајинске управе за БиХ од 27/4-1923. Полицијској дирекцији за БиХ у Сарајеву; Исто, Фонд ГПС, 1, Пов. бр. 853/1936. Представка Градског поглаварства Сарајево од 6/10-1936. команданту Дринског жандармеријског пуков у Сарајеву; Исто, Фонд ГПС, к. 8, док. бр. 28. 757/1938. Наредба Градског поглаварства Сарајево од 19/5-1938. о забрани кријумчарења.

тражили од власти да им забрани трговину на мало, ,осим пазарним даном. Трговци су сматрали да »није ни право ни поштено, да тежак који је сада од државе добио бесплатну земљу, постаје и трговац и на тај начин одузима потоњем могућност прехране«. Такође, ни у овом периоду није престала борба између домаћих и страних трговаца, с том разликом што је сада домаћа трговина била у много повољнијем положају него за вријеме аустроугарске управе, с обзиром да је уживала заштиту власти. Како су страни трговци, који су послије ослобођења остали у граду само у мањем броју, обично располагали солиднијим капиталом то су, нема сумње, представљали озбиљну сметњу економском замаху домаћих трговаца, који без подршке власти нису били кадри да се успјешно носе са страном конкуренцијом. Велику конкуренцију домаћим трговцима чинили су и повлашћени бугарски емигранти, против којих су се често чуле жалбе. У једној жалби из 1927. сарајевски трговци зелени са огорчењем констатују да их је упропастила конкуренција Бугара и уколико их власти у посљедњем часу не узму у заштиту да су присиљени напустити радње, »а Градско поглаварство нека онда изволи од Градске тржнице начинити бугарску колонију«^{55).}

У силној тежњи за брзим и несметаним богаћењем трговци су просто засипали власти захтјевима да се смање јавне дажбине, пројектарију страни трговци, забрани трговина сељацима, спријечи кријумчарење, раздијеле порески терети подједнако на све друштвене сталеже и забрани рад набављачко-потрошачких задруга, које се »сваког дана множе и развијају на штету слободне трговине и државног фискуса«. Такође су тражили да се не дозволи оснивање трговачких радњија лицима која нису завичајна у Сарајеву, забрани оснивање индустријских и занатских продавница, обезбиједе повољни кредити, изграде савремене комуникације, осигура довољан број вагона за превоз робе и изграде јавни магацини за смјештај робе. Поред тога, захтијевали су да се изузму испод Уредбе о заштити земљорадника робни кредити до 2.000 динара с »обзиром на тешко стање ситних и средњих трговаца вјеровника земљорадника« и усклади царинска политика са интересима приватне трговине. С друге стране, ови захтјеви јасно говоре о озбиљним тешкоћама у којима се налазила тадашња трговина, чије рјешење није зависило толико од добре воље државне власти колико од чисто економских чинилаца. Захтјевима трговаца власти су само дјелимично излазиле у сусрет и то у питањима која нису дубље задирала у интересе фиска. Највише попустљивости показале су у питањима дужине радног времена и социјалног осигурања радника.

55) ИАС, фонд ТК-101, к. 2, година 1921, ф. 1. Записник XXIX пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 12/12-1921, стр. 61 и 62; Исто, фонд ГПС, к. 75, док. бр. 201/1923. Представка Трговачког удружења за град Сарајево од 11/4-1923. Повјереника Покрајинске управе БиХ за град Сарајево; Исто, фонд ГПС, к. 143, док. бр. 244/1928. Представка трговаца воћем и поврћем у Сарајеву од 30/12-1927. Градском поглаварству Сарајево; Исто, фонд ГПС, к. 8, док. бр. 27. 597/1938. Резолуција Удружења трговаца за град Сарајево и срез сарајевски од 10/4-1938.

Запажа се да је сарајевска трговина била јако уситњена, што је одлика сваке неразвијене привреде због слабе концентрације капитала. Ипак, природна тежња капитала за концентрацијом није мимоишла ни ову област. Већ 1924. у Сарајеву је радио 35 велетрговина, чији се број за сљедеће двије године повећао чак на 46. Од 17 сарајевских акционарских трговачких друштава 1923. обавезних на јавно полагање рачуна, 12 их је располагало капиталом у висини од преко 38,5 милиона динара, 9 их је завршило пословну годину с бруто добитком од преко осам милиона динара и чистом добити од преко два милиона динара, док је само Индустриска и трговина кожа и ципела »Хуманик« у 1922. и 1923. имала пословни губитак од 396.277 динара. Највеће акционарско трговачко предузеће било је »Greinitz«, које је располагало са 15 милиона динара акцијског капитала⁵⁶⁾). Конкуренцији великих трговачких предузећа тешко су одолијевали ситни и средњи трговци, који су масовно падали под стечај. Њихова мјеста заузимали су нови банкротери. Најкарактеристичнији примјер у том погледу представљају угоститељске радње, којих је између 1925—1932. отворено 950, од чега је успјело да се одржи свега 360, док су све остале пропале »упропастивши уложени капитал и не удовољавајући обавезама према држави и кредиторима«. Економска снага трговаца, гледана у целини, била је доста скромна, што потврђује података да је трговина обезбеђивала запослење сразмјерно малом броју радника у односу на укупан број трговачких радњи. Иако међусобно често противурјечни, извори који о томе говоре не остављају мјеста сумњи у тачност горње констатације. Пре-ма извјештају ОУЗОР-а, у трговачкој дјелатности и угоститељству града Сарајева је 1935. било запослено 1.878 радника, 265 ученика и 204 чиновника. Евидентна је чињеница да је највећи број трговаца обављао сâm и уз испомоћ чланова своје породице све послове од куповине до продаје робе. Но, без обзира на све тешкоће с којима се трговина сучељавала у међуратном периоду, она је у односу на период до 1914. значајно проширила обим и вриједност свога пословања⁵⁷⁾.

Међу привредницима Сарајева, трговачки сталеж је био бројчано најјачи. При томе су његов далеко највећи дио чинили ситни и средњи власници трговачких радњи, чији је пословни успјех зависио од куповне моћи градских потрошача и ближе околине града. Такав случај није био с велетрговцима који су, иако релативно малобројни, давали главни тон сарајевској трговини, држали у својим рукама скоро цјелокупну увозну и извозну босанскохерцеговачку трговину и били међу главним снабдјевачима радништва већих ин-

56) »Народно јединство«, Сарајево, година VII/1924, бр. 11, 22, 25, 26, 29, 35, 39, 42, 48, 50, 62, 76, 79, 106 и 108.

57) ИАС, фонд ГПС, к. 1, Пов. бр. 103/1939. Записник сједнице Општинског вијећа града Сарајева одржане 8/3-1939; Савез гостионичара, хотелијера и кавајнара Дринске бановине у Сарајеву, Извјештај о раду XVI годишње скупштине и конгреса Савеза гостионичара, хотелијера и кавајнара Дринске бановине одржаних 28. августа 1932. године, Сарајево с. а., стр. 24; Бранимиран Хаберле, Исто, стр. 6 и 7.

дустријских предузећа у унутрашњости Босне и Херцеговине животним намирницама. Тако је, на примјер, око 50 сарајевских трговаца вршило снабдијевање животним намирницама неколико хиљада радника Шумско-индустријског предузећа Добрљин-Дрвар, остварујући, прије 1926, годишњи промет у вриједности од 10 милиона динара⁵⁸⁾.

Национална и конфесионална сложевитост сарајевског друштва условила је исто такву националну и вјерску хетерогеност трговачког сталежа, с тим што процентуална заступљеност трговаца појединачних националности и вјери исповијести није била сразмјерна бројчаној снази националних и вјерских заједница којима су припадали. Крајем 1935. у граду се од укупно 1.482 трговачке радње налазило у власништву Муслимана 43,18%, у власништву Јевреја 31,51%, у власништву Срба 16,59% и у власништву Хрвата и осталих католика 8,7%. Када се зна да је у Сарајеву 1931. од свега 78.173 становника на Муслимане отпадало 38,05%, на Хрвате 27,33%, на Србе 23,83% и на Јевреје 10,79%, произилази да је, под условом да тај однос није нарушен ни за наредне четири године, проценат трговаца муслиманске националности био већи за 5,13% у односу на процентуално учешће Муслимана у укупном броју становништва, као и трговаца јеврејске националности за читавих 20,72%, док је код Хрвата тај скор био негативан за 18,63% и код Срба за 7,24%. Вриједна је пажње чињеница да су у трговини брашном на велико, ћилими, колонијалним производима, галантеријском робом, текстилом, мјешовитом робом, помодним производима, стаклом и воћем главну улогу имали муслимански и јеврејски трговци, који су у другим гранама трговине били слабо заступљени⁵⁹⁾. Бројчана снага муслиманских трговаца није била адекватна њиховој економској улози, јер су се већином бавили трговином на мало, састављајући једва крај с крајем. Главну ријеч у трговини Сарајева имали су јеврејски, затим српски и донекле хрватски трговци. О томе свједочи извјештај Краљевске банске управе Дринске бановине од 20. новембра 1940. Министарству унутрашњих послова, у коме се каже да главнину сарајевске трговине држе у својим рукама Јевреји, који надмашују своје пословне такмаце Србе, Хрвате и Муслимане, како величином капитала, тако и пословним везама. Почетком 1941. у власништву Јевреја налазило се 521 трговачко и угоститељско предузеће и радња, од чега 18 велетрговина⁶⁰⁾. Релативно малобројној заступљености трговаца католичке вјери исповијести највјероватније је разлог послијератно насиљно деколонизирање странаца. Страни трговачки

58) АБиХ, фонд ВЖСО, Пов. бр. 1. 643/1926. Извјештај Полицијске дирекције за БиХ у Сарајеву од 7/7-1926. великим жупану сарајевске области; «Југославенски лист», Сарајево, бр. 1956 од 6/11-1935, стр. 5. У граду Сарајеву попео се број трговаца на близу 1.500.

59) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 9. 228/1940. Извјештај КБУ Дринске бановине од 20/11-1940. Министарству унутрашњих послова — Београд; Са непознатих страница. Трговински и угоститељски радници Босне и Херцеговине у борби за своја права, стр. 150.

60) ИАС, фонд ТК-101, к. 508. Списак јеврејских трговачких радњи у Сарајеву с почетка 1941. г.

елеменат, који се доселио у град у доба аустроугарске управе, скоро је сасвим исчезао одселивши се у своју домовину, или се стопивши с домаћом средином везивањем својих националних осећања за Хрвате или Србе. Тиме се објашњава чињеница да се у Сарајеву крајем 1935. од укупно 1.334 трговачке радње, свега 13 налазило у власништву страних држављана: Бугара, Руса, Албанаца, Грка и Пољака.⁶¹⁾

Новчане установе

Кроз исте фазе развоја као остале привредне дјелатности, прошло је и банкарство које је патило од организационе расцјепканости. Концентрација капитала спровођена је на националној, конфесионалној и класној основи. Српски капитал концентрисао се највећим дијелом у оквиру Српске централне привредне банке, муслимански Муслиманске централне банке, хрватски Уједињених централних банака и јеврејски Јеврејске централне банке. За вријеме седмогодишње пословне експанзије 1919—1925. вишеструко се увећала маса финансијског капитала, који је претежно улаган у трговачке, шпекултивне и кредитне подухвате уз високе камате од 16% до чак 35%. Крајем 1925. укупна средства 17 сарајевских новчаних завода износила су 606.909.000 динара, од чега је 203.005.000 динара отпадало на властити капитал, 47.498.000 динара на резерве и 356.406.000 динара на штедне улоге. Ликвидације Привредне банке, Сарајевске банке, Српске привредне задруге и Опће занатлијске кредитне задруге 1926. и навала улагача на повлачење штедних улога означили су крај периода богате жетве финансијског капитала и почетак дубоких поремећаја на новчаном тржишту. Прва мјера у одбани од кризе била је јача концентрација капитала. Само, ни послије тога број новчаних институција није се осјетније смањио. То потврђује подatak да је 1930. у Сарајеву било 26 новчаних завода и то: Земаљска банка за Босну и Херцеговину, Американско-српска банка д. д., Банка »Гајрет« д. д., Српска централна привредна банка д. д., Босанска индустриска и трговачка банка д. д., Трговачка и кредитна банка д. д., Српска задружна банка д. д., Заложна банка д. д., Босански кредитни завод с. о. ј. Добровољачка задруга на удјеле с. о. ј., »Геула« задруга за штедњу и вересију з. о. ј., Графичка штедовна задруга с. о. ј., Југославенска привредна задруга и штедионица с. о. ј., Кредитна задруга државних службеника с. о. ј., »Мелаха« кредитна задруга с. о. ј., »Напреткова задруга« за осигурање, штедњу и привреду с. о. ј., »Спас« задруга за ломбардни кредит и штедњу с. о. ј., Жељезничарска кредитна и потпорна задруга с. о. ј., Градска штедионица Општине града Сарајева и филијале Народне банке Краљевине Југославије, Поштанске штедионице, Државне хипотекарне банке. Прве хрватске штедионице, Југославенске удру-

61) АБИХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине.

жене банке, Јубљанске кредитне банке и Хрватске пољодјејске банке. Но, већ 1933. у Сарајеву се број самосталних банака свео на свега шест. Прикупљањем капитала бавиле су се и кредитне и штедне задруге и осигуравајућа друштва, чији је број био несталан као посљедица стално нестабилних привредних прилика. Од 1927. до 1933. смањио се број штедних и кредитних задруга са 11 на 9, док је почетком 1941. број централа и филијала осигуравајућих друштава у граду износио 15. Пословање новчаних завода иза 1925. кретало се стално силазном линијом и споро се опорављало од посљедица економске кризе, што најбоље показује доња упоредна табела^{62).}

Табеларни преглед пословања сарајевских новчаних завода (без филијала) у 1930. и 1937. години (у хиљадама динара)

	1930. г	1937. г.
Готовина	95,503	35,705
Мјенице	199,982	126,823
Дужници	48,722	295,230
Ефекти	52,371	34,365
Некретнине	17,851	29,676
Остале актива	65,651	5,234
Губитак	—	1,486
Капитал	175,506	80,582
Резервни фондови	55,723	35,218
Штедни улози	452,991	164,586
Повјериоци	336,884	184,908
Реесконт	23,039	37,359
Остале пасива	9,210	23,227
Добитак	13,411	3,061

Рапидно опадање извоза и увоза, редукција производње, умањење националног дохотка, опадање куповне моћи потрошача, престанак кредитирања и оскудица у платежним средствима, између 1930—1934, неповољно су се одразили на банкарски систем, чију су кризу поштрели кредитни и монетарни поремећаји, општа психоза пословног неповјерења, девалвација динара у иностранству и доношење мораторних закона и уредаба. За вријеме трајања привредне кризе смањен је рентабилитет новчаних установа, сужен је обим њиховог пословања, отежан је пласман капитала због нестабилних економских прилика и снижена је активна каматна стопа. Такође су опали приходи на вредносним папирима и некретнинама и извр-

62) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1930, Сарајево 1931. Табеларни преглед новчаних завода у Босни и Херцеговини; Марко Марковић, *Банкарство Босне и Херцеговине*. Босна и Херцеговина као привредно подручје, стр. 379—386, 392, 396, 397 и 399; Др Кемал Хрельја, н. ч., стр. 84—89.

шено је отписивање курсдиференција на сумњивим потраживањима и вредносним папирима. Добар број банака пословао је са губицима, а неке су ликвидиране, док су се многе морале послужити одредбама Закона о заштити земљорадника и Уредбе о заштити новчаних завода и њихових повјерилаца, да би испливале из кризе. Покушаји санирања прилика у банкарству јачом концентрацијом капитала, рестрингирањем кредита и ликвидирањем нерентабилних предузећа у којима су се банкарска средства превише ангажовала нису дошлијели жељене резултате. У периоду између 1930—1937. код новчаних установа лоцираних у Сарајеву смањена је висина готовине за 2,67 пута, мјеница за 1,58 пута, ефеката за 1,52 пута, капитала за преко два пута, резервних фондова за 1,58 пута, штедних улога за 2,7 пута и добити за два пута. На овом мјесту потребно је указати на податак да су новчани заводи 1930. завршили пословну годину с позитивним салдом, за разлику од 1937, када су пословали са губитком од близу 1,5 милиона динара. Као што се види, са оздрављењем привреде иза 1934. није успиједило потпуно оздрављење банкарског система како би се могло очекивати, из разлога што су оживљавање банкарске активности увељико отежавали исплате мораторних потраживања Привилегованој аграној банци, слаба могућност наплате немораторних потраживања у случајевима умањене ликвидности дужника и спор прилив капитала. Тих тешкоћа банкарство се неће ослободити све до 1941. године⁶³⁾. У периоду економских поремећаја, новчани заводи показују све изразитију тенденцију уздржавања од инвестирања капитала у трговачке и индустриске послове, стављајући тежиште на чисто банкарске операције. Таква политика неповољно се одразила на цјелокупни привредни живот.⁶⁴⁾

* *

Основна карактеристика сарајевске привреде међуратног периода била је уситњеност производње и пословања, низак степен развијености производних снага, неразвијеност техничке базе индустриске производње, усмјереност индустрије на производњу робе широке потрошње, уз занемаривање развоја индустрије средстава за производњу и неусклађеност привредног развоја са демографским и социјално-економским потребама Сарајева и његове шире околине. Недовољна развијеност техничке базе индустрије и занатства компензирана је подвргавањем најамне радне снаге прекомјерној експлоатацији која се огледа у ниској надници, дугом радном времену, слабим хигијенско-техничким заштитним мјерама, изbjегавању социјалног осигурања радника и неуредној исплати радничких зарада.

63) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925 (стр. 64—66), 1926. (стр. 18) и 1929 (стр. 29 и Табеларни преглед); Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1932 (стр. 55—59), 1933 (стр. 59 и 60 и Табеларни преглед) и 1937 (стр. 155 и 156).

64) Др Кемал Хреља, н. ч., стр. 85—89.

То потврђују како извори радничке провенијенције тако и извори буржоаске провенијенције, у којима децидирано стоји да је обарањем вриједности радне снаге на минимум подигнута конкурентска способност технички неразвијених индустријских предузећа и занатских радионица. За индустрију је карактеристично још и то да је за читаво међуратно вријеме пословала са смањеним капацитетима и да је била изложена великој флуктуацији радне снаге. Највећи број индустријских предузећа располагао је скромним капиталом, о чему свједочи подatak да је још 1938. шест акционарских творница, чији су власници били Јевреји, један Италијан и један Нијемац, располагало са свега 16.789.000 динара капитала⁶⁵⁾. Интеграциони процес, као један од основних предуслова за боље економско пословање и унапређење производње, био је непознат у сарајевској индустрији. Системом заштитних царина домаћој привреди био је обезбиђен скоро монополски положај на унутрашњем тржишту. Међутим, колико год да је домаћа привреда заштићена од конкуренције заштитним царинама, међусобна конкуренција приморавала је капиталисте у области индустрије и занатства на стално усавршавање технологије производње, чији је резултат био смањење производних трошкова, повећање продукције, скраћење дужине плаћеног дијела радног времена потребног за просту репродукцију радне снаге и повећање дужине неплаћеног дијела радног времена у коме су радници стварали за капиталисте вишак вриједности. Тако, у капиталистичком друштвеном систему револуционисање производног процеса није имало за циљ побољшање положаја радника, већ искључиво обарање вриједности радне снаге и повећање присвајање вишака рада од стране капиталиста.

Једна од карактеристика међуратног раздобља била је жестока борба између приватног и државног капитала и између крупних и ситних власника производно-животних средстава. Сва настојања приватних капиталиста да се изборе за укидање ерарних и самоуправних предузећа, односно, бенефиција које су уживали, како би се приватни сектор несметано развијао, остала су без успјеха. Карактеристичан је у том погледу захтјев власника приватних графичких предузећа да се укину сва ерарна графичка предузећа изузев Државне штампарије у Београду, Завода за израду новчаница, Државне маркарнице и Војногеографског завода, да се опозову расписи Министарства финансија из 1922. и 1927. којима се забрањује ерарним предузећима и институцијама да се користе услугама приватних графичких предузећа, да се за све графичке радове расписују јавне лицитације и да се забрани изучавање графичких заната у ерарним предузећима. То држава, наравно, није прихватила⁶⁶⁾.

-
- 65) ИАС, Фонд ТК-101, к. 5, година 1925, док. бр. 6. 446/1925. Извјештај Творнице шарафа и заковница L. Wolf i Comp. у Сарајеву од 13/1-1926. Трговачкој и обртничкој комори за БиХ; АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине.
- 66) АБиХ, фонд ПСГРС, к. 7, док. бр. 578/1928; Исто, фонд ПСГРС, к. 8, док. бр. 176/1929; Радници у државној индустрији. Државна графичка предузећа, Загреб 1931, стр. 10—16, 28, 33 и 34.

У циљу неутралисања међусобне конкуренције и остваривања монополског положаја на домаћем тржишту, сарајевски капиталисти су у појединим привредним дјелатностима, као у цигларској индустрији, графичкој дјелатности, дрвој индустрији и производњи пива, прибегавали оснивању картела и подјели интересних сфера, при чему су ситни и средњи привредници били присиљени да прихватају услове удруживања које су наметали финансијски јачи предузетници чију конкуренцију нису могли издржати у слободној пословној утакмици. Процес прерастања ситне производње у крупну, концентрације капитала и изградње картелског монополског систему »Унион«, Дионичкој пивари, Butazzoni i Venturini индустрија одвијао се веома споро. Тенденције централизације капитала највише су биле развијене у области банкарства, где се ситни и средњи капитал утапао у све већој мјери у крупни због немогућности самосталног егзистирања.

Ни у периоду 1919—1941. сарајевска привреда није успјела да се употпуности ослободи утицаја страног капитала који је успио да се директно или индиректно инфильтрира у најзначајније новчане заводе и привредне гране. Са сигурношћу се зна да је аустријски, њемачки, мађарски, италијански, белгијски, швајцарски, енглески и чешки капитал био ангажован у Земаљској банци за Босну и Херцеговину, Босанској банци, Југословенској кредитној банци и трговачком д. д., Љубљанској кредитној банци — Филијала Сарајево, Славенској банци Загреб — Филијала Сарајево, Српској задружној банци д. д., Трговачком и транспортном д. д., Грађевинском друштву »Унион«, Дионичкој пивари, Butazzoni i Venturini индустрија д. д., Штампарији »Босанска пошта« и Босанскохерцеговачком грађевинском друштву. Нажалост нисмо могли утврдити ни приближно тачну висину страног капитала у сарајевској привреди, јер доступни извори дају о томе врло оскудне податке. Једино се тачно зна да је у Земаљској банци за Босну и Херцеговину страни капитал 1938. био заступљен са 30%. У Творници кокоца и памучњака Otto Roubiček, чешки капитал је 1939. био заступљен са 40%. Исте године је у »Butazzoni i Venturini« индустрија д. д. италијански капитал био ангажован у висини од 10 милиона динара⁶⁷⁾. Овим свакако није завршена листа привредних организација у којима је био ангажован страни капитал. Ван сваке сумње је да је његова ангажованост била далеко шира него што се то може сагледати на основу пода-

67) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-938. КБУ Дринске бановине; Исто, фонд КБУДБ, Пов. бр. 1. 872/1939. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 17/4-1939. КБУ Дринске бановине; Исто, фонд ЗСТРС, к. 7, док. бр. 578/1928. и к. 8, док. бр. 176/1929; ИАС, фонд ТК-101, к. 3, година 1922/23, ф. 11. Извјештај Трговачке и обртничке коморе за БиХ од 23/4-1923. Поштанској штедионици у Сарајеву; Исто, фонд ТК-101, к. 3, година 1923. Извјештај новчаних завода у Сарајеву од 30/4-1923. Трговачкој и обртничкој комори за БиХ; Десет година привреде Краљевине Југославије, стр. 16, 17, 40 и 47; Сергије Димитријевић, Странчи капитал у привреди бивше Југославије, Београд 1958, стр. 21, 22, 24, 31, 62, 104 и 117.

така из расположивих извора, с обзиром да је његово дјеловање најчешће било заогрнуто плаштом домаће провенијенције. Имајући у виду чињеницу да је банкарско-финансијски капитал учествовао у великим размјерама у робним пословима, не треба сумњати да је страни капитал имао доста значајан удео у градској привреди. На посредан начин то потврђује извјештај Краљевске банске управе Дринске бановине од 9. априла 1934. Министарству унутрашњих послова, у коме се каже да је у индустрији на подручју Дринске бановине страни капитал у прилично великој мјери заступљен и да је то »у неку руку битни услов за постојање индустрије већег обима, јер домаћи привредници нити имају склоности за инвестирање капитала у индустрији нити је лако концентрисати веће количне домаћег капитала«.⁶⁸⁾

У склопу општег приказа развитка привреде, потребно је да се на овом мјесту кратко осврнемо на тенденције правредних кретања у периоду између два свјетска рата. Послије краткотрајне поратне инфлаторне конјуктуре иза 1922. наступио је период опадања привредне активности и наглашене привредне депресије, која је 1929. прерасла у оштру економску кризу. Криза је разорно дјеловала на цјелокупни привредни живот, чије су посљедице биле редукција производње и пословања у свим гранама рада, привремени или трајни престанак рада 20 већих и мањих индустријских предузећа и девет циглана, масовно банкротирање ситних занатлија и трговца, пропадање неколико новчаних завода и хаотични поремећаји на тржишту рада у понуди и потражњи радне снаге. Иза 1934. дошло је до постепеног оживљавања привредне активности.

Бржи развитак производних снага ометао је недостатак капитала, повољних кредита и квалификоване радне снаге. На привредни развитак неповољно се одразио низак образовни и технички ниво радника, слаба куповна моћ домаћег тржишта и привредна заосталост села и града. Свemu томе доприносио је утицај страног капитала коме није био у интересу бржи развитак домаће привреде. На све то су се надовезивале перманентно нестабилне економске и политичке прилике у земљи. Снажан отпор технолошком прогресу пружао је занатски сталеж у цјелини и остали ситни привредници који су, руковођени властитим интересима, настојали да конзервирају преживјеле односе у области продукције и размјене потрошних добара, у чему су имали доста успјеха захваљујући сусретљивости власти. Интервенишући ванекономским мјерама у корист ситних и средњих привредника, власти су, по цијену успоравања процеса напредовања градске привреде, значајно допринијеле отклањању опасности од избијања социјалних потреса са тежим посљедицама по капиталистичко друштво. У томе треба тражити један од узрока привредног заостајања Сарајева иза осталих већих југословенских градова. О томе речито свједочи подatak да је 1935/1936. буџет града Сарајева, које је тада имало 83.000 становника, износио свега 33

68) АБиХ, фонд КБУДВ, Пов. бр. 1. 300/1934. Извјештај КБУ Дринске бановине од 9/4-1934. Министарству унутрашњих послова — Београд

милиона динара. Исте године је буџет Београда, са 238.775 становника, био близу 310,5 милиона динара, Загреба, са 185.581 становником, нешто мање од 207,5 милиона динара и Љубљане, са 59.765 становника, преко 73,5 милиона динара.⁶⁹⁾ Какав је био економски потенцијал данашњег главног града Босне и Херцеговине може се судити и на основу података да је у њему 1936. било свега 5.000 привредника и других лица који су годишње плаћали више од 500 динара државног пореза, док их је исти толики број плаћао годишњи порез мањи од 500 динара, јер их је Општинско вијеће ослободило плаћања општинског приреза. Економски моменат је, такође, био основни разлог да је оптерећеност сарајевских грађана општинским дажбинама била мања за три до четири пута него загребачких, љубљанских, београдских и мариборских⁷⁰⁾. Константно нестабилне привредне прилике, недовољна развијеност техничке базе индустрије и затнатства и ниска стопа акумулативности привреде у цјелини, негативно су се одразили на укупне друштвене и политичке токове и на економски и социјални положај радничке класе Сарајева.

Z U S A M M E N F A S U N G.

DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG SARAJEVOS VON 1919—1941.

Mit der Schaffung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen am 1. Dezember 1918 änderten sich merkbar die socialökonomischen und politischen Verhältnisse zu anderen Städtenprivilegierte Stellung einbüßte. Grundlegende Merkmale der Wirtschaft von Sarajevo in der erwähnten Periode waren eine große Zerplitterung (Kleinproduktion und — handel) in Produktion und Geschäftsführung, eine niedrige Entwicklungsstufe der Produktionskräfte und Mangel an Übereinstimmung bei der wirtschaftlichen Entwicklung mit den demographischen und sozialökonomischen Bedürfnissen Sarajevos und seiner weiteren Umgebung. So kämpfte die Wirtschaft Sarajevos während der ganzen Zeit zwischen den beiden Weltkriegen mit großen Schwierigkeiten, von der Besorgung von Arbeitsmitteln und Rohstoffen angefangen bis hin zum Placement der Fertigware. Ihre Extensivität komensierte sie, indem sie Lohnarbeiter, von denen es 1931 etwas mehr als 19000 gab, übermäßiger Exploitation unterwarf.

Die Industrie behielt verarbeitenden Charakter und nutzte während der gesamten Zeit zwischen 1919 und 1941 nur merkbar geminderte Kapazitäten. Die Industriefirmen, von denen es — außer Ziegeleien — 94 gab, waren in Staats-, Gemeinde- oder Privatbesitz Zwischen ihnen wurde ein heftiger Kampf um die Vormachtstellung auf dem

69) ИАС, фонд ГПС, к. бб, док. бр. 61. 807/1935. Представка Градске општине Сарајево од 11/1-1936. КБУ Дринске бановине.

70) ИАС, фонд ГПС, к. 24, бр. 66. 643/1936. Експозе Мухамеда Софтића о буџету Општине града Сарајева за 1936/37. годину.

heimischen Markt geführt. In der weiteren Umgebung der Stadt, dem ehemaligen Kreis Sarajevo, gab es 1929 25 kleinere Fabriken, 5 Bergwerke, 16 Elektrizitätswerke und 97 Sägewerke. Die Exploitation der reichen Wälder und Bergwerke war von großer Bedeutung für die wirtschaftlich ruinierte Bauernschaft, die sich durch Beschäftigung im Bergbau und bei der Nutzung der Wälder zu einem großen Teil zusätzliche oder Hauptexistenzquellen sicherte.

Daß das Handwerk im Zeitraum 1919—1941 rückständig war, ist offensichtlich. Technischen und ökonomischen Fortschritt gab es in erster Linie bei modernem Handwerk. Dementsprechend gingen 22 alte Handwerksberufe zugrunde oder befanden sich auf dem Wege des Niederganges. Jedes Jahr gingen, bei gleichzeitiger Verbreitung von Schwarzarbeit, —zig Handwerksbetriebe ein. In nur sechs Jahren, von 1927—1932, stellten 944 Handwerksbetriebe in Sarajevo für immer ihren Betrieb ein. Trotzdem blieb die Zahl der Handwerkstätten gleich groß, bewegte sich zwischen 1500 und 2932. Die Verbreitung der Basis der handwerklichen Tätigkeit stand in keinem Verhältnis zu ihrer wirtschaftlichen Bedeutung. Das wird durch die Tatsache bestätigt, daß der Großteil der Besitzer von Handwerksbetrieben im Produktionsprozeß keine Lohnarbeiter beschäftigte, daß der Lebensstandard der Handwerkermeister im Durchschnitt niedriger als der der Arbeiter im grafischen Gewerbe war und daß nur ein kleiner Teil der Handwerker über größeres Kapital verfügte und Aussicht hatte, mit der Zeit Industrieller zu werden. Die Hauptgründe für die Dauerkrise des Handwerks waren: Konkurrenz durch billigere Industriewaren, Mangel an Betriebskapital für die Modernisierung der handwerklichen Produktion, Kaufkraftverfall und Stagnation im Baugewerbe.

Die große Nachfrage nach Waren aller Art nach dem Krieg wirkte günstig auf die Wiederbelebung des Handels. Resultat davon war eine kräftige Steigerung der Zahl der Handelsfirmen und Läden auf sogar 2564 in manchen Jahren. Ebenso gab es aber auch, als Folge ungünstiger Wirtschaftsbedingungen, massenhaft wirtschaftliche Zusammenbrüche bei den Kaufleuten. Von 1927—1939 wurden in der Stadt 2206 solcher Fälle registriert. Die Großhändler Sarajevos, deren es im Jahre 1926 46 gab, beherrschten fast den gesamten bosnisch-herzegowinischen Innen und Außenhandel und waren die Haupt-Lebensmittellieferanten der Arbeiterschaft der größeren Betriebe in Bosnien und der Herzegowina. Im Zeitabschnitt 1930—37 unterhielten sie zu 142 Städten und Ortshäfen im Inland und mit einer größeren Anzahl von Ländern Europas, Amerikas, Asiens und Afrikas lebharte Geschäftsverbindungen. Ihrer wirtschaftlichen Macht nach standen dabei die jüdischen Kaufleute an erster Stelle, ihnen folgten die Kaufleute serbischer Nationalität, dann die Kroaten und schließlich die Mohammedaner.

Durch die gleichen Entwicklungsphasen, wie die übrige Wirtschaft, ging auch das Bankwesen, in dem Kapitalkonzentration auf nationaler, konfessioneller und Klassen-Basis durchgeführt war. Auch Kredit— und Spargenossenschaften und Versicherungsgesellschaften, von denen es 26 in der Stadt gab, brachten Kapital zusammen.

Die große Weltwirtschaftskrise von 1929—34 wirkte vernichtend auf das gesamte Wirtschaftsleben Sarajevos. Die Folgen waren: Reduktion der Produktion und Geschäftstätigkeit in allen Arbeitsbranchen, 20 Industriebetriebe, 9 Ziegelbrennerei und Geldinstitute stellten vorübergehend oder auf Dauer die Arbeit ein, Massenbankrott kleiner Händler und Handwerker und Ausbreitung von Arbeitslosigkeit. Erst nach 1934 kam es zu einer stufenweisen Konsolidierung der Wirtschaft.

ПРИЛОЗИ

Др Мухамед Хацијахић

О МАЊИНСКИМ ЕТНИЧКИМ СКУПИНАМА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У XVIII И XIX СТОЉЕЋУ, ДО ОКУПАЦИЈЕ 1878.

Готово цјелокупно становништво у Босни и Херцеговини у турско доба било је јужнославенског етничког поријекла. То вриједи и за период од почетка XVIII стољећа до аустро-угарске окупације. Само незнатац проценат је припадао другим етничким скупинама, а то су: а) Јевреји; б) Албанци; ц) Цигани и Каравласи; д) Цинџари; е) Турци; ф) Черкези и г) још неке друге етничке скупине.

Домаће муслиманско, православно и католичко становништво у ово доба асимилирало је и многе појединачно досељене Албанце, Турке, припаднике других исламских народа, Цигане, Цинџаре, Нижемце и др. Међутим, када је ријеч о асимиляционим процесима, треба напоменути да они нису никада били насиљни, већ увијек спонтани. Мора се рећи да је асимиляционна снага домаћег елемента била изразито јака. Штавише и оне етничке скупине које су успјеле сачувати своју индивидуалност у пуној су се мјери, барем у културном погледу, адаптирале босанској средини.

На примјер, јеврејско становништво, иако се етнички није мијешало са осталим становништвом, прихватило је од домаћег становништва језик (у узјамним односима босански Јевреји су међутим

говорили шпањолски, и то кастилијанским идиомом, зачињеним турцизмима, па и славизмима), ношњу (брзо су напустили троугласти шешир, дуги капут, кратке хлаче и чарапе до колена, замијенивши то ношњом тада уобичајеној у Босни), многе особине у начину живота итд.

Бијели Цигани (поријеклом Роми) примили су не само ислам, већ и седентарни начин живота и друге навике Муслимана, а временом су у потпуности напустили и цигански језик.

Цинцири су показивали још веће адаптационе склоности. Познато је да су се готово без изненаде брзо идентифицирали са домаћим православним становништвом и у доба српског националног буђења дали су запажен допринос националном покрету. Један од вођа сарајевских Срба, Петракија, поријеклом Цинцир из Корче у Албанији, важио је као највећи поборник сарадње с муслиманским становништвом у отпору против аустро-угарске окупације.

Приликом расправљања о етничким скупинама које нису јужнославенског поријекла, ваља уочити да се неке скупине у појединачним случајевима јављају и под неадекватним етничким именима. Тако се, понекад, у градовима тешко могу разликовати Цинцири и Грци, Албанци и Цинцири, Албанци и Горани, па и Цинцири и Караџаси.

О појединим неславенским етничким скупинама, у раздобљу од почетка XVIII вијека до 1878, могу се дати ови подаци:

a) Јевреји

У почетку XVIII вијека десио се у животу босанских Јевреја један важан догађај. Ријеч је о оснивању њихове стамбене насеобине, погрешно назване »ghetto«, у Сијавуш-пашиној дайри, хану у Сарајеву, познатом као Велика авлија, Јехудхана, Бејтул-Јехуд или Чифутхана, односно, код Јевреја код називом Кортиж.

Одмах се мора напоменути да се до сада опћенито узимало да је Сијавуш-пашина дамира као јеврејска насеобина настала још осамдесетих година XVI столећа. Оснивач би јој био румелијски беглербег Сијавуш-паша (умро 1601—1602) који је према тој ранијој верзији — у једној прилици походио Сарајево и дао да се за Јевреје направи хан у коме је смјестио дио сарајевских Јевреја, док су остали становали у другим махалама. Штавише, цитирала се и једна, за ту врсту докумената неуobičajena забиљешка из много познијег сарајевског сицила, бр. IV од 1728/1729, у којој стоји да је године 989. (1581), Сијавуш-паша, бивши румелијски беглербег био неким важним послом у Сарајеву и том приликом дао да се за сарајевске Јевреје сагради један велики хан и, истодобно, дозволио изградњу синагоге.¹⁾

1) Упор. dr Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien*. Сарајево 1911.
— Према Levy-у поводили су се сви каснији аутори, па и нај-

Новопronађени документи у Başbaakanlık arsivi у Истанбулу упућују на закључак да је јеврејска насеобина у Сијавуш-пашину хану настала тек почетком XVIII столећа. Оснивач хана, Сијавуш-паша, није идентичан са споменутим Сијавуш-пашом, већ са босанским намјесником истога имена, такођер великим везиром, који је у Сарајеву био намјесник 1097, по Хиџри (тј. 1686). Тада је, вјерјатно, саграђен, и то на земљишту Гази Гусрев-бегова вакуфа и Сијавуш-пашин хан који првобитно, није ни био, намијењен Јеврејима за становање.

Да Сијавуш-пашин хан првобитно није био намијењен Јеврејима као стамбени објекат потврђује се и околношћу да се у њему налазила мања џамија. Уобичајило се, наиме, подизање мањих џамија у неким хановима, безистанима и сличним објектима, па је то био случај и са Сијавуш-пашиним ханом. За ту важну појединост сазнајемо из, тзв. Пољанићева пописа сарајевских џамија, месцида, турбета и знаменитих гробова, који је настао у првим деценијама XIX столећа (оригинал у Народној и универзитетској библиотеци у Сарајеву под М. С. 942). У том попису, једна оваква џамија наведена је у склопу Рустем-пашина безистана и Сијавуш-пашину »великом хану«. Ту дословце стоји да се једна од сарајевских џамија налазила на овом локалитету: *Siyavuş-paşa kebir hanı meşhur imiş, şimdi Çifut-hane olup Beytül-Yehud dirler*, тј. Сијавуш-пашин велики хан који је био на гласу постао је сада Чифутхана, тј. настамба Јехудија.

Да се ради о овом потоњем Сијавуш-пashi види се и из тога што му је, по свој прилици, син био жив још 1145/1733, а унук Абдул Керим Изет 1093/1779. године.²⁾

И један наш ранији хисториограф, Салих-ефендија Мувекит, аутор опсежне *Повијести Босне* (Tagħiġi Bosna), такођер тврди да је Сијавуш-пашина дамира изграђена за босанског намјесника Сијавуш-паше (чије намјесничење датира у годину 1097., која почиње 28. XI 1685, а завршава 16. XI 1686). За Сијавуш-пашу наводи да је ослобођени роб Ахмед-паше Џуприлића. Даље каже да је Сијавуш-паша у граду Сарајеву, на једној мукати (градилишту под трајним зајупом) Гази Хусрев-бегова вакуфа »која се сада зове Сијавуш-пашина дамира, а у народу чифутхана, саградио један велики караван сарай, познат под именом Велики Махмуд-хан, који је имао четрдесет и осам соба«. Мувекит наводи да је на том мјесту саграђена и јеврејска синагога. Описује и границе Сијавуш-пашине дамире (са јуж-

бољи познаваоци хисторије Сарајева, Крешевљаковић и Скарић. Изузетак чини Левијев имењак, др Мориц Леви, који у својој дисертацији из 1936, под насловом *Das Deutschtum Bosniens in 19. Jahrhundert*, обраћеној на Филозофском факултету Универзитета у Бечу, вријеме постанка, тзв. Ghetta у Сарајеву ставља у годину 1685, како је прерачунао хиџретску годину 1097, у којој је Сијавуш-паша млађи био босански намјесник (*Inaugural Dissertation* у Гази Хусрев-беговој библиотеци у Сарајеву под бр. 6556, стр. 37).

2) Шик, деф. фотокопија у АНУБИХ 99,695/1 и Ахк. шик, фотокопија на истом мјесту IV—V, 317,49,4. — Сви пријеводи из истамбулских дефтера, који се у овој прилици цитирају, потичу од Абулаха Полимца из Сарајева.

не стране Ферхадија, са источне Имаре, са сјеверне стране Горња Ђемалуша ул.). Додаје да је Сијавуш-паша своје дайре у Сарајеву »везао уз своју цамију, коју је изградио у Стамболу.« Не наводећи извор, већ се опћенито позивајући на »вјеродостојна казивања«, Мувекит даље каже да су послије заузета Будима дошле у Сарајево јеврејске изbjеглице »и узели под закуп горе споменути хан уз плаћање закупнине за сваку собу годишње десет пара и ту се населили. Од те године па све до данас у собама наведног хана станују Јевреји и ту закупнину стално плаћају. Данас, у наше вријеме, у тој дали и станују сиромашни Јевреји.«³⁾

Мувекиту је, dakле, однекуд познато да је Сијавуш-пашину дали су основао босански везир Сијавуш-паша, који је овде био намјесник 1097/1686. године. Ново је сазнање да су се у ту дали су, најврдно, населиле јеврејске изbjеглице из Будима. То би могло бити тачно, јер се зна, npr. да је након пада Будима, 2. септембра 1686. из Будима у Сарајево доселио са својом породицом и учени рабин хахам Цеви.⁴⁾ Према томе, у етничкој структури сарајевских Јевреја имали бисмо слој поријеклом из Будима. Видимо да долазак јеврејских изbjеглица временски коинцидира са изградњом Сијавуш-пашине дайре, па је вјеројатно да је управо изграђена дайра послужила за смјештај јеврејских изbjеглица. Била је, иначе, пракса сиромашних људи, прије него што би били у стању засновати себи и својој породици дом, да извјесно вријеме станују по хановима. И бањолучки Јевреји »у прво доба становали су по хановима«.⁵⁾

Но, очито, Сијавуш-пашин хан првобитно није био намјењен за трајно становање Јевреја, јер у том случају у хану не би била усpostављена цамија и не би дошло до каснијег спора, у коме се износило, као аргумент, да Јевреји нису (трајно) становали у том хану. Порицало се да су Јевреји прије почетка XVIII столећа били настањени у Гази Хусрев-беговој махали, односно, Сијавуш-пашиној дали. Ипак, ваља напоменути да су, конкретно у XVII столећу, Јевреји били настањени у двјема сарајевским махалама. Имали су и своју синагогу, како се то сазнаје из путописа Евлија Челебије, односно, наслућује из Торхићеве релације од 1628., који говори о јеврејском сарају са високим зидом, јамачно оним истим зидом којим је и данас опкољена синагога (иначе, Сијавуш-пашин хан није био опкољен неким високим зидом).

Тек након катастрофалног пожара у Сарајеву 1697, који је изазвао са својом солдатеском принц Еуген Савојски, обновљени Сијавуш-пашин хан постаје колективна настамба дијела сарајевских Јевреја. До тада су на читавом ширем простору становали искључиво муслимани. То се барем тврди у арзухалу (представци) ехалије (становништва) града Сарајева из 1150/1737, у којем се наводи да су »на

3) Овај дио текста Повијести Мувекит је писао 1874. — Мувекит, *Tarikh Bosna*, под год. 1097; пријевод Абдулаха Полимца.

4) Dr Mortz Levy, *Die Sephardim in Bosnien*. Сарајево 1911, стр. 16.

5) Податак потиче из каснијег времена; упор. X. Крешевљаковић, *Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини*. Дјела Научног друштва НРБиХ. Сарајево, 1961, стр. 24.

простору између Гази Хусрев-бегове и Ферхад-бегове цамије одувијек само муслимани становали». Прецизније говорећи, у Гази Хусрев-беговој махали први пут се једна јеврејска кућа јавља 1121/1709. што се сазнаје из представке Порти, од те године, у којој се становници Гази Хусрев-бегове махале жале на власника те куће што је не тражећи судску дозволу отворио нове прозоре, па се тражило да му се то забрани (но, овај податак може се интерпретирати и тако да се под овом јеврејском кућом у Гази Хусрев-беговој махали подразумијевао Кортиж, па би се могло рећи да је већ 1709. године, на овај начин, започео отпор овој новој настамби).⁶⁾

У пожару 1697. страдао је и Сијавуш-пашин хан који је био основан као *meşrutîyye-i evladiyyet vakuf*, тј. породични вакуф, оптрећен одређеним увјетима. Уживаоци вакуфа, Сијавуш-пашини наследници који су живјели у Истанбулу, нису имали интереса или средстава да о свом трошку обнове хан. Тада су се јавили сарајевски Јевреји, упутивши у Истанбул свог опуномоћеника. Њима је, очито, одговарало да у непосредној близини храма заснују своју колективну насеобину по неком далеком узору на начин становља у гетима. Свакако играла је одређену улогу и околност да су Јевреји изbjеглице из Будима — ако узмемо као тачне Мукевитове на воде — нашли привремено уточиште у овом хану, па су ту, можда, наставили становљање још десетак година, све до пожара 1697.

Према изложеном, тек послије обнове Сијавуш-пашине хана, након пожара из 1697., може се говорити о овом хану као сталној јеврејској настамби. Тврдило се, штавише, да трансакција није била ни легална, јер се догодила у одсутности мутевелије Мехмед-ефендије. Назир вакуфа, такођер Мехмед, »из похлеле дозволио је да се на зидинама вакуфског хана сагради јехуд-хана (кућа за јевреје), па је тако дошло до штете на оловном крову« — наводило се у представци вакуфског контролора аге високе Порте, Ахмед-аге.⁷⁾ Сâm мутевелија и наследник Сијавуш-паше противио се изградњи »јеврејске куће«. Био је прибавио и фетву (шеријатско-правну децизију), у прилог свом захтјеву. Том је фетвом било предвиђено уклањање »јејеуд-хане« подигнуте на зидинама хана, ситуираног на земљишту Гази Хусрев-бегова вакуфа.⁸⁾

Алармирано је и »становништво« које је 1150/1737. поднијело арзухал (петицију), тражећи да се забрани изградња нових објеката. У арзухалу се каже да Јевреји имају своју махалу у којој станују (не

6) Шик. деф., фотокопија у АНУБиХ 99,908-2 и 426/1 из 1121. — Значајно је да још ни у доба Башескије (1746—1804) није био познат назив Сијавуш-пашина махала, већ се тај простор сматрао Гази Хусрев-беговом махалом. Башескија је, наиме, пописао све сарајевске махале (објавио Мујезиновић у Јетопису, Сарајево 1968, стр. 485—488), а у попису се не јавља посебна Сијавуш-пашина махала.

7) Од Сијавуш-пашине хана — како се види — остале су зидине, а није био страдао ни оловни кров, па је, дакле, овај вакуф герирао као власник. Иначе, да је све пропало у пожару, наступао би Гази Хусрев-бегов вакуф као власник земљишта на коме је Сијавуш-паша само подигао своје здање.

8) Шик. фотокопија у АНУБиХ 99, 695-1 из 1145.

наводи се која је то поименице махала) »и у којој сваки има своју масивно грађену кућу«. И из овог махзара се, дакле, види да су Јевреји прије тога становали у својој махали која није идентична са простором »између Гази Хусрев-бегове и Ферхад-бегове цамије.« Махзар свједочи да је »јехуд-хана« изграђена »у новије вријеме у близини Хусрев-бегова безистана«. Овим поводом Порта је наредила босанском везиру да ствар испита и поднесе тачан извјештај.⁹⁾

Без обзира на ове отпоре, јехуд-хана је успостављена и почела је служити новој сврси. Деливић је спомиње као »гето« 1736., додајући да је »ghetto ricchissimo.«¹⁰⁾ Али је, 26. априла 1746, јехуд-хана изгорјела.¹¹⁾ Обновљена је 1160/1747. То је опет изазвало спор, сада са неком Аишом из Сарајева. Аиша је тврдила да су је обманули неки Јосиф и Абрахам одузевши јој »један мулк-дућан« заједно с башчом уз њега« и подигавши на том простору нову јехуд-хану.¹²⁾ Очито је било у питању проширење простора колективне јеврејске настамбе на неку граничну башчу с дућаном.

Насљедници Сијавуш-паше, као уживаоци његова евладијјет вакуфа, јављају се и касније. Полажући право на закупнину (иџаре муецел) »великог хана у Гази Хусрев-беговој махали у Сарајеву, која је саградио и увакуфио њихов дјед«, водили су спорове око плаћања закупнине год. 1193/1779. (бивши чаушбаша Високе Порте Абдул Керим Изет)¹³⁾, те године 1207/1792—93. (мудерис Дервиш Сеид и Нујман).¹⁴⁾ Живећи у Истанбулу, мутевелије-насљедници Сијавуш паше на хана редовно су опуномоћивали некога у Сарајеву да их заступа у споровима око Сијавуш-пашине дайре.

Оснивање колективне настамбе било је израз бројног ојачања сарајевских Јевреја, а упоредо је консолидована и њихова опћинска организација. У ово доба, тачније 1720. године, јеврејска опћина у Сарајеву води свој пинакес, опћински протокол.¹⁵⁾

-
- 9) Ibidem, 908/2 из 1150.
- 10) Др фра Јулијан Јеленић, *Споменици културног рада франjeвата Босне* сребреничке. Мостар, 1927, стр. 37.
- 11) Јеленић, *Љетопис франjeвачког самостана у Кр. Сутјесци*. Гласник Земаљског музеја XXXVI, 1924. Сарајево, 1924, стр. 24.
- 12) Ахк. шик. фотокопија у АНУБИХ I и II, 109, 7 из 1163.
- 13) Ibidem, 317, 49-4 из 1193.
- 14) Ibidem VI, 83 из 1207. — У сачуваним сарајевским сицилима има више документа који се односе на јеврејску настамбу у Сарајеву. Према исписима Мехмеда Мујезиновића, о овој грађевини ријеч је у слиједећим сицилима: V/ (3) 16 из 1130, V/ (3) 22 из 1133, IX/67 из 1182, XI/3 из 1177 (1183), XXIX/124 из 1194 и др.
- 15) Нема сумње да је Јевреја било у Сарајеву и у XVI и у XVII вијеку, али, чини се, стално настањених у мањем броју. По муфассал дефтеру Босне, спочетка XVII вијека, у Сарајеву су тада биле свега четири јеврејске куће. Ни велика збирка документа о Јеврејима на Балкану, који је издала Бугарска академија наука, Институт за бугарску историју (др Ашер Хананел и Ели Ешкенази, Еврејски извори за обществено-икономичкото развитие на балканските земи, Том I, Софија, 1958, Том II, Софија, 1960), не садржи документе који би се односили на босанске Јевреје у XVI вијеку, што, дакако, не значи да их није било. У овим документима, с

Јеврејска опћина у Сарајеву могла је крајем XVIII столећа, године 1779, како то процјењује др Мориц Леви¹⁶), да броји 1070 јеврејских становника. Број Јевреја у Сарајеву повећао се године 1841, по ћефилеми, (књизи међусобног јамчења) на око 1480 становника, али нам се чини да тим бројем није обухваћено цјелокупно становништво (у ћефилеми су исказани само мушкарци, укључиво и малолетници, па је укупан број јеврејске популације добијен од 740 мушкараца).¹⁷)

босанским Јеврејима, који откупљују свилу обилазећи »турска« и кршћанска села», срећемо се први пут у првој половини XVII вијека (упр. II, стр. 89—90). Из документа, датираног 16. августа 1680, може се извести закључак да је тада у Сарајеву било мало обавезника цизје Јевреја (II, стр. 390—393); наиме, јевреска, опћина у Сарајеву задужује се за свега 34.500 акчи пореза; заједно с цизјом плаћала се у овој доба и овчарина (adeti agnam) у износу од 30 акчи по обvezнику, а у овој износу пореза код јеврејског становништва била је укључена и испенца; по поједином обvezнику-Јевреју цизја је (са овчарином и испенцијом) могла износити између 396 и 432 акче, тако да би се број јеврејског становништва у Сарајеву могао тада кретати између 318 до 346 особа. Према једном другом извору у Сарајеву је око 1672. године било 100 јеврејских кућа ((Јеленић, Споменици културног рада босанских фрањевца. Старине XXXVI, стр. 138). У прилог тези да је јеврејска заједница у Сарајеву била неразвијена још у другој половини XVII вијека, може послужити једна респонса ученог београдског рабина Josepha Almosnina, први пут објављена 1711. године. Ова респонса настала је, вјеројатно, 1688. године, јер овај вјерски зналац у самој респонси спомиње да су му »изгореле све књиге«, а то се могло десити поводом аустро-турских борби за Београд, те године. Респонса расправља о питању обавезе плаћања цизје која отпада на заједницу када се ради о Јеврејима који напуштају Сарајево. Пракса је у Сарајеву »да су га многи (Јевреји) напустили«. Још је раги Симха бен Гершон Кохен (прије 1664, када је умро) у вези с овом праксом написао »да свако ко жели може да оде из Сараја.« Очито је да се заједница није ни у другој половини XVII вијека довољно усталала да би имала бројније стално настањено становништво. Да је тако потврђује и респонса раги Абрахама Бродоа који је констатовао да у »граду (Сарајеву) нема стручњака-мудраца, који би им (грађанима Јеврејима) показао прави пут. Шта им онда користе сва њихова утврђивања чињеница, процене и напрећења, кад не познају божанске законе, кад живе у мраку и кад искривљују и оно што је право.« Даље се раги пита »Ко је код њих зналац и стручњак који би могао да донесе исправну одлуку.« Неразвијеност опћине произлази и из констатације (за Сарајево), да »тамо где нема утврђеног обичаја може да се оде и пре рока у ком се врши процењивање порезе.« (Ову респонсу објавио је доц. Зденко Левентал, у раду Из респонза Јосефа Алмоznina, Јеврејски алманах 1965—1967. Београд, 1967, стр. 37—38). Сарајевска јеврејска опћина духовно се учврстила тек од доласка на положај надрабина (хахамаше) ученог Давида Парде, године 1765. Овај заслужни просветитељ и писац, назван »Морено« (наш учитељ) учинио је да је Сарајево постало један од центара јеврејства. Пардо је ударио темеље јеврејској просвети, па се то огледало и у чињеници да је рабинска школа у Сарајеву — чији је он био оснивач — давала рабински калат, тако да су отада сарајевски Јевреји за рабина увијек бирали своје домаће синове.

16) Dr Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien*. Сарајево 1911, стр. 20—21.

17) Упор. Дервиш М. Коркут, *Местничка ћефилема из 1841*. Прилози за проучавање историје Сарајева. Књ. II, Сарајево, 1966, стр. 115. —

Реалнија ће бити бројка из 1875, када је наводно било у Босни 3639 Јевреја. Окупација је, 1879. године, затекла 3.426 Јевреја, углавном у Сарајеву, Травнику, Бијељини и Бањој Луци.

Осим у Сарајеву, стално настањених Јевреја било је и у Травнику. Из године 1762, потиче најстарији јеврејски надгробни споменик на Бојни у Травнику.¹⁸⁾ Овдје је 1806. живјело 25 јеврејских породица.¹⁹⁾ Имали су свој храм прије 1818. године. Од 1852, почињу се Јевреји насељавати и у Бању Луку²⁰⁾, али их је ту било и почетком XIX столjeћа. Јевреја је било и у Новом Пазару.

Босански Јевреји бавили су се највише трговином, као и разним пословима трговачког посредовања, те извозом, нарочито у Дубровник, Сплит и талијанске градове. Повјеравани су им и државни закупи. Упоредо са трговином, многи јеврејски трговци позајмљивали су новац уз провизију, односно камате, а било их је и сарафа (мјењача страног новца и трговца златнинама и другим драгоценостима).²¹⁾ Налазимо да се Јевреји баве лијечењем болесника и продајом лијекова (атари), а обављали су и нека занатлијска занимања, прије свега (од почетка XIX вијека) лимарско (тенећеџије).

Јевреји (као ни (кршћани) нису по правном статусу били пуноправни грађани, али је јеврејска опћина уживала пуну аутономију. Безу с представницима државне власти у свјетовним пословима одржавао је базерџан-баша. Нарочито није било дискриминације у привредном животу. Занимљиво је, напр. да у Турској, ваљда по столјетној традицији, Јевреји нису стицали земљишта (како то 1744. констатира и Бусенело)²²⁾, док у Босни у XVIII вијеку имамо случајева да су Јевреји били власници чифлука (Чолаковић у Бачеву, Хајдарићу Јудић у Пољу, неки Исак у селу Биоча (?)).

Поименични списак објављен је у књизи Попис узајамног јамчења становништва у Сарајеву из 1841. године, у издању Музеја града Сарајева. Сарајево, 1970, стр. 371—400.

- 18) Х. Крешевљаковић - Д. М. Коркут, *Травник у прошлости*. Травник, 1961, стр. 40—43.
- 19) У Травнику су најстарије јеврејске породице: Конфорти, Пинто, Салом, Атијас, Алтарац, Абинун и др. — Упор. Др Јосеф Конфорти, *Травнички јевреји*. Издање аутора. Сарајево 1976. Додаци, Сарајево 1978. — Први Јевреји настанили су се у Травнику негдје око 1736. године (па су 1936. травнички Јевреји прославили 200-годишњицу свог досељења).
- 20) У раздобљу од 1190/1776. — 1200/1786, спомиње се неки Јевреј, трговац »настањен у тврђави Кулен-Вакуф«. Да ли је било у Кулем-Вакуфу још Јевреја, није познато. Против овог трговца постоје дviјe притужбе Порти да неће да плати већ досуђене износе дуговања двјема поименце наведеним муслиманткама. Могуће да је то био крупнији трговац, јер су досуђени износи знатни (344 и по гроша, односно 241 и по грош) (Ахк. шик, фотокопија у АНУБиХ 18/3 и 18/4 из 1200).
- 21) Један јеврејски трговац обновио је у љето 1793. Ћиришхана ћуприју на Миљацки, потрошивши 600 гроша (Башческија).
- 22) Глигор Станојевић, *Вијести о Турској — Pietro Busenello. Notizie turchesche*. Научно друштво НР БиХ, Сарајево, 1960, стр. 70.

б) А л б а н ц и

Босански пашалук био је са свих страна опкољен живљем јужнославенског етничког поријекла, осим на југоисточној страни, где се јужнославенско становништво испреплитало са Албанцима. Босанско-албанска граница, која је уједно раздвајала Босну од Румелије, била је обиљежена побијеним каменом у близини села Малог Свињара код Косовске Митровице.²³⁾ Дакако, то се не може узети као етничка граница. Албански живаљ продирао је и саживљавао се са јужнославенским живљем знатно дубље, прије свега на подручју новопазарског санџака. На овом подручју највећи дио припадника албанских племена и братства насељио се у XVIII вијеку. Масовнија насељавања, су се углавном, ограничила на крајеве око Плаве и Гусиња (Клименти, Затребчани, Хоти, Груде, Шаљани, Кастрати, околина Скадра и Леша), Пештер (Клименти, Хоти), Бихор (Клименти), те око Бијелог Поља (Хоти) и Берана (Груде). На Пештер и Бихор доспјело је и припадника албанско-српског племена Куча.

Ова су албанска насељавања била интензивна, посебно у првој половици XVIII вијека. Насељавања на Пештер, која су отпочела још 1700. године, дала су повода зајму Мустафи да 1777/1763—64. тражи интервенцију Порте, захтијевајући да се врати раја која је напустила његова зијаметска села у санџаку Призрен и насељила се по касабама, селима и аскери-чифлуцима око Сјенице. Враћању се противио забит хаса око Сјенице.²⁴⁾

Ове албанске имиграције, које су биле узеле замах на ширем подручју, могу се пратити по бројним аграрним споровима ових насељеника са домаћим живљем. Спорови ове врсте јавили су се, нарочито, на подручју Старог Влаха.²⁵⁾ Један аграрни спор с овим насељеницима регистрован је год. 1141/1728—29, између »ехалије села из кадилука Нови Пазар« и Албанца »настањених по тим селима«. Домаћи су тражили до досељени Албанци плаћају текалифе (ванредни порез) на земљиштима на којима су постали власници.²⁶⁾ У години 1146/1733—34, вођен је спор зато што је извјесно земљиште у селу Блато (?) у плевальском кадилуку продато неком Албанцу. На Порти је, поводом жалбе неких житеља тога села, одлучено да предност код куповине морају имати домаћи житељи, уколико им је земљиште потребно²⁷⁾, па је и ово један примјер како се онемогућавао продор Албанца у ове крајеве. Албанци су проридали и на Дробњак. Године 1156/1743, поводом жалбе раје из неких села у нахији Дробњак, против власника земљишта који су након смрти ранијих корисника дали земљиште на кориштење Албанцима са стране, а не сусељанима, Порта је наредила да се домаћим изда тапија.²⁸⁾ Неке албанске породице би-

23) Упор. Атанасије Урошевић, Косовска Митровица. Гласник Етнографског института САН II—III (1953—1954). Београд, 1957, стр. 190.

24) Ахк. шик. фотокопија у АНУБиХ 136,7 из 1177.

25) Мал. деф. фотокопија у АНУБиХ. 3271, 111-6 из 1172 и 114/1 из 1132.

26) Шик. фотокопија у АНУБиХ 99, 330-2 из 1141.

27) Ibidem 99, 702/1 из 1146.

28) Ахк. шик. фотокопија у АНУБиХ 196,24,4 из 1156.

ле су се настаниле и у Никшићу, па су поједини од досељеника постали и посадници никшићке тврђаве. Ово насељавање изазвало је узаямну нетрпељивост. У јануару 1761 (цем. II 1174), дошло је, штавише до оружаног сукоба између Албанаца и »Херцеговаца« у коме је погинуло четворо лица на обје стране. Порта је поводом овог сукоба и овај пут стала на страну домаћих и донијела одлуку да се Албанци са својим породицама протјерају из тврђаве.²⁹⁾ Албанци су се сретали и даље у унутрашњости, али не у масама.

У босански пашалук долазили су као: а) сточари, б) војници и ц) занатлије.

Албанци који су се бавили сточарством боравили су, у вријеме сезоне, у босанским планинама, а неке су се породице и стално настањивале. Често су долазили заједно са сточарима јужнославенског етничког поријекла. У овим контактима догађали су се и сукби у питању кориштења пашњака. Такав један сукоб забиљежен је 1164/1751. у селу Стенице (?), у пријепольском кадилуку³⁰⁾, а 1192/1778. и у зворничком кадилуку.³¹⁾

Пратећи сточарске миграције, албанске етничке трагове налазимо у јужној Херцеговини. Албанског је поријекла и род Матаруга у Босанској крајини и Славонији³²⁾. Истог је поријекла и једна муслиманска породица у селу Корчи, опћина Хаџићи³³⁾. Неки од ових досељеника у источној Босни поријеклом су из Плава и Гусиња, па није сигурно да ли су славенског или албанског поријекла. Они су у ове крајеве дотјерили, тзв. »руду овцу«, па је појава ове овце у извјесном смислу индикатор за таква досељавања. С албанским сточарењем доводи се у везу и производња пуномасног сира, званог травнички сир. Изгледа да се овај сир почeo производити тек од средине XIX вијека (В. Ђурчић). Занимљива је појава веће скupине албанских сточара у селима данашње рогатичке опћине. Упадно је да су у попису чифлука у рогатичком кадилуку, из 1835, међу муслиманима-кметовима готово искључиво они уз чије име стоји ознака »Арнаут«. Др Сућеска, који је објавио тај попис, сматра да је ово досељавање услиједило у вријеме када је прављен попис. О томе досељавању »свједочи и данас традиција, јер се, такорећи, у свим крајевима рогатичке општине налазе и данас њихови потпуно славизирани потомци.«³⁴⁾

Као војници, Албанци су се често појављивали у Босни. Неки су служили као пратња босанским валијама, пошто су сматрани поузданijим од Босњака. Сарајевски кроничар Баšескија спомиње их као чуваре босанске границе. Један од ових војника, поријеклом Албанац,

29) Мух. деф. фотокопија у АНУБИХ 49, 21-1 из 1174.

30) Ахк. шик. фотокопија у АНУБИХ 121,3 из 1164.

31) Ibidem, IV—V, 19, 4, 3.

32) Упор. П. Н. Г(аковић), *Арбанијски власи у Крајини*. Развитак, Бања Лука, VII, бр. 6, 1. јуна 1940, стр. 196.

33) Упор. Ј. Дедијер, *Сточарске зоне у планинама динарске системе* (претходни извјештај). Гласник Српског географског друштва, 1914, св. 3—4.

34) Др Авдо Сућеска, *Попис чифлука у рогатичком кадилуку из 1835. године. Прилоги за оријенталну филологију*, XIV—XV—1964-65, Сарајево, 1969, str. 190—271.

узурпирао је у првој половици XVIII вијека крупску капетанију ста- рим племићима Бадњевићима. Потомци тог Албанца остали су крупски капетани све до укинућа капетанија 1835. године.

Албанци су долазили у босанске градове и као занатлије. Један од заната у којем су били заступљени био је свиларски занат.³⁵⁾

До краја турске власти, славизирала су се сва албанска насеља у периферним дијеловима Босанског пашалука, осим три села у плавско-гусињском крају. Руски конзуł Хилфердинг могао је 1859. за ове досељенике констатовати да »говоре сви српски; многи су већ заборавили материјни језик.« Највећи број асимилирао се у муслимански етнос, а нешто и међу Србе, и међу Хрвате.«

ц) Цигани

Постојале су доста изразите диференцијације међу циганским становништвом: једно су тзв. Црни Цигани, звани и »гурбети«, друго Каравласи и треће, тзв. Бијели Цигани.

Црни цигани били су одани скиталачком начину живота и представљали су најдискриминиранији дио становништва.

Велики број докумената говори о начину живота тих Цигана, па се то узимало као повод за предузимање низа противмјера. Сарајлије су се, нпр. 1135/1723. жалили на Цигане што у њиховој чаршији про- дају коње, а да за то немају одобрење ћехаје цамбаса (препрдавао-ца коња), нити то чине преко телала, уз гаранцију једног јамца.³⁶⁾ У више представки говори се против скиталачких навика Цигана и злоупотреба које су из тога произилазиле.³⁷⁾

Каравласи су Цигани, досељени из Румунске. У Босну су се почели досељавати у XVIII вијеку, а први им се спомен налази 1725. године у Бијељини (Дмиттар Каррафла, Каравлах).³⁸⁾ Јукић је за њих 1851. писао да су у »стара времена из Србије овамо прешли«, али је Србија, заправо, само транзитна област. »Они се — наставља Јукић — »онамо селе, где јасије и јеховије имаде, из ког дрвета начињају: здјеле, вртена, преслице итд.«³⁹⁾ Говорили су влашки, а у саобраћају с домаћим становништвом српскохрватски. Насељавали су крајеве где има јоховине, пошто им је главно занимање била израда дрвеног посуђа, а бавили су се и мечкарством. У новије ври-

35) Од њих треба разликовати оне бројне сластичаре (бузације, халвеџије, салепчије) који су, заправо, Горани и други, тзв. Торбеши, тј. припадници славенско-муслиманских оаза међу албanskим становништвом. Према Крешевљаковићу, њихова насељавања у Босну датирају од почетка XIX столећа. Појам сластичар се, штавише, погрешно поистовећивао с појмом »арнаут« (аналогно »влах« за сточара).

36) Шик. фотокопија у АНУБИХ 99, 49-1 из 1135.

37) Ibidem, 92, 400/1 из 1121; 92, 682/3 из 1126; 99, 153/2 из 1137; Ахк. шик. фотокопија у АНУБИХ III, 62, 6 из 1191. и др.

38) Dr Gustav Bodensteijn, *Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739*. Гласник Земаљског музеја XIX, 1907, стр. 382.

39) И. Ф. Јукић, *Сабрана дјела*. Књ. I. Сарајево, 1973, стр. 186.

јеме, живјели су у Батковићу и Модрану (Бијељина), Лопарама, Ку-соњама и Каменици (Зворник), Јадру (Сребреница), Кнежини, Симићима и Пурковићу (Власеница), Шпионици (Градачац), Возућој (Маглај) и Маочи (Брчко). Сви су православне вјере, а славили су св. Петку.⁴⁰⁾

Бијели Цигани, уједно најбројнији, чине седентирано становништво исламске вјере, које се у току времена формирало у појединим босанским градовима и градићима као строго засебна група, сепарисана и од босанског муслиманског становништва и од номадских Цигана.

Били су организирани у посебне цемате и живјели у тзв. циганским махалама (*kiptiyam mahallesi*), које се еуфемистички знале називати »каранфил« махалама или »календер« махалама. Бијели Цигани имали су и своја посебна гробља, односно одјельке у муслиманским гробљима.

Из сачуваних сицила из XVIII и XIX вијека види се да су Бијели Цигани склапали бракове пред шеријатским судом, по поступку и уз материјалне прописе који су важили и за остало муслиманско становништво, с тим што се увијек означавало да се радило о циганском браку. Свједоци су, најчешће, били Бијели Цигани. Бракови су се увијек склапали унутар групе.

Бијели Цигани бавили су се уз традиционална циганска занимања, као што су ковачки занат, коњогојство и препродаја коња и свирање, још и месарским занатом (Брчко, Градачац). У једном документу из 1130/1718. наводи се да су се у бањолучком кадилуку бавили и ткањем халија (финија врста ћилима).

И ови Цигани, иако су признавани као припадници ислама, морали су плаћати, тзв. циганску цизију. Појединачно ослобођење плаћања цизије био је израз пуног изједначавања тог појединца с муслиманским становништвом. Из молбе Циганина Ибрахима босанском валији, од 1819, види се да се као разлог за ослобођење од цизије узимало да породица живи исламским животом, да не просјачи и да је у пријатељским односима с другим муслиманима.⁴¹⁾

На овај начин су неке малобројне циганске породице, које су се довољно саживјеле с исламом и којим се дозвољавало да станују у махалама са осталим муслиманским становништвом, третиране без икакве дискриминације као муслиманске. Тако се у муслимански етнос асимилирало и нешто Цигана.

Асимилациони процеси у смислу одвајања од циганске етничке језгре и формирања Бијелих Цигана само су настављени у XVIII вијеку и касније. Не знамо када су Бијели Цигани заборавили свој

40) Р. Јеремић, *О пореклу становништва тузланске области*. Гласник Географског друштва, 7. и 8. Београд, 1922, стр. 153. — Према Glückу (год. 1901) у Босни је било око 100 каравлашких породица, а према Јеремићу у тузланској области, послије првог свјетског рата, било је око 1500 Каравлаха.

41) Мухамед Мујић, *Положај Цигана у југословенским земљама под турском владавином*. Прилози Ориј. института, III—IV, 1952—1953.

цигански језик, али је год. 1851. Иван Франо Јукић могао констатирати да »другог осим босанског језика не знаду.«

Уочљива је појава да је циганско становништво, у тежњи да се одупре дискриминаторском и, уједно, тешком економском положају настојало да нађе неке заштитнике. Обично су то били бегови. Индикативно је да су недалеко од беговских оџака редовито била ситуирана циганска насеља. Ослањајући се на своје протекторе, Цигани су настојали да се ослободе и плаћања циганске цизје, која им је као сиромасима тешко падала. Већ године 1729, тужио се Порти закупник циганске цизје, неки Мустафа, на циганске протекторе, на водећи ово: »Неки од припадника горе споменутих (Цигана) припадају валијама Босне и Херцеговине, а неки се налазе у служби мехтера (војних музиканата) на граници Босне под њиховим ознакама (заставама). Неки се опет налазе у оџацима забита и покрајинског ајана у њиховим кућама, где су се склонили, или по њиховим кућама или по стајама. Када се затражи од горе споменутих да плате разрезану цизју, они који су код валија говоре 'ми припадамо паши', а они који се налазе у тврђавама говоре да су у служби мехтера.« Наредбом од 2. зилхиџе 1141 (29. VI 1729), потврђено је да Цигани имају плаћати по 400 здравих акчи на име цизје. Не рјешава их обавеза ни то што су се склањали »у куће заима, тимарлија, мутеферрике, чауша, спахија, јеничара, цебеција, топчија, вилајетских ајана и осталих аскера и чиновника.«⁴²⁾

Поткрај турске власти, у босанском пашалуку циганског становништва могло је бити око 12.000.

д) Цинци

Нема сумње да је Цинцира у Босни било и у XVII вијеку, но главно њихово насељавање услиједило је крајем XVIII и у првој половици XIX вијека.⁴³⁾ Досељавали су из матичног подручја Цинцира — Тесалије и јужне Македније, а дијелом из албанских крајева. У Босну су Цинцири долазили као сточари, од којих су многи прерасли у трговце те као занатлије и трговци.

Типично њихов био је калајдијски занат, па су и као етничка скупина називани Калајдијама, а њихов језик калајдијски. Одатле и називи за њихова насеља Зовик-Калајџије и Бијела-Калајџије. Бавили су се и другим занатима, као што су казанџијски, пушкарски, свиларски (ипекчијски), абаџијски и терзијски. Неки су били печалбари, а неки ханџије.

Посебно су се истицали као трговци. Цинцирима се има захвалити што су формирали, односно, оживјели неке вароши у сјевер-

42) Фрагменти благајског сицила у Оријенталном институту у Сарајеву, стр. 71.

43) Дакако, нема научне основе теза коју заступа Isidor Ieșan у својој књизи Români din Bosnia și Herțegovina în trecut și prezent (Арад 1906), према којој би Цинцири чинили континуитет са Романима из доба насељења Славена у Босну.

роисточкој Босни, као што је случај са Зовиком и, донекле, Бијелом и Трамошницом, које су важиле као трговачки центри док су у њима доминирали Цинцари.⁴⁴⁾ Тачније, њиховим пресељењем у Брчко, Модричу, Босански Шамац, Тузлу и Грачаницу ојачала је трговачка важност ових мјеста. »Кад цинцари почеше у Брчкој у велике трговати дођоше које одкуда и турци други и тако Брчки прем постанком скораšњи, поста великим и гласовитим.«⁴⁵⁾ Слично би се могло казати и за Босански Шамац.

За разлику од других земаља српскохрватског језичног подручја, у Босни је било и неколико искључиво цинцарских насеља, као што су Чипуљићи код Бугојна, Зовик-Калаџије, Бијела-Калаџије, Поребрице и Горња Трамошница, у којима се и говорило цинцарски, који је рано замјењен српскохрватским. За становнике Зовика, фра Мартин Недић је још 1884. писао да »добежаше њеком згодом из арнаутлугка, зову јих цинцари или калаџијани и свој су језик били собом дониели, ал данас да је већ замро.«⁴⁶⁾ У неким другим селима Посавине, као што су Горња Зелиња, Горња Толиса и Осјечани, живјеле су само поједине цинцарске породице, а већину је чинило српско становништво.

Много значајнија улога припадала је Цинцарима настањеним по босанским варошима. Њихов утицај, као представника варошког начина живота међу православним становништвом каже Миленко С. Филиповић — »био је знатно већи него што би то одговарало њиховој бројној снази.« »Као прво варошко становништво« међу хришћанима, они су преузели водство или заузели истакнут положај у привредном и културном животу православног живља, особито у цркви.⁴⁷⁾

Од већих градских насеља, Цинцари су заузимали истакнуто мјесто у Сарајеву, Тешњу, Бањој Луци, Тузли, Травнику, Мостару и Зворнику, а из ових мјеста насељавали су се у друге градске центре⁴⁸⁾. У Сарајеву се 1762. спомињу шездесет и три Цинцара, али није извјесно да ли су сви доиста били цинцарског поријекла.⁴⁹⁾ Насеља-

44) О економској снази Цинцара у Зовику свједочи околност да је »у прошлом веку сам Зовик имао дванаест хација«. — Р. Јеремић, ibidem, стр. 153.

45) Фра Мартин Недић, *Стање редодржаве Босне сребрене*. Ђаково 1884., стр. 73.

46) Недић, ibidem, стр. 73. — Год. 1879, спомињући цинцарско насеље Чипуљићи код Бугојна, Ј. Навратил каже »малојдо зна ше цинцарски« (Летопис Матице словенске за лето 1979. У Јубљани, 1879, стр. 162).

47) Мил С. Филиповић, *Цинцари у Босни*. Зборник радова Етнографског института САН, књ. 2, Београд, 1951, стр. 103. — Исти аутор биљжи да је утјецај Цинцара у црквеној општини у Тешњу био толики да се у цркви пола литургије пјевало на грчком, а пола на црквенословенском (стр. 61).

48) Поближе код Филиповића, стр. 57—97.

49) Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*. Сарајево, 1928, стр. 56. — И из дубровачких докумената назиру се везе сарајевских трговаца, очито Цинцара, са Москопољем. Према Винаверу, трговац Атанасије одлазио је око 1750-52 у Босну, а у Дубровник су долазили из Сарајева Папа Па-

вања Цинцара у Сарајеву наставила су се и касније. Индикативно је да су у попису сарајевских хришћана, из 1788, наведени као стално настањени у два хана и то као скупина ипекчија (свилара).⁵⁰⁾ По томе што још нису били засновали властите домове, може се наслутити да је ово прва етапа њихова насељавања. Овде се, свакако, радило о сиромашним занатлијама Цинцарима. С друге, пак, стране, управо од сарајевских Цинцара води поријекло гласовита капиталистичка породица Сина.⁵¹⁾

Појава Цинцара у Зворнику и Тешњу праћена је притужбама против њих, јер се, изгледа, нису одмах умјели прилагодити новој средини. Зворничани су у својој представци из 1158/1745. истицали да »группе Арнаута које долазе у овај кадилук и продају ситнице те чине ситне услуге« узрокују разне преступе који се косе са шеријатом и доводе у питање образ породица где залазе. Приговора им се да залазе по махалама и селима умјесто да свој посао обављају по дућанима.⁵²⁾

На сличан начин реагирали су 1757. Тешњаци, означујући дошљаке као »кршћане који су дошли из Арнаутлука«, па су као калаџије трговали »обилазећи по нашим касабама и селима.« Тешањски муслимани су се супротставили њихову залажењу »по двориштима кућа муслимана«, јер су тако »загледали мусиманске жене и дјевојке.« Потужили су се кадији који је о томе извијестио валију. Одлуком од 23. сафера (7. XI 1757), валија је затражио да се наводни кривци спроведу на босански диван.⁵³⁾

Не располаже се тачним подацима о броју досељених Цинцара у Босну. Мил. С. Филиповић, који је написао посебан рад о Цинцарима у Босни, рачуна да се овдје доселило, у времену од XVIII до XIX вијека, око 200 породица или појединача.⁵⁴⁾

Цинцари су се временом асимилирали у српски етнос. Посве их је нестало за старе Југославије.

e) Тури

Једино познато масовније насељавање Турака у Босну услиједило је 1862. године, када је заједно са масом мусиманског станов-

најот, Лујо Пападополо и још неки други Цинцари. — Годишњак Историјског друштва БиХ, Сарајево, 1954, стр. 264.

50) Х. Крешевљаковић, *Ћефилема сарајевских хришћана из 1788. године*. Прилози за оријенталну филологију, III—IV/1952—1953, Сарајево, 1953, стр. 213.

51) Др Д. Поповић, *Породица Сина*, Српски књижевни гласник LXII, бр. 1, 1. септембра 1937, стр. 21—27.

52) Ахк. шик. фотокопија у АНУБиХ 54, 1 из 1158.

53) Тешањски сlijaml, оригинал у Нар. и унив. библиотеци у Сарајеву, стр. 93.

54) Мил. С. Филиповић, ибидем, стр. 50. — О Цинцарима још упор. F. Kanitz, *Die Zinzaren*. Сепарат из *Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft VII*, Wien 1863.

ништва јужнославенског етничког поријекла из србијанских градова и села пресељено нешто правих Турака — из Београда и Шапца у Орашје и нека друга босанска насеља. Насељеници турског етничког поријекла, који су према осталим насељеницима били у мањини, сматрајући да припадају владајућом народу у Царству, нису били подложни асимилираји: међусобно су говорили турским језиком, узајамно се женили и, одмах након окупације 1878, одселили су у Турску.

Било је случајева да се досељени чиновник оженио Босанком, али, како је то запазио још Јукић, »Османлија ако који окући се у Травнику, то ти друге године већ босански говори.« У овој прилици Јукић даље наводи:

»Босна једина је турска држава, која је чиста остала сасвим од турског језика, како по селима тако и по варошима, други се језик осим босанског не говори, највећа турска господа само онда турски говоре, кад су код везира.«⁵⁵⁾

Појединачна настањивања Турака и других припадника исламских народа су била бројнија након Омер-паше Латаса (1850—1852), када се у Босну у већој мјери почињу упућивати чиновници с других подручја. Раније је било правило да су домаћи људи постављани на кључна мјеста у пашалуку (с изузетком босанског валије који је ријетко био Босанац). Након што је Омер-паша савладао босанске Муслимане, »изгубили су, да јим царска влада недаје у руке заповједништва у већих и мањих окружјих (мутесарифлук и кајмекамлук), изван само по гдјекојих. Сад бо бијаху окружни заповиедници дошлици из Азије, Цариграда, Румелије [...]» — констатује савременик Мартин Недић⁵⁶⁾ и додаје да су и послје Омер-паше из редова домаћег елемента постављане »муфтије« (учитељи права), кадије, већом страном, чланови у судишћу, порезници, ћумрукчије, закупници десетине, скелари, пандури, на чардацим стражари [...].

Осим извјесног броја чиновника, била су ријетка друга досељавања Турака. Рачуна се да је око средине прошлог вијека, у вријеме када је Сарајево поново постало сједиште намјесника и у вријеме форсиране турцизације, у Сарајеву могло бити око 600 Османлија, но и овај нам се број чини превисок.

ф) Ч е р к е з и

Након изгона черкеских племена са Кавказа, крајем 1863. и почетком 1864. и њихова бијега у Турску, а према концепту турске политике да се ове избеглице настоје насељити на стратешки важним мјестима, постало је актуелно и насељавање Черкеза у Босну. О то-

55) Славољуб Бошњак, *Земљопис и повијестница Босне*. У Запребу, 1851, стр. 16.

56) О. Мартин Недић, *Пораз баша а заведење низама у Босни*. У Печуху, 1884, стр. 141.

ме постоји преписка босанског валије са властима у Истанбулу, која се чува у Оријенталном институту у Сарајеву.⁵⁷⁾

Била је намјера да се черкеске избеглице насеље у крајевима између Градишке, Дубице, Приједора и Новог, очито у тежњи да се створи муслимански кордон према Аустрији и паралишу акције тамошњег немуслиманског становништва, познатог по бунтовности. Овој намјери енергично су се супротставили муслимански земљопоседници, нарочито бањолучки, сматрајући да би насељавањем муслиманских Черкеза били угрожени њихови класни интереси, у смислу што би Черкези, стичући заслуге у одбрани турске државе, могли преузети њихове позиције. Говорило се да је и босански везир био подмићен да се солидарише са ставом против насељавања Черкеза у ове крајеве.⁵⁸⁾ Постојала је и концепција о насељавању Черкеза у источној Босни, али је, такођер, осуђењена.

Питање пресељавања Черкеза у Босну било је стављено и на дневни ред Вилајетског вијећа у Сарајеву (меџлиси идареи вилајет), дана 2. априла 1869, које се, такођер, супротставило намјери да се ови прогнаници колонизирају у Босну.⁵⁹⁾

Черкези су се на подручју босанског пашалука насељили једино у новопазарском санџаку, и то у митровачком кадилуку. Према званичним подацима, тамо се населило око 200—300 кућа Черкеза из племена Абаза.⁶⁰⁾ На њих и сада подсјећа топоним »Черкеска махала« у Новом Пазару. Нова средина им, међутим, није одговарала, па су се брзо раселили.

2) Остале странци

У готово незнатној мјери нашло се у босанском пашалуку и припадника неких других народа који нису јужнославенског поријекла: Грка, Арменаца, Пољака, Мађара, Нијемаца, Аустријанаца, Талијана и др.⁶¹⁾ Ови су се појединци — уколико нису иселили — коначно етнички изгубили у босанској популацији: православној, ка-

57) Вилајетски архив, инв. бр. 3136.

58) Хашим Шериф, Дубица и Дубичка крајина у прошлости (рукопис у Академији наука и умјетности БиХ под бр. 126), стр. 107.

59) Загребачки »Нови Позор«, бр. 474, од 15. travnja 1869 (анонимни до-писник Клемент Божић) јавио је да је Осман-паша »држао 2. travnja виће (меџлис) у коме је ставио питање 'ако би се могло преселити и смјестити у Босну 50.000 черкезких и еврејских обитељи'. Сви чланови меџлиса запањени овим страховитим питањем мраморком заштитише, сам Ђорђе Бесара појуначи се овај пут и рече: 'Господару, за Бога, Босна је сирота, неће им моћи дати шта их треба'. Мора се знати да ће им народ морати дати својих земаља и градити куће, као што је било 1866. године насељеним Черкезом у Старој Србији и 1863. у Босни, где се насељили турци који су изиштили из Србије.«

60) Вилајетски архив, инв. бр. 3136.

61) У ливањском крају спомиње се 1863. године 886 аустроугарских по-даника (Levi, Das Deutschtum Bosniens in 19. Jahrhundert, стр. 50), али су то одреда наши људи којима је успјело да промијене држав-љанство да би избегли обавезе као турски поданици.

толичкој и муслуманској. Грка и Арменаца било је у градовима, прије свега у Сарајеву и Мостару.

Мање је познато да су се у Босну, у XVIII и почетком XIX вијека насељавали Пољаци. У једном документу, датираном 1176/1762—63, спомиње се насељавање Пољака у кобашку нахију. То је, изгледа, изазвало неке шире реперкусије. чак толике да се »раја у тој нахији била разбјежала«, па се нису могли одржавати ни вашари (пенатир). Раја се, ипак, вратила.⁶²⁾ Одређен траг насељавањима Пољака крајем XVIII и почетком XIX вијека, налази се и у архивалијама фрањевачког поријекла: из године 1815. сачувале су се три исправе у којима се траже слободни листови из старе домовине, због намјераваног склапања брака неких Пољака.⁶³⁾

Занимљиво је да је дио исламизираних емиграната, углавном Мађара и Пољака, који су послије 1848. пребјегли у Турску, стално остао у босанском пашалуку. Један дио пребјеглих прикључио се војсци Омер-паше. Само у Бањој Луци прешло је на ислам углавном формално, око 250 мађарских бјегунаца (сви су прешли на ислам, осим Михајла Ђурђевића који је прешао на православље и био 1858—1860. учитељ у српској школи у Бањој Луци).

Осим у Бањој Луци, од ових бјегунаца постале су, колико се зна, неке муслуманске породице и у Витини.⁶⁴⁾

Неки од ових емиграната са својим потомством, уколико су заосновали породични живот у Босни, прилагодили су се и посве асимилирали у новој средини. Колико год је ова појава по својој партиципацији беззначајна, заслужује пажњу са културолошког аспекта.

62) Аж. шик. фотокопија у АНУБиХ 114, 1 из 1176.

63) С. Џаја, Католици у Босни и западној Херцеговини на пријелазу из 18. у 19. стојеће. Загреб, 1971, стр. 100. и 161.

64) Рудолф Заплата, у чланку Странни конзули у Босни и Херцеговини за турске владе (Гајрет, Календар за годину 1937, Сарајево, 1936, стр. 116—147), навео је читаву листу ових емиграната који су се ставили у службу Турске.

Мр Енес Пелидија

О УЛОЗИ РУСКОГ ПУКОВНИКА МИХАИЛА МИЛОРДОВИЋА У ДИЗАЊУ УСТАНКА ЦРНОГОРСКИХ, БРДСКИХ И ХЕРЦЕГОВАЧКИХ ПЛЕМЕНА 1711. ГОДИНЕ ПРОТИВ ТУРСКЕ ВЛАСТИ

Када је крајем 1710. године (30. новембра) избио рат између Русије и Турске, хришћанско становништво у Османској Царевини дочекало га је са радошћу. Оно је очекивало да ће Порта и овог пута претрпјети војни пораз и да ће по завршетку тога рата постати поданици хришћанског владара. Нарочито су се овом рату обрадовала црногорска племена. Још од Карловачког мира 1699. године, Црногорци су своја четовања усмјерили према Херцеговини, Боки Которској и Дубровачкој Републици.¹⁾ Због тога су на Порти били често оптуживани, како од млетачких и дубровачких власти, тако и од султановних поданика из херцеговачког санџака. То је допринијело да се о њима, као султановим непослушним поданицима знало и ван граница Османског Царства. Захваљујући људима који су крајем XVII и почетком XVIII столећа дошли у Русију, о Црногорцима и њиховим четовањима је био доста обавјештен и руски двор.

Црногорска четовања су постала још интензивнија када су сазнали од својих сусједа за избијање руско-турског рата. Почетком 1711. године, црногорске чете су узнемиравале села у близини Требиња. Плијенили су стоку, новац и разне намирнице. Људи нападнутих села су организовали мање и веће потјере за отмичарима, али најчешће безуспјешно.²⁾ Средином јануара, у гатачкој околини заплијенили су велики број стoke.³⁾ Ови сукоби, као и вијести о избијању рата између Русије и Турске, изазвали су врење међу црногорским брдским и херцеговачким племенима. Но, прави већи покрет и борбе између ових племена и сусједних турских гарнизона почеле су тек доласком руских емисара у те крајеве.

1) *Историја Црне Горе од почетка XVI до краја XVIII вијека*, текст Глигора Станојевића, књ. 3. том први. Титоград 1975, 236 (даље: Историја).

2) *Хисторијски архив у Дубровнику*, Исправе и акти, 18—181/5 (18), док. 43; 7. II 1711. (даље: ХАД)

3) ХАД, Исправе и акти, 18—181/5 (18), док. 26; 17. I 1711.

Послије избијања рата са Портом, а по савјету свог миљеника Саве Владиславића, цар Петар је у Црну Гору послao пуковника Михаила Милорадовића и капетана Ивана Лукачевића са задатком да својим присуством и утицајем побуне султанове поданике хришћанске вјероисповједи против Порте. Прије поласка, они су добили грамату (проглас) којом се хришћанско становништво из Османског Царства позива на устанак против султанове власти. Вјероватно, њен садржај је написао Сава Владиславић. Да би била доступна већем броју људи, умножена је у више примјерака. Од раније познавајући непријатељско држање Црногорца према турским властима, те узимајући у обзир повољан географски положај, руски двор је Црној Гори додијелио улогу главног покретача устанка против османске управе.⁴⁾

Почетком јуна 1711. године, пуковник Милорадовић и његова пратња искрцали су се у Грбљу. Са угледнијим људима тога краја, 15. и 16. јуна, одржан је састанак на коме их је позвао у борбу против Порте.⁵⁾ Још у Грбљу му се придружио брат Гаврило који је до тада живио у Дубровнику и бавио се трговином.⁶⁾ Из Грбља су еми-сари отишли на Цетиње. Ту их је са свим почастима, које се указују изузетно драгим пријатељима, дочекао владика Данило, на чији позив су из свих црногорских нахија, херцеговачких племена и Кучи дошли главари да виде изасланике руског цара. Почетком јула је у његовој кући одржан састанак двадесет и четири најугледнија првака. Они су заједно са пуковником Милорадовићем и владиком Данилом, донијели одлуку о што бржем дизању устанка својих племена против Турака. Иако су одлуке које су донесене на овом састанку требале да остану у тајности од млетачких и турских власти, Млечани су преко кучких главара који су присуствовали састанку, убрзо сазнали све о чему се ту говорило.⁷⁾

Тих дана у Црној Гори није било скупа на коме се није читала грамата и спомињало име руског императора.⁸⁾ Оваквом је распложењу међу племенима допринио и владика Данило. Он је на једном скупу, који се одржавао на Цетињу, у свом говору између осталог казао: »Ми смо у овим горама од сваке стране затворени, па нијесмо могли вјеровати да велики сверуски цар нешто зна о нама, за једну шаку малога међу змијама и шкорпијама затворенога народа, али ево данас, благодарећи богу, његове посланике видимо, велим, не туђинце, него нашу браћу Србље, који нам кажу да је Петар Велики император и самодржац од све Русије и његово царство, богом благословљено, да је силније и пространије од сваког цар-

4) В а с о Ч у б р и л о в и ћ, *Периодизација историје Црне Горе у новом веку*, Српска академија наука (САН), Глас CCLV, одељење друштвених наука, књ. 11, Научно дело, Београд 1963, 116.

5) Историја, 252.

6) ХАД, Исправе и акти, 18 — 181/5 (18), док. 206, 5. VIII 17/11.

7) Историја, 252.

8) М и т а К о с т и ћ, *Култ Петра Великог код Руса, Срба и Хрвата у XVIII веку*, Историјски часопис, САНУ, орган историјског друштва, књ. VIII, Београд 1959, 93.

ства на свијету.⁹⁾ Оваквим говорима је још више распаљивао машту својих суплеменика. Руски пуковник се није дugo задржао на Цетињу. У пратњи војводе Шћепана Оташевића отишао је у околину новоподигнуте турске тврђаве Оногашт (Никшић) са циљем да у том крају побуни хришћанско становништво против султанове власти.¹⁰⁾

Добар пријем код народа на који су нашли руски емисари, те њихово брзо контактирање са најугледнијим људима црногорских, брдских и херцеговачких племена, узнемирило је не само сусједне турске, него и млетачке власти. Тадашњи генерални провидур Далмације и Албаније, како се званично титулисао, Карло Пизани је писао дужу у Венецији да је за интерес Републике »много боље да се граничи са (сусједном) муслиманском, него са московском вјером.¹¹⁾ Крајем јула 1711. године, шеф млетачке обавјештајне службе у Котору Јеролим Бућа, писао је генералном провидуру о руским емисарима. Навео је да су се искрцали у Грбаљ и да их је ту дочекао слуга херцеговачког владике Саватија. За пуковника Милорадовића каже да је лијеп и млад. Донио је доста поклона и новца које је почeo дијелити угледнијим људима и свештеницима. Због важности коју му је придавао, Пизани је овај извјештај послаo дужду.¹²⁾ Од Милорадовићевог доласка до тренутка када су отпочеле устаничке акције прошло је свега непун мјесец дана. За тако кратко вријеме, побуњена племена су се организовала за борбу. Свако дневно се у свим племенима повећавао број чета које су се спремале да ратују против сусједних тursких утврђених посада. На овакву ситуацију је утицало и присуност руских емисара.

Дубровачки капетан са Мрцина, Иван Прокуло, средином јула 1711. године је обавијестио своју владу о стању на устаничкој територији. Од ухода је сазнао да је пуковник Милорадовић до тада успио да окупи 8000—9000 људи. Многи од ових устаника, по мишљењу Прокула, пошао је у борбу не само из жеље да се ослободи од султанове власти, него и због добивеног новца који им је царев изасланик дао. Са собом су носили заставе на којима је био амблем »жути крст«. За прво мјесто напада изабрали су добро утврђену требињску тврђаву.¹³⁾ Прије напада на Требиње, устаничке чете су безуспјешно покушале да освоје Грахово и Гацко. Истовремено су по Милорадовићевом наређењу устаници напали Никшић. Захваљујући издаји сердара Вуколе Ђукановића, посада нападнуте тврђаве је успјешно пружила отпор и одбранила град.¹⁴⁾ Пуковник Милорадовић је утицало и присуност руских емисара.

- 9) Јагош Јовановић, *Везе Црне Горе са Русијом од друге половине XVII вијека до данас*, Историјски записци, књ. II, св. 3—4, септембар-октобар 1948, 147 (даље: *Везе Црне Горе*).
- 10) Исти, *Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918*, (даље: *Историја Црне Горе*), Цетиње 1948, 97.
- 11) *Историја*, 254.
- 12) Заоставштина Јована Н. Томића у Архиву Српске академије наука и уметности, ред. бр. 1022, ст. сигн. 8711 (VIa) 740, извјештај, рукопис, Сплит, 27. јули 1711. (даље: Томићева заоставштина).
- 13) Хамдија Хајдархочић, *Херцеговачке породице у XVIII веку*, I дио, *Херцеговачке породице од 1700—1714*, Гласник земаљског музеја Босне и Херцеговине, ГЗМ (даље: нова серија, св. XXXII (1977), Етнографија, Сарајево 1978, 158 (даље: *Херцеговачке породице*).
- 14) Ј. Јовановић, *Везе Црне Горе...*, 148.

довоић је због овог пораза био љут на устанике. Крајем августа, отишао је у Бјелопавлиће где су устаничке чете држали под опсадом тврђаву Спуж. Села у близини Подгорице, Колашина и Жабљака су, такође, била честа мета напада устаничких снага. У то вријеме је у свим акцијама устаничких чета руководећу улогу имао руски пуковник. Међутим, због недостатка довољних количина оружја, као и лошег командовања већина војних заповједника, устаници нису постигли неку значајну војну побједу. Своје војне неспособности је показао и пуковник Милорадовић који у непосредним акцијама којима је руководио није успио ни на једном мјесту да извођује ни једну побједу. Више је био способан да привуче људе у борбу и одушеви их за рат, него да у биткама успјешније руководи. Као вјешт политичар, осјетио је да код Млечана неће имати никакве подршке. Због тога је, да олакша ситуацију својих чета и да их снабдије потребним количинама оружја и муниције, покушао да ступи у контакт са Дубровчанима. Осјећајући војну и политичку блокаду својих сусједа, желио је куповином оружја и другим повластицама које је тражио од дубровачке владе да олакша положај у коме су се нашли устаници од првог дана побуне наведених племена. У жељи да Дубровник придобије на своју страну, преко повјерљивих људи је нудио влади цио требињски крај, када Русија побиједи Порту и прикључи ове крајеве у састав свог царства.¹⁵⁾ Када је ово нудио, није још био сазнао шта се десило на главном руско-турском ратишту. Вјештом војном варком, опкољен са свих страна, Петар Велики је био присиљен да под неповољним условима 12. јула 1711. године склопи са Портом мир. У току преговора, а касније и у мировном уговору, питање положаја Црне Горе и устаничког подручја се није ни постављало. Оно је и даље остало у саставу Османског Царства. Тако су Руси устанике оставили да се сами боре без ичије помоћи.¹⁶⁾ Необавијештене о томе, устаничке чете су се и даље с несмашњеном жестином бориле против османске војске. За разлику од устаника, Млечани су знали каква је ситуација на главном ратишту. Због тога су према побуњеним племенима постали још опрезнији. Млетачки Сенат донио је одлуку којом се поданицима Венеције строго забрањује ма какво контактирање са устаницима. Поготову им се забрањује да тргују са побуњеним племенима којима, прије свега, ни под каквим условима не смију продавати оружје и муницију.¹⁷⁾ Ситуација за побуњена племена постала је тежа када су Млечани преко својих присталица почели ширити вијести о великому руском поразу на ријеци Прут. Још теже им је пала вијест да су Руси са Портом потписали неповољан мировни уговор у коме се о њима и њиховој судбини ништа не говори. Ове неповољне вијести са руско-

15) Владислав Скарић, Требиње у 18 веку, ГЗМ, XLV, св. 2, Сарајево 1933, 52.

16) Др Васиљ Поповић, Историја новог века (1492—1815), Београд 1940, 133; Источно питање, Сарајево 1965, друго издање, 78.

17) Јован Радонић, Дубровачка акта и повеље, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, треће одељење, књ. XVI, књ. V, Београд 1951, 80.

-турског ратишта, те више узастопних пораза на властитој територији, негативно су се одразиле на устаничке редове.

Од септембра 1711. године је осјетно опао број устаничких акција. Истовремено, смањује се и руководећа улога пуковника Милорадовића у устаничким редовима. Његово мјесто поступно је преузимао цетињски владика. У септембру и октобру, владика Данило је покушавао да врати раније самопоуздање код устаника. На Цетињу је, како је Пизани писао дужду, одржан збор угледнијих људи из свих побуњених племена. Збору је присуствовао и руски пуковник. Послије више разговора, већина присутних главара се изјаснила да у току зимских мјесеци са својим четама прекину оружани сукоб са сусједним турским посадама. Одлука већине главара била је обавезујућа за све присутне, па је, крајем октобра 1711. године, на ријеци Морачи скопљено примирје са сусједним турским заповједницима. По том уговору, сви оружани сукоби зарађених страна су одложени до пролећа 1712. године.¹⁸⁾ Од тада, изузев мањих сукоба, престале су борбе већег интензитета.

Крајем октобра су млетачке власти у Котору добиле писмо од владике Данила. Обавјештавао их је да су устаничке чете војска руског цара, те да убудуће Венеција треба то да сквати и да се сходно томе и понаша. Штете које су устаници од избијања сукоба са сусједним турским заповједницима нанијели поданицима Млетачке Републике, неће се платити »јер се оно што поједе војска не може никада тражити натраг нити пак наплатити.«¹⁹⁾ Овим писмом је цетињски владика желио млетачким властима ставити до знања да су устаници редовна војска једног моћног царства, а не султанови побуњеници. Према томе, као сусједи, Млечани би требало да се убудуће према устаничким четама понашају као према редовној руској војсци.

Крајем 1711. године, код устаника се осјећала несташница у свему. Није било довољно хране, оружја, муниције, а поготову се осјећао недостatak у новцу. Још у току љетних мјесеци, пуковник Милорадовић је потрошио донесени новац. Због тога је био принуђен да тражи позајмицу од оних који су имали и на које је рачунао да би му могли позајмити. Поншто му је брат Гаврило био поданик Дубровачке Републике и уживао углед богатог и угледног трговца, рачунао је да ће му дубровачке власти посудити извјесну своту новца. Због тога се писмом обраћа влади Републике да му изађе у сусрет и позајми што више новца. У једном од многобројних писама које је слao каже: »дабисте нам учинили едну уелику лубау посaintенам едно 2 аллити 3 хиладе Зекира ер немсе сада поманкало одаленам докхие од насега Зарра ако нам ту лубау усхоциете учинити многочијемосе лиепо насцему благоциастијому Зарпу пофалити уасцием

18) Глигор Стanoјeviћ, Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње 1959, 67/8.

19) Др Јово Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)*, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње 1956, док. 34, 20/21 (даље: Зборник докумената).

добрием уцигнем и лубауи«.²⁰⁾ На овај захтјев, поред негативног одговора за тражени новац, у име владе, брат Гаврило му пише: »немоте писати ником другому суди него самому мени.«²¹⁾ На тај се начин Дубровачка Република жељела у потпуности дистанцирати од побуњених племена, али досљедна својој уобичајеној политици, преко Гаврила је донекле покушавала да одржи те односе. Рачунајући на то, Милорадовић је, заједно са још тринаесторицом угледнијих првака, једним новим писмом затражио од Дубровчана да му продају оружја и муниције. Да ли је тражену робу мислио купити за готов новац или на зајам, није нам познато. Плашећи се компромитовања на Порти, ни поред Гаврилове помоћи, влада Републике није ништа одговорила. На овакво држање ју је упућивала недавна афера око једног топа. Приликом напада на Никшић, између осталог оружја су устаничке чете имале и један мањи топ из којег су пуцали на градске зидине. Захваљујући млетачким интригама, оптужени су Дубровчани као продавачи оружја устаницима. То је нашло на негодовање на Порти, па су Дубровчани свим силама настојали да докажу неоснованост те оптужбе и пронађу правог трговца. У току истраге коју су повели, доказала се неоснованост млетачких гласина. Међутим и поред судске пресуде у корист Дубровчана, сусједни турски заповједници су и даље са подозрењем пратили кретање њених трговаца. Знајући за то, власти Републике су предузеле све мјере како би настале сумње што прије отклонили. Због тога су Гаврила за извјесно вријеме уклониле са своје територије. Он је крајем 1711. године, преко Сењске Ријеке и Бече отишао у Русију. Вјероватно је за овај одлазак знао и његов брат Михаило.²²⁾

Оставши без новца и подршке међу побуњеним племенима, а са пољуљаним ауторитетом, Милорадовић се почетком 1712. године нашао у тешкој ситуацији. Пошто му нико није хтио посудити новац, био је присиљен да продаје робље које се налазило код њега. Једном трговцу из Сењске Ријеке понудио је на продају једанаесторо дјеце, која су била заробљена у близини Билеће, Невесиња и других сусједних насеља.²³⁾ Из докумената се не види из којих породица су та дјеца потицала. Најмаље од њих је било од четири, а најстарије од тринаест година. Међу робљем је била и једна мусиманка »була«, мајка троје заробљене дјеце, која је имала тридесет и пет година и, уједно, била најстарији заробљеник.²⁴⁾ Руски пуковник, dakle, није имао заробљене одрасле мушкирце, него неборбено и беспомоћно становништво. Да ли је и по којој цијени тај трговац, чије име није познато, купио понуђено робље, из докумената у којима се о томе говори, не знамо.

И владика је Данило осјећао тежину ситуације у којој су се устаници налазили. О томе је, у јануару 1712. године, писао и руском

20) ХАД, Исправе и акти, 18—181/1, 3346, док 111; 10. XII 1711.

21) Исто, под истом сигнатуром се у ХАД-у налази и овај Гаврилов одговор.

22) X. Х а ј д а р х о ц и ћ, Х е р ц е г о в а ч к е п о р о д и ц е . . . , 162.

23) Исто, 120.

24) ХАД, Исправе и акти, 18—181/3, 2246, док. 257; 8. I 1712.

цару. У име главара и у своје име обавијестио је руског императора о борбама које од доласка пуковника Милорадовића у те крајеве воде његови суплеменици. »... Прве борбе смо водили у Херцеговини, а насеља на дукељанској обали Скадарског језера до темеља смо уништили; побили смо много Турака и многе, многе заробили, али нијесмо могли заузети градове, пошто нијесмо имали средстава потребних за рушење градова: праха, олова, бомби, топова ни осталих по-трепштина.« У писму се, даље, наводи да су за многе неуспјехе у току борби, као и у тадашњој ситуацији, у многоме криви Млечани. Они не само да нису помагали устанике, како наводи цетињски владика, него су их чак на сваком кораку онемогућавали да се успјешније боре. Од Петра Великог владика тражи да руска влада материјално помогне устанике и више се заинтересира за судбину становништва побуњених племена.²⁵⁾

Овакво стање на устаничком подручју трајало је до прољетних мјесеци 1712. године. Са топлијим данима су отпочела и нова четовања. Међутим, те борбе су биле мањег интензитета него у току протекле године. Један од разлога за такву ситуацију су биле и вijести о војним припремама босанског везира Ахмед-паше да са војском нападне Црну Гору. Дубровачки конзуł на Порти Лука Кирико је обавијестио владу да је један од главних задатака овог похода не само кажњавање побуњених племена, него и хватање коловођа устанка. Како је нагласио, посебна пажња је скренута босанским пашама на хватање руских емисара, које би по могућности требало живе ухватити и послати на Порту.²⁶⁾

Заједно са Милорадовићем, из Русије је у Црну Гору дошао и капетан Иван Лукачевић. У односу на свог претпостављеног, његова улога и утицај међу устаницима је била од мањег значаја. Још од првих дана борбе, он се борио у херцеговачком санџаку. Због близине дубровачке територије, често је контактирао и дописивао се са многим поданицима Републике. У једном писму, које је упутио дубровачкој влади, обавјештава је да њени поданици могу слободно долазити и трговати на територији побуњених племена, под условом да ова не дозволи турским четама прелазак преко њене територије.²⁷⁾ У вријеме турских припрема за предстојећи поход, заједно са Лукачевићем, међу херцеговачким племенима је боравио и пуковник Милорадовић. И он је, као сви остали, тих дана пажљиво пратио окупљање турске војске у Гатачком пољу. Када је у јуну 1712. године османска војска, предвођена сераскером Ахмед-пашом, са свих страна напала црногорске нахије, Милорадовић се повукао у дубоку илегалност. У току борби које су црногорске чете водиле са нападачима, нитдје се није појављивао. Ни у једном документу не види се да је шта предузимано у циљу организовања отпора, нити његово учешће у борбама. Слично је поступио и владика Данило. И он је напустио Црну Гору и нашао уточиште на територији Млетачке Републике.

25) Ј. Милорадовић, *Зборник документата...*, док. 35, 22/23 и 387/8.

26) ХАД, Преписка, 18, док. 123, 3162; 25. III 1712.

27) ХАД, Исправе и акти, 10—181/3, 3346, док. 98.

На тај начин, оставши без својих дотада главних заповједника, руко водећу улогу у одбрани нападнутих племена преузели су домаћи главари. Тек када се, крајем јула, из Црне Горе повукла турска војска, јављају се вијести о руским емисарима. На Цетињу је, у августу 1712. године, Милорадовић сазвао збор главара, на коме их је обавијестио да намјерава отићи у Русију. Био је спреман да чује негодовање и можда увреде које би му ови упутили, па је, као разлог за одлазак, навео намјеру да у Русији добије новац и, по могућности, потребно оружје и муницију, те да ће се кроз мјесец дана са свим тим поново вратити. Затим је рекао да ће о свему што је у протеклом времену видио обавјестити руског цара, те да ће о сваком главару као великом јунаку говорити кад буде код императора. Међутим, и поред ласкања и великих обећања, ова његова одлука је на присутне оставила негативан утисак. Све то није му сметало да крајем августа, заједно са једном групом Црногораца, напусти Црну Гору и преко Сењске Ријеке отптује у Русију.²⁸⁾ У вези са његовим одласком, народ је спјевао пјесму која гласи:

»Свак жаљаше Ришићанскога Цара
Михаило оде у Русију,
А остави у рат Црногорце.«²⁹⁾

У септембру 1712. године и капетан Лукачевић је са још једном групом Црногораца истим путем отишао у Русију.³⁰⁾ Тако се са дјелимичним успјехом завршила ова прва званична руска мисија.

Веома је интересантан каснији животни пут ове тројице руских емисара. По доласку у Русију, Милорадовић је од својих претпостављених био оптужен за проневјеру новца. Оптужница га је теретила да му је, по доласку у Црну Гору, руска влада у виду помоћи, преко свог конзулате у Венецији, послала још 3000 дуката. Међутим, Михаило је порицао да је новац икада примио. Како није могао доказати своју невиност, био је отпуштен из службе и без редовних прихода се нашао у тешкој материјалној ситуацији. Живот му је постао још тежим кад су га због тога напустили његови дојучерашњи пријатељи и заштитници који су га дотада посјећивали и ласкали му.³¹⁾

Капетан Иван Лукачевић је знатно боље прошао. По доласку у Петроград одређен је на нову службу у Берлин. Тако је био поштећен свих оних непријатности које је имао пуковник Милорадовић.³²⁾

28) Историчари XIX века који су о овим руским емисарима писали, као време одласка Милорадовића и Лукачевића, наводили су април, што се на основу дубровачке архивске грађе не слаже, и што су и каснијим студијама историчари овог вијека исправили.

29) Сима Милутиновић - Сарајлија, *Историја Црне горе од искони до новијег времена*, Београд 1835, 54.

30) ХАД, Исправе и акти, 18—181/1, 3346, док, 192; 22. VIII 1712.

31) Централнији гospодарствени архив Древчих актов (ЦГАДА), фонд 86, »Сношение Росии и Черногорије, год. 1712, 2 I 1—10 (ове документе ми је уступио на кориштење и превео их колега мр Ибрахим Тепић, на чemu му се захваљујем).

32) Исто.

Долазак руских емисара међу црногорска, брдска и херцеговачка племена 1711. године имао је велики одјек. Њиховим доласком становништво је много сазнало о Руском Царству. Захваљујући пропаганди коју је водио цетињски владика и племенски главари, људи су у Русији и њеном владару почели гледати свог ослободитеља и заштитника. Са те стране је долазак ових царевих изасланика дао жељене резултате. Неуспјеси које су устаничке чете доживјеле код свих већих турских утврђења нису били само резултат слабог наоружања и недостатка муниције. Неуспјех треба гледати и на другој страни. Не само устаничке вође, него и руске војне старјешине су у борбама показале своју слабу војну вјештину, што је итекако утицало на претрпљене поразе.

Новац који је са собом донио Милорадовић био је брзо раздијелен. Он је у доброј мјери утицао да се поједина села прикључе устаницима, али и да се један дио устаничких чета пасивизира у даљој борби. На свим зборовима су ови емисари обећавали побуњеним племенима да ће Русија за кратко вријеме побиједити Порту, те да ће њихове територије бити прикључене Руској Царевини. Међутим, неиспуњена обећања су повукла један дио устаничких снага из првих борбених редова. Уместо да се побуна шири по крајевима који су наведени у грамати, она се концентрисала на уже подручје, које је постало још мање, када је, по наговору млетачких власти и мјера које су оне предузеле, један дио устаничких чета одустао од помоћи и активног учешћа у устанку. Илузије о непобједљивом Руском Царству уступиле су мјесто пессимизму послје пораза руске војске и закључења мировног уговора на штету Русије. Све је то утицало на устаничке масе далеко више него војни поход босанског везира Ахмед-паше на Црну Гору 1712. године. Поготову је ситуација на устаничком подручју постала тешка када су, крајем августа и почетком септембра, Црну Гору напустили пуковник Милорадовић и капетан Лукачевић. Но, то је било тренутно расположење. Од тога времена ни млетачка лукавост, ни турска војна сила нису могли умањити повјерење становништва ових племена према Русији, у којој су гледали своју ослободитељицу од турске власти.

Др Лука Ђаковић

НАСТОЈАЊА НАДБИСКУПА ШТАДЛЕРА ОКО СТЈЕЦАЊА ЦРКВЕНЕ АУТОНОМИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Почетком 1907. године надбискуп Штадлер (Stadler) је поднио Земаљској влади у Сарајеву елаборат са циљем да би се католичкој цркви у Босни и Херцеговини одобрио статус какав је прије тога добила православна и нешто касније муслиманска вјерска заједница.¹⁾ Овај документ заслужује посебну пажњу, јер баца сасвим одређено свјетло на црквено-правне прилике у Босни и Херцеговини почетком љећа, пружа и нове уvide у настојања Јосипа Штадлера око консолидације материјалне основе католичке цркве у овим крајевима за вријеме аустроугарске управе. То тим прије, што су се кратко вријеме прије тога догодиле врло значајне промјене у мјесној католичкој цркви. Конкордатом између Свете столице и аустроугарске владе и булом »Ex hac augusta« од 5. 7. 1881. године било је, наиме, одређено:

— да Босна заједно с Херцеговином сачињава нову црквену провинцију, те се у том смислу потпуно одјељује од сријемске бискупије у Ђакову;

— да се укину постојећи апостолски викари, а нова провинција добива редовиту управу и

— црквена провинција подијељена је тада на четири бискупије, и то на сарајевску као метрополитско сједиште, те на бањалучку, мостарску и требињску бискупију.

У сарајевској метрополитанској цркви основан је каптол,²⁾ док су остале бискупије задржале мисијски карактер.

1) Божо Маџар, *Борба Срба Босне и Херцеговине за црквено-школску самоуправу*. Рукопис одбрањен докторске дисертације (1979. године) Боже Маџара налази се у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву. Др Нусрет Шехић, *Аутономни покрет Муслимана за вријеме аустро уггарске управе у Босни и Херцеговини*, »Свјетлост«, Сарајево, 1980. године.

2) Види о томе детаљније у делу др Гаврановића фра Берислава, *Успостава редовите католичке хијерархије у Босни и Херцеговини 1881*, Београд 1935, као и дјелу Игњација Гаврана, »Lisegna licens« однос Врхбосанског ординаријата према босанским фрањевцима, Високо, 1978.

Ове промјене биле су врло значајне, јер је до успоставе редовите црквене управе римокатолички клер у Босни и Херцеговини, изузимајући требињски и столачки крај, углавном, био фрањевачког реда. Управу су водила два апостолска викаријата, од којих један за Босну (од 1735.), а други за Херцеговину (од 1852. године).

Прије аустроугарске окупације, у земљи је било десет фрањевачких самостана са 110 жупа. Самостани су у свом подручју имали патронско право над жупама, а припадало им је и право власништва над кућама и земљиштима тих жупа. Њима је припадало и право попуњавање жупа.

Успоставом редовите хијерархије поремећен је овај ред, па је због тога дошло до сукоба интереса између свјетовног и редовничког клера, што се видно одразило у црквеном, економском и јавном животу. Фрањевци су, позивајући се на своје шестогодишње искуство, пружили отпор овако конципираној хијерархији у земљи. Државна власт је, опет, са своје стране настојала суделовати у рјешавању тих проблема, полазећи, dakako, са гледишта својих интереса и циљева, иако је са своје стране заступала гледиште да је успостава хијерархије била нужност и искључива ствар цркве.

Сасвим нову слику о приликама између католичке цркве и државе дају нам до сада мало познати документи о покушају успостављања аутономије католичке цркве у Босни и Херцеговини.

Сарајевски надбискуп др Јосип Штадлер је, у име црквене управе у Босни и Херцеговини, подnio 20. јануара 1907. године Земаљској влади у Сарајеву иссрпан елаборат с приједлогом »да се и католичкој цркви у Босни и Херцеговини подијели аутономија као што је то већ учињено са српско-православном црквом«.³⁾ Муслими, наиме, тада још нису били добили своју аутономију.

Образложући свој пројекат, сарајевски метрополита напомиње да га подноси не само у име врхбосанске надбискупије него и у име »свих осталих бискупија, мостарске, бањалучке и требињске, као и у споразуму са обадва фрањевачка провинцијала«.⁴⁾

Молећи Земаљску владу »да би благоизвољела проучити ове приједлоге кано подлогу за аутономију католичке цркве у Босни и Херцеговини, те их са своје стране такођер усвојити и високом министарству подстријети на одобрење«,⁵⁾ надбискуп обавјештава Земаљску владу да је у претходном поступку израде тог елабората извршио о њему темељиту припрему и размјену мишљења са најодговорнијим факторима обадвије државне половине Монархије, па коначно, »будући да се је и Преузвишени господин министар заједничког министарства финансија Иштван Буријан (István Burján) с њиме сложио, а обзиром да је висока Земаљска влада изразила спремност да и католичкој цркви у Босни и Херцеговини подијели аутономију«,⁶⁾ то се он и обраћа с конкретним приједлогом у том погледу.

3) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Пр. З. В. БиХ, бр. 160. од 7. II 1907. године.

4) Исто.

5) Исто.

6) Исто.

Код анализе овог пројекта потребно је слиједити његов садржај онако како су га и сами аутори презентирали, а то значи да се прва пажња посвећује статусу бискупија, затим жупа, жупника и катехета, а у другом плану говори се о подизању конфесионалних школа и других црквено-просветних установа.

О бискупијама у Босни и Херцеговини

У Пројекту нацрта Аутономног статута католичке вјерске заједнице у Босни и Херцеговини на првом мјесту је затражено успостављање нових, самосталних римокатоличких бискупија у Требињу и Тузли, као и формирање нове грко-католичке бискупије у Сарајеву, те именовање помоћног бискупа у сарајевској надбискупији.

Црквена управа се, међутим, потрудила да у међувремену упути Ватикану, аустроугарској влади, као и самом цару више петиција у којима је истакнуто да и »само свећенство и католички пук« тражи успоставу нових бискупија. Залажући се за обнову и самосталност требињске бискупије, у пројекту се између осталог каже »да се католички живаљ окупља око свога бискупа, па се веома умножава наше пучанство. А то је од велике важности за требињску бискупију, у којој има пуно елемената, што теже за Црном Гором, да морално одгојено католичко пучанство буде кано бедем против непоћудних елемената«. Аутори Пројекта, дакле, поред црквених потреба, истичу и »политичке разлоге«, »виших државних интереса«, очито са жељом да се тој петицији што брже удовољи.

У захтјеву за осннутак бискупије у Тузли, аутори Пројекта наводе слиједеће разлоге:

»Већ у првом почетку, кад се је устрајала црквена покрајина у Босни и Херцеговини, било је међу високим Министарством и Светом Столицом говора о потреби, да се у Тузли установи бискупија, пошто је надбискупија Врхбосанска врло опсежна. Онда се од тога одустало једино због помањкања новаца. Сада су придошли још много друге обстојности, које управо нужно изискују да се у Тузли установи бискупија, осим што праведност захтијева да се католицима даде нова бискупија у Тузли, када је за српско-православне подигнута нова бискупија у Бањој Луци.⁷⁾ Многобројни народ у нашој посавини, где су католици у великој већини изискује, да се у његовој средини такођер подигне бискупија.«

У Пројекту је посебно затражено и оснивање самосталне грко-католичке бискупије. У том смислу стоје као образложење слиједе-

7) Окупација Босне и Херцеговине 1878. године затекла је три митрополије: сарајевску, зворничко-тузланску и херцеговачку. Бањалучка митрополија је основана 1899. године. Види о томе детаљније: Илијион Руварац, *Нешто о Босни дабарској и дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни*, Београд 1878. Исти писац: *О пећким патријарсима*, Задар 1888. као и у дјелу истог аутора *Српски манастири у Босни и Херцеговини*.

ће ријечи: »По Босни и Херцеговини имаде више хиљада католика грчког обреда, који су до сада на жалост били препуштени сами себи. Больје их је не примити у ове земље, него им не дати њихова пастира«.⁸⁾

Према приједлозима аутора овог документа, грко-католичку бискупију у Босни и Херцеговини требало је на слиједећи начин организирати:

— у Сарајеву би био администратор апостоликус, са својим секретаром, који би уједно и био жупник за грко-католике у Сарајеву, којих је 1907. године у овом граду било преко 300 особа.

Што се тиче жупа, оне би биле организиране:

— грко-католичка жупа у Бања Луци, којој би припадали и Пријedor, Босански Нови, Босанска Дубица и Босанска Грађишка;

— грко-католичка жупа у Прњавору у којој би морао бити и капелан ради велиоког броја русинске дјеце за коју би се морала отворити основна школа на материјем језику, са једним учитељем;

— грко-католичка жупа у Деветинама, у којима је у то вријeme било 130 грко-католичких фамилија. Овој жупи би припадала и мјеста Гајеви, Гумљава, Хрваћани и Кличково. И за ову се жупу тражи отварање основне школе на русинском језику, са једним учитељем;

— грко-католичка жупа у Дубрави у којој је било 220 грко-католичких фамилија. Дубравској жупи би спадала Стара Дубрава, Нова Дубрава, Каменица и Челинац. И овдје би се морала отворити основна русинска школа са једним учитељем;

— грко-католичка жупа у Дервенти у којој је било 30 грко-католичких обитељи, а њој би спадао Босански Брод са 10 обитељи, Брчко, такођер са 10, Вијељина са 17, Тешањ са 16 и Вареш са 12 грко-католичких обитељи и

— грко-католичка жупа у Завидовићима, којој би припадали радници грко-католичке вјериоисповијести, који су радили по шумским радионицима у Завидовићима и Хан-Пијеску, а којих је 1907. године, према евидентији Врхбосанског ординаријата било преко 3000.

Посебно се захтијевало отварање самостана грко-католичких базилијанаца у Сарајеву, који би путовали по Босни и Херцеговини и опслуживали оне становнике грко-католичке вјериоисповијести у другим мјестима у којима нема више од 10 грко-католичких фамилија, јер је овај број узет као доња граница у критеријуму при оснивању жупа.

У закључку петиције за оснивање посебне грко-католичке бискупије наводи се да су грко-католици у Босни сами Русини, па би било најбоље да се који од грко-католика Русина из Галиције именује апостолским администратором у Сарајеву и да се из Галиције доведе толико добрих грко-католичких свећеника, колико је горе написано за потребе грко-католичких жупа, »јер у Хрватској нема уопште доста свећеника, а још их је мање који знају русински, а са све-

8) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Пр. З. В. БиХ бр. 160/907.

ћеником без знања тога језика није нашим Русијима у Босни ништа помогнуто«.⁹⁾

Но, и поред тога, Штадлер за бискупа босанске грко-католичке бискупије предлаже Дану Шајатовића, каноника из Крижевца, »јер ја бих најволио да он буде Администратор Апостоликус у Сарајеву, јер је муж пожртвован, какова Босна треба. Он се родио у Жумберку 1868, гимназију и богословију завршио је у Загребу, а 1892. постао је свећеник. Није ожењен. Неколико година је био префект, а послије равнатель грко-католичког бискупског сјеменишта у Загребу. Године 1901. постао је каноником сталног каптола Крижевачког, где и данас спасоносно дјелује, од свих чашћен и љубљен«.¹⁰⁾ Штадлер је у свом приједлогу дао и алтернативу: »ако овај не би био именован, онда би препоручио садашњег равнательа грко-католичког сјеменишта у Загребу Њарадиа, ако знаде русински«.¹¹⁾

У закључку поднеска о бискупијама, надбискуп Штадлер предлаже слиједеће: »Ја сам остарио, па премда сам још јак, треба ми, ипак, помоћник бискуп. Ја бих молио да се тому помоћном бискупу даде осим његове каноничке плаће још 4.000 круна у припомоћ. јер би му ваљало ићи по бискупији, што је скопчано с трошковима. Усвоји ли преувзвиšени господин министар тај приједлог, онда ћу ја за то мјесто предложити достојну особу«.¹²⁾

Разумије се, у Пројекту су била посебно разрађена и затражена и материјално-финансијска средства која су била потребна за организацију нових бискупија и уздржавање потребног особља у њима.

О жупама и жупницима

У овом дијелу Пројекта детаљно је разрађено издржавање жупника. Клаузулама, параграфима и одредбама Статута о аутономији његови аутори су настојали осигурати законску снагу државно-управне власти. У том смислу је речено и слиједеће:

»Најбоље је да се задржи бир, уобичајен прошлопшћу и народним обичајем, јер је боље да пастири опће са својим овцама, него ли да се од њих отуђе. У ту је сврху од потребе да сви жупници свјесно изјаве шта од народа примају, да се тако тачно установи, је ли бир достатан за уздржавање жупника на дотичној жупи. Кад се све фасије свих жупника прегледају, те се бир устали, онда би та висока влада путем својих органа била дужна жупницима ићи на руку, да се тај тако уstanеи бир и силом утјера, ако га народ не би дао милом«.¹³⁾ Они, ипак, одмах примјећују да у Босни и Херцеговини има »веома слабих жупа, каквих је већина, то је од потребе да се поврх тога бира даде још која припомоћна свита од својих 1.000 до 2.000 круна, јер иначе већина не би могла живјети«. Даље је примије-

9) Исто.

10) Исто.

11) Исто.

12) Исто.

13) Исто.

ћено да у надбискупији има свећеника, посебно капелана, које ваља издржавати, а који немају никаква бира.

Стога је предложено да се »католичком душебрижништву даде 10% од пореза и та свота да се међу бискупије подијели према броју пучанства«.¹⁴⁾

За катехете се предлаже Земаљској влади да се њихови приходи утврде посебним уредбама. Тако се, на примјер, тражи да се »у школама што су у градовима где су смјештене окружне области даде катехетама барем 2.400 круна, а по котаревима барем 2.000 круна«.¹⁵⁾ Другим катехетама одређивали би се приходи према броју сати, »ако имају потпун број сати 2.000 круна, ако половицу пола, ако трећину, трећину, дакле, про рата«.¹⁶⁾ Предвиђа се да се у свим новим школама или одгојним заводима предвиди мјесто за вјероучитеље, јер »свугдје младеж треба да буде не само подучена и наображен, него и добро одгојена, а најбоље одгојно средство јесте религија«.¹⁷⁾

Приједлогом Пројекта аутономије затражено је и отварање два посебна фонда, и то посебног фонда за дефициенте, а другог за бољесне свећенике. »Ове фондове би требало устројити из земаљских представа. У том смислу влада би сваке године издвојила коју хиљадицу за дефициентски фонд, а коју у фонд за онемогле и оistarјене свећенике«.¹⁸⁾

Говорећи о изградњи цркава, жупских станова, економских зграда итд., у Пројекту се за сваку бискупују захтијевала одређена пауштална свота из буџета Земаљске владе.

»Најмање би требало да се дотира мостарској бискупији 70.000 круна, бањалучкој 60.000 круна, Врхbosанској, која је већа од свих других заједно, 130.000 круна годишње. Кад се установи тузланска бискупија онда се може за њу од бискупије Врхbosанске одузети 40 000 круна, тако да за Врхbosанску остане 90.000 круна. За требињску бискупују ваљало би одузети од мостарске 10.000 круна и још јој приододати 10.000 круна«,¹⁹⁾ фиксно се тражи у споменутом пројекту.

Приједлог Статута закључен је посебним поглављем у којем се третира подизање конфесионалних школа. Ту се тражи да и »католици у Босни и Херцеговини имају право подизати конфесионалне школе од најнижих до највиших«.²⁰⁾

На овај документ, поднесен Земаљској влади Босне и Херцеговине, а преко ње и Заједничком министарству финансија, које је у крајњој инстанци било надлежно да га одобри или одбаци, одговорила је прво Земаљска влада, која је у форми анализе поједињих одредби изразила своје ставове. Исто је касније учинило и Заједничко министарство финансија у Бечу.

14) Исто.

15) Исто.

16) Исто.

17) Исто.

18) Исто.

19) Исто.

20) Исто.

С обзиром да сви ови документи чине једну органску цјелину, покушаћемо и из пољедња два документа ексцертирати основне ставове и мишљења кроз које ћемо најбоље видјети однос државне власти према католичкој цркви, односно, практична политичка рјешења, која је у својој текућој политици примјењивала аустроугарска управа на босанскохерцеговачком терену, овисно о тренутним приликама.

У извјештају Земаљске владе, упућеном Заједничком министарству финансија,²¹⁾ посебно је наглашено »да у овом програму не може бити употребљен израз »аутономија«, јер се о њој ту заправо и не ради, будући да би при том лаицима морало бити сачувано мјесто сарадње на вањској управи Цркве. Ради се, dakле, о изградњи црквено-хијерархијске организације, уз обилну дотацију црквених намјена, и то све из државних средстава«.²²⁾ Позивајући се на чињеницу да је Заједничко министарство финансија 25. фебруара 1907. године дало упуту Земаљској влади у Сарајеву да се она »изјасни о оним тачкама поднеска које одговарају стварним потребама и које уважају опће државно и финансијско становиште у опсегу могућности«,²³⁾ то она покушава освијетлити оне тачке надбискупског програма које се управо тичу датих упутстава.

Што се тиче обнове бискупије Требиње, Земаљска влада се позива на њезин извјештај од 6. новембра 1906, који даје сва потребна разјашњења о свим тачкама о том питању. У првом реду ради се, како то истиче Земаљска влада, »о повијесној предаји која подржава жељу да се опет оживи старо бискупско сједиште у Требињу«. Међутим, у овој ствари су избиле супротности између свјетовног клера бискупије Требиње и редовничког клера бискупије Мостар. Штога, у спор се умијешао и мостарски бискуп који припада фрањевачком реду, фра Пајкал Буџоњић. Анализирајући све околности у вези са овим питањем, Земаљска влада долази до закључка да »свјетовни клер бискупије Требиње са своје стране живо помаже сва настојања око успоставе бискупије, јер слабо дотирано душобрижничко свећенство ове бискупије очекује од именовања властите бискупа дјелотворнију обрану властитих материјалних интереса«.²⁴⁾

21) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву. Пов. бр. 517/907. У овом фасцикли који носи наслов »Изградња католочке-хијерархијске организације у Босни и Херцеговини и уређење грkokатоличког душобрижништва, налази се и шира преписка са Заједничким министарством финансија и његови одговори Земаљској влади. То се води под бројевима 180/907 од 25. II 1907. ПР БиХ — затим 3334 од 16. III 1907 — допис Заједничком министарству финансија о истом предмету, затим бр. 1123/907 Пр. БиХ од 27. IX 1907, такође допис Заједничког министарства финансија и друга документа.

22) Исто.

23) Исто.

24) Исто.

Према томе, не постоји права потреба успоставе самосталне бискупије Требиње, сматра Земаљска влада и то не само од стране цркве, него и са стране државних интереса. »О томе се живо водило рачуна од стране државе, кад је године 1890. искључена бискупија Требиње испод управе дубровачког бискупа. Према томе, нема никакве потребе да се мијења ово стање ради државних интереса.²⁵⁾

Додуше, у извјештају се признаје да је данашњи мостарски бискуп, већ у годинама високе старости, те осјећа управу бискупије Требиње као терет. »Ово би се могло тумачити, апстрагирајући од на- ведених повијесних разлога, тиме што монсињор Буџоњић за посао око управе бискупије Требиње не прима одговарајућу накнаду. Он то тим више осјећа неугодно, што у његовим рукама сједињене бискупије Мостар и Требиње броје заједно 105.000 вјерника. Дијецеза Бања Лука има само 64.000 душа. Оба бискупа примају од државе признату дотацију и то за Мостар-Требиње 12.000 круна и Бања Лука 10.000 круна, што не стоји ни у каквом омјеру према броју католичких вјерника«.²⁶⁾

Исто тако, што се тиче подизања нове римокатоличке бискупије у Д. Тузли, Земаљска влада сматра да и она не одговара стварним потребама духовне пастве и црквене администрације, него »врло вјероватно посве особним разлозима надбискупа Штадлера: да се даље изгради и учврсти римокатоличка хијерархија у овим земљама. Истина је, додуше, да би врхbosанска надбискупија, која по попису становништва из 1895. године броји укупно 168.763 душе, и која је с обзиром на територијално растезање као и на број вјерника највећа католичка бискупија у земљи, могла бити сведена на отприлике једнак број душа што га имају заједно бискупије Мостар и Требиње, када би се од ње одијелило око 58.000 душа које има католичко становништво округа Тузла. Врхbosанска надбискупија, и кад би се од ње одијелио округ Доња Тузла, остала би још увијек до- вољно велика с обзиром на своју површину као и број душа. У окру- гу Доња Тузла католичко је становништво у већем броју заступано само у три котара, и то Доњој Тузли, Брчком и Градачцу, док у котарима Маглај и Кладањ ово домаће католичко становништво појав- љује се само спорадично. У кладањском крају само у околици Оло- ва. У осталим котарима окружја Доње Тузле разасути католици су листом досељеници који — као на примјер скоро све чиновничке обитељи — су само привремено тамо настањени. Због свега тога, Земаљска влада је категорична у своме ставу: »Самостална римоко- толичка бискупија у Д. Тузли не би имала правога разлога опстан- ка и била би од некатоличке јавности сматрана као у првом реду без сумње и политичка и пропагандистичка творевина. Указивање на четири бискупије српскоправославног становништва у земљи не ври- једи зато што је српско православно становништво далеко бројније. Стога разлози за успоставу четврте католичке бискупије не ври- једи«.²⁷⁾

25) Исто.

26) Исто.

27) Исто.

Када је ријеч о томе да се у Сарајеву постави помоћни бискуп, Земаљска влада сматра да се Штадлеров захтјев не темељи само на његовим личним разлозима. »У прилог овом надбискуповом тражењу говоре takoђер стварни разлози јер — иако је тачно да подизање самосталне бискупије у Тузли према нашем горњем извођењу није потпуно оправдано — ипак просторна распострањеност римокатоличког становништва у окружју Тузли као и њихов број довољно оправдава захтјев врхбосанског надбискупа да добије помоћног бискупа.« Овај захтјев надбискупа Штадлера у очима Земаљске владе потпуно је оправдан. То се може провести, сматрала је влада, било тако да један од четворице систематизираних каноника буде именован помоћним бискупом, или тако да се уз постојећа четири каноника уведе пети који би био надбискупу као помоћни бискуп. Надбискуп Штадлер тражи за њега годишње 4.000 круна више него што добивају поједини каноници. »Ови нови трошкови не би били никако знатни па би према томе могла бити лако постигнута сугласност с надбискупом Штадлером.²⁸⁾

У погледу уређења грко-католичке цркве за коју надбискуп Штадлер предвиђа широко засновану организацију, Земаљска влада сматра да она прелази стварне потребе. Признаје да јој не стоје на располагању поузданни подаци о данашњем стању грко-католичког становништва у Босни и Херцеговини, јер је попис становништва из године 1895. на сваки начин застарио. Влада, у сваком случају, полази од чињенице да посебна грко-католичка бискупија сигурно није потребна, тим више што је (римска) курија повјерила надбискупу Штадлеру чување интереса грко-католичке цркве у окупираним земљама, па би за помагање и растерећење надбискупа требао бити постављен помоћни бискуп. »Такође нема никаква разлога«, истиче Земаљска влада, »за оснивање самостана базилијанаца у Сарајеву. Што се, пак, тиче оних седам грко-католичких жупа које тражи надбискуп Штадлер и које би имале бити уздржаване из државних средстава, не постоји потреба за такво уређење жупа, што би надбискуп желио да види. Индустриска мјеста Вареш, Хан Пијесак и Завидовићи — за која се надбискуп Штадлер залаже као посебну жупу — имају само селилачко радничко становништво грко-католичке вјериописијести. Из свих ових разлога Земаљска влада је мишљења да сва тражења надбискупа Штадлера која се тичу грко-католичке духовне пастве требају бити искључена из разговора те да се ограниче на Одлуку од 16. марта 1907. Вама достављену и с њом спојени поднесак грко-католичког лавовског бискупа Szeptycki-ога.²⁹⁾

Земаљска се влада изјаснила да је стварно потребно да се уреде жупски приходи и на тај начин предусретне збрка која већ у том погледу постоји. У фрањевачким жупама, наиме, подавање вјерника уређено је према старим обичајима и одвијало се без икаква отпора. Напротив, у новооснованим жупама свјетовног клера, обавезна давања становништва нису уопће нормирана те је, стога, често долазило до притужби било од стране жупника, било од стране жупља-

28) Исто.

29) Исто.

на. Захтјеви надбискупа Штадлера, барем у оној форми у којој су предложени, сматра Земаљска влада, не би били у стању успоставити коначни ред у овим приликама. Штадлер тражи да се за осигурање средстава за уређење жупских подавања не само задржи досадашњи бир, него и уведе његово прикупљање путем државних организација, те да се одобри прирез од 10% за култне сврхе код католика. Тада би се прирез дјелио између бискупија према броју вјерника. Прва потешкоћа против ових Штадлерових приједлога, како то мисли Влада, било би одвише тешко пореско оптерећење римокатоличког становништва за култне сврхе. Она, надаље, примјећује да се у српско-православној аутономији тражи 10% за култни прирез и то не само у црквене, него и у школске сврхе, при чему се истовремено укида досадашњи бир. Надбискуп Штадлер, међутим, тражи обоје у исти час: и 10% за култни прирез и дотадашња жупска давања у старом опсегу. »Не улазећи већ сада у само питање, можемо утврдити да ови захтјеви надилазе могућности римокатоличког становништва. Тиме би се вјероватно доводила у опасност њихова господарска снага и дораслост за плаћање пореза. Било би најприкладније кад би се римокатолички епископат могao склонити на прихваћање 10% култног приреза и докидање досад постојећег бира, уколико је то могуће провести и на жупама које припадају фрањевцима. Тако би се створило аналогно стање с одредбама српскоправославног статута о аутономији«.³⁰⁾

Захтјев за систематизацијом посебних мјеста за вјероучитеље на свим државним школама, постављен од надбискупа Штадлера. Влада је сматрала да је потпуно неизводив како из финансијских, тако и паритетних разлога. »Католичком клеру не смије у овом погледу бити ништа више признато него што је то учињено у српскоправославној аутономији, с обзиром на награђивање вјероучитеља. Познато је да постоји настојање у српскоправославној аутономији да паушални износ за награђивање вјероучитеља не буде признат као непромјењив, него, напротив, да се тежи за његовим повишењем у истој мјери како буде расла потреба за новим вјероучитељским мјестима на опћим основним школама. Садашња свита за трошак католичког вјеронаука, према појединачном прелиминару, за 1907. годину износи 54.790 круна. Римокатолички епископат морао би се, dakле, задовољити с паушалном сумом у истоме износу и то за сва времена, или би у противном случају то исто морало бити признато и српскоправославним тражењима. Из истих разлога паритета не можемо пристати на жеље надбискупа Штадлера да се вјероучитељска мјеста систематизирају такођер за окружна и котарска мјеста, па чак и за опће основне школе на селу, како је то учињено посве изнимно за Сарајево«.³¹⁾

Оснивање посебног фонда за дефицијенте свећенике и другог фонда за болесне свећенике државна управа је сматрала да може извршити само на тај начин како је то учинила с пензионим фондом за удовице и сирочад српскоправославних свећеника. »Никаква по-

30) Исто.

31) Исто.

моћ која иде преко тога или још више, што монсињор Штадлер траји, да се установе оба прије споменута фонда искључиво из државних средстава — не може из разлога паритета бити ни на који начин призната«.³²⁾

Земаљска влада стоји на становишту да на исти начин држава може помоћи градњу католичких вјерских зграда на који је то уређено у српскоправославној аутономији. »То значи да се аликовотни дио буџетне ставке погл. III, насл. 5 изванредног доприноса ставка 1 »Субвенције за култне сврхе« у размјеру према броју римокатоличког становништва дозначи позваним црквеним факторима на самосталну употребу. При томе морају доћи у обзир, осим дијецезанских бискупа, такођер и оба фрањевачка провинцијала. Тражења надбискупа Штадлера која далеко иду преко ових граница не могу бити испуњена из разлога паритета«.³³⁾ У погледу отварања конфесионалних школа, Земаљска влада сматра да нису потребни никакви нови споразуми, пошто на овом пољу римокатоличка црква ужива данас исту слободу каква је призната српскоправославној цркви и осталим вјерским заједницама.

С обзиром да се је надбискуп Штадлер у своме писменом поднеску Земаљској влади позвао на то да му је заједнички министар финансија обећао аутономију католичке цркве у Босни и Херцеговини, то је министар Буријан осјетио потребу да лично одговори на његове захтјеве на слиједећи начин: »На темељу поднеска надбискупа Штадлера од 20. јануара 1907. и у том извјештају садржаних навода стављам Земаљској влади на знање: — Пошто обнова требињске бискупије у Д. Тузли не одговара стварним потребама духовне пастве и црквене организације, тако не постоји за Земаљску владу никакав разлог да се заложи за остварење жеље надбискупа Штадлера. С обзиром на просторно расецање и број католичког становништва у окружју Доња Тузла као и с обзиром на планирано уређење гркокатоличко духовне пастве произлази да је стварно пожељно постављање помоћног бискупа на помоћ садашњем надбискупу врхbosанском у његовим бискупским пословима. Стога сам склон изаћи у сусрет жељи Штадлера на тај начин да се уз четворицу систематизираних каноника постави помоћни бискуп с годишњим примањима од 6.000 до 8.000 круна. У вези с тим нека се наслов договори с Штадлером и затим у том предмету постави захтјев нама. Што се тиче замишљене организације гркокатоличке духовне пастве с посебном бискупијом у Сарајеву и седам грко-католичких жупа — што предлаже др Штадлер — не може бити узето у разматрање, јер таква организација далеко прелази стварне потребе и била би повезана с великим буџетским жртвама. Напротив, ја сам споразуман да се ближе приступи приједлозима садржаним у поднеску гркокатоличке духовне пастве

32) Исто.

33) Исто.

у Босни и Херцеговини у смислу тог поднеска. Овим се позива на слово да нам достави детаљирани приједлог уваживши код тога потребу штедљивости, дакако након споразума са Штадлером, у том питању. Примјеђујем да је према нашем становишту ирелевантно да ли ће те гркокатоличке жупе у питању бити подложне крижевачкој или лавовској бискупији. Уређење примања жупника према жељи надбискупа Штадлера, али уз сачување »бира« по култном прирезу од 10% не може се уопште прихватити без судјеловања ламка. Бит ће ствар која искључиво спада на католички епископат да се у овом правцу споразумије са лаичким елементом и након тога да достави влади поднесе приједлоге. У погледу од Ад 9—12 ових тачака поднеска ја се потпуно слажем с вашим изводима. На програм постављен од др Штадлера примјеђује Наслов потпуно правилно да главне ознаке култне аутономије ту уопште нема, а то је судјеловање лаика у црквеној управи. Према томе, предложени поднесак само је низ посебних жеља споменутог надбискупа и као такав се има схватити и рјешавати. Ако би надбискуп Штадлер убудуће хтио чинити приједлоге гледе стварања аутономних институција по узору на српскоправославну црквено-школску аутономију то се, разумљиво, на преговоре о тому имају припустити представници католичког лаичког елемента; њихов би избор имао пружити јамство да су они доиста људи повјерења католичког становништва (ове) земље.

Према томе, позивам Наслов да у смислу горњих упута ступи на најподеснији начин у везу с надбискупом Штадлером и према мјери постигнутог споразума нама достави посебне приједлоге.³⁴⁾

Према томе, министар Буријан акцептирао је основне захтјеве Земаљске Владе у погледу тражења надбискупа Штадлера.

Даљи напори редовите католичке хијерархије у Босни и Херцеговини на успостави аутономних облика у католичкој вјерској заједници били су у наредном периоду успорени. Томе је било више разлога, али свакако главни је био анексија Босне и Херцеговине. Врхбосански ординаријат, наиме, желио је по сваку цијену да у новонасталим приликама осигура за себе искључиво политичко репрезентирање католичког становништва. Но, у том погледу је упрана била у највећем јеку борба са грађанским политичким елементима, који су окупљајући око себе либералне снаге босанскохерцеговачких католика, уз обилату подршку фрањевца, основали посебну политичку странку — »Хрватску народну заједницу«. Католичка хијерархија имала је уз то и озбиљне неспоразуме са редовничким (фрањевачким) клером, који је, с обзиром на традицију у земљи, имао у народу ве-

34) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Пов. БиХ бр. 1123/907. (Одговор Заједничког министарства финансија на допис Земаљске владе из Сарајева бр. 517/907 о изградњи католичке вјерозаконске организације и уређењу грко-католичке духовне пастве, односно на пројекат о »уређењу аутономних односа у католичкој цркви у Босни и Херцеговини«, како га је звао његов аутор надбискуп Штадлер).

лики престиж. То је Врхбосанском ординаријату и његовом метрополиту задавало велике бриге. Поред свега тога, остајала је и даље основна чињеница да црквена управа, с обзиром на своје хијерархијско устројство, није била вољна ни у ком облику дозволити парламентарно учешће лаичког елемента у управи цркве, а што су органи власти постављали као ујвет. Све су, наиме, признате конфесије у Босни и Херцеговини, осим католичке, имале корпоративни карактер. Канонско се право католичке цркве, напротив, опире таквом уређењу, оно не предвиђа самосталне мање црквене организације које би биле неовисне од управе цркве. Папа је, по том праву, врховна глава цркве и врховни субјект и репрезентант црквене власти и цјелокупне цркве-имовине.

Зато су се остале признате конфесије у Босни и Херцеговини својом структуром разликовале од католичке цркве. У исламској, српскоправославној, евангелистичкој и јеврејско-сефардској вјерској заједници постоје, напротив, неовисне корпорације и јуридичке особе у облику богоштвних опћина, цемата, црквено-школских опћина и слично. Статути тих заједница одају аутономни карактер. Сне могу неовисно и самостално, без ингеренције виших форума, стицати и отуђивати свој иметак, постављати органе за вођење материјалног по словања, које је препуштено њиховом дјелокругу неовисно од неке више црквене власти.

Тражењем надбискупа Штадлера, католичка црква у Босни и Херцеговини нашла се у деликатном положају. Уколико је она заиста жељела да јој буде одобрен аутономни статус по узору на српскоправославну и исламску вјерску заједницу, она се морала на одређени начин преструктуирати противно канонском праву. Она би лаичким особама омогућила утјеџај, уз извесну самоуправу у црквено-школским и другим пословима, што је за католичку цркву организациони новум. Сарајевски надбискуп и Врхбосански ординаријат су због тога морали мијењати борбену тактику. Они су због тога пошли у акцију за конгрруу,³⁵⁾ којом се требало изборити законско регулирање материјалног осигурувања католичких свећеника. Статут аутономије требало је растеретити једног деликатног питања да се лаичком елементу не допусти никакав удио у црквеној управи. Друга акција вођена је у правцу економско-финансијског снажења врхбосанске надбискупije, која је изградњом властите материјалне базе морала остати искључиво у рукама црквене хијерархије, dakле, врхбосанског капитола и његовог надбискупа. Под овим активностима подразумијевала се изградња цркава и широка мрежа одгојних школских завода.

Акција око Статута за аутономију само је за кратко вријеме пала у затишје. Будући да је Статут вакуфско-меарифске аутономије

35) Kongrua је латински израз, боље речено скраћеница од »congrua sustentatio«, што значи долично уздржавање, односно, хонорар или плаћа бушобрижника. Надаље, када говоримо о kongrui сусрещћемо се и са изразом fasia, под којим се подразумјева да жупници »прокажу« од бира, од земље и од »столе«. Овај израз уdomačio се за споменуте појмове, но, и он долази од латинске ријечи »fassio«, што заправо значи проказивање.

код муслимана ступио на снагу 1. маја 1909. године, био је то нови сигнал и за католичку црквену хијерархију. Не чекајући даље, она је на брузу руку предложила нови Статут за аутономију католичке цркве. Свака је конфесија у Босни и Херцеговини, наиме, настојала да пошто-пото сачува свој углед и престиж, не само код властитог народа, већ и на међународној политичкој и културној позорници. Свака је због стога грчевито држала наслеђене положаје из прошlostи, а истодобно љубоморно пазила да не би у чему била прикраћена или запостављена у односу на друге. Тако је и католичка хијерархија тежила ка изналажењу могућности да послије православне и муслиманске вјерске заједнице дође до сличног законско-правног статуса, без обзира што је њено устројство било другачије, више неовисно о лаикату и властима.

Тако је 18. октобра 1909. године, надбискуп Штадлер предао Земаљској влади у Сарајеву нови Приједлог Статута католичке аутономије³⁶⁾ у Босни и Херцеговини, са тридесет параграфа. Земаљска влада овога пута није учинила никакве интервенције на тексту Статута, него га је уз попратно писмо отпремила Заједничком министарству финансија у Беч, с напоменом да се становиште Владе према аутономији католика није ни у чему промијекило у односу на раније стање.

Почетком 1910. године, сарајевски надбискуп је отпутовао у Беч³⁷⁾ с намјером да у директном контакту са одговорним факторима Монархије поспијеши убрзавање одлуке. О исходу тих настојања говори опширно писмо Заједничког министра финансија барона Иштвана Буријана, који је он 10. фебруара 1910. године упутио Земаљској влади у Сарајево:

»Његова екселенција др Штадлер је 28. прошлог мјесеца разговарао са мном и прије свега изнио жељу да и католици у Босни и Херцеговини исто као и српскоправославни и муслимани добију култну аутономију«.³⁸⁾ Буријан у свом писму даље истиче, да му је Штадлер као основни разлог за успоставу аутономије навео »да и католицима у Босни и Херцеговини досад призната права и дужности у унутрашњој повезаности буду одређена и зајамчена, како би се католичкој цркви у овим земљама осигурао несметан развој и обилна заштита, како је то већ учињено српскоправославној и муслиманској вјерској заједници«.³⁹⁾

Министар Буријан је, међутим, овако формулирао свој одговор на овај Штадлеров захтјев:

»Надбискупу сам зајамчио да у том правцу смије рачунати на посебну помоћ Земаљске владе, те сам нагласио да ће католицима кроз замишљену аутономију бити признате исте слободе и помоћ, како је то признато православним и муслиманима у њиховим статутима о аутономији. Laичком елементу мора, такође, бити призната извјесна ингеренција у конфесионалним пословима. Статут мора бити донесен

36) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Пр. БиХ бр. 726/199.

37) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Пр. БиХ бр. 95/910.

38) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву бр. 339 — од 20. II 1910. године.

39) Исто.

на тај начин да буде недвојбено јасан, да је с њим сагласан и остали католички епископат, као и редовничко и свјетовно свећенство, те већина надлежних лаика«.⁴⁰⁾

На ту изјаву је надбискуп Штадлер предочио Буријану верзију Статута католичке аутономије преведену на њемачки језик. »Нисам надбискупа хтио оставити у неизвјесности«, каже Буријан, »неко сам га обавијестио да смо ми тај статут већ темељито проанализирали и дошли до закључка да тај статут ни по форми ни по садржају није прикладан за стварне преговоре, зато што ту мањкају основне значајке конфесионалне аутономије као што су судјеловање лаика у управи и надзору вјерозаконских установа, школа и фондова. С друге стране што су у статут унесене одредбе које се косе с постојећим нормама. Статут је, поред тога, оптерећен одредбама које су преузете из чистог канонског дјелокруга, па су према томе у аутономному статуту непотребне«.⁴¹⁾ »Отворено сам рекао др Штадлеру«, наставља министар Буријан, »да овај нацрт иначе показује бројне шупљине, нејасноће, те формалне и правне недостатке да би и након темељите прераде једва могао бити подесна подлога за даљње расправљање«.⁴²⁾

Буријан је надбискупу Штадлеру дао »и званичне правне и пријатељске упуте и савјете« како да направи одговарајући статут католичке аутономије, који би био прихватљив. У том смислу, он је сугерирао, да статут направи група правно образованих особа, која би при изради новог нацрта статута морала уважити и миниљења изнесена у досадашњим разговорима о аутономији. Радна група на изради статута би, надаље, морала имати пред очима и одредбе статута српскоправославне и муслиманске аутономије, уколико се њихови принципи дају примијенити на католичку заједницу». Савјетовао му је још да би требало саставити комисију од свећеника и лаика која би расправила и редиговала тај текст. »Истом, кад се ово додги и на аутентичан начин стави на папир, тако да мјеродавни фактори домаћег дијецезанског и редовничког клера, као и зато изабрани заступници католичког становништва и интелигенције у читавој земљи изјаве се споразумним са нацртом статута, влада ће поближе размотрити тај нацрт и ући у појединачну расправу те утврдити нацрт статута о аутономији«.⁴³⁾

Послије ових отворених »пријатељских и званичних« напутака и савјета, Штадлеру је постало јасно да не може изборити овакав Аутономни статут католичке цркве у Босни и Херцеговини, како га је он замислио, будући да он неку другу верзију није прихваћао, па је напор за успоставом аутономије пропао.

(У прилогу Приједлог Статута католичке аутономије)

40) Исто.

41) Исто.

42) Исто.

43) Исто.

ПРИЈЕДЛОГ СТАТУТА КАТОЛИЧКЕ АУТОНОМИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ СА ПРИМЈЕДВАМА НА ПОЈЕДИНЕ ЧЛАНОВЕ ЗАЈЕДНИЧКОГ МИНИСТАРСТВА ФИНАНСИЈА У БЕЧУ

Члан 1.

Римо и гркокатоличка вјера у цијелој Босни и Херцеговини и у свим појединим подручјима ових земаља има право на нестијењени опстанак и развитак у смислу начела и повластица које је по Божјем праву и одлукама Свете римске Цркве припадају.

Овај и слиједећи чланци замишљени су, како мисли др Штадлер, као одредбе за обрану у случају да Срби и муслимани дођу на коремило, а католици да не буду потлачени у слободном вршењу своје вјере.

Пошто и мусимански аутономни статут у свом уводу садржи сличне декларативне наводе, могао би овај члан у својој коначној преинаци послужити као увод за католички аутономни статут.

Члан 2.

Пошто римски бискуп, Свети Отац, влада читавом Католичком Црквом на свијету, то он има зајамчену слободу непосредног, опћења с бискупима, клером и католичким народом у свим духовним и црквеним пословима. У том погледу није никојој другој власти подређен.

Према важећим конвенцијама и аутономним статутима допуштено је православним (чл. II) и мусиманима (§ 142) да подржавају духовне односе са Цариградом; зато не би било у начелу ништа против горњег члана.

Чл. 3.

Надбискуп и бискупи имају по својој пастирској дужности право да слободно и непосредно опће са свећенством и народом те да издају несметано своје упуте и налоге у црквеним пословима.

Немамо примједбе све до задњег пасуса који би требао бити на-допуњен слиједећим додатком: »Уколико они нису у противности с постојећим земаљским законима« (усп. Српски статут, увод у чл. XII и Мусимански статут § 36).

Чл. 4.

Надбискупу и бискупима бит ће све слодено што им спада по светим канонским прописима и по данашњем од Св. Столице потврђеном дисциплинарном праву. На посебан начин њима је слободно:

- по својој вољи могу они намјештати жупнике, капелане и вјероучитеље, како им се они чине прикладни за дотичну црквену службу;

- б) они могу примати у клер и у смислу канонских прописа редити за свећенике оне које сматрају достојним за ту службу и одбијати друге за које вјерују да су неприкладни за духовни сталеж;
- ц) оснивати нове жупе, дијелити их и спајати;
- д) прописивати јавне молитве и друге побожње чине уколико то тражи добро Цркве или државе; одржавати ходочашћа, опходе, процесије и друге свете црквене функције, дакако по канонским прописима;
- е) одржавати покрајинске и дијецезанске синоде према канонским прописима и проглашавати њихове акте;
- ф) оснивати и уздржавати цркве и друге култне, наставне и хуманитарне институције;
- г) католичка младеж има бити одгајана у католичком духу;
- х) што је год више могуће, треба познавање католичке вјере у католичком народу ширити и учвршћивати.

Уопће прихватљиво јер се сличне одредбе налазе у српском и муслиманском аутономном статуту. На посебан начин точке ф, г и х су дословно узете из муслиманског статута (§ 5).

На точку а) треба примијетити да се вјероучитељи на конфесионалним школама слободно постављају; за такве учитеље на државним школама по српском и муслиманском статуту потребна је потврда земаљске владе. Овдје би требало нешто рећи и о попуњавању патропнатских жупа.

Чл. 5.

Надбискуп и бискупи имају право подизати конфесионалне тј. католичке школе и то од пучких до највиших училишта као што су учитељске школе, гимназије, реалке, академије и свеучилишта.

У ту сврху земаљска ће влада надбискупу и бискупима аликовитни дио буџетске дотације »Субвенције за вјерозаконске сврхе« дозначавати, који одговара броју католичког становништва. Од овога износа 70% за градњу црквених објеката и 30% за градњу школа. Наведени износ дијели се међу бискупије према броју душа.

Поука и одгој све католичке младежи на јавним и приватним школама има одговарати учењу католичке вјере; на бискупе спада у границама њихових пастирских дужности водити и ревно надзирати вјерски одгој младежи у свим јавним и приватним школама да при настави којег било предмета не буде ништа што се противи католичкој науци и моралу.

1. одсјек

Према српском статуту (§ 171, т. 7) и муслиманском статуту (§ 152) тражи се за то допуштење земаљске владе. Упадно је да овдје то право спада само бискупима а не и другим особама да поди-

жу конфесионалне школе — набрајање на крају имало би се прецирати.

2. одсјек

Одговара српском (члан XIII т. 1) и муслиманском статуту (§ 8). Изгледа непрактично да се фиксира квота за употребу, али с државнот становишта немамо ништа приговорити.

3. одсјек

Ово се може прихватити јер је надбискуп изјавио да под јавним школама мисли конфесионалне. Ипак би ово требало јасније изразити.

Чл. 6.

Нитко не може бити катехета или вјероучитељ на јавним или приватним школама а да није добио мисије и потврде у ту срху од својег дијецезанског бискупа; на њега спада такођер да то овлаштење може и повући уколико то сматра сходним. Без приговора.

Чл. 7.

На гимназијама и свим тзв. средњим школама одређеним за католичку младеж смију бити постављани за професоре и учитеље само католици. Сва настава има ићи за тим да усади у срца начела хришћанског живота; она мора одговарати нарави предмета који се износе. Бискупи имају сложно одредити који уџбеници за вјеронаук смију бити употребљавани.

Прва реченица одговара § 30 муслиманског вјерозаконског статута. Средња реченица је нејасна. Задња реченица се сама по себи разумије.

Чл. 8.

Бискуп дотичне дијецезе, саслушавши своје канонике или конзулторе, именује наставнике или професоре свих католичких школа на темељу поднеска дотичног града или општине и то по распису натјеџаја. Поднесак је приједлог о тројици кандидата од којих један има бити изабран. Ако читав приједлог буде одбачен, мора бити расписан нови натјеџај. Бискуп предлаже земаљској влади једног од најбољих учитеља или професора за надзорника разним школама. За такве школске надзорнике могу бити именовани такођер декани или жупници уколико су се прије бавили као вјероучитељи или професори школским питањима те имају за то потребну способност. Такових надзорника може бити шест, и то у Сарајеву, Mostaru, Бањој Луци, Травнику, Тузли и Бихаћу. Премања школских надзорника одређује и покрива земаљска влада.

За органисту (на оргуљама) има бити постављена праведна и побожна особа.

Слободно намјештање наставног особља и надзорника на вјерским школама осигурано је и муслиманима по њиховом статуту. Гор-

ње одредбе требало би ипак надопунити према задњим договорима с православнима, у томе смислу да влада има бити обагријештена на подесан начин о тим именовањима наставника.

Надаље, и католички аутономни статут морао би одредити да поучавање свјетовних предмета на конфесионалним школама има бити према наставном плану који је прописала влада те бити вршено по квалифицираним наставницима (Српски статут § 210, т. 2 и Муслимански статут § 153). Исто тако је земаљска влада надлежна за надзор поучавања свјетовних предмета на конфесионалним школама. На њима не могу бити употребљени уџбеници који су забрањени од земаљске владе (За ове одредбе препоручује се посебно формулатија § 153 муслиманског статута). На крају треба примијетити да конфесионални школски надзорници код католика а исто тако и код православних не могу бити плаћени из државних средстава.

Чл. 9.

Надбискуп и бискупи извршават ће своју службу слободно да осуде оне књиге које су погубне и вријеђају вјеру, морал и националну част и могу скратити њихово читање припадницима своје вјере. Такођер ће земаљска влада са своје стране све учинити да такове књиге не буду ширене у Босни и Херцеговини.

Ниједан од других аутономних статута нема таквих одредаба. Прва реченица овог члана спада на нутарњу компетенцију конфесионалних власти и требали би је елиминирати из самог статута. Такођер и завршетак, јер земаљској влади не могу бити наметнути такви прописи.

Чл. 10.

Пошто сви црквени послови тј. све што се тиче вјере, сакрамента, службе Божје и осталих црквених функција као и права и дужности које су повезане са светом службом, искључиво спадају у надлежност свете Цркве, зато судску власт на њима врше духовни суци који и у брачним споровима имају изрицати одлуке по светим канонским прописима Тридентинског концила. Цивилним суцима остављају се само учинци и посљедице у брачним споровима. О зарукама исто тако суди Црква у смислу Тридентиског концила и апостолских була »Auctoritas fidei« и »Таметски«, наиме о томе да ли постоје и какав имају учинак на женидбене запреке.

Могло би се примити у одговарајућој стилистичкој и јуридичној форми, јер је такођер код Срба суђење у брачним споровима пре-пуштено духовним судовима, дакако с ограничењима садржаним у § 1 Закона о цивилним процесима из год. 1884: »Уколико се ту не ради о питањима имовинског права«, што мора бити препуштено у надлежност редовитог суца.

Додуше, код муслимана одлучује шеријатски судац такођер и у питањима имовинског права, али то је посве други случај јер су шеријатски суци државни службеници.

Чл. 11.

Бискупи имају право недостојне свећенике ударити казнама према светим канонским прописима те их интернирати у самостане, сјеменишта или за то одређене куће. Међутим, и остали вјерници могу бити кажњени од црквених власти ако крше црквене законе и канонске прописе.

Ово не спада на статут него на нутарњу надлежност Цркве. Са становишта државе ове казне нису правно ваљане и за њихову проповедбу неће бити пружен *brachium saeculare*.

Чл. 12.

Свећеници који су криви ради кривичног дјела спадају под судбену власт редовитих судаца према законима који су на снази у Босни и Херцеговини; ипак је дотични судац дужан саопћити бискупу о каквој се оптужби ради те му изрицања осуде дати акте на увид. Ако би свећеник био осуђен на смрт или на дугогодишњи затвор, дотични ће суд путем земаљске владе предметне акте или изванак из њих доставити духовној власти, да би такви свећеници били ударени и духовном казном. Ако неки свећеник буде осуђен ради преступа, може издржавати своју казну у неком самостану или духовном дому користећи привилегију *»custodia honesta«*. Уколико се ради о преступима или злочинима бискупа, кажњавање се препушта папи или цару.

Ово у првому дијелу било би прихватљиво само након темељите прераде. Чини нам се да је посве неприхватљива одредба да ссуђени свећеници ради свјетовног прекршаја одлеже своју казну у неком самостану. Овдје као и у прекршајима бискупа у свјетовним стварима мора бити остављена слободна рука свјетовним судовима. Остали аутономни статути не садржавају ништа слична.

Чл. 13.

Да вјера и Црква Божја, краља краљева и господара господара, могне Богу исказивати достојну част, неће Висока Влада допустити да се Католичка Црква и њезина вјера, литургија и њезине одредбе понизује ријечју, дјелом или писањем, или да бискупи и свећеници буду ометани у вршењу своје дужности и настојања да остану нетакнуте наука вјере и морала као и црквена дисциплина. Влада ће ићи на руку бискупима да казне које би они изрекли против недостојних свећеника буду стварно и проведене. Истодобно влада ће настојати да се свећеницима исказује делично поштовање и неће допустити да се што дододи што би их излагало презирну или срамоћењу; што више, она ће све тако уредити да бискупима и свећеницима буде исказивано поштовање које спада њихову сталежу.

Ово не би спадало овамо те је сувишно, јер у босанскохерцеговачком казненом праву § 197—199 и 332—336 садрже потребне мјере у погледу свих признатих вјерских заједница.

Чл. 14.

Влада ће довољно дотирати Централно сјемениште као и Ђечачко сјемениште у Травнику те Богословију у Сарајеву тако да на њезин рачун у сваком разреду гимназије у Травнику 12 а у Богословном сјеменишту у Сарајеву најмање 10 клерика могу бити уздржавани.

На Надбискупску гимназију у Травнику односно на уздржавање с њом повезаног Ђечачког сјеменишта издават ће се из државних средстава годишње круна 79.740, а за Централно богословно сјемениште у Сарајеву 36.760 круна. Овај прорачун трошкова почива на уговору с Надбискупским ординаријатом из 1894 године и омогућује стварно да се у Травнику 12 и у Сарајеву 6 питомаца по сваком разреду могу уздржавати. У принципу нема приговора овом чланку јер и у другим вјерозаконским статутима спомиње се барем индиректно да за уздржавање богословије у Рельеву, односно Шеријатске судске школе влада сноси трошкове.

Чл. 15.

На темељу овлаштења примљеног од св. Столице предлаже или именује његово ц и к апостолско величанство надбискупа на приједлог врхбосанског каптола а остale бискупе на приједлог надбискупа и других бискупа.

Поступак именовања католичких бискупа у Босни и Херцеговини уређен је конвенцијом са Св. Столицом из год 1881. (на Зл 558 пр БиХ из 1881) и према тому није потребно да се то уноси у статут. Исто тако као што се ово није унијело у српскоправославни вјерозаконски статут где се у чл. II само опћенито спомиње конвенција с екуменским патријархом из год. 1880.

Преиначење норми гледе именовања католичких бискупа може услиједити само путем новог споразума са Св. Столицом а не путем вјерозаконског статута. Горњи члан садржи такву промјену досадашњег (аустријског) поступка именовања утолико што се говори о приједлогу столног каптола, односно других бискупа, док се у аустријским нормама само говори да његово величанство именује бискупе, »не без претходног савјета бискупа, особито из дотичне цркве-не покрајине«.

Чл. 16.

Надбискуп и бискупи именовани од његовог апостолског величанства имају положити пред његовим величанством прије наступа службе слиједећу заклетву:

»Заклињем се и обећајем на свето еванђеље, како се достоји бискупа, послушност и вјерност његовом царскокраљевскоапостолском величанству као и његовим законитим наследницима. Исто тако заклињем се и обећајем да нећу ни с ким опћити нити присуствовати некој скupштини, што би могло шкодити јавном реду нити ћу бити чланом сумњивих друштава унутар граница Аустро-Угарске Монахије или изван њих; и ако бих до-

знао да пријети јавна погибао нећу ништа пропустити да је отклоним».

Ово не спада на статут већ је ствар која спада на постојећи церемонијал.

Чл. 17.

Надбискуп, бискупи и сви свећеници могу располагати својим иметком с обзиром на смрт према канонским прописима, па ће њихове одредбе иза њихове смрти према њиховом тестаменту бити точно проведене. Ако нетко умре без опоруке, онда се читав иметак дијели на три дијела. Прва трећина припада цркви коју је дотични служио; друга трећина обитељи покојника, а трећа трећина има бити подијењена сиромасима дотичне жупе или града у којем је дотични умро. Одијела и понтификални предмети као и црквени орнат бискупа остаје у ризници дијецезе и предају се његову наследнику. То исто вриједи и за бискупску библиотеку.

Посве је у питању да ли аутономним статутом може услиједити нормирање питања о наследству уколико се тичу свећенства. Уређење ових односа односно изузимања од опшег интестатског наследног права придржано је обично државном законодавцу. Статут о аутономији није државни закон него црквени устав потврђен од суверена. Преузимање горњих одредби у статут не може се означити као искључено, јер напр. грчкоисточни аутономни статут у Аустрији, који је додуше предпарламентарни, садржи сличне одредбе, На сваки начин треба ово питање још бити поближе простирано, посебно зато да ли има у статуту црквене аутономије ердељске (трансильванске) католичке Цркве.

Чл. 18.

Највише достојанство у капитолу, како при надбискупу тако при суфраганима, подјељује св. Отац. Остале канонике именује, међутим, на приједлог бискупа његово ц. и к. величанство осим оних каноника чија је мјеста утемељио сам бискуп или нетко други; њих именује надлежни бискуп. За канонике се требају постављати мужеви узорни који уживају повјерење Цркве. Препоручљиво је да се претходно распиши конкурс при попуњавању појединог каноничког мјеста.

Горњи члан стоји у дјеломичној противности с Уговором између Аустријске владе и Св. Столице из год. 1881, где је речено да његово ц. и к. апостолско величанство има право именовати канонике, осим првога међу њима којега именује папа између препоручених од Његова Величанства (Х. а. З. 558 Пр БиХ из год. 1881).

Чл. 19.

За попуњавање жупа мора се расписати конкурс и при томе се имају обдржавати прописи тридентинског сабора; што се тиче издржавања жупника, треба одредити конгресу према прописи-

ма изнесеним у прилогу. Фонд за издржавање жупника и капелана у Босни и Херцеговини састоји се:

- а) од пореза на босанскохерцеговачке католике у износу од 10%;
- б) од новца који је досада додјељиван као потпора за уздржавање различитих жупника;
- ц) од новца који се даје жупницима за катехизирање у школама.

Земаљска је влада израдила посебни извјештај о питању конгруе. Одредбе у вези с тиме не требају сачињавати саставни дио Статута. У вези с тим требао би се и закључак овог члана у смислу аналогних одредаба православног и муслиманског статута прерадити, јер је у садашњем облику неприхватљив.

Чл. 20.

Допринос за католичке црквене зграде, који одговара као аликовитни дио буџета »Субвенције за култне сврхе« броју душа католичког становништва, предаје се надлежним управитељима цркава за самосталну употребу.

Стоји у вези с одсјеком 2 чл. III те се према ономе имеа прерадити.

Чл. 21.

За стални фонд неспособних и остарјелих (дефицијентних) као и болесних свећеника земаљска влада даје из државних средстава годишњу потпору од 10.000 круна — за врхбосанску надбискупiju; 5.000 круна за бањалучку; 5.000 круна за мостарску и 2.000 круна за требињску бискупiju.

Овдје надбискуп има на уму да се на темељу § 15 у Статуту о пензији из год. 1898. додјељује удовицама и сирочади који остају иза спрскоправославних свећеника осигуравајући фонд из државних средстава, али само у трајању од 24 године, годишња помоћ од 10.000 круна. Уосталом, питање је да ли постоји аналогија између тога фонда за удовице и сирочад и католичког фонда за дефицијентне, јер не постоји православни фонд за дефицијентне. Кад би тако и било, то претпоставља одредбу да се дијељење такве помоћи из државних средстава као католичког фонда за дефицијентне контролира од стране државе.

То питање, уосталом, не би улазило у статут него би се одвојено рјешавало.

Чл. 22.

Све одредбе садржане у члановима 20, 21. и 22. вриједе takoђer за грkokatolичke жупнике па се и они требају прибројити фонду наведеном у чл. 22.

Нема примједбе.

Чл. 23.

Жупници имају право управљати временитим добрима повезаним са жупом тек након што су инсталирани; ипак им се то право може и прије додијелити из оправданих разлога.

Никаква замјерка.

Чл. 24.

Надбискуп и бискупи могу у својим бискупијама уводити различите мушки и женске редове, али ипак само у споразуму с властом.

Редовничка браћа која су према својим статутима подложна генералима редова у Риму при Св. Столици бивају вођена од њих а да при том не буде окрњен ауторитет бискупа према канонским прописима и пименце према прописима Тридентинског сабора. Ови заступници реда могу слободно комуницирати са својим подложницима те их посјећивати. Редовничка браћа могу такођер несметано вршити правила свога реда или контргације те примати новаке и браћу. Исто вриједи аналогно у вези с редовницама.

Ништа за примједбу.

Чл. 25.

Католичка Црква и њезини органи имају право продавати, куповати и посједовати куће и земљиште у цијелој Босни и Херцеговини без икаквог посебног одобрења владе. Католичка Црква и њезини органи као и различите установе могу прихваћати легате од свакога као што свако може, био католик или некатолик, у прилог Цркви сачињавати ваљане опоруке и легате те их остављати иза себе. Свака физичка и правна особа има право оснивати фондове за оснивање и одржавање цркава те других религијских, просветних и хуманитарних потхвата различитих врста.

За остављене дарове и легате који потјечу из Босне и Херцеговине као и од особа које у овим земљама посједују некретнине, није потребно допуштење земаљске владе кад су ти дарови и легати намијењени којем од већ постојећих фондова или другим религијским и просветним установама и потхватима.

Први је одсјек разумљив сам по себи и стога би могао отпости. Ипак нема ништа важнога против тога да се он задржи.

Остали дио овог члана састављен је према узору на сличне одредбе у другим култним статутима БиХ.

Чл. 26.

Католичка Црква и њезини органи сами управљају својим добрима. У вези с оптерећењем тих добара мјеродавни су црквени прописи. Након надбискупове смрти надбискупским добрима управља капитуларни викар а у Мостару и Бањалуци генерални викар.

Никакав приговор.

Чл. 27.

Влада подмирује из државних средстава нужне трошкове за издржавање Дјечачког сјеменишта у Травнику и Богословног сјеменишта у Сарајеву, Фрањевачке гимназије у Високом и Широком бријегу те Фрањевачке богословије у Сарајеву и Широком бријегу као и за издржавање надбискупа и бискупа, затим врхбосанског, мостарског и бањалучког каптола те грко-католичког каптола кад он једном буде основан, надаље за издатке за босанскохерцеговачке фрањевачке провинцијале и коначно за катехете на средњим школама и самосталне катехете на основним школама.

Опћенито, никакав приговор, јер се и данас потпуно или скоро потпуно трошкови за издржавање наведених установа подмирују из државних средстава. Да би се окончalo предалеко протезање овог задужења, требало би при саставу одредити да ће се и даље издавати из државних средстава фондови који су досада били издавани за набројене установе, или пак да ће странке склопити посебни уговор о средствима за издржавање.

Што се тиче катехета на основним школама, код њих не може бити говора »о издржавању« него о хонорирању у досадашњем опсегу и то само на опћим основним школама.

Чл. 28.

Све остало што се тиче црквених особа или ствари а није споменуто у овим члановима, има се уређивати и управљати према ученију Цркве, према црквеној дисциплини и обичајима, како је то одредила Св. Столица.

Прихватљиво у оваквој формулатуцији.

Чл. 29.

Све што је наведено у горњим члановима, ступа на снагу 1. сiječња 1910. године.

Др Џевад Јузбашић

БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ САБОР И ОСНИВАЊЕ ПОШТАНСКЕ ШТЕДЕИОНИЦЕ

Дебата о поштанској штедионици вођена у Босанскохерцеговачком сабору почетком 1911. године нотирана је у литератури као догађај којим је означена прекретница у дотадашњим међустраницким односима. Тада се појавио хрватско-муслимански прорежимски блок, чије је постојање ударило печат политичким збивањима у Босни и Херцеговини до првог свјетског рата. Расправа о поштанској штедионици била је у датим околностима прилика за поларизацију политичких снага, јер се у њеном средишту нашло питање компетенција Сабора и однос појединих политичких странака према влади. Међутим, цјелокупна проблематика имала је своју дубљу позадину и њена предисторија се протеже у предуставно доба.

Питање оснивања поштанске штедионице у Босни и Херцеговини било је покренуто још 1907. године. Намјера је била да нова новчана установа преко разгранате поштанске мреже у првом реду унаприједи штедњу. Осим тога, чековним и клириншким прометом она је требало да помогне развитак трговине у земљи, као и трговине са Монархијом, смањији циркулацију готовог новца и допринесе појефтињењу и поједностављењу плаћања. Будући да би била повезана са истим институцијама у Аустрији и Угарској, очекивало се да ће босанскохерцеговачка поштанска штедионица битно олакшати новчани промет са објема државама Монархије.¹⁾

Министарство рата, које је управљало поштанском службом у Босни и Херцеговини као војном институцијом, тражило је од босанскохерцеговачке управе да сноси гаранцију за пословање поштанске штедионице, будући да би преузимање гаранције од стране Министарства рата у име аустријске и угарске половине Монархије захтијевало рјешавање врло компликованих правних питања и ангажовање аустријског и угарског парламента. Међутим, иако је земаљ-

1) Земаљска влада Заједничком министарству финансија 14. 7. 1907. Архив Босне и Херцеговине, фонд Заједничког министарства финансија Пр. БИХ 845/1907. (даље цитирати само сигнатура истог фонда).

ска управа из финансијских и привредних разлога сматрала врло пожељним оснивање поштанске штедионице, она је била против давања гаранције новчаном заводу на чије пословање не би имала никакав утицај. Стога је она 1907. заузела став да се причека са оснивањем поштанске штедионице док пошта и телеграф не пређу у руке цивилне управе.²⁾

Поштанско-телеграфску службу преузели су по окупацији 1878. аустроугарски војни органи, али се то сматрало провизорним ријешењем. Тако је већ законом о укључењу Босне и Херцеговине у заједничко аустроугарско царинско подручје из 1879. било предвиђено да поштом и телеграфом треба да управља Земаљска влада у споразуму са одговарајућим ресорним министрима Аустрије и Угарске (RGBl Nr 136 од 20. XII 1879, § 10). Међутим, ова законска одредба није могла бити реализована, па је до пропасти Монархије 1918. поштанско-телеграфска служба у Босни и Херцеговини остала у надлежности Министарства рата. Њено особље регрутовало се искључиво од повјерљивог војног кадра, а званични језик био је њемачки.

Послиje анексије, Заједничко министарство финансија, као врховна управна инстанца за Босну и Херцеговину, појачало је не само настојања да цивилне власти што прије преузму пошту и телеграф, него је у првом нацрту Земаљског устава предвидјело да питања из те области дођу и у компетенцију Босанскохерцеговачког сабора. Министар Буријан (Burrian) пледирао је на састанку заједничких министара Монархије 7. јуна 1909. да се има пуно повјерење у цивилну управу и нудио је гаранције у погледу функционисања поште, како у мирнодопским, тако и у ратним условима. Остварење предложеног рјешења сматрао је веома хитним с обзиром на развитак модерног привредног живота и промета у земљи, а мотивирао је то и буџетским разлогима. Буријан је, наиме, рачунао са приходима од поштанског регала, а нарочито од поштанске штедионице, као са једним од малобројних финансијских извора које је влада могла себи у доделно вријеме отворити.³⁾

Бојни фактори Монархије одлучно су се супротставили плану да се поштанско-телеграфска служба у Босни и Херцеговини демилитаризује и да Босанскохерцеговачки сабор добије у односу на њу одређене ингеренције, јер би то имало као последицу улажење домаћих људи у поменуту службу, у које они нису имали довољно повјерења. Они су заступали гледиште да у тако стратешки истуреној земљи као што је била Босна и Херцеговина, која је имала директне телеграфске везе са Србијом и Турском, у поштанско-телеграфској служби искључиво мора бити запослен потпуно поуздан персонал.⁴⁾ Зато је

2) Исто.

3) Protokoll über die unter dem Vorsitze des kuk. Ministers des Kaiserl. und Königl. Hauses und des Aussern, Reihern von Aehrenthal, am 7. Juni 1909. zu Wien stattgehabte Konferenz der k. und k. gemeinsamen Minister, Haus — Hof — und Statsarhiv, Wien (HHStA), Politisches Archiv I k. 638 Cabinet des Ministers (даље само C. d. M.) VIII c 12/1.

4) X. Капицић, Исписи из бечких архива — Прилоги политичкој историји Босне и Херцеговине, Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ XII/XIII, 1972/1973, стр. 289—295.

аустроугарски министар рата Шенајх (Schönaich) инсистирао да пошта и телеграф остану и даље под војном управом, што је било опћено у складу са тежњом војних фактора да појачају свој утицај у Босни и Херцеговини. Министар иностраних послова Ерентал (Aehrenthal) уважавао је аргументе министра рата, указујући притоме да се слиједећих година мора рачунати и са могућности озбиљних превирања у Турској, али је, с друге стране, сматрао да би искључење поштанско-телеграфске службе из надлежности Босанскохерцеговачког сабора био озбиљан недостатак Земаљског устава, који би тек дао повода непожељним дискусијама о војној пошти. Предложио је да се пошта и телеграф у најпрту Устава оставе у компетенцији Сабора, али да одлука о времену њихове стварне предаје у руке цивилне управе треба да буде донесена тек онда када тројица заједничких министара постигну сагласност да је то опортuno. Мада су 7. јуна 1909. овако компромисно рјешење усвојили заједнички министри,⁵⁾ оно је ускоро било ревидирано. Поштанско-телеграфска служба није наведена у коначном тексту Устава међу пословима који спадају у ингеренцији Босанскохерцеговачког сабора (§ 42), јер су се томе, осим министра рата, противили угарска и аустријска влада, као и пријестолонасљедник Фрањо Фердинанд. На такво рјешење утицало је и схватање да поштанско-телеграфска служба није посао који се тиче искључиво Босне и Херцеговине, већ њом треба према одредби § 10 Закона од 20. 12. 1979. (RGBI Nr 136) да се управља у споразуму са органима обију влада Монархије.⁶⁾ Тада су, супротно приједлозима Зеједничког министарства финансије, аустријска и угарска влада, takoђe, одбиле из сличних мотива да се сагласе са компетенцијом Сабора у односу на послове који се тичу ветеринарске службе. Посебно под утицајем негативног става угарске владе, надлежност Сабора није обухватила банкарско-кредитне послове, док је у вези са изградњом жељезница његова ингеренција била ограничена на претресање владиних приједлога. Тако је због одређених интереса других фактора, међу којима у првом реду угарске владе, још више био сужен дјелокруг Босанскохерцеговачког сабора, него што је то првобитно конципирала аустроугарска управа у Босни и Херцеговини.⁷⁾ Треба имати у виду да је и у уставном периоду остало неокрњено апсолутно право владара да сам издаје законе, односно наредбе са законском снагом у свим оним питањима који се тичу Босне и Херцеговине, а која нису у Земаљском уставу означенa да спадају у дјелокруг Сабора, или нису била резервисана за аустријски и угарски парламент.

Послије октроисања Земаљског устава није се више могло одговарјати оснивање поштанске штедионице у Босни и Херцеговини, па је у марту 1910. Заједничко министарство финансија упутило одгова-

5) Као напомена 3.

6) Protokoll über die ... am 6. September 1909 ... stattgehabte Konferenz der k. u. k. gemeinsamen Minister (C. d. M. VIII c 12/1).

7) Ц. Јузбашић, *Извјештај Hermana von Sautera о односима Босне и Херцеговине и Монархије у свјетлу аустроугарских економских су противности*, Годишњак Друштва историчара БиХ, XVIII стр. 63—65.

рајући нацрт закона аустријској и угарској влади, као и другим заједничким министарствима. Притоме се првобитно уопште није предвиђало да Босанскохерцеговачки сабор судјелује у доношењу законског акта о оснивању поштанске штедионице. Међутим, предсједник аустријске владе Бинерт (Bienerth) изразио је мишљење да се Сабор, с обзиром на Земаљски устав, не може заобићи, особито када је ријеч о оним законским одредбама које тангирају буџетско право Сабора и у корист поштанске штедионице статуирају изузетке и привилегије на подручју грађанској права, пореза и пристојби. Он је сугерисао да се поменуте одредбе прво озаконе уз учешће Сабора, након чега би цар друге дијелове предложеног законског нацрта директно санкционисао.⁸⁾

Становиште аустријске владе потакло је заједничког министра финансија Буријана да изрази гледиште како није препоручљиво само дио законских одредаба о поштанској штедионци поднијети Сабору, јер би се тиме покренула политички неугодна дискусија и изазвали протести против директног владаревог законодавства у питању које по свом унутрашњем бићу није било поштанско него државно-финансијско. Зато је Буријан у јулу 1910. сматрао да цијели закон о поштанској штедионци треба поднијети Сабору.⁹⁾ У томе га је у потпуности подржала Земаљска влада, која је на својој ванредној сједници од 13. јула 1910. разматрала питање на који би начин требало да се озаконе одредбе о оснивању поштанске штедионице.¹⁰⁾

Министар Буријан и Земаљска влада имали су у виду политичке прилике у Босни и Херцеговини и расположење Сабора, у коме је одмах на почетку засједања дошло до изражaja опште незадовољство због наметнутих уставних ограничења. У резолуцији, коју су 23. јуна 1910. усвојиле све политичке странке, тражена је ревизија Устава и проширење дјелокруга Сабора.¹¹⁾ У погледу поштанско-телеграске службе, Сабор је на својој XVIII сједници од 26. јула у посебној резолуцији тражио да она пређе под цивилну управу и позвао владу да о томе поведе преговоре са мјеродавним факторима.¹²⁾

Међутим, када је ријеч о пошти и телеграфу, положај владиних заступника у Сабору био је јако отежан. Према једној повјерљивој изјави цивилног адлатуса барона Изидора Бенка, Земаљска влада није ништа знала о циљевима и плановима поштанско-телеграфске управе у Босни и Херцеговини. Она није могла одговорити на питања зашто ова институција, значајна за становништво, уредује на страном језику и што није, као друге гране управе у Босни и Херцеговини, отворена за запошљавање домаћих синова. Влада је могла само одговарати да је то војна институција и ништа више. По ријечима

8) Шенах Буријану 5. 4. 1910, Буријан Шенаху 18. 4. 1910 (Пр. ВХ 451/1910), Бинерт Буријану 23. 6. 1910. (Пр. ВХ 944/1910).

9) Буријан Бинерту 4. 7. 1910 (Пр. ВХ 944/1911).

10) Protokoll über eine außerordentliche Sitzung der Regierungskonferenz abgehalten am 13. Juli 1910 (Пр. ВХ 1098/1910).

11) Види: М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878—1914*, Сарајево, 1976, стр. 229—231.

12) Пр. ВХ 1308/1910.

барона Бенка, Земаљска влада у односу на поштанско-телеграфску службу није имала »ништа више увида и утицаја од било које странке«. Зато је он, мада узалудно, пледирао да се постојеће стање коријенито измијени.¹³⁾ Иначе, како Буријан тако и Бенко били су свјесни да би повреда и онако скучених права Сабора приликом оснивања поштанске штедионице негативно дјеловала на политичку ситуацију и односе између Сабора и владе.

Предсједник аустријске владе Бинерт уважио је Буријанове аргументе и сагласио се са његовим приједлогом да се закон о поштанској штедионци као цјелина поднесе Сабору.¹⁴⁾ Међутим, таквом поступку упротивио се министар рата Шенајх. Он је сматрао да су извјесни захвати у компетенцију Сабора неизbjежни када је ријеч о законском регулисању већине питања која су по § 41 Земаљског устава искључена из дјелокруга Сабора,¹⁵⁾ а поштанско-телеграску службу и с њом најуже повезану поштанску штедионицу управо је третирао као таква питања. Зато је тражио да цјелокупну материју која се односи на поштанску штедионицу озакони једино владар директним путем.¹⁶⁾

Ипак, ускоро је између министара постигнут компромис и усвојено је рјешење које је у суштини било слично првобитном аустријском приједлогу. Владаревом одлуком од 25. августа 1910. одобрена је наредба о оснивању поштанске штедионице у Босни и Херцеговини, као и реглеман о међусобним односима и дјелатности б. х. штед. уреда и ц. к. дирекције војне поште и телеграфа у Сарајеву. Наредбом је одређен дјелокруг рада штедионице и њена унутрашња организација, док је законски нацрт који је поднесен на одобрење Сабору предвиђао да се нормира јемство босанскохерцеговачке управе за пословање штедионице, као и повластице у погледу ослобођења од пореза и такса.¹⁷⁾ Почетак дјелатности штедионице зависио је од ступања на снагу закона који је требало да усвоји Сabor.

Босанскохерцеговачки грађански политичари гледали су на поштанску штедионицу као на институцију која ће користити привреди. Међутим, оснивање штедионице на апсолутистички начин, наредбодавним путем, дочекано је са негодовањем. Представници свих политичких странака у Сабору такав поступак су оцијенили као прецицање у компетенцију Сабора. Сабор је, наиме, требало да даде јемство за пословање штедионице, али не и да одређује њен дјело-

13) Бенко Варешанину, 11. 9. 1910 (Пр. БХ 1333/1910).

14) Бинерт Буријану, 10. 7. 1910 (Пр. БХ 1075/1910).

15) По параграфу 41 Земаљског устава изричito су изузети из надлежности Сабора »сви послови, који се не тичу само Босне и Херцеговине, него и једне или обију држава монархије«.

16) Шенајх Буријану, 14. 7. 1910 (Пр. БХ 1075/1910).

17) Буријан Шенајху, 20. 7. 1910. (Пр. БХ 1075/1910), Шенајх Буријану, 31. 10. 1910. Пр. БХ 1704/1910); Пр. БХ 1695/1910 и 1704/1910; Наредба Земаљске владе од 13. 9. 1910. о оснивању поштанске штедионице у Босни и Херцеговини, Гласник закона и наредба за БиХ 1910, XVII, 17. 9. 1910. Подробније о поштанској штедионици, њеној организацији и пословању види у књизи Милана Јилька, *Пошта, телеграф и телефон у Босни и Херцеговини*, II, Сарајево 1981, стр. 244—249.

круг рада и организацију. Наредба је регулисала и низ питања с подручја грађанског материјалног права као, нпр. каматну стопу, застару камата, уступање уложене књижице и др. Зато су у Правном и Финансијском одбору Сабора извршene знатне промјене владиног закоњског нацрта о поштанској штедионици. У њега су пренесене многе одредбе из царске наредбе да би уставним путем било поново озакоњено. Извршene су, такође, измене нацрта чија је сврха била да се сузи дјелатност штедионице како нови новчани завод не би до био карактер банке која би конкурисала домаћим новчаним институцијама. Тако су ограничени штедни улози, на које је штедионица плаћала камате, на 2000 круна, мада је требало да она плаћа само 3% камата на улоге, док су банке плаћале 4%. Ограниччење се односило и на послове и са вредносним папирима, којима се штедионица могла бавити само утолико уколико је то било потребно да фруктифицира властити капитал.¹⁸⁾

Нацрт закона о поштанској штедионици поднесен је Сабору и узет у претрес у његовим одборима у новембру 1911, у сложеној унутрашњо-политичкој ситуацији када се односи између поједињих национално-политичких групација још нису били довољно искристализирали. Сабор је за мјесец дана рада у јесен 1910. (од 7. 11. до 7. 12. 1910) усвојио неколико политички небитних владиних нацрта у мирној атмосфери и готово без дискусије (закони о мјерама, о селекцији бикова, о селекцији атова, о парним котловима, о урачунавању дијела чиновничког додатка у пензије). Тежиште интензивног политичког рада било је изван пленумских сједница Сабора и само је његов извјесни ехо тада допирао у јавност и саборску дворану.

У средиште босанскохерцеговачке политике дошло је аграрно питање и однос поједињих политичких странака према владином законском нацрту о додјели зајмова за откуп кметовских селишта на факултативној основи. Још у доба љетног засједања Сабора из Српског саборског клуба потекла је иницијатива да се са Хрватима из Хрватске народне заједнице и Хрватске католичке удруге склопи политички споразум. Преговори са представницима Клуба посланика Хрватске народне заједнице, мада нису били формално окончани, резултирали су потписивањем прелиминарног политичког уговора 12. и 13. септембра 1910, у коме су се потписници, међу којима и тадашњи предсједник Хрватске народне заједнице др Никола Мандић, изјаснили за облигатни откуп кметова и начело »потпуног народног јединства Срба и Хрвата.«¹⁹⁾

18) Стенографски извјештаји о сједницама босанскохерцеговачког Сабора (даље: БХС) год. 1910/11, I засједање, св. II, стр. 520—676.

19) БХС год. 1910/11, I засједање, св. III, стр. 1117, 1118, 1119, 1185. Уп. М. Гроc, *Хрватска политика у Босни и Херцеговини од 1878—1914*, Хисторијски зборник XIX—XX, 1966—1967, Загреб 1968, стр. 41—45. Испред Српског клуба преговоре са Хрватима водио је др Милан Сршкић.

На приближавање српских и хрватских грађанских политичара и заоштравање односа између мусиманских и српских посланика утицао је и сељачки покрет, »штрајк« у Босанској крајини и Посавини у љето и јесен 1910. Међутим, одговорни аустроугарски фактори у Босни и Херцеговини, међу којима и командант 15. корпуса генерал Ауфенберг (Auffenberg) сумњали су с правом у искреност српске и хрватске грађанске политике према кметовима, када је, с обзиром на царево ручно писмо од 3. марта 1910. и ставове аустријске и угарске владе, облигатни откуп било немогуће спровести, јер такав закон не би био санкционисан.²⁰⁾ Према изјесним повјерљивим информацијама које је добила Земаљска влада, одбијање закона о факултативном откупу било је, у ствари, замишљено од потписника споразума као политички маневар којим би се српски и хрватски посланици искушили пред својим бирачима. Ако би влада сlijedeће године поднijела исти законски акт, они би гласали за њега као једино могуће рјешење.²¹⁾ Ово објашњење изгледа доста вјероватно, али се не би могло односити на неколицину радикалних српских посланика аграрно-националистичке оријентације, који ће ускоро иступити из Српског саборског клуба и образовати групу око листа »Отаџбина«. Кметовски немири ојачали су утицај ових елемената, али су зато били неугодни оним политичарима који су тежили постизању споразума са Мусиманима.

Предстојећа расправа о аграрном питању бацила је сјену и на дискусије у Сабору допринијевши даљем приближавању Мусиманског клуба влади. Клуб мусиманских саборских посланика покрену је на сједници од 19. новембра 1910. питање исплате дневница вирилиста. Он се, оставши у мањини, конфронтирао са српским и хрватским посланицима који су тада остали при закључку, усвојеном од свих посланика још на почетку саборског рада, да вирилистима не припадају дневнице. Посланик Симо Ераковић пребацио је Мусиманском клубу да је измијенио гледиште из егоистичких разлога, јер хоће да се вирилистима, који су зависили од владе, плати како би дошли у Сабор и заједно са мусиманским посланицима гласали за владину законску основу.²²⁾

Међутим, српско-хрватски политички пакт није могао бити перфектиран, јер га већина у Хрватском клубу није прихватила. Званично изасланство Клуба на преговорима са српским посланицима изјавило је да има одријешене руке, што је, у ствари, значило да се одриче принципа утврђених у споразуму који је раније предсједник Хрватске народне заједнице др Никола Мандић био потписао.²³⁾ Узроци што није дошло до реализације српско-хрватског политичког савеза леже у непревазиђеним супротностима, које су због нерјеше-

20) Auffenberg: *Memoire über die politische Situation nach Schluss der ersten Sabor — Session, Sarajevo August 1910*, (HHStA, Nachlass Franz Ferdinande).

21) Земаљска влада Заједничком министарству финансија 12. 11. 1910 телеграм (Пр. БХ 1778/1910).

22) БХС год. 1910/11, I засј. св. II, стр. 242—254.

23) Мандић је на положају предсједника Хрватске народне заједнице замјенио др Јозе Сунарић. Као нап. 19.

ног државно-правног положаја Босне и Херцеговине, произлазиле из различитих националних и политичких аспирација. Ово је нарочито долазило до изражaja у различитој интерпретацији појма »народног јединства«, равноправности писама и националних ознака за језик. Уз то је битно значајна била околност да вођство Хрватске народне заједнице није било уопште спремно да уђе у једну коалицију која би могла добити опозициони карактер. И развој политичких прилика у Хрватској, у којој је дошло до прекида краткотрајне сарадње између бана Томашића и хрватско-српске коалиције, па је она поново отицла у опозицију, вјероватно је утицао на негативан став, како Земаљске владе, тако и заједничара према пакту између Хрвата и Срба у Босни и Херцеговини.²⁴⁾

Послиje пропалих преговора са Хрватима, вођство Српског саборског клуба поново се обратило Муслиманима, са којима је још на почетку рада Сабора, прије избијања кметског покрета, имало извјесне безуспјешне контакте у вези са рјешавањем аграрног питања. Нови српско-муслмански преговори почели су, заправо, тек онда након што су се Муслимани солидарисали са Хрватима и заједно с њима на сједници Сабора 26. новембра 1910. изјаснили се за то да се из земаљских средстава субвенционира одржавање у Сарајеву неколико оперских и драмских представа »Кр. Хрватског народног земаљског казалишта« из Загреба. Муслимани су претходно у петиционом одбору, као и Срби, били против тога, али су у плenуму Сабора измијенили такво становиште, па су Срби остали у мањини. Дискусија о овом питању била је индикатор стању политичких и међунационалних односа и показала је колико су биле искрене пароле грађанских политичара о народном и културном јединству. Истина, говорници из редова српских радикалних посланика (С. Ераковић, К. Мајкић, Г. Гашић, Ст. Калуђеркић, М. Поповић, Ж. Њежић) нису директно мотивирали своје одбијање тиме што је у питању гостовање једног хрватског позоришта. Они су се само изјашњавали против тога да се средства прикупљена од сељачке муке и зноја дају за уживање и забављање грађана. Притоме је лансирана и парола: »Прво морамо имати хљеба, па онда просвјету!«.²⁵⁾

У преговорима између делегација Српског и Муслманског клуба, српски представници покушали су постићи споразум са Муслиманима. Они су прихватили принцип факултативног откупа, али су, истовремено, тражили да се појача стабилност кметовског посједа и битно ограниче права земљопосједника, формулишући то у посебном нацрту закона (Lex Stoјanović). Уз то су предлагали да се законски нацрт о откупу кметова модификује у закон о додјели хипотекарних зајмова опћенито пољoprivrednicima, а не само кметовима. Муслманско политичко вођство одбило је ове приједлоге и без осјећања за реалност захтијевало предузимање мјере за обезбеђење права земљопосједника и знатно проширење њихових овлаштења

24) Види М. Грос, оп. цит. стр. 41—45.

25) БХС, год. 1910/11, I засј., св. II, стр. 351—356; Земаљска влада Заједничком министарству финансија 26. 11. 1910 (Пр. БХ 1752/1910).

(lex Халилбасић). Водећи тајне преговоре са Србима, мусиманског војство, у чијој су политици доминирали интереси велепосједника, у исто доба је контактирало и са Хрватима. Напустивши принцип обавезног откупа кметова, војство Хрватске народне заједнице оријентисало се је на сарадњу са владом и мусиманским представницима у намјери да на тај начин постигне одређене национално-политичке циљеве.

Преговарајући са мусиманским представницима, Српски клуб је у исто доба настојао и да влада прихвати његове приједлоге у по-гледу аграра. Почетком децембра 1910, представници Клуба Војислав Шола, др Никола Стојановић и др Јово Симић саопштили су Влади да су спремни за сада да се задовоље факултативним откупом, иако још увијек дају предност облигатном и не напуштају овај принцип *pro foro interno*. Промјену свога става образложили су слиједећим моментима: 1. увидјели су да се облигатни откуп не може спровести; 2. ако се бар нешто учини за кметове можда ће се избjeни повратак сличних или још јачих кметовских немира у слиједећој години; 3. попуштањем у овом питању они желе дати доказ своје политичке зрелости и отворити Земаљској влади и Заједничком министарству финансија излаз из тешке ситуације која би наступила ако би се одбацио њихов приједлог. У случају да Влада обећа да ће усвојити њихове приједлоге, они би се обавезали да у Сабору образују потребну већину и јасно су ставили до знања да ће њихово држање према буџету за 1911. бити оvisно од сусретљивости владе у аграрном питању, као и у питању реформе поступка у шумским прекршајима које су у љетном засједању покренуле све странке.²⁶⁾

Циљ Српског клуба је био да се осујети стварање хрватско-мусиманске коалиције и избегне ситуација у којој би се Срби у Сабору нашли у мањини и опозицији. С друге стране, из обзира према великој маси српских кметова и сељака, они су сматрали неопходним да могу указати на бар неке резултате свога рада у прилог побољшања њиховог положаја. Међутим, споразум са владом није могао бити постигнут, иако је на томе нарочито радио одјелни предстојник Земаљске владе барон Питнер, који је важио као експонент мађарске политике и залагао се за сарадњу владе са Србима. Он је био против хрватско-мусиманске коалиције, сматрајући да би био опасан експеримент образовати владину већину од странака које се налазе под утицајем тако непоузданых политичара типа једног Шерифа Арнаутовића и Николе Мандића. Мајоризирање Срба од стране такве већине имало би, по Пинтеровој оцјени као посљедицу јачање у редовима српских посланика радикалних елемената, који би могли добити превагу.²⁷⁾

Министар Буријан и Земаљска влада на крају су одбили да пристану на lex Стојановић из политичких обзира према мусиманским земљопосједницима, остајући при свом нацрту аграрног закона као

26) Земаљска влада Заједничком министарству финансија 4. 12. 1910. тел. (Пр. ВХ 1883/1910), Пинтер Бенку, 11. 12. 1910. (Пр. ВХ 46/1911).

27) Х. Капицић, оп. цит. стр. 526.

на привременом средњем рјешењу. То је, у ствари, и омогућило стварање мусиманско-хрватске прорежимске коалиције, која се у документима први пут спомиње почетком јануара 1911. године. Коалиција се јавља наступајући помирљиво у кризи, која је настала око утврђивања дневног реда наставка саборске сесије, а први пут је јавно иступила у пленуму Сабора приликом расправе о поштанској штедионици.

За вријеме зимских ферија, прваци саборских клубова и Предсједништво Сабора, на састанку одржаном 3. јануара 1910, договорили су се, на потицај подпредсједника Српског клуба др Милана Сршкића, да ће тек у мају, односно јуну узети у претрес у Сабору буџет за 1911. годину, ако влада не покаже добру вољу и не испуни одређене услове. Као прво тражено је да се у Сабору усвојена новела у поступку у шумским штетама, којом се предвиђало учешће поротника при одлучивању о кривњи (Лех Сршкић), до 16. јануара 1911. препоручи владару да је санкционише, као и резолуцију Сабора у погледу амнистије за шумске деликте. Осим тога, влада је требало да допусти да Сабор до 1. фебруара, прије буџета, претресе четири приједлога чији су иницијатори били посланици. Три приједлога третирали су аграрну проблематику, а један је предвиђао озакоњење народног језика као званичног језика у унутрашњој и вањској службеној употреби. За оне законе који добију већину у Сабору, влада би била обавезна да издејствује санкцију истовремено када буде санкционисан и буџет за 1911. годину.²⁸⁾

На доношење оваквих закључака утицао је тежак положај посланика, и то не само српских, у односу према својим бирачима. Посланици су сматрали да су били врло сусретљиви према влади, нарочито вотирајући буџет за 1910, али да влада многе њихове жеље и приједлоге није узела у обзир. Изнесен је подatak да се низ посланика више не усуђује показати у својим изборним коатаревима. Због тога су политички прваци условљавали изгласавање буџета за 1911, обећањем владе да ће бирачима моћи нешто позитивно показати.²⁹⁾

Закључци састанка од 3. јануара 1911. дали су повода цивилном адлатусу барону Бенку за пессимистичку оцјену да је ситуација таква да би се морало приступити распуштању Сабора. Бенко је сматрао да се не може очекивати измјена ставова водећих личности и да је само у питању избор начина како распустити Сабор. Он је мислио да је то најбоље учинити онда ако Сабор, када се поново састане, не буде хтио да у првом реду приступи претресању буџета.³⁰⁾ Са Бенковим мишљењем био је потпуно сагласан земаљски поглавар генерал Маријан Варешанин. Према његовим резонима, парламентарна будућност земље би се компромитовала »ако би се попустило препотентним захтјевима Сабора.« Међутим, и он је био за то да се мора покушати да Сабор усвоји буџет, јер је био увјерења да из нових извора никако не би могло произићи умјереније и према

28) Пинтер Буријану, 3. 1. 1911. (Пр. БХ 27/1911).

29) Исто.

30) Бенко Заједничком министарству финансија 3. 1. 1911. (Пр. БХ 14/1911).

влади увиђавније тијело.³¹⁾ Ово је било први пут од отварања Сабора да се озбиљно помишљало на његово распуштање. У наредном раздобљу до првог свјетског рата то ће се поновити у неколико на-врата.³²⁾

Буријан је тада, међутим, сматрао преурањеним да се разматра питање распуштања Сабора. Он је препоручивао да влада претходно покуша тактизирати, да одгодом сједница добије на времену и покаже извјесну сусретљивост у погледу претресања мање важних приједлога које иницирају посланици, али да се такви приједлози не претпоставе претресању буџета и закона о откупу кметова. Иначе, рад Сабора требало је након зимског одмора, по Буријановом плану, поново отпочети расправом о нацрту закона о поштанској штедионици.³³⁾

Покушај да саборски прваци заузму одлучан заједнички став према влади био је унапријед осуђен на неуспјех. Приједлози које су подносили поједини посланици по правилу су продубљивали постојеће политичке разлике (резолуција Р. Сулејманпашића, законски нацрти Јанкијевића, Стојановића, Халилбашића, Мандића и др.). Непосредно по усвајању заједничких закључака на састанку 3. јануара 1911, чланови Предсједништва Сабора др Савфетбег Баšагић и др Никола Мандић оградили су се од оних најбитнијих. У повјерљивим разговорима са владиним функционерима они су се правдали да су били изненађени »неодмјереним« захтјевима српских вођа и обећали су да ће провладина хрватско-муслиманска коалиција усвојити буџет.³⁴⁾

Заједнички помирљив наступ хрватских и муслиманских представника на новим састанцима првака саборских клубова са Предсједништвом Сабора, који су одржани 13. и 14. јануара 1911, омогућили су да се постигне компромис у смислу Буријанових интенција. Томе су допринијели и српски посланици који нису инсистирали на свим постањеним захтјевима, јер су се прибојавали распуштања Сабора и расписивања нових избора. Постигнут је договор да поновни рад Сабора почне 23. јануара 1911. године, претресањем законског нацрта о поштанској штедионици. Поред њега, требало је да Сабор претресе неке небитне приједлоге посланика (lex Јанкијевић и резолуцију Р. Сулејманпашића), као и закон о обавезному похађању основних школа све док не буде у буџетском одбору припремљен приједлог буџета. Цивилни адлатус је са своје стране обећао првацима саборских посланичких клубова да ће се при састављању програма рада водити рачуна о жељама Сабора, уколико буде осигурана расправа о најважнијим владиним приједлозима.³⁵⁾

31) Варешанин Заједничком министарству финансија, 4. 1. 1911. (Пр. БХ 27/1911).

32) Види: Ц. Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево, 1973.

33) Буријан Земаљској влади, телеграми од 5. и 9. 1. 1911. (Пр. БХ 14. и 30/1911).

34) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, 6. 1. 1911. (Пр. БХ 30/1911).

35) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, телеграми и писмо од 14. 1. 1911. (Пр. БХ 60 и 77/1911).

Сабор је законском нацрту о поштанској штедионици посветио седам својих пленарних сједница, које су почеле 24. јануара, а завршиле се 1. фебруара 1911. године када је закон изгласан.³⁶⁾ Расправа је била, с обзиром на непосредни предмет, неуобичајено дуга, праћена подношењем резолуција које су иницирали посланички клубови, давањем приједлога и противприједлога, подношењем и одустајањем од аманџмана, те је дала прилику да се јавно манифестије превртљивост и демагогија појединих политичара. Она је, међутим, тангирала и значајна државно-правна питања која су се односила на компетенцију и положај Босанскогочеговачког сабора.

Раније су се, приликом расправе у саборским одборима, водеће личности Хрватске народне заједнице, др Никола Мандић и др Јозо Сунарић, истицали у заступању гледишта да сва питања која се тичу искључиво Босне и Херцеговине спадају у надлежност Сабора, а не само она која су таксативно наведена у § 42 Земаљског устава. Полазећи с овог становишта они су оспоравали како уставну тако и законску ваљаност царске наредбе о оснивању поштанске штедионице у Босни и Херцеговини, па је под њиховим утицајем такво схватање на одређени начин требало да дође до изражaja у одредби о ступању на снагу саборског закона о поштанској штедионици (§ 16). Међутим, прваци Хрватске народне заједнице ретерирали су од овог става у току расправе у пленуму Сабора и предложили су нову компромисну формулатију закључног § 16, прихватљиву за владу. Њоме се настојало довести у склад становиште Сабора и уједно признати »правну егзистенцију« наредбе. У том погледу они су уживали пуну подршку муслиманског клуба, који је пазио да се не замјери влади пред расправу о аграрном закону. У споразуму са Хрватским и Муслиманским клубом, др Никола Мандић је подnio још на почетку расправе резолуцију којом се осуђује поступак Земаљске владе приликом оснивања поштанске штедионице и позива се влада да убудуће поштује уставне норме. Оба клуба су, међутим, сматрала овај протест довољним и изјаснила се против отварања сукоба са владом,³⁷⁾ која се нашла у ситуацији да у Сабору јавно оспорава и оно за што се раније сама интерно залагала. Измјена становишта хрватских грађанских политичара била је у најужој вези са општом еволуцијом политичких односа у Босни и Херцеговини у јесен и зиму 1911. године.

Муслиманско-хрватска већина усвојила је закон о поштанској штедионици након бурних протеста и опструкције српских посланика. Српски посланици су у дебати посебно упорно инсистирали на једној радикалној стилизацији закључног § 16, која би искључила

36) БХС, I засј., св. II, стр. 520—697. Дискусију о поштанској штедионици у Сабору до сада је најпотпуније приказао М. Имамовић, оп. цит. стр. 235—236. Међутим, не стоји констатација аутора да је влада »доставила наредбу као свој законски приједлог на претрес Сабору«.

37) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, телеграми од 31. 11. и 5. 12. 1910. (Пр. БХ 1867. и 1891. из 1910), као нап. 18.

могућност да влада без знања Сбора преиначи установе царске наредбе о штедионци. Међутим, питање није имало толико везе са самом суштином закона. Оно је, као и протести због тумачења одредбе Устава о броју чланова Сабора који морaju бити присутни сједници да се донесе пуноважан закључац, било, прије свега, ствар престижа. Тиме су српски посланици изражавали негодовање против надгласавања од стране савезничке већине. Овај пораз је тим теже пао Српском посланичком клубу, јер је он претендовао на водећу улогу и хегемонију у Сабору. Његов истакнути члан, припадник групе »Народ«, др Никола Стојановић, изјавио је доцније, за вријеме буџетске дебате, да су »Срби као релативна већина позвани фактично... да играју главну улогу«.³⁸⁾

Држање муслиманско-хрватске већине у дебати о поштанској штедионци барон Бенко је оцијенио да је било »уз мало изузетака кукавно«. Већина се показала код свог првог наступа непоузданом, како се Бенко и прибојавао приликом њеног оснивања. Тако након разговора са одјелним предстојником Земаљске владе Адалбертом Шеком (Shek), посланици Хрватске католичке удруге у задњи час су пристали да гласају са осталим хрватским и муслиманским посланицима. Они су своје устезање објашњавали тиме што им влада ни у чему не излази у сусрет.³⁹⁾ Ову тактику поновиће посланици Хрватске католичке удруге и приликом гласања за буџет за 1911, како би издејствовали подршку владе за добијање зајма у циљу санирања врло лошег финансијског стања сарајевске надбискупије.⁴⁰⁾

Стварање хрватско-муслиманске већине претходило је закључењу хрватско-муслиманског пакта, који је потписан тек 31. марта 1911, непосредно пред расправу о факултативном откупу кметова. То је имало далекосежан утицај на политичке односе у Босни и Херцеговини прије првог свјетског рата. Међутим, већ и само образовање муслиманско-хрватске коалиције, која се у дебати о поштанској штедионци конфронтirала са Српским клубом, имало је као непосредну посљедицу оставку Дервишбега Миралема на положај предсједника клуба муслиманских посланика и иступ из Клуба др Мурата Сарића, који се иначе декларисао као Србин. То је потакло да из

38) БХС, год. 1910/11, II засј., св. III, стр. 1181—1183. Српским посланицима полазило је за руком да чак кад су се као мањина нашли у опозицији дају свој печат раду Сабора. Барон Бенко је у јануару 1911. писао како Срби својим бројем и темпераментом одређују држање Сабора (Земаљска влада Заједничком министарству финансија 18. 1. 1911. Пр. БХ 77/1911). За држање српских посланика имала је значаја не само околност што је највећи дио кметова био из редова Срба, него и што је српски народ у Босни и Херцеговини имао најразвијенију буржоазију и грађанску интелигенцију. Код њега се најраније формирала и национална свијест, на што је утицало и постојање слободне српске државе.

39) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, телеграми од 31. 1. и 2. 2. 1911. (Пр. БХ 133 и 148 из 1911).

40) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, 24. 2. 1911. (Пр. БХ 275/1911).

странке такође иступе Васифбег Бишћевић и Салихага Кучукалић, који су били присташе умрлог Алибега Фирдуса, али су се против воље потчињавали вођству Шерифа Арнаутовића.⁴¹⁾ Ови дисиденти, заједно са Бећирбегом Градашћевићем и Османбегом Пашићем, одбиће да потпишу хрватско-муслимански пакт и образоваће, на челу са Дервишбегом Миралемом, посебну политичку групу.

Такође, у децембру 1910. и јануару 1911. дошло је до осипања Српског посланичког клуба. Симо Ераковић, др Ристо Божић и др Живко Њежић напустили су Српски клуб пријуживши се тако Петру Кочићу. Њих је влада означила као екстремно крило Српске саборске странке, које ће сада неспутано клубском дисциплином правити најоштрију опозицију.⁴²⁾ Ово се већ видно манифестовало приликом дебате о поштанској штедионици.

Расправа о поштанској штедионици није само указала на нови распоред политичких снага у Босанскохерцеговачком сабору него је покретањем државно-правних питања привукла пажњу Беча и Пеште. Предсједник аустријске владе Бинерт без устезања је дао сагласност на усвојени текст, полазећи од тога да основне допуне које је Сабор извршио припадају подручју цивилног права и управљања државним иметком, па према томе у складу са § 42 Земаљског устава спадају у надлежност Сabora. Бинерт је, међутим, изразио неслагање аустријске владе са мишљењем Сabora изнесеним у резолуцији др Живка Њежића и др. која је на потицај Српског клуба 25. јануара 1911. усвојена већином гласова (мањину су сачињавали углавном муслимански посланици). У тој резолуцији је било изражено становиште да у компетенцију Сabora спадају сви државни послови који се тичу Босне и Херцеговине, а нису искључени одредбама § 41 Земаљског устава. Аустријска влада је указивала да директна законодавна власт круне није ничим ограничена у босанскохерцеговачким пословима који нису у § 42 Земаљског устава изричito споменуты да спадају у надлежност Сabora (нпр. изменјена устава, изборног реда и др.). Ово гледиште се у потпуности подударало са ставом босанскохерцеговачке управе, али Земаљска влада није сматрала политички опортуним да у Сасору тада јавно реагује бојећи се бурних политичких расправа,⁴³⁾ које би могле угрозити рад Сabora и усвајање буџета за 1911. годину.

Резерве угарске владе према поступку Босанскохерцеговачког сabora биле су, међутим, знатно веће. Предсједник угарске владе Куен-Хедервари (Kuen-Héderváry), рестриктивно тумачећи одредбе Земаљског устава, сматрао је да је Сабор изменјеном владиног нацрта закона прекорачио свој дјелокруг и да полазећи са државно-правног становишта не би могао дати сагласност за његову санкцију. Хедервари је, ипак, дао сагласност у име угарске владе како би се изbjегле тешке политичке компликације и да би подржао министра

41) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, 1. 2. 1911. (Пр. БХ 159/1911).

42) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, 26. 1. 1911. (Пр. БХ 120/1911).

43) Земаљска влада Заједничком министарству финансија, 16. 3. 1911. (Пр. БХ 408/1911) и Бинерт Буријану, 23. 5. 1911. (Пр. БХ 705/1911).

Буријана. Притоме је нагласио да то не може служити као преседан за будућност, јер би проширење дјелокруга Босанскохерцеговачког сабора противрјечило како основним принципима Земаљског устава, тако и политичким интенцијама угарске владе.⁴⁴⁾ Тако су тежње да Сабор очува и прошири своје компетенције, које су дошли до изражаваја и приликом дискусије о поштанској штедионици, наилазиле на препреке код одлучујућих фактора у Монархији. Међутим, иако унапријед осуђена на неуспјех, настојања да се Сабор претвори у парламент била су мање-више присутна у цijелом уставном периоду, носеша од стране хетерогених политичких снага које су их изражавале са различитим интензитетом и досљедношћу.

44) Куен-Хедервари Буријану, 21. 5. 1911. (Пр. БХ 706/1911). Закон о поштанској штедионици цар је санкционисао 11. јуна 1911.

Сенија Пенава

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О ПРОБЛЕМИМА ЕМАНЦИПАЦИЈЕ МУСЛИМАНСКЕ ЖЕНЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Ова тема има значајан друштвени и политички аспект. Треба јој приступити не само као чињеници која се уклапа у историју појаве ишчезавања народне ношње на нашем подручју, већ је овај процес дио шире проблематике и токова новије историје у Босни и Херцеговини. Овај процес, који је започео 1878. године и трајао веома дugo, био је до сада код нас само дјелимично обрађиван у повременим политичким и вјерско-доктринерним расправама. Основа рада је истраживање у политичким архивима, затим консултовање литературе која се односи на ово питање, преглед оновремене штампе, као и преглед фотографија и филмова који су забиљежили овај догађај и, на крају, сјећања актера.

У неколико босанскохерцеговачких архива похрањена је изворна грађа која се односи на питање еманципације муслиманске жене и скидање зара и фереце, као једног од видова тог процеса. Појава ишчезавања народне ношње у Босни и Херцеговини након 1878. године, као и промјене које су захватиле и муслиманско друштво и наметнуле питање еманципације муслиманске жене и измјену њеног друштвеног и социјалног положаја могу се пратити кроз неколико етапа. Прва би обухватала период од 1878. до 1918. године, затим слиједи раздобље између два рата, док трећа фаза започиње народно-ослободилачким ратом и траје (условно узевши) до 1950. године.

Велику потешкоћу за изучавање овог питања представља несрћеност архива. Подаци о положају муслиманске жене и њеној борби за еманципацију садржани су у фондовима Архива СР Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архива Херцеговине у Мостару, Архива РСУП-а у Сарајеву, Историјског архива у Сарајеву, Архива ЦК СК Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архива Босанске крајине у Бањалуци и Архива ЦК СК Југославије у Београду. Народна и универзитетска библиотека и Гази Хусрев-бегова библиотека у Сарајеву располажу већим бројем брошура и књига. Ту су и обимна штампа, календари и алманаси.

Извори и литература за раздобље од 1878. до 1918. године

Из грађе и литературе за овај период могуће је пратити друштвено-економске, социјалне и политичке промјене до којих је дошло након окупације Босне и Херцеговине 1878. године. Те су промјене захватиле све слојеве друштва, па и мусиманског друштво. Радови Османа Нури Хаџића (Анонимуса), А. Хотића и А. Студничке¹⁾ садрже податке о стању Мусимана и општем стању и расположењу у Босни и Херцеговини, од окупације до почетка XX столећа. Мусимани се не укључују у нове токове капиталистичког развоја у Босни и Херцеговини. Они задржавају традиционалне облике живљења и с резервом се односе према оном што је собом донијела нова цивилизација. Економском пропадању били су изложени не само аге и бегови, него и мусимански трговачки сталеж, а није био бољи положај ни Мусимана занатлија. Религиозне и друштвене одредбе мусиманске заједнице, у којој је жена вршила посебну улогу, спречавали су мусиманску жену да се укључује у привредне токове. Због тога је скидање зара и фереџе имало дубљи историјски значај него напуштање старих облика ношње у осталом нашем народу. Поред анализе положаја Мусиманке у исламу, у овим радовима говори се о безразложној друштвеној деградираности и правној запостављености мусиманске жене, као и уз洛зи жене на културном и социјалном пољу. Несналажење у животној борби, као и стално сиромашење мусиманских породица, довели су до појаве проституције међу мусиманским женама, поготово у Сарајеву, где су прилике биле најтеже. Уски круг интелигенције заговарао је школовање Мусиманки и њихово укључивање у јавни живот. Напредна мусиманска интелигенција, на челу са др Хамдијом Карамехмедовићем, на XX сједници Земаљског сабора тражила је да се више државне дјевојачке школе преуреде да би их могле похађати и Мусиманке. Лист »Мусават« је на ту резолуцију донио и владин одговор.²⁾

Важна вањска препрека еманципацији мусиманске жене, тј. њеном школовању и укључивању у јавни живот, била је њена несавремена и непревазиђена ношња — зар и фереџа. Из записникa исламске просвјетне анкете види се колику је полемику у јавности изазвало питање еманциповања Мусиманки.³⁾ У исто вријеме јављају се и »писма...« Сафије-ханум, писана с намјером да паралишу мишљење у мусиманској средини о потреби савременог образовања Мусиманки.⁴⁾ У »Босанско вили« изашли су њени чланци (Модерни: живот,

1) А попитис (О. Н. Хаџић), *Мусиманско питање у Босни и Херцеговини*, дио први, прештампано из »Обзора«, Запреб 1902, X+104. Алија Хотић. Узвоци пропадању исламских народа, Наклада пишчева, Тискара С. Балаш, Бос. Нови, 1913, 12. А. Студничка, *Шта треба мусиманском народу у Босни и Херцеговини да осигура сретну будућност*, прештампано из »Босанско-херцеговачког гласника«, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1906, 36.

2) *Мусават*, бр. 99/1910.

3) Записници исламске просвјетне анкете, Сарајево, 1911. године.

4) *Safije-hanum. Писма и обрану мусиманског женскиња*. Издање уредништва »Muallima« у Сарајеву, Тисак исламске дионичке штампарије, Сарајево, 1911, 30., упореди Ибрахим Кемтура, напомена 23.

Жена и њен стид, Модерни брак и Модерна учитељица) у којима с конзервативних позиција, низом »доказа«, уз помоћ листа »Муаллима« (органа вјероучитеља и муалимско-имамског удружења), оспорава вриједност савременог образовања и тековина нове цивилизације. Њено писање подвргли су критици млади, европски школовани Муслими, око листа (Мусават«, а када је овај лист престао излазити, уместо њега појавио се »Земан«, који је у више чланака сртром напао ова конзервативна схватања.⁵⁾ Између Сафије-ханум (Софије Плетикосић) и др Хамдије Карамехмедовића развила се оштра полемика. Др Карамехмедовић је, у одговору на писма Сафије-хануме, указао на апсурдност изнесених ставова о питањима граница слободе за жену, о њеном школском образовању и васпитању, о њеном задатку и позиву, о њеном мјесту у друштву и о њеној еманципацији.⁶⁾ Наведени подаци нису довољни да би се добио прави увид о томе у колико су мјери схватања већине Муслимана о положају муслиманске жене била конзервативна, нити знамо нешто више о малобројним појединцима који су се залагали да се муслиманска жена укључи у токове савременог начина живота. Овим подацима током се не исцрпујује, па би, стога, било неопходно посегнути за записницима исламске просветне анкете, затим листовима »Мусават«, »Земан« и »Муалим«.

Исцрпни подаци о стању писмености жене у Босни и Херцеговини по окружјима и по конфесионалној припадности налазе се у раду Војислава Богићевића.⁷⁾ На страницама листа »Бехар« своје пјесме објављивале су и жене (Хатица А. Ђикићева, Нафија Зилзић, М. Мунира).⁸⁾

Са првим свјетским ратом наступиле су велике промјене и у животу муслиманских жене. Муслиманка се открива и излази на улицу, запошљава се у фабрици. Околности које су је на то натјерале биле су јаче од вјерских догми и прописа.

Извори и литература за раздобље од 1918. до 1941. године

Многобројне полемике о еманципацији Муслиманке услиједиле су једном након првог свјетског рата. Појединци, а нарочито нова

-
- 5) »Мусават«, бр. 55. и 56. у чланцима »Сафија-ханума — Софија Плетикосић« и »Једна некултурна појава«, »Земан« бр. 4, 5, 7. и 10, који је у више чланака: »Шта нам је дужност« критиковала писање С. Плетикосић.
 - 6) Др Хамдија Карамехмедовић, *Одговор на писма »Сафије-хануме«*, Наклада »Земана«, Штампарија »Бос. Поште«, Сарајево, 1911, 30. Сафија-ханум — Софија Плетикосић, *Полемика о еманципацији жене у обрану муслиманског женскиња, уједно: Одговор доктору Хамдији Карамехмедовићу и другима*, Наклада списатељке, Тискара В. Томичић и др., Оптија, 1911, 89.
 - 7) Војислав Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске посмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године, »Веселин Маслеша«*, Сарајево, 1975, 246.
 - 8) Мухмин Ризвић, *Бехар — књижевноисторијска монографија*, Светлост, Сарајево, 1971, 633.

генерација муслиманске интелигенције, увидјели су неодрживост таквог стања и друштвене посљедице које произлазе из изолованости муслиманске жене и њене неписмености у друштву које се мијењало и постављало друге захтјеве и животне услове. Из полемика које су вођене може се видјети у каквом се положају налазила Муслиманка и да је њен живот под заром представљао важну запреку прилагођавању новом времену, као и кочницу напредовању Муслимана.

У својој књижици о необавезности покривања, Џ. Сулејманпашић залаже се за отварање Муслиманки и њихово школовање. Писац наводи и то да су се Муслиманке почеле пробијати кроз непроходност ропства у коме су живљеле и да су социјалистичке идеје биле прве које су учениле оно што је уназад четрдесет година било немогуће: да муслиманска жена изађе у свет.⁹⁾

Већи број брошура, као и писање оновремене штампе, пружају драгоцене податке о стању писмености Муслиманки, економској зависности, о броју запослених Муслиманки у појединим установама, о њиховом спором укључивању у савремени живот, као и о дубокој увијежености конзервативних схватања у муслиманској средини о положају жене. Поред полемике вођене у новинама, постоји и више књига и брошура у којима је обраћено ово питање.¹⁰⁾

На прво мјесто дошли би радови Мехмеда Беговића.¹¹⁾ У њима је обухваћено раздобље од аустријске окупације до 1938. године, а главна пажња обраћена је на описивање економских, просветних и националних прилика Муслимана, што донекле пружа слику о стању и условима под којима се они развијају и живе. За нас је овде значајно поглавље о просветним приликама Муслимана. Аутор је унию податке просветних статистика из 1912/1913, 1923/1924. и 1931/1932. године. У раду о положају и дужностима Муслиманке према исламској науци и духу данашњег времена, посебно поглавље посвећено је нашим Муслиманима и њиховом вјерском поимању и политичко социјалном стању од преласка на ислам до тридесетих година XX столећа. Обраћен је и почетак еманципације Муслиманке и назначени задаци омладине на васпитању и културном подизању народа. Др Беговић констатује да обичаји о строгом покривању Му-

9) Џевад бег Сулејманпашић, *Један прилог ријешењу нашег муслиманског женског питања*, Штампарија Д. и А. Кајић, Сарајево, 1918, 36.

10) Ријеч је о Анкетама, које су се појавиле у оновременој штампи 1926. године са насловима: »Фес или шешир« и »За откривање или против откривања«, и о листу »Реформа«, који су основали неки омладинци почетком 1928. године, а који се борио за откривање и еманципацију жене.

11) Др Мехмед Беговић, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, Библиотека Политика и друштво, Београд, 1938, 37. О положају и дужностима муслиманке према исламској науци и духу данашњег времена, Предавања одржана у женском интернату Београдског Гајрета у мјесецу новембру 1930. год. Београд, Графички и уметнички завод »Планета«, 1931, 34. Шеријатско брачно право са кратким уводом у изучавање шеријатског права, Београд, Извдавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., 1936, 148.

слиманки и њиховом потпуном издвајању из друштвеног живота не налазеовољно оправдање у исламским изворима и да доводе у немогућност и удате и неудате жене да обављају позиве у друштву и да се користе другим повластицама које им ислам признаје. Ово је најбоља расправа која говори о шеријатском брачном праву као дижелу породичног права.

Стојећи на позицијама конзервативизма, А. Л. Чокић, А. Диздаревић и И. Мехинагић побијају Беговићеве тврђе и оштро га нападају.¹²⁾ Али-Риза Прохић је, анализирајући Беговићеву књигу, подвргао критици његове ставове да Муслиманка може ићи откривена лица.¹³⁾

О томе шта је у појединим земљама учињено на еманципацији муслиманске жене (у Турској, Персији, Египту, Русији, Алжиру, Афганистану) и код нас речено је доста у студији М. Сваре.¹⁴⁾ Дате су табеле са бројем школске дјеце муслиманске вјероисповијести у Сарајеву од 1919. до 1932. године у основним и средњим школама (мушкве и женске). На крају, аутор разматра у чему се састоји борба за еманципацију. А. Диздаревић је један свој рад посветио женским правима и наводи која су то права.¹⁵⁾ У својим студијама о Муслиманима, Ч. Митриновић и Д. Лапчевић обухватили су и проблем школовања муслиманске дјеце и еманципације Муслиманке, која треба да постане »један од најважнијих социјалних и економских фактора, како то даномице постаје њезина католичка и православна сестра. Економска и социјална функција муслиманке, дигнуће и ниво мусиманске породице«.¹⁶⁾

Противници откривања мусиманске жене били су и М. Форт и А. Р. Карабег.¹⁷⁾ Према писању Џафчића, Ђумишића, Муфтића и

- 12) Ахмед Лутфи Чокић, *Приказ и оцјена рада г. Др Мехмеда Беговића о његову назиратљу на исламску жену и њен положај по исламској науци изложеног у његовој књизи*, Штампарија Јована Петровића, Тузла, 1931, 32. Абдуллатиф Диздаревић, *О мусиманској жени и њеној еманципацији*, Одговор гос. Др Мехмеду Беговићу, Сарајево, 1933, 61. Хафиз Ибрахим Мехинагић, *Осврт на брошуру г. Др Мехмеда Беговића: »О положају и дужностима мусиманке према исламској науци и духу данашњег времена«*, Штампарија Омер Шехић, Сарајево, 1933, 49.
- 13) Али-Риза Прохић, *Шта хоће наша мусиманска интелигенција, анализа књиге М. Беговића: »О положају и дужностима мусиманке према исламској науци и духу данашњег времена«*, Сарајево, 1931, 62.
- 14) Максим Свара, *Еманципација мусиманке у свијету и код нас*, Комисиона наклада Ј. Студничка и др., Сарајево, 1932, 63.
- 15) Абдуллатиф Диздаревић, *Женска права*, Тискара зв. Пећњак, Загреб, 1929, 44.
- 16) Чедомил Митриновић, *Наши мусимани, студија за оријентацију питања босанско-херцеговачких мусимана*, Издање библиотеке »Друштво«, Београд, 1926, 172. Драгиша Лапчевић, *О нашим мусиманима, (социолошке и етнографске белешке)*, Издавачка књижарница Геце Коне, Београд, 1925, 64.
- 17) Мустафа Форт, *Откривање мусиманског женскиња*, Штампарија В. Buchwald и други, Сарајево, 1925, 16. Х. Али Риза Карабег, *Расправа о хиџабу (кривењу мусиманки)*, Хрватска тiskара Ф. П., Мостар, 1928, 30.

других, који су припадали реду напредне мусиманскe интелигенције, види се да је узрок назадовању Мусимана слаб, несавремен одгој, а за што је крива мусиманска интелигенција, хоће, мусимански старији и богатији свијет. Сви су они сложни у томе да је мусиманском женском свијету најпотребнија школа.¹⁸⁾

Активност неких просвјетних и потпорних друштава била је усмјерена на упошљавање Мусиманки, на отварање радионица за кројење, шивење, прање и пеглање рубља, плетење, ткање и бојење.¹⁹⁾ Расправе, чији су аутори противници откривања жене, имају готово исту полазну основу и показују да њихови аутори не познају тековине модерних наука, као и да испољавају велику заслијепљеност при просуђивању савремених друштвених односа и фанатизам. С друге стране, присталице откривања мусиманске жене су једнодушни у констатацији да, докле год се не ослободе предрасуда о скривању Мусиманке, односно о њеном издвајању из друштва, дотле нема ријечи о њеном ослобођењу и њеном оспособљавању за животну борбу. Јер, она, скривена, остаје далеко од просвјете, од друштвеног напретка, за које иначе има све предуслове.

Вриједни пажње били су и напори реис-ул-улеме Чаушевића, управљени ка измјени друштвеног и социјалног положаја Мусиманки, чиме се и вјерски поглавар придружио напредној мусиманској интелигенцији и доказивању штетности придржавања вјерских прописа, који су условили овакав положај жене. Суштина Чаушевићевих изјава је у томе да се вјера и вјерски прописи не противе откривању Мусиманки. Ријеч је само о тумачењу једног вјерског обичаја који није вјерски закон. Чаушевићеве изјаве изазвале су жучну полемику у редовима вјерске интелигенције, која се поцијепала у два табора. Једни су Чаушевићу пружили пуну подршку, док су други и даље остајали на позицијама конзерватизма.²⁰⁾

- 18) Узроци пропадања мусиманског женскиња, Предавање Ибрахима Цафчића, тајника Мусиманског просвјетног и потпорног друштва »Спас«, држано на првој доброврornoј забави тог друштва дне 16. маја 1919., Бања Лука, 1919, 15. Ђумишић Ахмет, Ко смета напретку и просвјетивању мусимана, а особито мусиманки?, Издаје мусиманско просвјетно и потпорно друштво »Спас« Бања Лука, 1919, 24. Др Хазим Муфтић, Шта нам је у данашњици најпотребније, Издаје Главни одбор, Гајрета, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1935, 11.
- 19) Шаћир Дедић - Лутвица, Представка просвјетног и потпорног друштва »Спаса« пресвијетлом господину Х. Ц. еф. Чаушевићу, реис-ул-улеми пригодом посјета у Бањој Луци, Бања Лука, 1919, 24.
- 20) Шаћир Дедић - Лутвица, Међусобна вјерска борба мусимана у Босни, наклада писца, Б. Лука, 1928, 31; повод расправе је изјава Чаушевића, да по Курану Мусиманка може ићи улицом откривена лица. Аутор замјера појединој улени да нису пажљиво и правилно разумјели Чаушевића. Сарајевски цематски меџлис и рејсове изјаве, испред цематског меџлиса Х. Мујага Мерхемић, Хрватска тiskара д. д., Сарајево, 1928, 62; Сарајевски цематски меџлис у овој брошури изности и приказује све оно најважније што је о овоме питању до тада у јавности речено: изјава Реис-ул-улеме на конференцији мусиманске интелигенције одржаној у Гајрету од 16. 12. 1927. (да Мусиманка може ходати откривена лица, а да се не огријеши о

За ову тему важни су и подаци који се односе на стање школства у Босни и Херцеговини и извјештаји државних женских реалних гимназија, из којих се види колико је муслиманске женске дјеце похађало те школе. На списковима наставног особља не налази се ни једна Муслиманка. Такође и на страницама »Гајрета« налази се доста података о школовању муслиманске женске дјеце, о додјели стипендија и о отварању женских домаћина у Сарајеву и Мостару, затим о могућностима факултетског образовања муслиманске женске омладине, те о Конгресу Муслимана интелектуалаца из 1928. године, на којем је било доста ријечи и о овој проблематици.²¹⁾ О муслиманском женском питању писано је доста и у сљедећим листовима и часописима: Прегледу, Путоказу, Хрватском дневнику, Новом Бехару, Реформи, Политици, Новој Европи, Вечерњој пошти (бурне дискусије о муслиманском женском питању), Југословенском листу, Народној узданици, Босанској Пошти, Исламској свијести из 1926. године, (о културно-просвјетном и морално-етичком подизању Муслимана), Бехару и Новом Бехару из 1927. и 1928. године, Новој жени из 1928. године, Ђулистану из 1927. и 1928. године, (о културном и социјалном подизању муслиманске жене), Хикјмету из 1928. године, Исламској свијести, Муслиманској свијести, Жени данас, Женском покрету који је с прекидима излазио од 1920. до 1938. године), Жени и свету из 1934. године, Једнакости; (о женском комунистичком покрету у Босни и Херцеговини), Гласнику Југословенског женског савеза из 1938. године.²²⁾

вјерске прописе), друга изјава Реис-ул-улеме (Југословенски лист, бр. 282. од 10. 12. 1927), писмо цематског меџлиса реис-ул-улеми, Сарајево, 20. 12. 1927., одговор реис-ул-улеме цематском меџлису, Сарајево, 22. 12. 1927., одговор цематског меџлиса реис-ул-улеми, Сарајево, 12. 1. 1928., други одговор реис-ул-улеме цематском меџлису, Сарајево, 27. 1. 1928., други одговор цематског меџлиса реис-ул-улеми. Ибрахим Чакић, *А тесет-туро (покривању муслиманки)*, поводом изјаве Реис-ул-улеме г. Чаушевићу о откривању муслиманки, Штампарија Петровић, Тузла, 1928, 80; Чакић напада Чаушевића и доноси изјаве о Чаушевићевим изјавама (мишљење мостарских алита, изјаву врховног београдског муфтије, изјаве и резолуције Муслимана са састанака одржаних у Мостару, Сарајеву, Београду и у Владеници). Хафиз А. Бушатлић, *Питање муслиманског напретка у Босни и Херцеговини (поводом познатих изјава г. Реис-ул-улеме и других)*, Властита наклада, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1928, 35. Све наведене изјаве сабране су и у Бушатлићевом раду, који сматра да се Чаушевићеве изјаве не противе темељним прописима ислама.

- 21) Ђорђе Пејановић, *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини јуд почетка до 1941. године*, Свјетlost, Сарајево, 1953, 338. Извјештаји Државне реалне женске гимназије у Сарајеву за период од 1929. до 1940. године, затим Државне реалне гимназије у Бања Луци, Државне грађанске школе у Брчком, гимназије у Приједору, у Јајцу.
- 22) Муратбеговић Ахмед, *О карактеру и психи наших муслимана*, »Гајрет«, бр. 6—12., Сарајево, 1926. Конгрес муслимана интелектуалаца, Гајрет, 9/1928., (325—333). *О муслиманском женском питању*, Гајрет, бр. 11/1927., 11, 173—4, 181—2, 24, 384, бр. 9/1928., 184—6, 329. Споменица двадесетипетогодишњице Гајрета 1903—1928., Издао Главни одбор Гајрета у Сарајеву, Сарајево, 1928, 136+56. Кикић Хасан, *Слободна реч друговима муслиманима*, Преглед, II/1928., бр. 46, 3—4. Кршић

У »Политици« су објављене Чаушевићеве изјаве и занимљиви подаци о кћеркама Османа Нури-Хаџића, од којих је једна прва Муслиманка која је дипломирала на Београдском универзитету, док је друга прва оперска пјевачица из редова Муслиманки. »Нови бехар« је објавио одлуку исламске изборне курије, у којој се посебно истичу двије одредбе: да се Муслиманка може отворити и школовати и бавити трговином и обртом. Друштво реформа (са својим истоименим гласилом) чинило је организоване напоре на измјени друштвеног статуса Муслиманки, али сви ти напори нису уродили плодом. Још један велики недостатак је тај што има веома мало података о положају жене на селу, а где живи највећи проценат женског дијела становништва.

Наведеним радовима на тему о положају Муслиманке треба, ипак, прићи с резервом. За њих је карактеристична једностраност, јер, углавном, расправљају о потреби покривања или откривања Муслиманки, не дајући одговор на низ питања битних за ову тему. За нас је овдје важније писање оновремене штампе. Мада је истраживачу тешко прегледати огроман број тих листова, потребно је извршити класификацију, јер се мноштво написа понавља у различitim часописима. Груписањем различитих написа добива се одговор на питање где се крију коријени традиционалног наслеђа и обичаја покривања муслиманске жене у Босни и Херцеговини, утицаја друштвено-економских, социјалних и политичких промјена од 1878. године до пољовице XX столећа у Босни и Херцеговини на муслиманску заједницу и односе у њој, првенствено на улогу и место муслиманске жене у породици и друштву. У свему томе имају значаја ставови разних политичких странака и других организација, укључујући феминистички покрет, према отвореним питањима статуса и еманципације жена уопште, а посебно муслиманске жене у Босни и Херцеговини у том раздобљу. Ту су и подаци о броју запослених Муслиманки у државним надлежствима (Реформа), о положају Муслиманки запослених у фабрикама, о експлоатацији жена које су се бавиле кућном радионишћу.

Тек у радовима новијег датума пришло се научној обради женског питања, а у склопу тога и питања положаја Муслиманке и њене еманципације.²³⁾ Треба с тим у вези истаћи рад И. Кемуре, јер је

Смиљана, *Жена и демократизација, Поводом данашњих митинга женског покрета*, Преглед, I/1927., бр. 39, 4. Изборно право жена, Преглед, I/1927., бр. 2, 5. Кикић Хасан, *Проблем напретка босанскохерцеговачких муслимана*, Путоказ, бр. 5, Загреб, 1938. Трајић Сид. *Мусиманске школе у Босни и Херцеговини*, Хрватски дневник, 1939. Јусуп А. Хаџић, *Школство и писменост у Босни и Херцеговини*, Нови бехар, Сарајево, 1940, те о школовању мусиманске женске дјеце бр. II/1928., 6, 81-2. Нова Евоопа: Грошић Хамза, *Узроци пропадања мусимана*, 1925. VI, 10, 290-3. Љубунчић Салих. *Мусимани*, 1923, IV, 15, 443-7. *Мусимани и просвета*, 1925. VI, 10, 300-3. Муратбеговић Ахмет, *Проблем југословенске мусиманске жене*, 1922. III, 1. 3—9.

23) Ибрахим Кемура, *Конгрес Мусимана интелектуалаца у Сарајеву 1928. године*, Прилози, година XVI, број 17, Институт за историју, Сарајево, 1980, 175—189. Невенка Бајић, *Улога жене у социјали-*

аутор поред кратког осврта на историјске, друштвено-економске и религијске моменте који су мусимански женско питање ставили у први план, оцијенио значај овог питања, које је на Конгресу Мусимана интелектуалаца доминирало и изазвало највеће интересовање учесника.

Дана Бегић се у свом раду осврнула на рад Мусиманки Сарајева у Женском одбору Мерхамета, Женском одбору Ахлака, Женском одбору Гајрета.

Извори и литература за раздобље од 1941. до 1950. године

До почетка народноослободилачког рата 1941. године били су на снази закони и обичаји који су основи негирали равноправан положај жене и као такви морали су бити замијењени новим прописима, који ће у сваком погледу изједначити жену и мушкарца. Борба мусиманске жене за ослобођење немогуће је у овом раздобљу изоловано посматрати од борбе свих жена Босне и Херцеговине и Југославије, пошто је та борба имала исти циљ: побједу над окупатором и реакционарним снагама.

Извори за овај период су оскудни и на основу њих не може се добити цјеловита слика о овом процесу. Испреплетеност војних, политичких и партијских питања, карактеристична за скоро сваки документ, оставља мало простора и за ово питање. Документа партизанских јединица, партијских организација и народноослободилачких одбора омогућавају у појединим случајевима да се види какав је био национални и социјални састав јединица, доносе изјештаје о политичкој ситуацији на терену и активностима на ослобођеној територији, посебно женског дијела становништва.

Сјећања учесника народноослободилачког рата, као и радови историчара, документовано говоре о развоју борбе и условима у којима се та борба одвијала. Из ових сјећања и радова може се донекле видјети колики су допринос у борби дале жене, како је организован живот на ослобођеној територији, улога жена у илегалном раду, активност жене у спровођењу избора и у раду народноослободилачких одбора. Има доста података о културно-просвјетном раду на ослобођеној територији, посебно у Цазинској крајини, као и о уучиључивању Мусиманки у рад народноослободилачких одбора и организација АФЖ-а. Својим учешћем у борби и раду друштвено-политичких организација, жене Југославије идентификовале су се са најпрогресивнијим снагама земље, а њихов допринос побједи над

стичком покрету у Босни и Херцеговини, Гласник архива и Друштва архивиста Босне и Херцеговине, књ. II, 1962, 239—250. Јованка Кецман, Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918—1941, Народна књига и Институт за савремену историју, Београд, 1978, 475. Данка Бегић, Антифашистички покрет жене у Босни и Херцеговини у времену од 1937. до 1941. године, Прилози, Институт за историју радничког покрета, Сарајево, I, 1, 1965, 137—198.

непријатељем и његовим помагачима био је огроман.²⁴⁾ У току рата, већ су започеле дубоке промјене у схватањима мјеста и улоге жене у друштву и утврђени су путеви за њену афирмацију у привредном и друштвено-политичком животу наше земље. Равноправност жене једна је од најкрупнијих тековина народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Жене су добиле политичка права, право на рад, на школовање, заштиту материинства.

Из малобројних сачуваних докумената види се да је конзервативност Муслимана умногоме ометала масовније прилажење муслиманске жене у АФЖ. Због тога су партијске организације путем аналфабетских течајева, сијела и појединачног рада дјеловале међу тим женама. У току рата изашло је и неколико књижица у којима је подвлачен значај АФЖ-а у народноослободилачкој борби, као и у листовима АФЖ-а: Глас жена, Херцеговки, Новој жени, Жени данас, Жени кроз борбу, Жени на путу слободе.

Нова фаза у развоју процеса еманципације жене и муслиманске жене посебно, започиње након ослобођења. Наслијеђено стање које је оставио период неравноправности и дискриминације није се могло тако лако уклонити. Зато се у Програму Савеза комуниста Југославије из 1958. године каже: »Проблем равноправности жене у Југославији није више политички проблем, нити проблем правног положаја жене у друштву; он је углавном постао као проблем економске неразвијености, примитивизма, религиозних схватања и других конзервативних предрасуда, приватно-својинског односа који још дејствује на живот у породици.«

О промјени политичког положаја жене након револуције и промјени њеног положаја и значаја у економског животу говори се у

24) Четрдесет прва, устанак народа Југославије, Младо поколење, Београд, 1961, (о Босни и Херцеговини — 182—222, 453—523, 785—851). 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Научни скуп, одржан у Дрвару од 7. до 9. октобра 1971. године, »Веселић Маслеша«, Сарајево, 1973. (реферат Душанке Ковачевић о значају програмског начела КПЈ о равноправности жена за њихово окупљање и учешће у устанку Босне и Херцеговине 1941. године, 179—186). Жене Босне и Херцеговине у народноослободилачкој борби 1941—1945. године, Сјећања учесника, Свјетлост, Сарајево, 1977. (сјећање Угљеше Даниловића о питању равноправности жена у политици КПЈ, 11—12., Дане Белић о напредном покрету жена у Босни и Херцеговини између два свјетска рата, 21—33., Самије Слипичевић-Бубић о женама Мостара у првим годинама рата). Сарајево у револуцији, I, Историјски архив, Сарајево, 1976., (сјећања учесника: Вере Крстић-Галеб о женском покрету у Сарајеву, Марије Кош о издавању посебног броја »Жена данас«, Ханике Алтарац о активности у женском антифашистичком покрету, Розе Папю-Абинун о активности и борби текстилних радница, Анкице Павловић-Албахари о штрајку и демонстрацијама радница Творнице чарапа »Кључ«, те Славице Кујунџић о раду СКОЈ-а на Женској гимназији). Сарајево у револуцији, III, Историјски архив, Сарајево, 1979., (сјећања Хибе Зилцић-Чехајић, Нације Бисер-Тасо и Олге Брајковић). Бихаћка република, I, Зборник чланака, МСМХV, Издање Музеја Авноја и Поуња у Бихаћу, 719. Махмут Коњкоцић, Мостарке (о учешћу Мостарки у борби и илегалном раду).

више радова.²⁵⁾ Сви ови радови, иако, не дају прави увид у напоре које је КПЈ водила за еманципацију жене и мусиманске жене на посе. То је могуће сагледати прегледом сачуване архивске грађе. У Архиву СР Босне и Херцеговине (фонд НОФ-а), налази се велики број докумената о спровођењу те акције. Готово исти подаци налазе се и у Архиву ЦК СК Босне и Херцеговине, пошто се ради о заједничкој акцији Партије и АФЖ-а, као организације НОФ-а.

Грађа из 1945. године пружа податке о активизацији жена у НОФ-у, учешћу Мусиманки на изборима, те о политичком преобрађају Мусиманке, као бази за политичку преоријентацију Мусимана. За 1946. годину има нешто мање података, а они се, углавном, односе на дјеловање мусиманске реакције, које је било уперено против слања женске дјеце у школе. Организована акција на скидању зара и фереџе започела је 1947. године. Наиме, дуго времена је било питање да ли ће се еманципација Мусиманке провести по политичком акцијом или доношењем закона. Припремање акције трајало је дуже вријеме и ишло је тешко. Из извјештаја градских одбора НФ-а, окружних комитета КПЈ и агит-проп комисија, види се да се са организованом акцијом по питању спровођења у живот резолуције II Конгреса АФЖ-а за скидање зара и фереџе отпочело са великим заквашњењем. Ту је и низ података о појединачним скидањима зара, о конференцијама чији је циљ био скидање зара, као и о ставу самих чланова Партије чије су другарице требале скинути зар и својим примјером охрабрити остале Мусиманке. За период од 1948. до 1952. године, када су чињени велики напори на овом пољу, од значаја за ову тему су информације о обиласку терена од стране организационо-инструкторске управе ПК КП Босне и Херцеговине, записници са састанака агит-проп управа, планови рада, извјештаји о идеолошком раду и стању женских листова, анализе рада организације НОФ-а, обавјештења о курсевима, о кампањи народног просвећивања, затим укључивању женске радне снаге у привреду Босне и Херцеговине, прегледи омасовљења партијских

25) Јосип Броз Тито, *Жена у револуцији*, Сарајево, 1978. Хасан Хаџиомировић, *Економија женског рада и положај жене у друштву*, Сарајево, 1959. Хасан Бркић, *Реферат на трећем састанку пленума Главног одбора Мусимана 9—IX 1946.* Издаше Извршног одбора НФ-а Босне и Херцеговине, Сарајево, 1946, 30. Даница Петрић, *Жена у новој Југославији*, Култура, Београд, 1958. Неда Божиновић, *Положај жене у ФНРЈ*, 1953. Др Саша Ђурановић-Јанда, *Жена у радном односу*, Напријед, Загреб, 1960., (о развоју заштитног законодавства о запосленим женама у југословенским земљама до првог свјетског рата, главне карактеристике у развоју заштитног законодавства о запосленим женама у периоду од првог свјетског рата до данас). Душанка Ковачевић, *Школска спрема и стручно образовање жене у Југославији*, Рад, Београд, 1961, 60. Душанка Ковачевић, *Жена — произвођач и управљач*, Сарајево, 1963, 27. Босанске и Херцеговине гласају, Издаше Главног одбора АФЖ-а за Босну и Херцеговину, Сарајево, 1945, 36. *Положај жене у ФРНЈ*, Издаше Савезног одбора Социјалистичког савеза радног народа Југославије. Боса Цветић, *Комунистичка партија Југославије и женско питање*, Култура, Београд, 1960. *Права и дужности жене*, Тематски

организација, извјештаји о раду АФЖ-а у вези са изборима, проблемима здравствене заштите мајке и дјеце.²⁶⁾

Ову акцију пратиле су и о томе доносиле занимљиве написе следеће новине: Ново доба (лист Главног одбора Муслимана), Нова жена (лист АФЖ-а Босне и Херцеговине), Сарајевски дневник, Ослобођење, 6. април, Борба, Женски свијет и други. Ослобођење, као орган Народног фронта, објавило је низ написа везаних за ову тему, који су пратили акцију за скидање зара и фереџе, као симбола заосталости, непросвијећености, понижавања и неравноправности Муслиманки. Широм Републике одржан је низ конференција са којих су Муслиманке и други грађани упутили бројне резолуције Народној скупштини НР Босне и Херцеговине и ЦК КПЈ, којима је тражено доношење закона о забрани ношења зара. Закон о забрани ношења зара и фереџе донесен је септембра 1950. године. Акција је, током времена, у том правцу узинапредовала и Муслиманке су спонтано масовно скидале зар и тиме на симболичан начин означавале раскид са прошлочију.

За период од другог свјетског рата карактеристично је да постоји велики број радова који обрађују ово питање. Заједничко им је обиљежје да не улазе у суштину проблема, већ се задржавају на површини. Након рата, о овоме је ту и тамо писано, говорило се о њему, али се на томе и остало. Поред архивске грађе и штампе која се односи на ово питање, истраживач је упућен и на кориштење филмског материјала о овом догађају. Изучавање најновије историје омогућава кориштење филмова, који су за ову тему највјеродостојнији документи и који дају нешто више, што се из писаног документа, ипак, не може видjetи.

водич кроз Устав СФРЈ и законе, аутори Марин Младенов и Ананије Лековић, Београд, 1975. Друштвени положај жене и породице, Југословенска литература, уредиле Миланка Дебельковић и Невенка Скенчић, Југословенски библиографски институт, Београд, 1968., (Друштвени положај жене — општа питања, Друштвени положај жене до 1945. године. Жене у радничком покрету и револуцији). Др Бранко Петровић, Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Институт за савремену историју, Београд, 1969, 464. Др Ана Прокоп-Кулевовић, Равноправљност жене, брак и породица по Уставу Федеративне Народне Републике Југославије, Издање Антифашистичке фронте жена Хрватске, 1946, 56. Откуд у Босни и Херцеговини толика неписменост, Сарајево, 1954, 50. Препородов алманах — календар, Сарајево, 1946. Невенка Петрић, Еманципација жене као елемент стратегије КПЈ—СКЈ, Преглед, 7/8, 1980. Видат Томшић, Комунистичка партија Југославије у борби за еманципацију жене, у књизи Тито четрдесет година на челу СКЈ 1937—1977, Београд, 1977, 335—365. Самоуправљање и могућности еманципације жене, Преглед, фебруар-март 1973, 143—252., (округли сто »Прегледа«, одржан у Сарајеву 11. 1. 1973. године, Фрањо Којдул, Један приступ истраживању положаја жене у Босни и Херцеговини, 145—155, Душица Сеферагић, Покрети за ослобођење жене — запостављени проблем радничког покрета, 241—252).

26) Архив ЦК СК Босне и Херцеговине, фонд ПК КП БиХ.

Мони Финци

О СОЦИЈАЛНОЈ И ПОЛИТИЧКОЈ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈИ МЕЂУ САРАЈЕВСКИМ ЈЕВРЕЈИМА У РАЗДОБЉУ 1918—1941.

Између два свјетска рата Сарајево је ишло у ред три града (иза Загреба и Београда) с процентуално највећим бројем јеврејског становништва у Југославији (и до 70% у Босни и Херцеговини). Према статистичким и другим објављеним подацима, у Сарајеву је 1921. године живјело 7.458 Јевреја, у години 1931. око 8.500, да би се, досељавањем из мањих мјеста и уз извјестан природни прираштај, тај број 1940/41. попео до близу десет хиљада. То је чинило од 10,35% до нешто преко 12,30% укупног броја сарајевског становништва. Захваљујући стотлетним урбаним традицијама и урођеној предузимљивости његових људи, утицај тог дијела становништва на привредни и културни, а унеколико и на укупни живот града био је, у новије вријеме, сразмјерно велики.

Од наведеног броја Јевреја грађана Сарајева, постотак сеферада (тј. Јевреја шпанског поријекла) износио је 85,5 — док је мањи од 14,5% припадао ашkenазима који су дошли у земљу након аустро-угарске окупације 1878. године. Сљедствено томе је и Јеврејска сефардска опћина у Сарајеву спадала међу најјаче и најстарије у Југославији. Од оснутка у 16. вијеку, сједињујући у себи бројне функције, она није играла искључиво улогу представника вјерске заједнице, него је посједовала и шира обиљежја и ингеренције народног репрезентанта. Мада су, током времена, заправо у задњим деценијама постојања, таква њена својства поступно блиједила, нису писане нестале све до краја њене егзистенције у годинама окупације и фашистичког геноцида 1941/42. године.

Једна од често истицаних карактеристика ове осебујне и сложене јеврејске заједнице се налазила у њеној широко израженој социјалној структури. Кулминирајући између два свјетска рата, 1918 — 1941, она је еманирала својеврсне друштвене процес и појаве. Наглашен процес социјалне диференцијације у поменутом раздобљу поприма оштре облике и значајне размјере. На тој се основи, истовремено, рађа, развија и испољава појава политичке поларизације међу Јеврејима града Сарајева.

У прилогу објављеном 1966. године, у *Споменици* посвећеној 400-то годишњици од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину, навео сам низ података који илуструју оштрину и размјере процеса њиховог социјалног раслојавања. Поновио бих овом приликом једну тамо цитирану констатацију познатог сарајевског јавног и социјалног радника, др Мојсија Зона, учињену још 1934. године. Пишући о социјалној диференцијацији међу сарајевским Јеврејима, др Зон је указивао на непостојање правог увида и систематског рада у том домену и како: »[...] недостаје озбиљних радника који би били склони понизити се испитивањем тривијалне јеврејске садашњица«.¹⁾

Опћенито говорећи, докази о тој »тривијалној јеврејској садашњици« нису могли бити и остati непримијећени и непознати. Не само стога што су у драстичној форми егзистирали у свакодневном животу и били видљиви, такорећи, на сваком кораку, него и зато што су о њима располагала одређеном евиденцијом, свако у свом пољу рада, многобројна хуманитарна друштва, а, такође, о њима често извјештавала јеврејска, као и друга мјесна штампа.

Социјална диференцијација међу сарајевским Јеврејима води поријекло још из турског времена у коме се они нису бавили само трговином, банкарством и другим сличним посредничким пословима. То је била, у већини случајева, консталацијом прилика, објективно условљена друштвена позиција Јевреја у многим срединама. С правом је истицао угледни сарајевски интелектуалац и јавни радник др Вита Кајон да су, за разлику од многих јеврејских заједница на Западу у којима је дошло до засићености у појединим звањима, босански Јевреји створили развијенију привредну заједницу са бројним и диференцираним занимањима. »Међу Јеврејима Босне«, каже др Вита Кајон, »све од адвоката, љекара, чиновника, па до бојација и хамала, све су социјалне класе и звања заступана«.²⁾

Скллањајући се испред побјештеље шпанске инквизиције, само имућнији Јевреји су успијевали сачувати и дио својих материјалних средстава, а сви су били у потрази за толерантнијом средином и домовином у којој ће моћи започети нови живот. Многи су од њих, лишени свега, формално маршовали трбухом за крухом борећи се за физички опстанак и голу егзистенцију. Тако је било и са Јеврејима који су од средине 16. вијека и надаље доспјели до Сарајева и остали у њему. Стога је значајно истаки чињеницу да је у Сарајеву међу Јеврејима стално било не мало породичних људи и појединача несталног занимања, који су се прихватали сваког посла, приврежујући за голи живот — од данас до сутра.

Навешћемо овдје само неколико примјера и података који ту тврдњу убједљиво потврђују.

У једном спору који се 1779. године, на основу султанове наредбе, у два маха водио пред сарајевским шеријатским судом, о чему постоји записник у Гази-Хусревбеговој библиотеци, на захтјев вакуф-

1) — Види рад др М. Зона, *О социјалној диференцијацији сарајевских Јевреја*, у Годишњаку друштва Потпоре и La Benevolencije, 1933, стр. 130—136.

2) — *Алманах Просвјете* за 1925. г. и *Јеврејски живот* бр. 51 од 13. 3. 1925.

ског заступника пред судом су се нашли Јевреји — станари познатог Сијавуш-пашиног хана. Били су оптужени да већ више година не плаћају кирију и да га желе, пошто су га сами након пожара обновили, за себе трајно задржати.

У крајње објективно вођеној расправи која се завршила у корист многобројних станара те велике настамбе, суд је утврдио да су »кирације већином стари, сиромашни људи, који су већ код поновног пожара много претрпјели, па стога заслужују да се с њима благо и милосрдно поступа«.³⁾

Овај налаз шеријатског суда од 1779. године само упућује на тезу, коју није тешко доказати, да је поменути Сијавуш-пашин хан (даире) и сахрађен у другој половини 16. вијека (1581) за смјештај Јевреја слабог имовног стања. У једном раду о Сијавуш-пашиној даири, инж. Алија Бејтић на ту околност изричito упозорава.

У другом стручном раду истог аутора имамо прилику да се упознајмо са досад неоткривеним пописом становника једне махале у близини средишта града — Бузаци Хаци-Хасанове махале, у почетном дијелу садашње Каукчије Абдулах еф., односно Логавине улице. Тада је попис сачињен 17. марта 1868. године и у њему су обрађене и три зграде под кућним бројем 17, 20 и 31 у којима станују само Јевреји. Од укупно 40 пописаних душа — станара поменутих кућа, 14 их је било способно за привређивање у слиједећим занимањима: тројица Јевреја су ситни трговци, двојица су терзије, један је ситар, један је ћурчија, један рибар, један старетинар, један телал, један хамалин, двојица су просјаци и двојица без занимања. И из овог се документа јасно види да сарајевски Јевреји у вријеме турске влада-финансијери и посредници, него да су се бавили и различitim друвине у Босни и Херцеговини нису били искључиво велики трговци, гим занимањима и занатима, као и то да су многи од њих ишли у ред материјално слабо стојећих, односно, у категорију пуке сиротиње.⁴⁾

Под управом Аустро-Угарске Монахије наступиле су у земљи битне промјене изазване наглим оживљавањем привредних и других активности, потискивањем натуралне и увођењем индустриске производње, робно-новчаних, односно капиталистичких односа, нових закона и нових навика итд.

За разлику од грубе, колонијалне експлоатације природних богатстава земље и радне снаге у многобројним радилицама и предузећима под управом страних фирм, као и крајње неповољног стања сељаштва усљед неријешеног аграрног питања и тешких на-мета — велика државна и приватна улагања, потребе војске и разгранате управе и администрације и др., донојела су већини градова у Босни и Херцеговини, нарочито Сарајеву, несумњив раст и напредак. То је многим домаћим и, нарочито, придошлим Јеврејима, као и

3) — Др М. Леви, *Сефарди у Ђосни*, 1911, превод у листу »Жидовска свијест«, 1920. у наставцима; посљератно издање, Бгд, 1969. стр. 87/8.

4) — Алија Бејтић, *Сијавуш-пашина даира — прилог историји сарајевских Јевреја*, Музеј града Сарајева, Прилози за проучавање историје Сарајева, 1966, стр. 61—102; и *Јеврејске настамбе у Сарајеву у »Споменици 400 година од доласка Јевреја у Ђосну и Херцеговину«*, стр. 23—32.

другим предузетницима и трговцима, створило услове за динамично пословање и просперитет. Имућнији и снажљивији су дизали творнице и пилане, трговине на велико, оснивали или као дионичари судјеловали у оснивању финансијских завода и утемељавању индустијских подухвата, отварали штампарије и књижаре и сл. У плими изузетне коњуктуре, неки су својим пословима и поступцима својственим капиталу у етапи, тзв. првобитне акумулације, успјели стечи значајна богатства.

Највећи дио Јевреја старосједилаца, срастао с патријархалном средином, чврсто везан за дотадашњи начин живота и облике привреде и без нужних инвестиционих средстава, тешко се сналазио, још теже мијењао устаљене навике и уклапао у нове, бурне животче токове. Под ударом логике савременог развитка нашли су се ситни трговци, занати и занатлије који су све теже подносили притисак и конкуренцију јефтиније индустијске и увозне робе. Они су били изложени неизбјежном процесу поступног назадовања. Одатле ће се регрутовати јеврејски дио домаћег пролетаријата који се почeo убрзано формирати. Од људи запослених у новим фабрикама и индустијским предузећима, у жељезничкој радионици и другим предузећима жељезничког саобраћаја, у великим трговинама итд., настаје нови слој друштва, лишен било каквог посједа или средстава за производњу, тј. типични градски пролетаријат — људи који не располажу ничим другим изузев својих десет прстију, односно својом радном снагом коју као најамни радници нуде тржишту. Из истих ће слојева, са већ постојећом, настati један вид својеврсне пауперијације каква није била, у толиким размјерама, својствена осталим дјеловима становништва овога града.

»[...] Класно диференцирање« — налази познавалац тадашњих прилика, публицист и научник Тодор Крушевач — »довело је код босанских Јевреја, можда више него код њихових суграђана других вјера, до ошtre поларизације друштва: прилично велико богатство нагомилано је у неколико десетина породица, док се у исто vrijeme на другој страни јако намножио број јеврејске сиротиње [...]«.⁵⁾

У прилог напријед реченог, није на одмет овде подсјетити на податак изнесен у извјештају Главног радничког савеза Босне и Херцеговине на његовом V конгресу, који показује да је 1910. године међу организованим члановима синдиката, у односу на број становништва, односно, на остале чланове, било процентуално четири пута више организованих радника — Јевреја. Такође није на одмет, у вези с пауперијацијом, цитирати илустративан податак из године 1884, из кога се види да је Градско заступство Сарајева, одређујући квоте за потпоре из општинског сиротињског фонда по вјерском кључу, одлучило да се сарајевским Јеврејима намијени једна четвртина расположивог новца сразмјерно стању сиромашних у граду. То је чинило пуних 25% исплаћених средстава фонда, иако је тада процентуалан однос у броју становништва износио 9,9%.⁶⁾

5) — Тодор Крушевач, *Друштвене промјене код босанских Јевреја за аустријског времена*, у наведеној Споменици, Сарајево, 1966, стр. 87.

6) — Т. Крушевач, *Сарајево под Аустро-угарском управом 1878—1918*, Сарајево, 160, стр. 165.

Разумљиво је да се ово стање током првог свјетског рата могло само даље погоршавати, па се, стoga, на сличне показатеље наилази одмах иза рата, као и касније у цијелом периоду између два свјетска рата.

У новим условима, у Краљевини СХС, односно Краљевини Југославије, од 1918 — 1941, Босна и Херцеговина, самоуправно и територијално негирана, привредно и политички деградирана, није могла показати никакав виднији напредак. Главни град Сарајево, лишен раније улоге управног, привредног и политичког центра, у тим годинама, нарочито од 1925. надаље, биљежи један од периода најтеже стагнације у својој историји.

Не постоје, колико ми је познато, тачни подаци о броју Јевреја припадника радничке класе који су живјели искључиво од свог најамног положаја, односно од мануелног рада и дневне зараде, након рата 1918. године. Из различитих извора може се, међутим, поуздано утврдити да се у цијелом раздобљу до 1941. године јеврејски радници, у већем или мањем броју, налазе заступљени, с незнатним изузетцима, у свим творницама и предузећима, у трговинама и готово у свим занатима познатим у то вријеме у граду Сарајеву. То су радници, од обичних до висококвалификованих, у радионицама и индустрији, научници, калфе и мајстори на занату, трговачки и други помоћници и неквалификована физичка радна снага. Међу њима су нарочито заступљени: металостругари, електричари, водоинсталатори, лимари, бравари, ковачи, бојације-молери, кројачи, столари, обућари и чизмарии, месари, црјевари, ткачи, четкари, ременари, јорганице, кишобранџије, бријачи и фризери, графичари, књиговесци, жељезничари и радници других занимања. Примјерице — од укупног броја обућара у граду Сарајеву Јевреја је било 20%, столара 23,5%, кројача 25%, бојација 40%.⁷⁾

У сарајевској Главној жељезничкој радионици и ложионици је било запослено 110 Јевреја квалификованих радника. На основу података који су регистровани у попису становништва 1931. године и у поменутом раду др М. Зона и других, може се закључити да је, у годинама 1931 — 1933, заступљеност Јевреја радника, намјештеника, занатлија, као и људи несталних занимања, осигураних и неосигураних, у постотку била знатно већа него код осталих конфесија.

У државној управи, у судству и школству било је, у правилу, врло мало запослених Јевреја, а у војсци нимало. Било је, међутим, доста кочијаша, још раније, код аустријске управе регистрована 24 носача-хамала, много уличних продавача и торбара (продавачи бадема, кикирикија, кошпица, переца и разних слаткиша), као и неупоредиво велики број људи без икаквог занимања — овисних од туђе помоћи. Др М. Зон нарочито указује на фрапантан податак из којег се види да је од укупног броја осигураних јеврејских радника и намјештеника на подручју града Сарајева, 1. августа 1933. године, било 44,4% регистроване женске радне снаге; да је у исто вријеме у Са-

7) — Др Хаим Камхи, *Јевреји у привреди Босне и Херцеговине*, у »Стоменици 400 година...«, стр. 69.

рајеву до 200 јеврејских радника незапослених; да је наталитет код сарајевских Јевреја у наглом опадању, тј. да је са 44,1 рођених на 100 у периоду 1886 — 1895, пао просјечно на 19,2 у годинама 1921 — 1930. (однос за цијело Сарајево у истим интервалима је био: 36,5 и 27,8).

Већ сами ови подаци довољно говоре о пропадању јеврејског ситног грађанства, декласирању трговаца и занатлија, о наглој пролетаризацији и пауперизацији јеврејског дијела градског становништва. До почетка првог свјетског рата, тј. у доба привредне коњуктуре и опћенитог просперитета у граду Сарајеву, овакав тренд — производ, поред осталог, постојеће позиције и социјалне структуре јеврејског живља није још био досегао драстичне видове, Али, већ у првим годинама рата он долази до све већег изражаваја, да би одмах након рата и у цијелом раздобљу између два рата — у коме Сарајево доживљава највеће назадовање — попримио карактер тешког социјалног проблема и нерјешиве друштвене појаве за тадашње владајуће прилике.

Из јеврејске штампе — »Жидовске свијести«, »Јеврејског живота« и »Јеврејског гласа«, листови који су излазили у Сарајеву између два рата, тих данас незаобилазних извора информација — можемо добити знатан увид и не мало елемената у циљу документовања ове истине чији су живи свједоци били многи савременици. Из њих се, такође, дâ видјети какво је било, у односу на ову појаву, понашање тада компетентних водећих људи и позваних фактора у сопственој средини, с обзиром на извикану фаму о општој јеврејској солидарности. Узећемо за ову прилику, само дио података и констатација карактеристичних у једном и у другом смислу из ове, а занемарити писање остале градске штампе.

Лист »Жидовска свијест« је, на примјер, одмах иза рата овом питању посвећивао доста пажње, па из њега и Тодор Крушевец, у свом раду о босанским Јеврејима у наведеној *Споменици*, цитира неке написе, нпр. новинара Давида А. Левија који је, пишући о јеврејској сиротињи у Сарајеву, нарочито на Бјелавама, дао »потресну слику о приликама и условима под којима та сиротиња станује и живи«.⁸⁾

Из једног извјештаја тајника тадашњег друштва »Поалецион« (Хајима М. Папе) поводом акције ове »јеврејске социјалистичке радничке организације« око снивања властитог погребног фонда, што јој, узгред буди речено, није могла бити права сврха постојања и дјеловања, дознајемо како је до те мјере »[...] биједно стање наших радника, да они једва могу животарити, а камо ли да су у стању поднијети тршкове око сахране у случају смрти«.⁹⁾

Да овакве трдње нису биле претјеране може се закључити из излагања истакнутог новинара Абе (Алберта) Коена у предавању одржаном 9. фебруара 1928. године, у истом друштву, на тему »О

8) — Жидовска свијест, Сарајево, бр. 216 од 30. 3. 1923.

9) — Јеврејски живот, Сарајево, бр. 12 од 1924. г. и у броју од 4. 1. 1925. г.

јеврејској сиротињи». Како сада извјештаја лист »Јеврејски глас« — »[...] г. Коен је у свом интересантном предавању указао на непојмљиву биједу коју трпи јеврејско становништво, нарочито оно на периферији, које осим материјалне биједе убијају и нездрави станови и друге неугодности [...] И најљућа европска сиротиња на западу« — изјавио је А. Коен — »згражала би се над приликама у којима се нехигијенски и оскудно живи у тим махалама [...] Јеврејско становништво из дана у дан пропада, а то мјеродавни не виде«.¹⁰⁾

Та тешка социјална питања рjeшавала су се у јеврејској средини у оно вријеме, искључиво путем хуманитарних друштава у грађицама њихових могућности. У »Јеврејском гласу« од 24. априла 1929. године, наилазимо на податак да је од укупно 21 тренутно постојећег јеврејског друштва у граду Сарајеву њих једанаест искључиво потпорног и хуманитарног карактера. Ова чињеница несумњиво указује на постојање одређеног смисла за солидарност у јеврејској средини, али исто тако и на сву оштрину присутних социјалних проблема унутар ње. За ублажавање ових проблема, изузев активности ових друштава, друге нису биле познате. Стога се не треба чудити што сарадник тога листа, друштвени и политички радник, позната Хана Озмо, у једном ширем чланку под насловом: »Социјално-хуманитарни рад у Сарајеву«, свој напис закључује драматичним питањем: »[...] шта би наша јаврејска сиротиња да нема „La Benevolencia“, „La Humanidad“, „Sociedad de vizitar dolientes“, „Ezrat jetotim“... и осталих таквих друштава. Какав би био њен живот?«. На то и таква питања која су просто висила у зраку нико није давао одговора, него су животне прилике неумитно ишли сопственим неповољним током. Отуд је схватљиво када проф. Елијезер Леви, један од главних уредника истога листа, у њему, 23. септембра 1932. године, у свом аналитичком чланку о сарајевској јеврејској заједници и њеним општим приликама, поред низа других даје и овакву тешку констатацију: »[...] наша средина се дави. Она се налази у стadijiu страховитог распадања«.

То је било вријеме најтеже свјетске економске кризе и рецесије у цијелој земљи, која није погађала само Јевреје. Њене дуготрајне посљедице нарочито су се поразно осјећале у граду Сарајеву усљед већ споменутих околности. О самој незапослености у њему у тим годинама, о чему није нигде постојала права и потпуна евидентија, може се расуђивати, нпр. и из факта да је »[...] од Берзе рада тражило помоћ у задњој години око 15.000 особа и да је исту фактички и добило 13.500, што је карактеристично«, како је саопштио предсједник јеврејске кредитне задруге »Мелаха« др Јаков Кајон у свом извјештају за пословну 1934/35. годину.¹¹⁾

У »Јеврејском гласу« су у истој 1935. години, објављени подаци о резултатима једне анкете чији резиме гласи: »[...] У Сарајеву има 398 породица са укупним бројем од 1700 лица које се налазе у оскудном стању и требају помоћ заједнице. Од тих 1700 лица 111% не привређују ништа. Рачунамо ли да Сарајево има око 8.000 Јевреја,

10) — Јеврејски глас, Сарајево, бр. 6, од 17. 2. 1928.

11) — Исто, број 18, од 3. 5. 1935.

значи да је једна седмина нашег пучанства апсолутно упућена да живи од туђе помоћи.¹²⁾

Задржимо се овде још само на једном карактеристичном напису и на коментару »Јеврејског гласа« из времена у коме се у Европи већ водио нови свјетски рат, тј. у 1940. години. Коментар је штампан поводом објављивања у сарајевском »Југославенском листу« једне илустроване информације под насловом: »Обитељ с десетеро дјече на улици«. Писање »Јеврејског гласа« се, дакле, односи на репортажу коју је донио »Југославенски лист« у броју од четвртка, 22. августа 1940. »Наводи у њој су«, — потврђује »Јеврејски глас« — »нажалост, истинити. Породица радника Аврама Пинте, како смо информисани, још увијек није нашла стана и она се, док ово пишемо, већ трећи дан налази на улици [...] и нико да јој се смиљује [...]. Оскудни кућни инвентар на коме је та многобројна пролетерска породица проводила вријеме под ведрим небом налази се разбацан на сред улице у непосредној близини градске вијећнице. Коментар сарадника листа (младог књижевника Јахијела Катана), штампан масним словима испод ове вијести, у изводу, гласи: »[...] не можемо шутке да пређемо преко ове жалосне појаве. Осјећамо свету и хуману дужност да дигнемо протестни глас против овог и оваквог морала [...] доказ великог недостатка свијести и разумијевања за догађаје и превирања која се одвијају у данашњем друштву [...]«.¹³⁾

Да видимо сада колико је било разумијевања и схватања код тадашњих позваних фактора и руководећих људи у јеврејској заједници за ово стање, односно за радикално раслојавање друштва и наглу пауперијацију великог дијела јеврејског становништва у граду Сарајеву. Ово је потребно утолико прије што се и данас, ту и тамо — занемарујући логику друштвеног развитка — настоје апстрагирати одређена друштвена кретања. Затварајући очи пред чињеницама и појавама у друштвеној стварности, неки аутори из разних мотива покушавају третирати Јевреје као хомогену целину без унутрашњих супротности, подржавајући тиме илузије, а и распрострањене предрасуде о њима.

Из напријед изложеног се види како појава социјалне диферецијације међу Јеврејима града Сарајева није била нова, него да се развијала одраније, али да је током времена и нарочито између два рата попримила алармантну оштрину и неуобичајене размјере. Стога се и не може третирати као чињеница од маргиналног значаја. Лако се могло закључити, из тежине стања и размјера овог процеса, да је каритативни рад постојећих хуманитарних друштава — која су, ван сваке сумње, играла одређену позитивну улогу — био крајње недовољан.

Сва су ова друштва имала дубоко људску суштину и племениту задаћу, али су егзистирали на средствима из добровољних прилога и од ријетких завјештања. Изузев културно-потпорног друштва »Ла Беневоленције«, које је суставно подупирало образовање шегрта,

12) — Исто, бр. 49, од 20. 12. 1935.

13) — Исто, бр. 27, од 23. 8. 1940.

слабостојећих средњошколаца и студената, ни једно друго, као ни сама Јеврејска опћина, није имало никакав програм с којим би се било у стању, бар до извјесне мјере, ухватити у коштац са растућим димензијама овог проблема.

У годинама иза рата, од 1923. па надаље, Јеврејска сефардска опћина је била окупирана великим покренутом акцијом за изградњу нове богомоље поред постојеће три, од којих двије у најстрожем центру. Од првобитне намјере да се »нови знатно већи храм има саградити на мјесту где се сада налази стари у Александровој улици«, како се наводи у једној представци, убрзо се одустало, па је расписаним натјечајем у априлу 1924. године, одређена нова локација и програм за изградњу богомоље не знатно већих, него монументалних размјера.¹⁴⁾ Ова ће акција ангажовати сва средства и све приходе Јеврејске сефардске опћине, створити јој тешке дугове, одвући пажњу од тренутно и трајно највећег животног проблема сопствене средине, спутати снаге и докраја јој везати руке. Да је то била амбиција и акција ограниченог круга људи, односно, тзв. највиших слојева јеврејског друштва, доказује нескривена скепса и правовремена упозорења многих добронамјерних људи која су била занемарена, па и критикована, што се види из писања штампе. О томе свједочи и саопштење самог одбора за градњу сефардског храма у Сарајеву, објављено у »Јеврејском гласу« поводом издавања брошуре о градњи уз апел за материјалну помоћ. У том се саопштењу, између остalog, закључује како: »[...] са жаљењем морамо констатовати да ова брошуре није донијела све оне плодове којима се наша Општина надала. Она, намијењена ширим слојевима овдашњих Јевреја да их побуди и потакне на сарадњу у тој светој нам задаћи, остала је, назалост, глас валијућег у пустији...«.¹⁵⁾

Поменути шири слојеви јеврејског грађанства, у којима су радници и намјештеници, занатлије, ситни трговци и други чинили прећежну већину, морали су, у грчу свакодневне борбе за голи опстанак, остати незаинтересовани за овај и друге подухвате јеврејског политичког водства и Сефардске опћине, јер у њиховим пословима нису узимали непосредног учешћа, нити су при доношењу одлука имали било каквог утицаја. Из свих објављених листа за избор опћинске управе се види да су у њој редовно били заступљени искључиво посједници, велики трговци и њима блиски добро ституирани интелектуалци. То је, истина, била наслеђена и увријежена стара, али за нова времена и друкчије прилике неприкладна пракса. Имућни су представљали узак и од народа отуђен круг људи, далеко од разумијевања тешкоћа у животу ширих слојева и од схватања све сложености домаћих прилика, као и нових појава и тенденција у друштвеним кретањима у савременом свијету.

То су, поред осталих, главни фактори који су, на основи различитих друштвених позиција и неједнаких интереса, морали довести

14) — Поменута представка носи број 765/922 од 6. 11. 1922. и налази се у Држ. архиву БиХ.

15) — Јеврејски глас у броју од 20. 1. 1928.

до формирања супротних схватања и до њиховог снажног и јавног испољавања.

Погледајмо сада неке од карактеристичних примјера таквог расположења и манифестација изразитог политичког диференцирања.

Подсјетићемо најприје, с тим у вези, на већ утврђену чињеницу о прилажењу и учешћу радништва и других припадника сарајевског јеврејског живља радничком и социјалистичком покрету од првих дана њиховог организовања и у све већем броју од првог свјетског рата. Та је појава још наглашенија у годинама иза рата, па као доказ одређене политичке оријентације нека буде поменуто да се на изборима за Конституанту, новембра 1920. године на комунистичкој листи вође сарајевског пролетаријата Ђуре Ђаковића, као његов замјеник појављује јеврејски раднички активиста, браварски радник Главне жељезничке радионице Израел Гаон. Друга двојица Јевреја — један стolarски и други ковачки радник — били су представници листе за први, односно трећи градски изборни рејон. Као што је познато, Ђуре Ђаковић је на овој листи и побиједио.¹⁶⁾

Кад се радило о изборима за сопствену, богоштовну општину, или пак о изборима у сарајевску градску општину, Јевреји су раније излазили компактно, са једном јединственом листом или су, у правилу, гласали јединствено. У изборима, међутим, 1922. године, за нову управу јеврејске сефардске општине појавиле су се, уз дотле непознату живу агитацију, три листе. Једна је била конвенционална, док се друга декларисала као демократска, а трећа као омладинска. Биле су предузете све мјере да се ове листе елиминишу, што је и постигнуто.

Највећа су гибања дошла до изражaja приликом избора вијећника сарајевске градске општине у јесен 1928. године. Наиме, сада је, поред уобичајене била истурена и друга јеврејска листа (др Пепија Баруха) која је, наводно, требало да заступа интересе јеврејске сиротиње и пролетаријата. Ова је околност узбудила духове, наелектричила атмосферу и изазвала жучне полемике. Против представника нове, радничке листе, тзв. четврте кутије, водила се организована кампања уз тешке и неубичајене оптужбе. Како су ову појаву разумјевали и објашњавали дотадашњи политички репрезентанти сарајевских Јевреја и како су је квалификовали види се из говора и дефиниције једног од истакнутих чланова тог водства, дра Браце Полојкана на политичком збору одржаном средином октобра 1928. године. На збору, он је, између осталог, изјавио да »[...] господа око друге листе настоје око стварања једног расположења и мишљења у народу да код нас постоје двије супротне класе чији се интереси сукобљавају [...]«.¹⁷⁾ У том духу кретали су се чести противурјечни коментари након избора који су донијели новој листи видан успјех — два од укупно пет јеврејских заступника у градској општини Сара-

16) — Глас слободе, Сарајево, бр. 252 од 19. 11. 1920. и у бројевима 260 и 261.

17) — Јеврејски глас, бр. 40 (стр. 3) од 19. 10. 1928 — Др Браћо Полојкан је касније политички еволуирао и пришао 1938. г. удружену опозицији. Имао је позитиван однос и према напредном покрету.

јева. Такав један карактеристичан коментар у »Јеврејском гласу«, који је био у рукама владајућег слоја, написао је у броју од 7. новембра 1920. г. његов главни уредник. Корисно је по наше закључке из тог уводника цитирати неколико констатација као што су, на примјер, ове:

»[...] Прва листа није имала никаквих нарочитих парола, она је била просто јеврејска листа!... Друга листа (др Пепија Баруха, пр. п.) је, напротив, изашла на терен с паролама. Главна парола, тј. она у којој је изражено оно што је нагнalo један дио Јевреја да се одвоји од досадашњег јеврејског политичког водства јесте та да интерес средњег и нижег сталежа нису били у досадашњој политичкој формацији довољно заступани и заштићени. Споменути сталежи живјели су, по наводима њихових вођа, у тами и ропству. Они су били експлоатисани од досадашњег Политичког одбора у којем, тобоже, махом сједе богаташи. Хоћемо класну борбу јер постоје класне разлике које се сукобљавају. Та листа је, dakле, настала из потребе да се експлоатисани, тј. средњи и нижи сталежи поставе на своје ноге и да тако извојиште себи своја права која им капиталисти [...] ускраћују [...].

Говорећи о резултатима избора, на којима је друга листа добијла пуних 43% јеврејских гласова, писац истог чланка објашњава да то »[...][није успјех г. дра. Пепија Баруха, јер би тај успјех могао постићи свако ко нервозној јеврејској маси стави у изглед нешто ново, а то може да буде и магловито и неодређено и нејасно. Јер, није г. др. П. Барух пробудио и потакнуо масу, већ је маса била спремна на буну без икаквих парола и програма и она је тражила вођу [...] Пошто је код нас сиромашног свијета више од 90%, требало се је постићи претежна већина с овако лако упаљивом паролом чију основност маса није разумјела [...] Наша заједница није политички зрела [...].¹⁸⁾

Оставимо, на основу оваквог резоновања, устрานу оцјену о томе ко није био политички зрео и задржимо пажњу на учињеној констатацији о проценту сиромашног становништва међу Јеврејима града Сарајева, као и о стању и расположењу у том претежном дијелу јеврејског грађанства, који је аутор чланка назвао »нервозном масом«. Јер, управо споменути проценат, мада се исти не може узети као потпуно тачан, као и уочена »спремност на буну« најширих слојева, што све скупа овај аутор сигурно није посве измислио, очигледно је ишло у прилог онима који су говорили, тврдили и доказивали супротно његовим (и не само његовим) тезама и закључцима.

Тој тобоже нервозној јеврејској маси очигледно није било стало ни до каквих мудровања и политизирања, већ јој је био потребан један широко утемељен програм мјера и конкретних акција за решавање, или бар ублажавање њених горућих животних проблема. Она је тражила промјену свог неподношљивог стања и положаја. Рад постојећих каритативних асоцијација сматран је периферним, јер је био сасвим ограничен и за тежину стања неефикасан. Јеврејска

18) — Исто, бр. 44, од 7. новембра 1928.

сефардска опћина као најјача, унеколико и најпозванија заједничка установа, бавила се другим пословима. Већ 1934. године, у више бројева »Јеврејског гласа« износе се чињенице и подаци о, такорећи, катастрофалном финансијском стању Јеврејске сефардске опћине у Сарајеву. Из њих јавност дознаје да готово 50% свих прихода опћине иде за отплату самих ануитета код Хипотекарне банке на име дугорочног кредита и дуга насталог око изградње великог репрезентативног храма. Само тај ануитет био би, у то вријеме, довољан за подржавање више стотина сиромашних породица, односно за предузимање многих корисних социјалних мјера. Да би се тај велики дуг иопле уредно могао отплаћивати банци, нова опћинска управа је била присилјена увести наплату прогресивног пореза. Против те нужне мјере дигли су се и Опћину код Дринске бановине тужили за тобожњу незаконитост одлуке најбогатији и то управо они који су раније стајали на челу те исте опћине и били најодговорнији за створене јој дугове.

У наредним годинама, ово се стање ни у ком погледу није побољшало већ је, напротив, постјало све теже. То је процесу социјалне диференцијације међу сарајевским Јеврејима давало још интензивнији ток, а политичкој поларизацији радикалнији смјер. На то су сада утицали и наглашенији акценти антисемитског, односно профашистичког понашања реакционарних, конкурентских, а дижелом и самих владајућих кругова.

Снажан доказ те поларизације, поред осталих, манифестовао се приликом скupštinskih избора у децембру 1938. године, када је, тзв. политичко водство Јевреја, агитујући за владајућу странку (JPZ) и владу др М. Стојадиновића остало, такорећи, осамљено. Резултати ових избора су показали да је од укупно 2234 уписаних Јевреја — правих бирача у граду Сарајеву — свега њих 403 гласало за владу, 707 није уопште изашло на биралиште, док се 1124 и поред свих притисака јавно опредијелило за удружену опозицију.¹⁹⁾

Тумач и носилац тог расположења и опредељења је била сада јеврејска омладина, нарочито она из редова радништва и напредне интелигенције. За рјешење нагомиланих животних питања и друштвених супротности она је, с ослонцем на најпрогресивнију снагу друштва, КПЈ, тражила и налазила нове путеве ван усних оквира своје уже средине.²⁰⁾

19) — Подаци о резултатима избора потичу из службеног повјерљивог извјештаја Кр. банске управе Дринске бановине. Изјавештај је услиједио 28. 12. 1938, на основу наређења Министарства унутр. послова владе др М. Стојадиновића, од 15. 12. 1938, да се јави: »како су Јевреји гласали на прошлим изборима! Држ. архив БиХ — К. Пов. Д. З. бр. 7490/38.

20) — О томе шире види у мојим радовима: — У авангарди друштвеног прогреса, у »Стоменици 400 година...«, Сар. 1966, стр. 189—204, и — О раду у Магатији, у едицији »Сарајево у револуцији«, Сар. 1976, стр. 565—577.

Херберт Штајнер

О КОНТАКТИМА АУСТРИЈСКИХ И ЈУГОСЛОВЕНСКИХ КОМУНИСТА У ОЧИ И ЗА ВРИЈЕМЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА*)

Комунистичка партија Југославије, под вођством свог генералног секретара Јосипа Броза Тита, била је одлучујућа снага у народноослободилачком рату против фашистичке окупације 1941--1945. Она је знала да уједини различите народности у отпору који је трајио много жртава и да мобилизира раднике, сељаке, интелектуалце и омладину у партизански покрет који се непрестано ширио. О томе данас постоји већ богата литература.¹⁾ Мање је позната чињеница да је илегална КПЈ, након почетка рата 1939, али још приje него што је услиједила фашистичка окупација Југославије, снажно проширила свој утицај. Један по садржају богат извјештај о томе налази се у Москви, у Архиву Комунистичке интернационале²⁾ (која је распуштена 1943).

Франц Хонер (Franz Honner) сусрео се је 5. маја са Ј. Б. Титом (илегално име »Walter«), који га је замолио да Секретаријат Комуни-

*) Овај рад под насловом »Die jugoslawische kommunistische Partei im Mai 1940« објављен је у часопису *Zeitgeschichte*, Nr. VII/1, Jg. 1979, стр. 1—18.

1) Ingó Holzer, у својој до сада непубликованој дисертацији *Die österreichischen Bataillone im Verbande der NOV i POJ*, Wien 1971, Phil. Diss. 1971, и у прилогу на инт. Symposium zur Erforschung des österr. Exils, Wien 1971, Österreichischer Bundesverlag, 1959, истраживао тактику КПЈ у народноослободилачком рату. Овај рад се односи на допринос аустријских антифашиста у Југославији, нарочито аустр. батаљона. При формирању 1. аустријског батаљона у Черномељу 1944, Franz Honner је учествовао као водећа личност.

2) Институт марксизма-лењинизма, Москва, Фонд КИ, А-ЦК СКЈ, 1940 (без броја). На српскохрватском језику он је први пут објављен у Сабраним дјелима Јосипа Броза Тита (Ј. Б.-Тито, *Сабрана дјела*, Том 5, 198, Београд 1978, Комунист). Као писац тамо се наводи (»Honner Јан Шверма?«), јер се погрешно претпостављало да је »Honner« псеудоним за чехословачког комуниста Шверму. Међутим, то је стварно био Franz Honner, који је писао овај извјештај. Проф. др Pero Damjanović, директор Института за савремену историју у Београду, издавач Титових дјела, љубазно ми је ставио на располагање оригинал на њемачком језику.

стичке интернационале у Москви опширио извјести о политичком положају и ситуацији у којој се налазила КПЈ. Ускоро по доласку у Москву, Хонер је на основу тачних Титових информација написао извјештај, који је датиран 1. јуна 1940.³⁾

Хонер и његова супруга Гретл су у октобру 1939, са кривотвореним норвешким пасошима, на авантуристички начин доспјели у Југославију. Након почетка рата 1939, у Паризу је онемогућена политичка дјелатност и боравак члановима Централног комитета Комунистичке партије Аустрије. Неки су се вратили на илегални рад у Аустрију, коју је окупирала нацистичка Њемачка, други су отпутивали у Совјетски Савез користећи се лажним пасошима, дијелом преко Скандинавије, или преко Турске или Бугарске.⁴⁾

У Југославији постојала су, у сарадњи са функционерима илегалне КПЈ, мјеста за одржавање контакта и канали КПА (Марибор, Загреб, Сплит). Путем њих су преко границе оствариване везе са руководствима КПА у Аустрији. Преко ових пунктара долазиле су у Аустрију илегалне новине, лепци и важне информације.⁵⁾

Ужи контакт који је Хонер 1940. успоставио са водећим функционерима КПЈ, нарочито са Ј. Брозом Титом, био је од значаја који није за подијењивање. У пролеће 1944. дошла је једна делегација Југословенске народне армије у Москву да би са Врховном командом Црвене Армије водила разговоре о даљим војним акцијама против Хитлеровог Вермахта (Wehrmacht). Том приликом су срели су се водећи чланови ЦК КПА, који су боравили у Москви, Ј.Коплениг, Ф. Фирнберг (Fürnberg) и Ф. Хонер са представницима југословенске војне делегације. Постигнут

-
- 3) О радничким демонстрацијама у Сплиту, оружаном сукобу са полицијом и масовним скуповима поводом погреба жртава, те покрету политичких штрајкова налазе се интересантни извјештаји у листу *Die Welt, Stockholm* (издавали су га функционери КИ) Nr. 21, 17. 5. 1910; Nr. 27, 28. 6. 1940. и Nr. 28, 5. 7. 1940. Manès Sperber, који је у то вријeme, такође, боравио у Југославији, обрадио је ове догађаје у својој аутобиографској књизи »Wie eine Träne im Ozean«, 68—78 (Kiepenheuer und Witsch, Köln 1965).
 - 4) Margarete Kalteis, дугогодишња животна сапутница F. Honnera, о томе ми је у марта 1979. ставила на располагање писана сјећања. Koplenig, Honner, Puschmann i M. Kalteis хтјели су у септембру 1939. да из Париза преко Швајцарске путују у Југославију. Тамо је, међутим, граница већ била затворена и они се морали вратити у Париз. Након дводесет седмице допутовали су са француским излазним визама преко Италије у Београд. Одатле је Puschmann са Koplenigom отишао у Софију и вратио се је поново у Југославију, након што је Koplenig отпутовао у Москву. M. Kalteis и Honner отишли су у Дубровник. Одатле су одржавали контакте са илегалним КПЈ, али такође и са илегалним пунктовима КПА у Југославији. У Дубровник је средином октобра стигла из Француске, са лажним швајцарским пасошем, и супруга J. Kopleniga, dr Hilda Koplenig, са својом кћерком. Она је крајем децембра 1939. отпутовала даље преко Букурешта у Москву (Саопштење dr H. Koplenig, 6. 2. 1979). Honner и G. Kalteis путовали су са истим циљем у Софију да би организовали визу за путовање H. Koplenig. Дјелатност КПА, укључивши и југословенске пунктове, исцрпно је обрадио H. Konrad, *Widerstand an Donau und Moldau*, Wien 1978, Europa-Verlag.

је споразум да се једној малој групи аустријских антифашиста дозволи да се из Москве зрачним путем пребаци на словеначко партизанско подручје и да се аустријским борцима за слободу омогући да образују властите оружане формације у оквиру југословенске ослободилачке армије. Надлежне власти Совјетског Савеза биле су, такође, сагласне и изразиле су спремност да ставе на располагање за то потребна транспортна средства и наоружање.⁶⁾ Ф. Хонер је требало да са двојицом совјетских радиста искочи падобраном изнад словеначког партизанског подручја. »Његово снажно тијело одјевено у дебелу одјећу, а осим тога натоварено оружјем и другим материјалом, заглавило се је у отвору за искакање из авиона. Авион је кружио, али када се Франц Хонер коначно ослободио, није се више налазио изнад договореног и означеног територија«.⁷⁾

Франц Хонер није написао свој животопис, осим што је описао неколико мањих епизода из свог живота.⁸⁾ Међутим, он је спадао у најинтересантније личности револуционарног покрета у Аустрији. Његову биографију историчари би требали да истраже и прикажу. У циљу разумевања његовог значаја за раднички покрет, овде ће

- 5) Marg. Kalteis се сјећа: »Другови Erwin Puschmann и Willi Frank долазили су често на разговоре у Сплит и F. Honner је путовао к њима у Загреб.« Ова важна мјеста састанака често се спомињу у многобројним гестаповским извјештајима и судским процесима против водећих комуниста. У оптужници против Lea Gablera, члана ЦК КПА, од 16. 2. 1944, пред »народним судом« у Берлинцу стоји да је он од марта 1938, до јула 1941, »[...] припремао комунистичку велеиздају у Москви, Загребу и Марибору, а од августа до октобра 1941. у земљи« (6 J 518/43 DÖW 7360). У оптужби против комунисте Josefa Wipplingera (6 J 144/41 г. DÖW 3347) спомињу се мјеста у Југославији преко којих је ишла пошта у 1939. години и функционери L. Schmidt, W. Frank и др. У смртној пресуди, Erwina Puschmanna (DÖW 6188, 7 J 181/42) терете и за дјелатност у Југославији. У децембру 1940. гестаповски шпијун псевдонимом »Ossy« имао је приступ мјесту које је служило за одржавање контаката КПА у Загребу. Архитекта Gretta Schütte-Lihotzky, која је по налогу КАП, у децембру 1940, путовала из Истанбула за Беч, дочекана је била 26. 12. 1940. у Загребу и информисана о положају КПА. Она је ту добила једну бечку адресу, коју је »Ossy« прибавио и тако омогућио Гестапо-у да је надзоре и касније ухапси (DÖW 6188).
- 6) О томе Friedl Fürgnberg, *Österreichische Freiheitsbataillone*, Wien 1975, 6, i I. Holzer, *Die österreichischen Bataillone im Verbande der NOV i POJ.*
- 7) Franz Honner, *Statssekretär*, 1893—1964, КПА (без ознаке године), 34. Honner није знао да ли се спустио на подручје окупирano од Нијемца. Тек послије извјестних компликација, сматрали су га за официра Црвене армије, доспио је у Черномељ, где је вршио припреме за формирање батаљона. Иза њега је у октобру 1944. стигло из Совјетског Савеза 20 аустријских антифашиста, већином некадашњих припадника Schutzbund-a и шпанских бораца. Коначно 18. новембра 1944. извршено је официјелно оснивање првог аустријског ослободилачког батаљона. 63 бораца за слободу потписали су поздравну поруку врховној команди словеначких партизана. F. Honner се налазио у Штабу 1. аустријског ослободилачког батаљона.

бити укратко споменути само неки важнији одломци из његовог живота.⁹⁾

Франц Хонер је рођен 4. септембра 1893. у Хајнрихседу (Heinrichsöd) у Чешкој шуми. Отац му је био помоћни радник и, након што је похађао основну школу, изучавао је електричарски заната, а затим је радио у једном малом предузећу у својој завичајној општини. Социјалдемократској партији, у којој је ускоро активно дјеловао, приступио је 1911. У првом свјетском рату учествовао је као војник на разним фронтовима. Његова јединица запосјела је, послије октобарске револуције, ратну луку Одесу и Хонер је тако учествовао у братимљењу између црвеноармејаца и аустријских војника. Непосредно послије завршетка свјетског рата Хонер се запослио у руднику бакра Митенберг у Салцбургу, где је 1919. послије једне бурне штрајкачке акције, приступио младој Комунистичкој партији Аустрије. Крајем 1919., нашао је посао у руднику каменог угља Гринбах на Шнебергу, где је након кратког времена изабран за члана предузетног вијећа и обављао је синдикалне функције. Био је, такође, руководилац мјесне групе Гринбах КПА, а од 1923. срески руководилац КПА за Нојкирхен. У 1923. и 1925. дошло је до штрајкачких акција и жестоког разрачунавања са власницима — породицом Шелер. С посла је било привремено избачено 1.100 рудара и жандармерија је Гринбах морала прописно »окупирати«. Коначно су били отпуштени Франц Хонер и три друга члана предузетног вијећа, као и многобројни активни синдикалисти. »Незапослени« Хонер постао је сада одговорним за синдикалну дјелатност у КПА. Франц Хонер био је, такође, секретар прве аустријске радничке делегације која је 1926. посетила Совјетски Савез.¹⁰⁾

8) У посебном броју листа *Volksstimme* (17. 12. 1958) »40 Jahre Kommunistische Partei Österreichs« налази се прилог F. Honnera »Von den slowenischen Wältern ins Innenministerium«, написан 1956. држао на Централној партијској школи КПА у Мајнербаху предавање. »Ослободилачка борба шпанског народа 1936—1939.« У њему је рекао: »У првим мјесецима 1937. године Централни комитет наше партије је, по свјету друга Димитрова, разматрао како да Аустријаце, који су се налазили у Шпанији, кадровски обухвати, води политичку бригу о њима и окутили их у посебну јединицу. У мају 1937. ја сам са овим задатком послан у Шпанију.« Honner сматра да се 2.000 до 3.000 Аустријаца борило у Шпанији, међу њима Anton Dobretschofer, Peter Hofer, Max Baitl, Zalel Schwager, Max Stern и др., који су били активни у аустријским ослободилачким батаљонима у Југославији.

9) О томе већ наведена брошура, уп. нап. 7, даље различити јубиларни чланци, Honnerovi прилози на партијским конгресима КПА, његови говори у парламенту и др.

10) *Im Lande der befreiten Arbeiter und Bauern, Bericht der ersten österreichischen Arbeiterdelegation nach Sowjet-Rusland 1926*, Berlin, Die Einheit Verlagsgesellschaft. Ова делегација посетила је више подручја Совјетског Савеза. У вези са припремама делегације, а нарочито након њеног повратка, дошло је до размишљања унутар Социјалдемократске партије, јер су неки социјалдемократски функционери учествовали у овој делегацији.

На 9. конгресу КПА, у јуну 1927, Ф. Хонер је био изабран у Централни комитет КПА, коме је припадао до своје смрти (10. 2. 1946). Унутар Комунистичке партије Аустрије вођене су, слично као у другим партијама Комунистичке интернационале, жестоке борбе око политичке линије. Хонер је припадао експонентима групе око др Јосефа Фреја,¹¹⁾ али се је рано заложио да се фракционаштво савлада. Главно поље његове политичке дјелатности било је у Доњој Аустрији, у раду у предузећима и синдикатима.

Ф. Хонера је ускоро повезало и близко пријатељство са руководиоцем КПА Јоханом Копелингом.¹²⁾ Након што су власти забрали КПА, у мају 1933, Ф. Хонер је дјеловао у илегалности и организовао је, прије свега, групе по предузећима и комунистички синдикални рад. Послије фебруара 1934. било је више разговора водећих представника Револуционарних социјалиста и КПА да би се постигло акционо јединство илегалних група у борби против фашизма. Приликом преговора у једном стану у Бечу, ухапшени су 25. јануара 1935. Ф. Хонер и Фридл Фирнберг, као представници КПА и Роман Фелајс (Roman Felleis) и Карл Ханс Сајлер, уредник илегалног »Arbeiter Zeitung«-а, који су представљали Револуционарне социјалисте. Након полицијске казне од шест мјесеци услиједио је истражни затвор, па су Хонер и Фирнберг оптужени у такозваном »процесу социјалистима« у марта 1936.¹³⁾ Хонер се вјешто бранио и описивао је у судској сали свој животни пут.¹⁴⁾ [...] »Кад ми је било шеснаест година изгубио сам оца, а у исто вријеме моја мајка се тешко разбољела [...] Више пута сам кажњаван због моје политичке дјелатности. Коначно сам 1926. године стављен на црну листу удружења предузетника и од тада нисам могао више наћи посао. Тако сам на властитој кожки искусио класну борбу предузетника. Већ тада сам се себи зарекао да ћу цијели свој живот ставити у службу потлачене класе. У својој одбрани Хонер је објашњавао политичку линију Комунистичке партије, која је тежила измјени капиталистичког друштвеног

11) О томе Herbert Steiner, *Die Kommunistische Partei Österreichs von 1918–1933*, Bibliographische Bemerkungen, A. Hain, Meisena, Glam 1978. (Marburger Abhandlungen zur politischen Wissenschaft, Bd. 11), 47, 53, 56, 59, 60, 62, 78, 79.

12) Обојица су били радници, дошли су из социјалдемократије са разумевањем за рад са масама, као војници имали су искуство из свјетског рата и били су увијек више »практичари« него »теоретичари«. То може да се види из њихових говора и у E. Zucker-Schilling, *Er diente österreichischen Arbeiterbewegung 1934–1945*, Europa-Verlag, Wien 1970, lenig, Globus Verlag, Wien 1971.

13) О процесу социјалистима многобројни чланци у илегалним листовима »Rote Fahne«, »Arbeiter Zeitung«, као и илегална брошуре: O. Leichter, *Revolutonäre Sozialisten vor Gericht. Bericht über den Socialistenprozess vor dem Wiener Schwurgericht im März 1936*. (DÖW.) На овом процесу, који је изазвао велику пажњу у Аустрији и иностранству и потакао међународне акције солидарности, били су, међу осталим, оптужени: dr B. Kreisky, F. Jonas, O. Probst, A. Proksch, Marie Emhart, који су послиje 1945. заузимали значајне функције у политичком животу.

14) Види о томе и записник судске расправе, копије у DÖW, као и Inez Kykal, *Der Sozialistenprozess 1936*, Phil. Diss. Wien 1968.

уређења. Он се изјашњавао за неопходно јединство комуниста и социјалиста.

Фирнберг и Хонер су послије процеса одведені у логор Велерсдорф, али им је 20. октобра 1936. пошло за руком да одатле побјегну. Бијег је био добро организован и они су са фалсификованим пасошима стigli у Чехословачку. У Прагу се већ налазио дио ЦК КПА (у Брну је био дио руководства социјалиста); новине, леци и други материјали различитим су путевима преко границе уношени у Аустрију.¹⁵⁾ Ф. Хонер је био, углавном, активан тако што је помагао у илегалном синдикалном раду. У мају 1937, Ф. Хонер је добио задатак од ЦК КПА да аустријске антифашистичке јединице у Шпанији уједини у посебну аустријску формацију.¹⁶⁾ Батаљон »12. фебруар 1934« обухватао је прву чету »Georg Weissel«, другу чету »Franz Münichreiter«, трећу чету »Koloman Walisch« и четврту чету »Josef Gerl«. Након пораза шпанске републике, Хонер и његова супруга боравили су у Паризу. Тамо су се налазили од новембра 1938. и други чланови ЦК КПА, који су прије дјеловали из Прага. Скоро годину дана, из Париза су одржаване везе са окупираним Аустријом. Слично као раније у Чехословачкој, ту су продуцирани бројни антифашистички списи.¹⁷⁾ Након боравка у Југославији, од октобра 1939. до маја 1940, стigli су Хонер и његова супруга Гретл у Москву. У Москви је било сједиште чланова ЦК КПА који су се налазили у иностранству и који су били у уској вези са Секретаријатом Комунистичке интернационале. Хонер се тамо опет бавио синдикалним питањима, пропагандом путем радија, а послије напада Хитлеровог Вермахта на СССР радио је са аустријским ратним заробљеницима. Држао је предавања ратним заробљеницима и водио је политичке курсеве. У такозваним антифа логорима, Аустријанци су били одијељени од Немаца и код њих је подстицана аустријска антифашистичка свјест. Овај значајни политички образовни рад помогао је, поред осталог, послије 1945, при изградњи демократске и независне Аустрије.¹⁸⁾

Од љета 1944. до априла 1945. Хонер је дјеловао у Штабу 1. Аустријског ослободилачког батаљона у Југославији. Његово војно и политичко искуство олакшавало му је испуњавање тешких задатака. Припадници Батаљона цијенили су његово знање и храброст. Преко Задра и Београда стигао је Хонер са двадесет осталих Аустријанаца авионом у Папу, у Угарској. Одатле су на два камиона отпутовали у Беч, где су стigli 21. априла.

Ф. Хонер је заједно са Ј. Копленигтом и Е. Фишером учествовао 22. априла у преговорима са др К. Ренером о образовању провизорне аустријске владе, који су се водили у једној вили у Wenzgasse у Бечу, у Hitzingu.¹⁹⁾ Франц Хонер је постао државни секретар за

15) О томе постоје многобројни акти аустријске и чехословачке полиције (Копије у DÖW). У Чехословачкој су штампане бројне брошуре, новине и леци — види Herbert Steinert, *Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung 1934—1945*, Europa-Verlag, Wien 1970, као и каталоге илегалних штампаних списка DÖW, које је израдио Herbert Ehemberger.

16) О томе и један необјављен рукопис F. Hoffmesta, види напомену 8 и Max Stern, Spaniens Himmel. Die Österreicher in den internationalen

унутрашње послове и преузео је компликован задатак да изгради нову демократску егзективу и функционалан апарат безбједности. Кад је Хонер ступио у Министарство унутрашњих послова, западни дијелови Аустрије били су још окупирани од стране Хитлеровог Вермахта. Хонеру су били приододати, као државни подсекретари Оскар Хелмер (СПА) и Раул Бумбала (АНП). Све се морало стварати изнова, хаос је био огроман.

Поред искрених антифашиста који су се тада јавили за службу полицији, било је и лопова и шпекуланата. Хонер се у својој дјелатности није само ослањао на закон, он је покушао да мобилизује јавно мијење. Изјавио је, 15. маја 1945: »Природно, нама су потребни закони и наредбе, али оно до чега нам је сад прије свегастало, то је иницијатива маса нашег народа.«²⁰⁾

Допринос Ф. Хонера да се 1945. поново успостави јавна сигурност једва да је до сада била признавана. То је у вези са деформацијама које су ускоро наступиле са антикомунистичком хладноратовском пропагандом. Добри односи и повјерење, које су надлежни функционери Црвене армије имали у Хонера, олакшали су, такође, поновну изградњу демократских институција у Аустрији, па и припреме и спровођење избора у новембру 1945.

Приликом ових избора, Хонер је у изборном округу 9 (четврт испод Бечке пуне) извојевао мандат за КПА. Четрнаест година остао је Хонер посланик аустријског парламента.

Након избора 1945. он је иступио као државни секретар из владе. Постао је руководилац КПА у Доњој Аустрији и члан Политбиора Централног комитета КПА. У парламенту појављивао се Хонер, прије свега, као говорник у дебатама о социјално-политичким питањима. Као говорник КПА о унутрашњо-политичким проблемима наступао

Brigaden, Schönbrunn-Verlag, Wien 1966, о томе и »Weg und Ziel«, Јули 1938. Акције »Батаљона 12. фебруар« приказао је Ludwig Renn у »Шпанском рату« (*Der spanische Krieg*); E. E. Kisch, *Die 3 Kühe*, Amalien-Verlag, 1938.

- 17) Париз је био до септембра 1939. центар аустријске политичке емиграције. О томе Ernst Schwager, *Die österreichische Emigration in Frankreich 1938—1940*, Wien 1972, непубликовани рад који ће бити проширен за дисертацију. — *Potokoll des intern. Symposiums zur Erforschung des österreichischen Exils von 1934—1945*, hrsg. vom DÖW und Dokumentationsstelle für neuere österreichische Literatur, Österreichischer Bundesverlag, Wien 1977, нарочито реферати: M. Strena, 38; E. Schwagera, 49; T. Spiegela, 52; даље: *Österreicher im Exil 1934—45*, Kammer f. Arb. u. Angest. O. Ö. Linz (без ознаке године).
- 18) Karl Vogelmann, *Die Propaganda der österreichischen Emigration in der Sowjetunion für einen selbständigen österreichischen Nationalstaat (1938—1945)*, Wien 1973, Phil. Diss.
- 19) F. Honner, *Die Kommunisten in der Provisorischen Regierung, u: Aus der Vergangenheit der KPÖ*, Wien Mai 1961, 11—17. Rennер је био снажно импресиониран Honnerovom личности и изјавио је Ernestu Fischeru: »Каквог красног момка ви ту имате! Завидим вам на таквим људима.« (F. Honner, *Staatssekretär*, 39).
- 20) F. Honner, *Staatssekretär*, 40. УП. такође: A. Schärf, *Österreichs Erneuerung 1945—1955*, Wiener Volksbuchhandlung, Wien 1955.

је, такође, више пута одлучно против роварења неонациста.²¹⁾ Два дана пред своју смрт, 8. 2. 1964, одржао је јубиларни говор у Леобену, у поводу тридесетогодишњице фебруарских борби.²²⁾ Говор је завршио констатацијом која је била садржај његовог борбеног живота: »Најбоље ћемо испунити завјештање фебруарских борби ако неуморно дјелујемо и боримо се за јединство радништва, за слогу и окупљање свих антифашиста и демократа наше земље«.

(Превео с њемачког др Џевад Јузбашић)

21) Види *Stenographische Protokolle des österreichischen Nationalrates 1945—1959*.

22) F. Ноппет, *Staatssekretär*, 54.

Др Здравко Антонић

О »ЗАПИСИМА« РОДОЉУБА ЧОЛАКОВИЋА КАО ИСТОРИЈСКОМ ИЗВОРУ*

Из Библиографије писане ријечи Родољуба Чолаковића, коју су у поводу његове 80-годишњице издали Библиографски институт Југославије и сарајевска »Свјетлост«, види се, између осталог, да је за име Родољуба Чолаковића везано преко 1300 наслова књига, брошура, чланака, прилога, осврта и разних других текстова које је писао Чолаковић, или библиографских јединица других аутора које се односе на приказ Чолаковићевих радова. Међу тим радовима налазе се и ауторови *Записи из ослободилачког рата*, чија је прва књига изашла 1946. године у издању сарајевске »Свјетлости«.

Појава прве књиге *Записа*, већ 1946. године, наговијестила је да Родољуб Чолаковић, упркос сложеним и одговорним пословима и обавезама које су проистичале из његових бројних друштвених и партијско-политичких функција, нема намјеру да се растаје од књиге и писања с којим је друговоја под изузетно тешким условима пуних двадесет година. До 1954. године, штампане су, једна за другом, још четири књиге његових *Записа*.

У већини југословенских дневних листова, књижевних и других часописа, о *Записима* су казали своју ријеч књижевници, књижевни критичари, публицисти, новинари, па и Чолаковићеви саборци. Сви су јединствени у оцјени да су *Записи* изузетна појава у нашој литератури, јер посједују низ својстава по којима се цијени добро књижевно дјело. О значају и вишестраној вриједности *Записа* казује и шест поновљених издања на српскохрватском језичком подручју, издања на свим другим језицима народа и народности Југославије, као и преводи на низ иностраних језика.

Међутим, изгледа да историографска критика није посветила потребну пажњу Чолаковићевим *Записима*, ваљда из простог ра-

*) Саопштење поднесено на научном скупу посвећеном књижевно-публицистичком дјелу Родољуба Чолаковића — Свједочанство о нашој револуцији — одржаном септембра 1981. године у Сарајеву.

злога што до сада и није ишла укорак са стварним резултатима исто-риографије.

Истина, многи историчари, када говоре о архитектоници свога дјела и начину на који су за то дјело прикупљали и користили архивску грађу и другу литературу, помињу и Записе Р. Чолаковића. Констатације се обично своде на то да су као врста мемоарске литературе Записи особито погодни за доčарања атмосфере устанка и услова под којима се он одвијао.

Мислим да су ове оцјене тачне, али непотпуне. Пошто се и сам бавим проблемом устанка, желио бих да кажем нешто више о Записима као о одређеној категорији историјских извора. Другим ријечима, поставља се питање шта све из Записа може да користи историчар који се бави ратом и револуцијом?

Код давања одговора на ово питање, треба имати у виду оно филозофско схватање које афирмише тезу да историјска наука обухвата цјеловиту структуру историјског процеса и да јединству тог процеса не противуријечи специјалистичко разграњавање те науке (привредна, правна, културна, војна, политичка историја, итд.), ни појава нових наука и научних дисциплина. Дакле, ако се изучавању историје прилази са овако широке основе, онда се обезбеђује потребан простор и за мјесто и улогу свих врста историјских извора, па према томе и мемоара, сагласно њиховој стварној вриједности.

Неоспорно је да у нашој историографији има све више присталица схватања да је за изучавање историје, као науке, а посебно за изучавање историје НОР-а и револуције, веома значајна мемоарска литература. Али и у овој, као и у свакој другој врсти литературе, има радова различите вриједности.

Када је ријеч о Записима Родољуба Чолаковића, може се поуздано рећи да они спадају не само у сами врх наше мемоарске литературе, него да, у исто вријеме, имају велику вриједност као одређена категорија историјског извора.

Посебну димензију Записима даје кретање и боравак Родољуба Чолаковића као комунисте — револуционара у разним крајевима Југославије. Тако се, на примјер, налазио у Шумадији и западној Србији (јули — октобар 1941); у источној Босни (октобар 1941 — новембар 1943); у Босанској крајини (новембар — јануар 1944, и, поново, април — август 1944); у Лици и Горском котару (јануар 1944); у Белој крајини и Долењској (јануар — март 1944); на Жумберку и Кордуну у пролазу (април 1944); на острву Вису (август — октобар 1944; и поново у западној Србији и Шумадији до коначног ослобођења Београда.

Дуго, као члан Главног штаба НОП одреда Србије, политички комесар Главног штаба НОП одреда Босне и Херцеговине, члан и секретар Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, вијећник ЗАВНОБИХ-а и АВНОЈ-а, односно, као један од истакнутих бораца и руководилаца НОБ-е и револуције, Чолаковић је учествовао у раду многих значајних сједница и конференција на којима је разматрана и добрађивана војна и политичка стратегија и тактика вођења оружане борбе против окупатора и његових сарадника. Истовре-

мено, био је у прилици да обиђе готово све партизанске одреде у западној Србији, источној Босни, а касније бројне бригаде и друге јединице НОВ широм Југославије, и да разговара са већином њихових војних и политичких руководилаца. Знатан дио времена проводио је и у, тзв. устаничкој позадини, где је неуморно радио на објашњавању циљева НОБ-е, оживотворењу идеје братства-јединства, стварању органа нове револуционарне власти, потреби стварања и афирмацији Босне и Херцеговине као посебне федералне јединице итд. Дакле, од почетка па све до краја рата, Чолаковић је остао присутан свједок ратних збивања о којима пише.

Али, мада је за писање Записа значајно што је Чолаковић боравио у разним крајевима Југославије и што се налазио на разним одговорним дужностима, то ипак није њихово главно обиљежје. Да би се заиста ушло у суштину самих Записа и сагледала њихова различита својства, неопходно је да се посегне у аутобиографију самог аутора и види ко је заправо Чолаковић, како је живео, чиме се бавио, шта је прије тога писао, куда је стремио итд.

Дио одговора на ова питања дао је сам аутор када је, пишући о свом дјетињству, забиљекио зашто се опредијелио за раднички покрет: »Није ме, наглашава Чолаковић, тамо повукло само опште револуционарно расположење којим је била обузета наша омладина непосредно послије завршетка првог свјетског рата. Тражио сам за себе лично неко рјешење за цио живот, нашта га утрошити, чemu служити да би доиста проживио свој вијек са неким смислом, и да би живио горећи за нешто што би давало животу чар, што би ме испуњавало заносом«. Чврстину и досљедност тог опредијељења Чолаковић је потврђивао не само животом револуционара, него и писаном ријечи. Заправо, Чолаковић је, као револуционар, увијек сматрао да и добра писана ријеч има, такође, снагу оружја.

На богатство и разноликост његове писане ријечи је, неоспорно, утицала и његова неизмјерна љубав према доброј књизи. Још је у својој 13. години, истиче Чолаковић, открио »велики чудесни свијет књиге«, а касније, у вријеме приступања радничком покрету, одмах је почeo да изучава Маркову економску теорију, али је и тада више од економије волио »... политичку литературу, лијепу књижевност, историју и мемоаре«. Још тада, у двадесетој години, правио је биљешке о ономе што би прочитao. »Та навика да записујем, коју сам тада стекао, остала ми је за цио живот, доцније записивао сам о животу у тамници, о доживљајима у рату, и на основу тога писао своје књиге«. (Подвукao З. А.)

Да би се разумјела Чолаковићева велика љубав за књигу и склоност писању, пажњу привлачи још један правац његовог личног ангажовања из тих младићких дана. У свој план рада за зиму 1919/1920. године, Чолаковић је унио обавезу да изучава марксизам, али, како је у то вријеме мало изворних марксистичких дјела било преведено на наш језик, одлучио је да учи њемачки и француски језик.

Почетком 1919. године, као ћак четвртог разреда Трговачке академије у Сарајеву, пришао је револуционарном радничком покрете-

ту и постао члан тек обновљене Социјалдемократске партије Босне и Херцеговине, која ће се већ априла 1919. укључити у Социјалистичку радничку партију Југославије (комуниста) на њеном оснивачком конгресу. Другим ријечима, Чолаковићев партијски стаж тече од дана настанка КПЈ, односно СКЈ. Већ и маргинално познавање животног пута овога револуционара показује како су и колико чврсто међусобно биле испреплетене биографије тих људи са историјским путем Партије, њеним плимама и осекама, успјесима и поразима и, најзад, са њеном улогом авангарде у револуцији и борби за ново социјалистичко друштво. То, међутим, није предмет овога излагања. Оно што се овде може и мора рећи јесте да *Библиографија* радова Родољуба Чолаковића својим садржајем на одређен начин показује условљеност и чврсту повезаност писане ријечи једног револуционара — публицисте са борбеним путем његове Партије.

Публицистичка активност Родољуба Чолаковића почиње још 1923. и 1927. године, у »Борби« и »Организованом раднику«. Већ његов прилог — *Сјећање на Асима Бехмена* (објављен у Борби 1926), као да је наговијестио правац Чолаковићевог публицистичког рада, који ће, неколико деценија касније, преовладати у његовом литерарном стваралаштву. Појава првих радова Родољуба Чолаковића у тадашњој легалној партијској штампи, која је дошла не само као резултат остварене организованости утамничених комуниста, већ и њихове повезаности са Партијом илегалним каналима, била је за будућег публицисту и писца снажан подстицај. Још тада је настојао да разговара са што већим бројем осуђеника и да се упознаје са сним што их је довело у сукоб са законом. Брижљиво је записивао све о чему је разговарао, давао своје коментаре и тако припремао материјал за *Кућу оплакању*. Поред писања, на робији се, заједно с Мешом Пијаде, бавио и преводилачким радом.

По изласку са робије, октобра 1932., Чолаковић се, углавном, налазио у Москви, Бечу и Паризу, где је обављао разне партијско-политичке задатке и развијао широку публицистичку и новинарску активност.

Писао је у »Пролетеру«, »Класној борби«, органима Коминтерне и другим листовима у Европи и Америци. Када се 1939 вратио у земљу, убрзо је ухапшен и, послије вишемјесечног затвора, ослобођен и конфиниран у родно мјесто. Почетком 1941. појавила се и његова прва књига — *Кућа оплакана*.

Период НОР-а и револуције, како се то може видјети и из *Библиографије*, није преображен списатељским радом као што би се очекивало, с обзиром на склоност према писању и на задатке и дужности које је Чолаковић обављао у току рата. Али, то свакако не карактерише само Чолаковићеву ратну биографију. У рату се, у цјелини узејши, мало писало и још мање објављивало а и знатан дио онога што је писао нестало је у ратном вихору. Уосталом и дио личних биљежака Родољуба Чолаковића пропадао је у рату неколико пута. Но и поред свих препрека које су искрсавале, Чолаковић је оставио за собом низ ратних чланака, брошура и других писаних

текстова. Био је иницијатор покретања Ослобођења и низа других већих и мањих листова.

Речено показује да је Чолаковић почeo да пише *Записе*, 1946. године, као већ искусан револуционар и опробан и надарен публицистички стваралац. Само је огромна животна и стваралачка акумулираност коју је носио у себи могла да му буде вјеран савезник у писању његових *Записа*.

Записи, без обзира о коме је издању ријеч, садрже 54 поглавља. Мада свако од њих представља посебну временску и догађајну цјелину, она тек заједно чине оно што се зове огледало ратног живота.

Отвореност и објективност, критичка изнијансираност и опјена догађаја и личности у складу с њиховим стварним удјелом у појединим збивањима, критички однос према себи и својим поступцима, смисао за одвајање битног од споредног, а све у циљу да се што вјерији и потпуније прикаже вријеме, односно ратни период о којем пише — основна су карактеристика и квалитет Чолаковићевог казивања у *Записима*.

Записи се одликују и високим ступњем документарности, јер их је писао аутор који је, како и сам каже [...] готово сваки дан записивао све оно што му је изгледало важно: формирање и акције партизанских одреда и бригада, свакодневни живот у њима, политичке прилике и догађаје, сусрете с људима «— укратко, све оно што му се чинило »карактеристично за бурно и суворо ратно вријеме«. Аутор у предговору *Записа* изричito каже: »Прикупљао сам и документе, наше и непријатељске, прогласе, писма, извјештаје, желећи да њима поткријепим неке своје тврдње«.

Поријекло историјске подлоге у *Записима* Родољуба Чолаковића, прије свега је у његовом настојању — више пута истицаном — да остане трајан свједок збивања, догађаја и људи какви су они били у моменту појављивања на ратној позорници. Чолаковић и сам каже да је велики противник [...] свега накнадног паметовања, измишљања и процјењивања чињеница».

Чолаковић истиче како се трудио да материју излаже хроничарски вјерно. Као хроничар, он не компонује ни људе ни догађаје. Он их само одабира и пласира, а међусобно повезује само тамо где му то материја дозвољава. Кад људе и догађаје даје хроничарски, Чолаковић их биљежи тачно оним редом којим су и наступали. Али, ни код хроничарског излагања се не служи простиим набрајањем датума, већ само утврђивањем временског оквира у коме се описивање одвија. Његови описи су живи, пластични и увјерљиви. Из њих се врло лијепо види како је идеја о устанку и револуцији продирала до напег обичног човјека, како је он схватао правду, слободу, братство-јединство, како се оријентисао и дезоријентисао, како је у војној и цивилној организацији и организованости и у односу народне власти и Партије према себи видио заштиту својих личних и колективних интереса.

Чолаковић знатну пажњу посвећује и приказу понашања, вјеровања и дјеловања хиљада људи који нису били организовани одмах, али су постепено, на овај или онај начин, улазили у мрежу организација и институција НОП-а.

Износећи податке о Партији, СКОЈ-у, јединицама, фронтовима, органима нове власти, болницама, радионицима, прехрани, одјећи, али и податке о ратном команданту, митраљесцу, куриру, одборнику, мајци, итд. — Чолаковић нам, у ствари, открива структуру и смисао НОП-а.

Дакле, о многим збивањима и дogaђајима, посебно о актерима и учесницима тих збивања — који се по природи ствари морају наћи у средишту пажње сваког сериознијег истраживача — Чолаковић је оставио податке из прве руке. Особито су драгоценја његова запажања о геополитичким, друштвено-економским и културно-просвјетним особеностима поједињих земаља и крајева у којима је ратовао, као и прикази читаве плејаде ликова — револуционара с којим се сусретао.

Укратко „Записи из ослободилачког рата садрже бројне и разноврсне податке, који — у конфронтацији са другим врстама извора — користе истраживачу да улази смјелије у обраду НОП-а и револуције. За научног радника, друговање са „Записима има и психолошку димензију, јер му помаже да се првично одвоји од, тзв. дневних до-гађаја и пренесе у свијет њених успомена и сjeћања.“

Због свега што је казано, појава „Записа“ представља један од оних великих личних подвига који се, у тренуцима заједничких напора и захваљујући срећним историјским околностима, понекад јави истовремено са подвигом народа или друштвене средине којој су на-мијењени.

Несумњиво је да ће Чолаковићеви „Записи“ остати и за историчаре сталан подстицај и извор за нова прегнућа.

Славица Кларић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПОСЛИЈЕРАТНЕ ОБНОВЕ И ИЗГРАДЊЕ ПОРУШЕНИХ НАСЕЉА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

»... Желим, другови, да сви убудуће знате да пред нама у Југославији стоје велики задаци, нарочито у области градитељства, и да те задатке морамо извршити. Обнова је један од најважнијих сектора, и тај сектор ви морате савладати. Уколико има недостатака, треба настојати да се они уклоне. Треба да знате, да ми морамо дати кров не хиљадама него милионима наших људи и да од тога велики дио терета пада на нас ...«

Јосип Броз Тито¹⁾

Подизање порушених, попаљених и разорених сеоских и градских насеља било је приоритетни циљ послијератне обнове и изградње у читавој земљи. Замишљена као масовни, народни задатак, обнова је покренула и организационо објединила мноштво разнородних фактора усмјерених ка јединственом циљу — што прије избрисати посљедице ратних разарања и у рату пострадалим масама створити услове за нормалан живот и рад. Иза великог и сложеног неимарског напора, уз импозантан број подигнутих објеката остао је и писани траг — архивска грађа и новински извјештаји — незаobilазан у будућим проучавањима овог периода.

Архивски фондови²⁾ грађевинске дјелатности из првих послијератних година представљају значајан извор проучавања савремене историје. Сва грађа ових фондова садржи бројне податке о обнови и изградњи саобраћајница, мостова, школа, дјечијих дома, дома

1. Јосип Броз Тито, *Говори и чланци — Посјета руководилаца министарства грађевина, НАПРИЈЕД*, Загреб, књига II, 1959, стр. 138—139.
2. Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Министарство грађевина НР БиХ 1945—1951. (МИГРАБиХ) (у чијем саставу је дјеловао Одбор за грађевинску обнову БиХ 1945—1946) и Управа техничких база (Инспекција техничких база) 1946—1948; Срећена и обрађена архивска грађа наведених фондова смјештена је у 300 кутија.

културе, болница, љечилишта и одмаралишта, као и податке о изградњи првих народних фабрика и хидроцентрала у Републици.

У вези са закључцима Савјета министара привреде Народне владе Босне и Херцеговине за што ефикаснији рад на обнови насеља, а нарочито за потребе репатријације избеглица и колонизацију напуштених насеља, у центрима порушених региона су образовани посебни оперативни органи грађевинске службе — ТЕХНИЧКЕ БАЗЕ.³⁾ Територијална надлежност техничке базе се одређивала 1946. године према степену порушености насеља, саобраћајним и грађевинским могућностима, а обухватала је један или више срезова. Задатак је техничких база био тада да као орган грађевинских одјељења окружних народних одбора, у сарадњи са масовним и задружним организацијама, стручно руководе радовима на обнови насеља у својим регионима.⁴⁾ Према оваквој организацији, у састав техничке базе су улазили по један представник Народног фронта и једно стручно лице, грађевински инжењер или грађевински техничар. Њих је постављао предсједник надлежног окружног народног одбора у сагласности са Управом техничких база у Министарству грађевина. Окружни народни одбори су, према опсегу рада, руководству техничких база стављали на расположење потребно техничко и помоћно особље, а према потреби су техничке базе оснивале своје магацине и занатске радионице.

У саставу Министарства грађевина је образована Управа техничких база у Сарајеву, са задатком да у сарадњи са окружним народним одборима организационо оформи техничке базе на терену, да њихов рад координира и њима руководи у оквиру републичког плана обнове.⁵⁾ Половином 1947. године, Управа техничких база прелази у Инспекцију техничких база, са задатком да руководи, координира и контролише рад база. У окрузима су формиране окружне управе техничких база са истим задатком.⁶⁾

Законом о административно-територијалној подјели Народне Републике Босне и Херцеговине, из 1947. године, којим су укинути окружни народни одбори, окружне управе техничких база мијењају име у управе техничких база посебним Рјешењем Министарства грађевина. Према овом рјешењу, управе техничких база имају сједишта у оним мјестима у којима је раније имао сједиште онај окружни народни одбор у чијем су саставу прије овог рјешења дјеловале окружне управе техничких база и задржавају њихову ранију територијалну надлежност. Од тада, управе техничких база стоје под непосредним надзором и Управом Министарства грађевина, а управе су формиране у Сарајеву, Бања Луци, Мостару и Тузли.⁷⁾

У Босни и Херцеговини је 1947. године организација обнове и изградње била најразвијенија. Оформљено је укупно 40 техничких база које су имале сједишта у: Бања Луци, Бијељини, Билећи, Босан-

3) АБиХ, МИГРАБиХ бр. 6015/46.

4) Исто.

5) АБиХ, МИГРАБиХ бр. 8149/46.

6) АБиХ, МИГРАБиХ бр. 700/47.

7) АБиХ, МИГРАБиХ бб од 04. 08. 1947. године (кутија бр. 4).

ској Крупи, Босанском Броду, Босанском Новом, Босанском Петровцу, Босанском Грахову, Брчком, Чапљини, Дрвару, Фочи, Гацку, Гламочу, Горажду, Градачцу, Јајцу, Калиновику, Кладију, Кључу, Коњицу, Котор-Вароши, Купресу, Лукавцу, Љубињу, Мостару, Прњавору, Прозору, Рогатици, Санском Мосту, Сарајеву, Српшу, Стоцу, Сокоцу, Требињу, Тузли, Великој Кладуши, Вишеграду, Власеници и Зворнику.

Обнова је организована кроз следећу структуру:

1. Инспекција техничких база у Министарству грађевина
2. Управа техничких база
3. Техничких база.

Инспекција техничких база, преко управа техничких база, организационо и технички је руководила обновном насеља, слала инструкције, координирала и контролисала рад управа и самих база и статистички обрађивала прикупљене податке о обнови насеља. Она се, сем тога, бавила набавком грађевинског алата и материјала и достављала их техничким базама.

Управе техничких база су организовале рад на територији свог округа. Преносиле су инструкције Инспекције базама, обезбеђивале базама алат и материјал, вршиле расподјелу свих додијељених средстава за обнову, организовале добровољне радове, евидентирале извршене задатке на обнови и извјештавале Инспекцију. Управе техничких база достављале су скупне извјештаје Инспекцији о раду техничких база сваких 10 дана и мјесечне извјештаје путем прописаних образца за обнову насеља. Управе су имале слеђећи састав:

1. управник (представник Народног фронта)
2. помоћник (грађевински техничар)
3. режисер
4. дактилограф — администратор
5. магационер
6. набављач.

Техничка база је стручно и организационо на терену обнављала сеоска насеља уз сарадњу Народног фронта и народних власти, омасовљавала учешће народа у добровољном раду на обнови, формирала на терену циглане, кречане, столарске радионице, вршила расподјелу државног алата и материјала. Техничка база водила је евиденцију о извршеним радовима, о количини помоћи коју је давала држава, о добровољном раду на обнови насеља, као и о самоницијативном подизању кућа. У састав техничке базе су улазили:

1. вођа (представник Народног фронта)
2. помоћник (грађевински техничар)
3. режисер
4. администратор — дактилограф
5. магационер

Мјесни одбори за обнову су били помоћни органи техничких база и формирани су на територији оних региона где су техничке базе биле преоптерећене. Мјесне одборе за обнову је бирао народ на

састанцима, а основни задатак им је био да у свему помажу рад техничких база. У мјесне одборе за обнову су бирани:

1. представник мјесног одбора Народног фронта
2. представник мјесног народног одбора
3. по један или више представника сваког села (без обзира да ли је село порушено или није).

Систематском организацијом обнове обухваћени су и они срезови где нису постојале техничке базе. На подручју таквих срезова, обнову су вршила грађевинска одјељења среских народних одбора преко својих мјесних народних одбора за обнову. Грађевинска одјељења за обнову формирали су представници:

1. народне власти
2. Народног фронта
3. грађевински референт
4. администратор (по потреби).⁸⁾

Масовним учешћем све расположиве радне снаге у Републици, у организованом систему изградње након ослобођења, већи дио обнове је извршен до краја 1947. године.⁹⁾

Подаци о броју потпуно порушених сеоских кућа прикупљани су систематски и током 1946. године су континуирано провјеравани. Из званичног је табеларног прегледа података видљиво да су највећа разарања претрпјела сеоска насеља на подручјима бањалучког и сарајевског округа (скоро 50% од укупног броја). Међутим, оно што изненађује је огромна диспропорција у односу броја потпуно порушених и дјелимично порушених објеката, не само на територији бањалучког и сарајевског, него и осталих округа, што на извјестан начин упечатљиво димензионише тежину посљедица ратних разарања у Босни и Херцеговини.¹⁰⁾

Ред. бр.	Округ	Потпуно порушено	Дјеломично порушено	Укупно
1	Бања Лука	19.093	6.194	25.287
2	Бихаћ	13.560	1.939	15.499
3	Добој	4.675	4.137	8.812
4	Мостар	7.171	2.662	9.833
5	Сарајево	18.614	4.831	23.445
6	Травник	10.979	1.452	12.431
7	Тузла	13.023	1.661	14.684
		87.115	22.876	109.991

Табеларни подаци, међутим, не пружају потпуну слику, јер се под формулацијом »дјелимично порушено«, у ствари, подразумијевају тешко оштећене куће (аштећење преко 70%) неупотребљиве за становање и јер је још у току рата, односно, до ослобођења обновљено

8) АБиХ, Управа техничких база (УТБ) бр. 700/47.

9) »Службени лист НР БиХ«, бр. 4/48. (Наредба о укидању управа техничких база).

10) АБиХ, УТБ бб (кутија бр. 4).

11) АБиХ, УТБ бб (кутија бр. 4).

око 21.000 тешко оштећених кућа у селима.¹¹⁾ Тачних података о мање оштећеним кућама нема.

Народ је уз велико залагање након ослобођења приступио обнови сеоских насеља. У периоду од ослобођења до јануара 1946. године, обновљено је 27.536 кућа.¹²⁾ Рађено је под паролом ГРАДИМО ОДМАХ — ЗИМА ДОЛАЗИ. Главни задатак — смјестити све бескућнике под кров на било какав начин — ријешен је успјешно, иако су новосаграђене куће имале стамбени минимум (грађено је на старим темељима са максималним димензијама куће 3x4 м). Поред кредита, држава је давала помоћ за набавку алата и оних материјала које су сељаци теже набављали.¹³⁾

Стварањем систематске организације обнове у 1946. години и користећи искуства стечена у раду током 1945. године, изградња се почела потпуно плански одвијати. У 1946. години, једна је од парола била НАРОД ГРАДИ — ДРЖАВА ПОМАЖЕ. Најважнији задатак је било смјештање под кров преко 100.000 избеглица који су се вратили на своја згаришта на Козари. За обнову Козаре формирана је у августу 1946. године, посебна Комисија за изградњу кућа на Козари, са задатком да организује рад на подизању попаљених кућа. Одмах након оснивања, Комисија је утврдила да је на подручју 5 срезова без кућа било 3.036 породица од којих су 1.929 породица биле удовице са малом дјецом које нису могле саме себи подићи куће.¹⁴⁾ Осталих 1.107 породица су уз помоћ државе саме изградиле куће. Прва група породица добијала је и материјал и радну снагу из државног кредита, док је друга група добијала само материјал.

На обнови Козаре учествовала је и једна радна бригада коју је сачињавало око 400 омладинаца са подручја срезова: Мркоњић-Град, Котор-Варош, Прњавор, Сански Мост и Бања Лука.¹⁵⁾ До краја 1946. године, обновљено је око 60% порушених и попаљених кућа на Козари, упркос проблемима и недостасцима у раду. Основни проблеми у току обнове били су: недостатак транспортних возила и стоке за вучу, пријепа и стакла, стручних мајстора, недостасци финансијских средстава и недовољна повезаност народа у обнови на појединим теренима. Обнова Козаре у 1947. години текла је истоветно са изградњом осталих порушених дијелова Републике.

За извођење радова на обнови насеља у Босни и Херцеговини се располагало са 10.620 грађевинских и осталых радника. Овај број радника није задовољавао потребе обнове, поготово кад се зна да је неравномјерна подјела радника отежавала рад. У појединим кра-

12) АБиХ, УТБ бб (кутија бр. 4).

13) АБиХ, УТБ бб (кутија бр. 4). Из Фонда за обнову држава је дала до почетка 1946. године 96.000.000 динара. Из ових средстава набављани су ексери, стакло, пријеп и резана дрвена грађа. Поред тога, набављана је столарија а у неким случајевима је плаћана и радна снага (за изградњу кућа удовица са малом дјецом).

14) АБиХ, УТБ бр. 1443/46. Дјелокруг рада ове Комисије обухватао је сав дубички, новски, приједорски и дијелове градишког и омарског среза.

15) Бркић Светко, *Изградња кућа на Козари — нова обавеза омладине бањалучког округа, Омладинска ријеч*, Сарајево, 08. 09. 1946.

јевима недостаци стручне радне снаге су присиљавали власти да врше мобилизацију радника. Тако је Окружни народни одбор у Травнику, током 1946. године, донио одлуку о попису и мобилизацији зидара. Тежак задатак је била и набавка материјала. Требало је набавити цријеп, углавном ван територије Републике, исјећи, извући и истесати потребну дрвену грађу, спалити велики број кречана, набавити стакло, цемент и жицу. Велики недостатак је био и мали број радионица за израду грађевинског материјала. Постојеће радионице су биле преоптерећене, па је грађевински материјал, по договору, произвођен и у жељезничким ложионицама, фабрикама дувана, итд. Транспорт набављене и произведене грађе организован је на различите начине: кориштени су камиони среских и окружних народних одбора, задруга, Државног аутосаобраћајног предузећа и Министарства грађевина. На територији Техничке базе Сарајево, за превоз су кориштени чак и приватни камиони. Сав рад око допремања материјала најчешће је зависио од сналажљивости особља техничких база и њихове повезаности са народним властима. Посебан је проблем у оквиру транспорта материјала представљао допремање сјечене дрвене грађе. Све су техничке базе располагале малим бројем стоке за вучу. Министарство грађевина је ријешило овај проблем набавком 200 УНРР-иних (Управа Уједињених народа за помоћ и обнову) коња који су додјељивани оним базама које су их могле најбоље искористити.¹⁶⁾

Безброј је примјера с коликим су напором, еланом и самоодрицањем људи градили своје порушене домове. Добровољним радним акцијама се постизало много: због оскудице запрежне стоке, у Херцеговини су људи са великих раздаљина преносили грађу на леђима;¹⁷⁾ за порушена села горажданског среза радници Шумског индустриског предузећа су путем синдикалних подружница сјекли грађу ван радног времена;¹⁸⁾ на сјечи и превозу грађе у тузланском округу добровољно је учествовало 334 радника са 113 бесплатних колских запрега (вриједност ових радова је износила 200 надница или 170.500 динара);¹⁹⁾ заједничким напорима при Техничкој бази Босански Петровац је исјечено за неколико дана 400 кубика грађе и 600 кубика обловине за руску треску;²⁰⁾ итд. Стваралачки полет је премашао очекивања стручњака. Народ је постао свјестан да се обнова насеља може извршити само заједничким залагањем и мобилисањем свих расположивих људи и средстава на терену. Дубички срез је развио широку народну акцију у обнови.²¹⁾ На мјесним подручјима и селима овог среза одвијале су се својеврсна такмичења, радне екипе су

16) АБиХ, УТВ, бб (кутија бр. 4).

17) »Херцеговачки округ треба да изради 1800 кућа на селима«, Сарајевски лист, Сарајево, 11. 07. 1946.

18) »Народ среза Горажде подиже 703 куће«, Сарајевски лист, Сарајево, 10. 07. 1946.

19) С. С.: »Братском сарадњом Срба, Хрвата и муслимана подижу се у тузланском срезу порушена и попаљена села«, Ослобођење, Сарајево, 12. 09. 1946.

20) »План обнове порушених насеља премашен је за 20 посто«, Сарајевски дневник, Сарајево, 05. 10. 1946.

организовале стотине акција на Козари, Кнежпољу и Поткозарју. Поглавима су, углавном, руководили грађевински техничари, а врло често и ђаци Средње техничке школе у Бања Луци.

Баџи средњих техничких школа су дали свој допринос и обнови широм Републике. Велики дио ученика одлазио је на практику у техничке базе где је стеченим образовањем помагао изградњи. Група омладинаца, слушалаца скраћене Средње партизанске школе и Средње техничке школе у Сарајеву добровољно одлази, 1946. године, на рад у Техничку базу Вишеград. У извештају, послатом Управи техничких база у Сарајеву, између осталог, кажу: »(...) Ми смо потпуно свјесни, да је нама данас главни задатак да изградимо нашу порушену и попаљену земљу коју је непријатељ тако систематски и душмански уништавао. (...) Ми омладинци, на раду у изградњи и обнови наше земље, даћемо све од себе, јер смо свјесни зашто то чинимо. Ми знајмо шта народ очекује од нас и досљедно томе учинићемо све за добро и спас наше лијепе отаџбине«.²²⁾

Период обнове и изградње је завршен у 1947. години. Инспекција техничких база је тада, систематском обрадом прикупљених података, објавила²³⁾ резултата једногодишњег рада у Републици сљедећом табелом:

ПРЕГЛЕД ИЗВРШЕЊА ПЛАНА ОБНОВЕ СЕОСКИХ НАСЕЉА У 1947. Г.
По Окружним Одборима

ОНО	I Полугодиште		%	II Полугодиште		%	Још у градњи	%	Укупно кућа у г.
	Број кућа план.	изврш.		Број кућа План.	предвиђ.				
Сарајево	2.650	558	21,62	5.062	7.154	141	2.123	29,60	7.633
Тузла	2.000	935	46,70	4.250	5.315	118	1.541	29	6.250
Мостар	1.097	500	45,07	2.063	2.660	129	1.374	51,50	3.160
Б. Лука	1.163	1.163	100	10.896	10.896	100	1.650	15,10	12.059
Укупно	6.910	3.156	45,50	22.271	26.025	117	6.688	25,70	29.102

Сарајево, 19-VII-1947. г.

Подаци из ове табеле најнепосредније свједоче о снази, способности и пожртвованости становништва Босне и Херцеговине (првенствено сеоског становништва) да што прије на згариштима некадашњих села подигну нове домове.

21) »Стотине нових, сопственом снагом изграђених кућа, дароваће дубичка омладина народу«, *Омладинска ријеч*, Сарајево, 21. 09. 1946.

22) »Група техничара на раду у техничким базама за обнову порушених села и насеља«, *Сарајевски лист*, Сарајево, 13. 07. 1946.

23) АБиХ, УТБ бр. 1435/47.

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

Мухамед А. Карамехмедовић, УМЈЕТНИЧКА ОБРАДА МЕТАЛА,
Библиотека културно наслеђе, ИРО »Веселин Маслеша« ОО издава-
чка дјелатност, Сарајево 1980, 466 страна

Студија М. Карамехмедовића »Умјетничка обрада метала« представља покушај да се на основу збирки из наших и иностраних музеја (Истанбул, Анкара, Коња, Софија и Фиренца), архивске грађе и литературе добије јаснија слика хисторијског развитка једне прилично неистражене области примијењене умјетности народâ Босне и Херцеговине. Већи дио књиге посвећен је материјалу турског периода, док је средњовјековна баштина, као могућност усостављања континуитета у каснијим временима, дата сажето, кроз два по-главља: »Структура босанско-херцеговачког занатства прије коначног турског освајања« (стр. 11—19) и »Умјетничка обрада метала у XV столећу« (стр. 21—56).

И поред слабе очуваности средњовјековних творевина, аутор је јасно утврдио главне културне токове и стилска обиљежја умјетнички урађених предмета и производа из овог раздобља. У раном средњем вијеку је присутан утицај Византије. То се најбоље види по налазима накита. Касније налази носе стилска обиљежја Запада: готика и поткрај XV вијека нешто ренесансне. Дубровачки и италијански мајстори извозе своје производе у Босну и Херцеговину и тиме врше пресудни утицај на домаће занатлије. Највећи процват босанскохерцеговачке умјетничке обраде метала је постигнут у првој половини XV вијека.

Основни ауторови закључци у најважнијем дијелу студије који третира умјетничку обраду метала послије пада Босне под турску власт, одвијају се у два правца: с једне стране, то је непрекинутост аутохтоних стилских схватања, а с друге доминација оријенталног духа у идејном и стилском погледу. Ове своје идеје Карамехмедовић је разрадио кроз осам по обиму неједнаких поглавља: »Промјене у умјетничкој обради метала свих грана по доласку Турака у наше крајеве« (стр. 57—85); »Занатска радиност« (стр. 87—136); »Друштвене потребе, начин живота и социјални положај умјетника занатлија« (стр. 137—140); »Радионице, технике, материјали и врсте производа« (стр. 141—157); »Оријентални метал, мотиви, њихови извори и утицаји« (стр. 159—389); »Аутохтони облици и оријентална орнаментика« (стр. 399—401); »Естетско-ликовни аспекти и филозофија форме« (стр. 403—408) и »Барокни елементи — орнаментика и одумирање умјетничких заната« (стр. 409—412).

Долазак Турака битно не мијења начин живота наших народâ. Стари облици и даље живе. За потребе војске настављају да раде домаће занатлије, а задржава се и цијели систем претходне производње у рудницима и трговини. »Херцеговачка златарска радионица« постаће чувена у XVI вијеку не само у Босни и Србији, већ и на Истоку и Западу. Дотадање израђение, понајвише рађене од племенитих метала и, рјеђе, од бронзе, олова, жељеза и глине, потискује бакрено посуђе које су Турци донијели са собом. Од бакра се развила велика производња свих употребних и украсних предмета за све конфесије. »Домаће занатлије током цијelog XVI вијека настоје да њим овладају — рекли бисмо да је помоћ турских занатлија незната или готово никаква« (стр. 76). Нестају и стари називи за неке врсте занатлија и златара, који се половином XVI столjeћа називају кујунџијама. Кујунџијски еснаф је обједињавао све вјериоисповијести у златарству, те су и нормални утицаји једних на друге. Иако оријентализовано, златарство није прекидало са старом традицијом. Обогативши се уз овај занат, златари (кујунџије) Срби купују имања, отварају нове радње и постају ктитори цркава.

Умјетничка обрада метала у Босни и Херцеговини се развијала кроз неколико столjeћа свог трајања да би, у XVII и XVIII вијеку, достигла врхунац у богатству форми и раскоши орнаменталне стилизације. »И као што су, у средњем вијеку, многобројни страни мотиви и облици из Византије и са Запада били пропуштени кроз филтер властите средине и до те мјере локализовани у орнаментици наше земље да су стекли право грађанства, тако да их је било немогуће више назвати страним или оријенталним облици и декорација, у сталној тежњи наших умјетника за еманципацијом од турских извора, поступно су губили свој првобитни значај и карактер« (стр. 400).

Карамехмедовићева студија је до сада најозбиљнији и најпотпунији прилог знанственом проучавању историје примијењене умјетности народâ Босне и Херцеговине. Аутор посједује и специјалистичко и опште образовање, као и могућност да филозофски промишља о умјетничком бићу. Примједба му се може ставити због неконсултовања нових дјела која су се јавила у времену од завршетка руко-

писа, 1964. године, до његовог публиковања 1980. Ипак, раслози »техничке природе и других околности« (стр. 7), због којих се ово дјело појавило са закашњењем, не умањују вриједност ове студије. Вриједан похвале је академски сликар Владо Војновић, чији су прецизно и лијепо рађени цртежи рекли оно што аутор и фотографија нису могли.

Мр Борис Нилевић

Драгољуб Драгојловик — Вера Антиќ, **БОГОМИЛСТВОТО ВО СРЕДНОВЕКОВНАТА ИЗВОРНА ГРАЃА**, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1978, стр. 275

Питање дјеловања богумилског покрета на Балканском полуострву представља још увијек врло интересантну историјску тему којој се посвећују студије с циљем да се објасни низ неразјашњених или дискутиабилних проблема, а тичу се поријекла, раширености и вјериоповјести средњовјековних богумила.

Истраживања богумилства у средњевјековној историјској грађи, мада интересантна, доста су тешка за правилно тумачење, јер је писана историјска грађа везана искључиво за литературу и списе идејлошких противника богумила. То су, у већини случајева, фрагментарни и садржински несагласниви подаци, што, поред недостатака аутентичних остатака богумилске књижевности, ставља пред истраживача препреку из које често изничу различита тумачења и контроверзне и погрешне поставке о богумилству.

Једно од новијих дјела у коме је проблем богумилства посматран из другог угла, а расправља се о траговима богумилства у средњовјековној историјској грађи, јесте књига Драгољуба Драгојловића и Вере Антиќ, *Богомилството во средновековната изворна граѓа*. Књига се, поред предговора, списка скраћеница, резимеа на енглеском језику и регистра, састоји из двије главе. У првој, *Богомилска и псевдобогомилска книжевност*, расправља се и анализира о остацима богумилске и псевдобогумилске књижевности и, прије свега, оцјењује оригинална богумилска књижевност, која се одржала у малим траговима. Малобројна дјела богумилске књижевности садрже идеолошке и теолошке елементе, што је и разумљиво, с обзиром да је богумилство утицало на карактер те књижевности.

Богумилски покрет јавља се двојако: као вјерско-политички покрет за ослобођење од вјерске и политичке доминације сусједних земаља и као народни покрет, пошто је судбина народа угрожена, како унутар саме земље, тако и споља.

Аутори су за један дио средњовјековне историјске грађе утврдили да има у себи елемената, или је у потпуности у духу богумилског учења. Прије свега, то су апокрифи који се не могу приписи-

вати у потпуности богумилској књижевности. Појединачни трагови богумилске вјери исповијести откривају се у низу анонимних записа из XI и XII столећа, као и у снажној псеудобогумилској књижевности.

Друго, много обимније поглавље, *Антибогумилска књижевна грађа*, садржи три категорије историјске грађе: словенска изворна грађа, грчка и латинска. Поред разноврсне писане словенске изворне грађе, јавља се разноврсна топономастичка грађа која се у научној литератури доводи у директну везу са богумилством. Посматрајући у целини, словенска изворна грађа је разноврсна и даје цјеловиту слику о богумилском покрету, његовој снази и утицајима. Слика преношена словенском изворном грађом донекле је затамњена, због извјесне непрецизности записивача, а на то дјеломично утиче и архаична терминологија. Словенска изворна грађа није довољно критички конципирана у осматрању свијета и често се губи у беспотребним уопштавањима. Ипак, крајњи суд о њој био би да је употребљива, јер предочава доста конкретног материјала о богумилском покрету.

У другом дијелу анализирана је и полемичка словенска књижевност за коју аутори истичу да је квантитативно обимна, али сиромашна у квалитету. Најобимније дјело и тематски најисцрпнија средњовјековна полемичка расправа је *Беседа против новопојавената богомилска ерес Презбitera Козме*, која због своје историографске вјеродостојности спада међу најдрагоценје изворе за историју богумилског покрета на Балканском полуострву. Иако сиромашна по избору писаца и темама и незнатног друштвеног утицаја, полемичка књижевност је актуелношћу, ипак, одиграла значајну улогу у активности богумилског покрета на Балканском полуострву.

Историјска грађа о дјелатности богумилског покрета на Балканском полуострву открива се, такође и кроз остале књижевне облике писане на словенским језицима. То су различити канонски и правни списи који о времену од X до XV столећа нуде обиље података, прије свега различитих анатема бачених на богумиле. Записи и биљешке, нуде само штуре вијести о богумилском покрету на Балканском полуострву и то садржински непотпуне и тешко препознатљиве. Житија су шаролика историјска изворна грађа и тематски се крећу од стварног до нереалног. Ипак, подаци које нуде служе као важан извор за изучавање богумилског покрета на Балканском полуострву. Из житија је донекле могуће разоткрити дјелатност богумила, јер су те информације често неуједначене и треба их посматрати критички. Похвале, молитве и литургијски текстови садрже дио историјске грађе о богумилском покрету, но она је доста уопштена и непрецизна, затворена у окоштале системе писања у којима се инсистира на форми, а садржај се запоставља. Обимна историјска грађа на словенском језику и у разноликој технички писања пружа могућност за откривање специфичности богумилског покрета и његовог утицаја у средњовјековном друштву.

Историјска грађа о богумилском покрету писана грчким језиком је богата и разноврсна, дијелом оригинална, дијелом компилаторска и није увијек поуздана. Посебно, тешко ћа се јавља код проучавања византијске историјске грађе која обилује низом остатака различитих књижевних врста, често тематски стереотипних и хронолошки несрћених. Недосљедна терминологија, нејасна хронологија и лексичка архаичност су опште карактеристике византијске изворне грађе и у њој је често тешко разлучити оригинално од компилаторског. Богата преписка византијских царева-императора и прквених и државних достојанственика често открива и нуди податке за проучавање богумилског покрета на Балканском полуострву. Међу најважније изворе за проучавање историје богумилског покрета на Балканском полуострву спада писмо цариградског патријарха Козме Јерусalemског, у коме он анатемише попа Богомила. Значајне податке саопштава и Хоматијан који у својим писмима излаже интересантну историјску грађу за проучавање историје македонских богумила. Често се јављају различита упутства како треба поступати са богумилима и како их треба примати у православну цркву.

Канонски, правни и судски списи, писани грчким језиком, прилично вјерно обиљеже све фазе развоја богумилског покрета у Византијској Империји, од самих њихових почетака као скоро неиздиференциране историјске појаве у X столећу до његове потпуне трансформације у праву дуалистичку вјеријсповјест. Ову грађу сачињавају, већином, анатеме и судске пресуде које само потврђују постојеће стање у богумилском покрету и његову присутност на тлу Византијског Царства. Житија, као најстарији и најбогатији облик византијског прозног текста, садрже обиље разних податак о активности богумила и њиховом постојању за скоро читаво вријеме Византијског Царства. Подаци из житија су најчешће површни и односе се на неке фантастичне догађаје, па су, самим тим, често и неупотребљиви у озбиљним историјским разматрањима.

У контексту судара на Балканском полуострву у средњем вијеку, прије свега на вјерском и политичком плану, богумили су заузимали одређено мјесто, што биљеки и историографија тога времена. Анализирајући дјела настала на грчком језику, византијски писци и хроничари су оставили много значајног материјала, нарочито аутентичних података који су од изузетног значаја за утврђивање корјена и улоге богумила у средњовјековном друштву. Аутори ове књиге истичу да је један дио тих података доста непоуздан и неповјерљив, па је нужно користити их опрезно. Доста богата и садржајем разноврсна полемичка књижевност на грчком језику води дуготрајну борбу против свега онога што покушава пореметити доминацију православне цркве на Балканском полуострву. Пошто се богумилски покрет супротставио православљу, полемичка књижевност на грчком језику, окренула се у потпуности против њега. Текстови, анализирани у књизи, освјетљавају начин негирања основних поставки богумилског покрета. Настала под снажним утицајем православља и штитећи његов авторитет, полемичка књижевност на грчком језику, у највећем броју случајева остаје компилаторска. Она је била важно

пропагандно средство у служби државе. Попратне и појединачне вијести о богумилском покрету на Балканском полуострву крију се, такође и у неколико похвала (као књижевна врста) исписаних грчким језиком, у једном литургијском тексту и два написа.

Значајна историјска грађа о богумилској дјелатности на Балканском полуострву написана је на латинском језику и њен највећи дио је у посљедње вријеме објављен. Тиме се створио најсигурунији пут за правилно тумачење ове историјске појаве. Богата историјска грађа нуди обиље тема о свестраној дјелатности богумила на свим пољима и има различиту употребну вриједност. Најраширенија је полемичка књижевност, богата садржајем и информацијама о поријеклу и генези богумилског покрета и његовим везама са сличним покретима на западу Европе. Подаци су врло прецизни и вјеродостојни, што су историчари често истицали. Водећи борбу против западноевропских јеретичких покрета, писци-полемичари су понеком кратком опаском спомињали и балканске (тј. босанске) херетике. Такви подаци су до извјесне мјере употребљиви и пружају могућност да се донекле распозна организација богумилске цркве и њено вјерско учење. Значајна свједочанства о организацији херетичке цркве на Балканском полуострву пружају саборски и остали службени акти католичке цркве, као и њена активност око успостављања инквизицијских судова који се узимају као крајња мјера коју је користила католичка црква у борби против херезе.

Хронике и историјска дјела различите намјене, писани на латинском и старофранцуском, такође пружају доста значајних података који на свој начин тумаче активност богумилског покрета на Балканском полуострву. Спорадичне вијести често дотакну и питање вјерског учења богумила, али недовољно снажно да се преко њих може у потпуности protumachiti његова суштина. Преписка на латинском језику је садржајна, али се састоји од малог броја података који би могли у потпуности објаснити дјелатност богумилског покрета на Балканском полуострву. Недостају нарочито подаци који би се могли користити за објашњавање веза западноевропских и балканских херетика.

Примјењујући сигурна методолошка средства, аутори Д. Драгојловић и В. Антић су систематски прикупили и успјешно анализирали податке о дјелатности богумилског покрета на Балканском полуострву у свјетлу средњовјековне историјске грађе. Притом су дошли до закључка да је суштинско опредјељење балканских богумила био и остао дуализам. Уосталом, то је била и основна намјена књиге. Као таква, књига представља занимљив и драгоцен материјал за дубље и даље проучавање дјелатности богумилског покрета на Балканском полуострву.

Салих Јалимам

Иван Божић, НЕМИРНО ПОМОРЈЕ XV ВЕКА, Српска књижевна задруга, Београд, 1979, 415 страна

Недавно се појавило поновно издање неких чланака и расправа познатог медиевалисте професора др Ивана Божића (1915—1977). Као резултат дугогодишњег истраживања у которском и млетачком архиву настали су, између осталих и радови који се односе на историју »зетског приморја, градова и територије средњовековне српске државе који леже у данашњој СР Црној Гори и Албанији«, уврштени, по ауторовом властитом избору, у књигу »Немирно Поморје XV века«. Не упуштајући се у оцењивање њихове научне вриједности, о чему су далеко позванији одавно изрекли свој суд, свакако треба поздравити овај потез издавача да у једној целини тематски групише студије објављиване у разним југословенским и иностраним публикацијама почевши од 1953. Након предговора др Симе Ђирковића, у књизи слиједе текстови подведени под три наслова: »Которски круг«, »Зетски одломци« и »Скадар и околина«, регистар имена и географских појмова, биљешка о писцу и библиографски подаци о радовима штампаним у овом издању.

У историји свих наших народа и области петнаестом столећу припада изузетно мјесто. »Поморје« је у овом времену географски и политички расцјепкано, богато локалним посебностима у облицима патријархалне културе. Упркос, у целини гледано, слабе развијености подручја, за превласт над њим води се борба између домаћих династа, Млечана и, касније, Турака. Постепено се губе старе аутономије и уступају мјесто већој или мањој зависности од центара какав је, на пример, за своју околину био Котор. Крупним политичким и економским промјенама ондашњег »Поморја« Божић посвећује вели дио радова сакупљених у овој књизи.

»Которски круг« сачињава пет текстова. Правно-економски положај »Котора после прихватања млетачке власти« изражен је у постепеном сужавању »доста широких права општине« и увођењу запрека за даљи развој његове привреде, што ће довести до стагнације, а затим и до опадања важности града. Из тих разлога, највећа корист од млетачке »заштите« огледаје се у војној одбрани Котора.

»О јуридикцији которске дијецезе« говори се од времена када су јој биле подређене католичке парохије по трговима и рударским центрима Србије, па све до њиховог преласка у надлежност барске надбискупије, шездесетих година 15. столећа.

Боравећи у Котору, млетачки функционери су виле пута односили мошти светаца, накит и скупоцјене тканине из цркава, по-клањали их, чак и продавали у Венецији. У неколико наврата вођени »Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености« редовно су представницима општине доносили врло слаб успјех.

»Село Богдашићи у средњем веку« је иссрпна студија о области од посебног значаја за све сусједе. Ова »катунска заједница братственика« чувала је локалну аутономију све док, изложена појачањим притисцима, није почела губити пријашња правна својства. Аутор овде анализира структуру земљишног посједа, занимања и

међусобне односе сељана и наглашава строгост мјера које је против »шизматика« проводио каторски бискуп уз помоћ свештеника глагољаша из Далмације.

Под насловом »О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци« дата је историја светомихољске метохије која је »као стални предмет отимања између околних господара и каторске општине, прелазила више пута из једних руку у друге и често је страдала, тако да су услови за њено одржавање и за цветање манастира били крајње неповољни«. Од краја 14. стољећа, престаје бити сједиштем зетског митрополита, а касније се не помињу чак ни тамошњи калуђери.

У првом од пет текстова из тематске цјелине »Зетски одломци« обрађено је питање односа »Града и села на зетском приморју у XV веку«. Подвучена је улога Млечана у интензивирању до тада мало изражених супротности, односно, фаворизовању града на штету села које губи раније облике самоуправе. Што се градских насеља тиче, Божић даје првенство Котору, највећем привредном и политичком центру, иза кога по важности слиједе Бар, Улцињ и Скадар.

Расправа »Паштровићи« посвећена је овој приморској области између Будве и Бара. Будући да је та »заједница слободних сељака — ратника«, земљорадника, сточара и рибара у државној организацији имала карактер жупе, била је предмет освајачких тежњи околних феудалаца и градских општина. У Паштровићима су се доста дugo очували »архајски облици друштвене и управне организације као неопходан услов да се под туђом влашћу, стално Турцима на удару, сачувају и одрже« захваљујући, прије свега, привредној заосталости краја.

У чланку »Катуни Црне Горе« доказује се да се овај термин из српско-млетачког уговора, склопљеног у Смедереву 1435, односи само на Паштровиће, то јест, да »не покрива тадашњи појам Црне Горе«.

Студија »Улога и организација ратничких држина у Зети XV века« односи се на домаће »дружине« арбанашког, влашког или славицираног поријекла које ступају у најамничку службу зараћених страна у Зети и њеној околини.

Рад »Зетске војводе под деспотима« третира питање српске власти у Зети након реорганизације деспотовине. Мада су тамошње војводе добијале широка овлашћења, ипак се територија под њиховом непосредном контролом стално »менјала или им сасвим измицала из руку«.

Из групе чланака »Скадар и околина«, прва два, »Dominus rex Constantinus« и »Господин Којчин«, нуде рјешења дугогодишње дилеме међу научницима у погледу идентитета ових историјских личности. »Крал Константин« са натписа на средњовјековном новцу могао би бити Константин Балшић, док је у другом случају ријеч о господару Дања Који Закарији.

Од 1396. до 1479, присутни су »Млечани на реци Бојани«. Изванредно стратешки и привредно значајна, ова ријека, »једини природни пут којим се одржавала веза са Скадром и Дривастом«, на чијим се обалама налазио познати трг солја Св. Срђ, играће велику улогу у својој околини све до времена када ће, пред Турцима, Млечани сами порушити на њој изграђене »млинове, уставе и ловишта«.

Темељно анализирајући податке из скадарског катастиха од 1416/17, који је саставила млетачка управа ради фискалне евиденције, аутор је у тексту »ПараСПОР у Скадарској области« дошао до закључка да термин »параСПОР« означава не само једну врсту земљишног посједа, већ и »земљишни фонд једне територије којој је град-тврђава центар, с посебном наменом да служи као властелинска резерва (властелинов домен) појединих пронијара и главара.«

Обимна расправа »Земљишни систем у млетачкој Албанији« бави се необично сложеним питањем посједовања земље на подручју од Драча до Котора. На једном истом терену, наиме, укрштају се различита права којима располажу градови, сеоски главари, црква, појединци и, најзад, и сама Венеција.

Посљедњи рад, који носи наслов »О Дукаћинима«, посвећен је овој познатој сјеверноалбанској породици. Чланове те »моћне феудалне породице« Божић посматра кроз њихов однос са сусједним феудалцима, нарочито са Балшићима, а затим и Млечанима и Скендербегом. Из њихове средине »долази до већег утицаја неколико истакнутих појedинача који према политичким приликама датог тренутка час напуштају стечене положаје, а час сопственом снагом или вештим маневрисањем међу противницима и својим савезницима, које често мењају, стичу нова села и проширују своје подручје. Неки од исла-мизираних Дукаћина ће постићи лијепу каријеру у Османској Царевини.

Уз »Дубровник и Турску у XIV и XV веку« и друге аналитичко-синтетичке студије др Ивана Божића, »Немирно Поморје XV века« високим научним дометом својих прилога употпуњује историјско сазнање о оновременој Црној Гори и Албанији. Премда се ради само о обновљеном издању савремено познатих радова, може се закључити да је на овај начин наша средњовјековна историографија обогаћена још једним у низу врло значајних дјела.

Војка Бесаровић

ПЕРВОЕ СЕРБСКОЕ ВОССТАНИЕ 1804—1813 гг. И РОССИЯ
Книга первая 1804—1807, Издательство »Наука«, Москва 1980, 480 стр.

У издању московске издавачке куће Наука недавно се појавила књига збирке извора под насловом: *Прави српски устанак 1804—1813. и Русија*. Збирка је резултат вишегодишњег заједничког рада југословенских и совјетских историчара. У њеној припреми су учествовали сарадници Института славистике и балканистике Академије наука Совјетског Савеза, Одјељења историјских наука Српске академије наука и уметности у Београду, Главне архивске управе при Савјету министара СССР и Историјско-дипломатске управе Министарства иностраних послова СССР.

Први српски устанак, у суштини буржоаско-демократска револуција, представља значајан историјски догађај не само у историји борбе српског народа против османлијске владавине, којим су постављени темељи српске државности и изградње модерне грађанске државе, већ је њиме отворена нова страница у историји балканских народа. Послије њега Османска Империја се сукобила са низом националноослободилачких покрета који су довели у питање њено вишевјесковно присуство и власт на Балкану. Иако насиљно угашен, он је означио почетак читаве серије ослободилачких покрета као што су: други српски устанак 1815, устанак у Влашкој 1821, устанак у Грчкој 1821—1829. итд. Мада се појавио и одвијао у врло сложеним међународним околностима (вријеме Наполеонових ратова), српски устанак је изазвао пажњу не само сусједних народа него и великих сила.

До сада је широј научној јавности била приступачна грађа, углавном, аустријске, француске и дјеломично турске провенијенције. Грађа је, пак, из совјетских архива остала мало позната, премда су се за српски устанак још у XIX вијеку заинтересовали руски војни историчари који су за грађом из руских архива посезали у оквирима изучавања проблематике везане за руско-турски рат (1806—1812) (А. И. Михајлевски — Данилевски, Н. Ф. Дубравин) Руску архивску грађу су користили Н. А. Попов, Б. Богишић, А. Н. Петров, затим Миленко Вукићевић, Стојан Новаковић и др. Један број докумената из совјетских архива је објављен послије другог совјетског рата. И поред великог интересовања за ову проблематику, совјетска грађа до сада није објављивана систематично, нити се у томе ишло даље од централних руских институција.

У историји српског устанка значајну улогу одиграла је Русија која је још од времена Петра Великог имала велики утицај на Балкану. Односе Русије и Србије у току првог српског устанка можемо посматрати у неколико периода: 1) Русија и Србија пред устанак и почетком устанка; 2) Русија и устанак од 1804—1805, односно до уласка Русије у рат са Турском; 3) однос Русије према устанку од почетка рата са Турском до Букурешког мира 1812. и 4) српски устанак и Русија у вријеме Наполеоновог похода на Русију и угашење устанка 1813. Периодизација првог српског устанка је била нешто другачија, тим прије што је он до буне против дахија већ наредне 1805, прерастао у ослободилачки рат против Османске Империје. До уласка Русије у рат, српски устаници су однијели најзначајније побједе над турском војском (на Иванковцу 1805, на Мишару и Делиграду 1806). Друга фаза устанка завршена је Ичковим миром и заузимањем Београда и Шапца, чиме је практично београдски пашалук био ослобођен.

Још октобра мјесеца 1804. године, у Петербург је стигла српска делегација коју је примио помоћник министра иностраних послова Адам Чарториски. Њима је тада било обећано да ће Русија подржати захтјеве устаника пред Портом. До почетка рата са Турском, политика Русије према устанку се заснивала на помоћи устаницима под условом сачувања мира са Турском. Србија је прихватила сарадњу

са Русијом и у борби против Наполеона, мада је у томе имала сопствени ратни план који је био усмјерен на Босну и Херцеговину, а који се уклапао у Будбергов утолико што је требало организовати заједнички продор Руса и Срба преко Босне и Херцеговине у Далмацију. Карађорђев покушај да успјешно води операције у босанском пашалуку није донио значајније резултате, а руско-српска војна сарадња 1807. се је исцрпјела у акцији деблокаде Миленка Стојковића опкољеног на Штубику.

Бојне и друге везе Русије са српским устаницима су остварива-
не преко руских конзулату у Букурешту и Јашију, званичног пред-
ставника Министарства иностраних послова Русије К. К. Родофини-
кина, као и руског посланства у Цариграду. Најзад, као врло важан
извор о збивањима у Србији, служе и извјештаји владара Влашке
Константина Ипсилантија, које је он редовно достављао руском по-
сланиству у Цариграду и руској влади. У преписци са руским чиновни-
цима, командантима појединих војних формација, руском владом и
црквеним круговима са српске стране су учествовали Карађорђе
Петровић и друге старјешине и црквена лица.

Тематика грађе сачуване у совјетским архивима врло је разно-
врсна. Ту су разни материјали који свједоче о молбама устаника
русском цару Александру I за помоћ и подршку, о пружању руске по-
моћи Србима, затим о заједничким војним акцијама, међусобном гло-
жењу устаничких вођа, односима устаника и сусједне Аустрије, итд.

Припрема овог зборника је почела 1967. године, на основу спо-
разума између Института славистике и балканистике Академије нау-
ка СССР у Москви и Српске академије наука и уметности у Београ-
ду. На његовој припреми је радио по десетак историчара са обе
стране. У овој првој књизи, која обухвата период од 1804. до 1807.
године, објављено је 328 докумената из Архива спољне политике Ру-
сије, Централног државног војно-историјског архива СССР, Централ-
ног државног историјског архива СССР, Централног државног архива
војно-поморске флоте СССР, Централног државног архива древних
аката, затим Централног државног архива Молдавске ССР, Лењин-
градског државног историјског архива, Државног архива Одеске об-
ласти, те рукописних одјељења Библиотеке В. И. Лењин, Библиотеке
Академије наука у Лењинграду и Државне јавне библиотеке Салти-
кова — Шчедрина.

У зборнику су документи поредани хронолошким редом. Тако је
формиран и садржај зборника који, поред предвора, обухвата цје-
лине: 1804. година, документи бр. 1-33 (стр. 14—79); 1805. година, док.
бр. 34-116 (стр. 80—195); 1806. година, док. бр. 117-192 (стр. 196—311)
и 1807. година, док. бр. 193-328 (стр. 312—443). Поред списка искори-
штене литературе, зборник садржи списак докумената, регистар име-
на и географских назива и терминолошки речник. Документи су пу-
бликовани према данас важећим правилима објављивања докумен-
ата у Совјетском Савезу. Сви документи су дати на језику оригиналa,
с тим што је иза докумената на француском језику публикован и
превод на руски, док документи на српскохрватском језику нису пре-
ведени већ су дата само објашњења појединих мање познатих рије-

чи. Публиковање је обављено уз употребу савремене ортографије уз чување свих језичких и стилских особености и утицаја. Датирање докумената остало је онако како је то учињено у оригиналу, што значи по старом календару. Објављени документи су снабдјевени неопходним коментарима.

Међу публикованим документима за 1804. годину налазе се, поред осталог, извештаји руског конзула у Букурешту Л. Г. Кирика, генералног конзула Русије у Јашију А. А. Жервеа и руског посланика у Цариграду А. Ј. Италинског, које су они међусобно размjeњивали, или су, пак, о ситуацији у Србији извјештавали помоћника министра иностраних послова А. Чарториског. Међу тим извештајима посебну занимљивост представљају »Забиљешке букурешских и задунавских вијести«, које су од краја XVIII вијека до 1806. састављали руски конзули у Јашију и Букурешту једном до три пута мјесечно, с циљем да се хронолошким редом укратко изнесу најважније новости у политичком, економском и војном погледу у Влашкој, Молдавији и у другим подунавским земљама. Такви извештаји су отпремани у Петроград, посланствима у Цариграду, Еечу итд. У овој збирци нашли су мјесто веома значајни документи који освјетљавају велики број догађаја из устанка. Ту је, између ссталог, текст договора устаника и команде шабачког гарнизона, жалба српских кнезова и представника свештенства упућена посланику Италинском, у којој се наводе злодјела дахија и моли руско покровитељство, затим пуномоћ српским посланицима у Петербург, те молба коју су они предали Чарториском. Ту је апел вођа устанка Александру I, у којем се тражи подршка и заштита интереса устаничке Србије. Овде је објављено и писмо Петра I Петровића Александру I, у којем се говори о тешком положају хришћана под турском влашћу и спремности Јрногорца за борбу, као и позив устаничких вођа Арсенију Гаговићу и Херцеговцима да се прикључе борби против Турaka.

Од докумената из 1805. године, поред конзулских извештаја из Букурешта и Јашија и упутства из Петербурга, издвајамо молбе упућене у име српског народа султану Селиму III од краја априла, 1. маја и 30. новембра 1805, захвалницу српских вођа Александру I за изражену спремност пружања помоћи Србима, пуномоћ српској депутацији упућеној у Цариград и писмо српских вођа К. Ипсилантију, у којем га моле да посредује у преговорима с Портом. Из неколико овде објављених докумената посредно сазнајемо о ситуацији у Херцеговини. То се види из писма Петра I упућеног Синан-паши 30. септембра 1805, као и из писма којег је први 17. октобра 1805. упутио С. А. Санковском. Већи број објављених докумената свједочи о руској помоћи Србима на дипломатском пољу и у новцу, затим о односима Аустрије према устанку, помоћи Русије Џрој Гори итд.

Из 1806. године, у зборнику је објављено 75 докумената. Грађа је још разноврснија. Ту су извештаји Родофинкина и Кирика из Букурешта генералном конзулу у Јашију И. Ф. Болкунову о ситуацији у Србији. Један број докумената говори о односима Аустрије, Русије и Француске према Турској у контексту збивања у Србији. Овде су објављени извештаји Италинског Чарториском, као и на-

ређења посљедњег цариградском посланику и генералном конзулату у Јашију. Ту су неки од реферата Чарториског поднесених Александру I, затим ноте Александра I Селиму III и овог посљедњег руском цару. Не мали број докумената свједочи о односима Карађорђа према Русији. Објављена су његова писма, И. И. Михељсону, Италијском, Петру I и другим лицима. Публикована грађа говори о дјелатности Правитељствујушћег совјета, његовој кореспонденцији, односима у редовима устаника, настојањима да се изађе усусрет српском опуномоћењику за преговоре са Портом Петру Ичку, затим услови мира којег је овај закључио 1806. Најзад, овдје се налази неколико занимљивих писама Петра I упућених Карађорђу и Правитељствујушћем совјету.

Највећи број докумената публикованих у овом зборнику, њих 135, потичу из 1807. Из разумљивих разлога, највећи број тих докумената се односи на преписку, извјештаје и процјене руских војних команданата, у првом реду И. И. Михељсона (командант Молдавске армије), И. И. Исаијева (командант руског одреда који се састао са српским устаницима у источној Србији и учествовао у борбама око Штубика). Осим тога, овдје су публиковани извјештаји С. А. Санковског, Радофиникина, упутства и наређења генерала Прозоровског, те разни документи који говоре о дјелатности појединих личности које су у руској војсци или посланствима на Балкану играли значајнију улогу везану за српски устанак. Овдје је објављен дио до сада непубликоване кореспонденције Карађорђа Петровића, Миленка Стојковића, Младена Миловановића, Јеремије Гагића, митрополита Леонтија, архимандрита Ивековића, и др.

Посматрано у цјелини, прва књига зборника *Први српски устанак 1804—1813 и Русија* доноси драгоцене и до сада непознате податке с првом српском устанку, а нарочито јасно освјетљава руско-српске односе, који су се у току устанка развијали у зависности од низа конкретних околности. Овај зборник показује да је Русија у почетку устанка имала веома слабе непосредне контакте са Србима. Како је устанак одмицао, ове су везе постајале све бројније и непосредније. То одражава и овај зборник, по броју заступљених докумената за поједине године.

Редакциони одбор на челу са академиком Васом Чубриловићем и недавно преминулим професором С. А. Никитином је уложио огромни труд у припрему и публиковање овог зборника који, ван сваке сумње, има трајну вриједност и који ће постати незаobilазан код изучавања не само првог српског устанка и односа Русије према њему већ и проучавања шире проблематике из историје балканских народа у првој деценији XIX вијека. Какво мјесто заузима ова проблематика у југословенској и совјетској историографији показују резултати окружлог стола кога су, поводом изласка из штампе прве књиге овог зборника, организовале Српска академија наука и уметности и Академија наука СССР, а који је одржан у Београду од 18. до 20. новембра 1980. године, под називом: *Југословенске земље и Русија за време првог српског устанка 1804—1813. године*. На овом скупу су поднесена 22 реферата, а у дискусијама је учествовало неколико де-

сетина истакнутих научних радника из Југославије и Совјетског Савеза. Остаје нам да изразимо наду да ће приређивачи истрајати на започетом пројекту и да ће се ускоро појавити и друга књига овог зборника.

Мр Ибрахим Тепић

Мидхат Шамић, ФРАНЦУСКИ ПУТНИЦИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У XIX СТОЉЕЋУ (1836—1878) И ЊИХОВИ УТИСЦИ О ЊОЈ,
»Веселин Маслеша«, Сарајево, 1981, 330 стр.

Богатој библиографији др Мидхата Шамића недавно се тридружило још једно дјело: *Француски путници у Босни и Херцеговини у XIX столећу (1836—1878)* и њихови утисци о њој. Хронолошки, ова књига се наставља на ауторову књигу: *Француски путници у Босни на працу XIX столећа и њихови утисци о њој*, публиковану на француском језику 1960., а неколико година касније (1966) и на нашем језику, у издању исте издавачке куће, у серији *Библиотека културно наслеђе*. За разлику од прве књиге која обухвата наполеоновско вријеме с краја XVIII и почетка XIX вијека, ова књига обраћује шире временско раздобље, чији је почетак аутор омеђио доласком у Босну познатог географа и путописца Ами Буеа 1836. и аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године. Богатство материјала, сасвим природно, упутило је аутора да највећу пажњу посвети периоду између оснивања француске конзулатарне агенције у Сарајеву 1853. и окупације 1878. Појам *путник* Шамић узима у његовом најширем значењу. Он обухвата цијелу лепезу занимања и дужности које су Французи обављали заузимајући конзуулске, вицеконзуулске положаје или, пак, служећи као чиновници у тим установама. Нису изостали ни они који су се бавили научним, књижевним или ликовним стваралаштвом мотивисани босанскохерцеговачким поднебљем.

Књига М. Шамића подијељена је, слично првој, на два основна дијела. У првом дијелу, који носи наслов *Француски путници у Босни и Херцеговини у XIX столећу (1836—1878)* (13—112 стр.), аутор се осврнуо на готово све Французе који су о свом боравку, или, пак, у свом дјелу оставили неке материјале у Босни и Херцеговини. Међу књижевнике Шамић је сврстао Проспера Меримеа који никада није боравио у Босни и Херцеговини, али је на основу одређених извора написао збирку балада *Гусле*. Године 1851—1852. у Босни је боравио сликар Теодор Валерио, аутор већег броја сликарских остварења на тему ликова и предијела из Босне.

Сасвим оправдано, на прво место међу истраживачима аутор ставља име познатог географа Ами Буеа, који је између 1836. и 1838. године неколико пута прокrstарио балканску Турску, између осталог и Босну и Херцеговину и о томе оставио грандиозно дјело *Европска Турска*, објављено у Паризу 1840., у три тома на преко 2.200 stra-

ница Ово дјело је остало неиспран извор информација за упознавање Балканског полуострва у четвртој деценији XIX вијека које је брзо прешло границе Француске. Овдје се нашло и дјело чувеног слависте прошлог вијека Сипријена Робера *Словени у Турској*, мада он никада није боравио у Босни и Херцеговини.

Број Француза у Босни и Херцеговини, а с тим у вези и број обавјештења о збивањима у њој, повећао се оснивањем француске конзулатарне агенције (1853), а поготово генералног конзулатата у Сарајеву (1862) и конзулатарне агенције у Мостару (1863). Шамићу је пошло за руком да реконструише главне догађаје везане за сваког конзула појединачно, црпећи податке из њихових извјештаја министарству иностраних послова и већег броја публикација у којима је објављен одређен број путописа и разних запажања Француза који су боравили по службеној дужности, или путовали по Босни и Херцеговини. Овим истраживањима коначно је успостављена листа француских конзула и вицеконзула у Босни и Херцеговини до аустроугарске окупације. У вријеме Наполеона III, међу конзулима, вицеконзулима и другим службеницима Француске у Османској Царевини и Босни и Херцеговини има релативно велики број емиграната из Пољске који су служећи Француској и њеним плановима на Истоку неријетко имали и сопствене политичке планове и амбиције.

Посебан простор Шамић је посветио путницима истраживачима и научницима. Године 1855, Босну и Херцеговину је посетио Анри Масије де Клервал, емисар француског министарства просвјете. Гијом Лежан, географ и етнолог, уз то и велики љубитељ путовања, стицајем околности посетио је 1858. Требиње, о чему је двије године касније објавио *Путовање у Херцеговину*. Равно десет година касније у Босни је био археолог Жорж Pero. У току шесте деценије прошлог вијека Босну је посетила Дора д'Истрија. Око 1861. у Херцеговини се обрео сликар Шарл Пелрен, који је поред путописа, код нас преведеног, оставио већи број цртежа споменика културе нашег поднебља. С. Бујон спада у ред оних путника који су боравили у Босни и Херцеговини у потрази за новим.

Босанскохерцеговачки устанак 1875—1878. не само да је покренуо источно питање већ је изазвао интерес широке европске, па и француске јавности. У француској дневној и периодичној штампи појављује се повећан интерес за збивања у Босни и Херцеговини. Аутор се задржао на опису одјека устанка у седмичном илустрованом листу *Illustration*, који је већ од друге половине августа 1875. почeo објављивати написе и ликовне репродукције на тему устанка. Огист Мелан боравио је међу устаницима у прољеће 1876. и о томе оставио једну врсту дневника под називом: *Кроз Херцеговину*. Устанак је привукао и Шарла Иријарта који је о свом боравку у овим крајевима објавио опширан путопис под насловом: *Босна и Херцеговина — Сјећања на путовања за вријеме устанка*.

Други дио књиге Мидхата Шамића носи наслов *Босна и Херцеговина како су је видјели француски путници XIX столећа* (115—293). Он је по својој садржини комплекснији и занимљивији,

тим прије што доноси низ факата који су до сада у нашој историографији били непознати. У поглављу о управи аутор се осврнуо на оцјене Француза о појединим босанским валијама који су стајали на челу османске администрације у Босни и Херцеговини.

Слика привредног живота Босне и Херцеговине од 1836. до 1878. дата је у приказу пољопривреде, шумарства, рударства, занатства и трговине. Ово поглавље обилује великим бројем конкретних података, посебно квантитативних. У посматрању ових појава аутор није себи поставио задатак да их изучи до краја, него да укаже на присуство таквих података у француској извornoј грађи.

Посебну занимљивост за читаоца представља поглавље о градовима. У путописима, конзулским извјештајима и другим биљешкама Француза највећу пажњу привлачили су Сарајево и Мостар. Мада ова запажања нису увијек импресивна, она су одраз времена и схватања и обилују мноштвом занимљивих детаља које други савременици нису забиљежили.

Француски путници XIX вијека оставили су драгоцене податке о стању саобраћаја у Босни и Херцеговини. Међу њима посебно се истиче Ами Буе. О недостатку и лошем стању путне мреже писали су многи путници који су се на самој граници сусретали са недаћама које достижу оне који долазе из средње и западне Европе у земљу у којој је изградња колског саобраћаја била тек у повоју. И поред изградње појединих путних правца у другој половини XIX вијека, транспорт се највећим дијелом обављао коњима. Аутор се задржао на опису транспортних средстава, начину путовања итд. Француски извори о изградњи прве и до окупације 1878. једине жељезничке ируге, Добрљин — Бањалука, умногоме употпуњују наша досадашња знања. Шамић се задржао и на питању пројектовања мреже жељезничких пруга у Босни и Херцеговини на којем су радили, између осталих и француски стручњаци.

Посебно поглавље у овој књизи аутор је посветио стању школства и просвјете. За разлику од прве половине вијека, где су подаци о просветним приликама врло скудни, у другој половини они су бројни, тим прије што о томе пише највећи број конзула. И поред тога што је школство код нас било предмет посебне обраде, овде презентирана материја увекико употпуњује наше информације о образовном систему у Босни и Херцеговини посљедњих деценија османске владавине.

Најисцрпније податке о становништву Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека оставио је Ами Буе. Његова запажања, као и податке из дјела С. Робера, аутор је груписао у неколико цјелина. Овдје се говори о одјевању, исхрани, начину становља, особинама и обичајима становника Босне и Херцеговине. Французи су запазили да босанскохерцеговачко становништво мало познаје турски језик, а они који га знају нерадо говоре њиме. Неки путници су оставили описе појединих самостана и манастира (Фојница, Крешево, Сутјеска, Широки Бријег, Житомислићи). Нису изостале ни информације о броју фрањевача и начину издржавања католичких свештеника. Више француских путника пише о броју становника у

Босни и Херцеговини, вјерској искључивости, али и сарадњи и међусобном поштовању. Неријетко се пише о природним љепотама Босне и Херцеговине и о културно-историјским споменицима као што су утврђења, мостови и стећци.

У посљедњем поглављу Шамић се осврнуо на неке од политичких догађаја у Босни и Херцеговини, без намјере да их изложи у цјелosti. На основу конзулских извјештаја наводи одређене карактеристичне појединости о сељачким устанцима у другој половини XIX вијека. Ликови устаничких вођа Пеке Павловића, Лазара Сочице и Богдана Зимоњића дати су на основу запажања Огиста Малена и Шарла Иријарта. У разматрању питања аустроугарске окупације Босне и Херцеговине аутор се задржао на оцјени политике Хабзбуршке Монархије према Босни и Херцеговини у XIX вијеку и улози поједињих њених емисара као што су Мајерхофер, Вагнер, Роцкивиц, Темел, Калај и Милинковић. Француски конзуł Луј Патен извјештавао је своју владу о окупацији Босне и Херцеговине од стране аустроугарских трупа, о отпору становништва окупацији, те о личности генерала Јосипа Филиповића и неких од његових сарадника.

Књига М. Шамића, поред закључака, садржи попис кориштених извора и литературе, биографске податке о француским путницима у Босни и Херцеговини у XIX вијеку и индекс личних имена. Она се одликује систематичношћу и лакоћом израза, а уз то документованошћу сваке ауторове тврђње. Управо то је сврстava у ред дјела приступачних широком кругу читалачке публике, а у исто вријеме врло корисном за ижтраживаче свих области живота у Босни и Херцеговини у XIX вијеку.

Мр Ибрахим Тепић

СРБИЈА У ЗАВРШНОЈ ФАЗИ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ, (1877—1878), Научни скуп, Историјски институт, Зборник радова, Књ. 2, »Просвета«, Београд, 1979, стр. 508

Стогодишињица од завршетка српско-турских ратова за ослобођење јужних области Србије од турске власти и међународног признања Србије за независну државу била је повод за обележавање тих догађаја, који су у знатном степену изменили историју српске нације и створили политичке, привредне и војностратешке претпоставке за дефинитиван обрачун са Турском. Идеја о организовању научног скупа диктирана је, међутим, вишим и јачим разлозима од оних искључиво јубиларног карактера и иза ње је стајао захтев за једном свежом и меродавном синтезом те историје. Овај зборник радова темељан је одговор на тај изазов. У њему су објављена 32 реферата и 12 дискусија, у којима је расправљен низ значајних питања и дилема које су биле подлога и разлог аргументованој научној полемици.

У већини реферата главни правац истраживања усмерен је на унутрашње друштвено-економске и политичке процесе у Србији, као и на питања међународног положаја српске државе у завршној фази кризе. У општем распореду заступљених тема, значајно место заузимају оне у којима је истражена и разјашњена војностратешка димензија српске историје у завршном периоду кризе.

У том склопу посебно су темељно изучене војне операције у српско-турском рату 1876 (Петар Опачић). Резултати те анализе јасно показују да је слика тога разрачунавања, ипак, далеко сложенија и богатија у нијансама него што је ранија историографија претпостављала. Основна порука истраживања скривена је у оцени да су војна искуства, која су у узајамном српско-турском затирању плаћена потоцима крви, корисно послужила у доцнијој изградњи српске војске и њене доктрине. Балкански ратови и први светски рат била су крупна искушења на којима се ова тековина одбранила пред историјом.

У реферату »Улога српске војске у руско-турском рату 1877—1878«, из пера Сава Скока анализирано је понашање те војске у рату у којем је Србија држала страну Русији. Тај је рат, међутим, у двојаком смислу деловао отрежњевајуће на српску политику и њену војну мисао. Разбио је постојећу представу о борбеној вредности турског војника и, у исто време, показао да се са српском народном војском, без обзира на њене победе у ратовима за ослобођење, »не може завршити дело националног ослобођења започето српском револуцијом 1804«.

Значајна научна решења понуђена су у тексту Мирослава Ђорђевића о »Друштвено-политичким условима и исходима српско-турских ратова 1876—1878«. Она сугерирају закључак о јединственој тежњи Србије да по сваку цену брани тековине ратова за ослобођење и уједињење и да у тражењу солуције за своје проблеме иде мимо европске дипломатије. Тај покушај доима се као облик продужавања процеса ликвидације феудалног наслеђа које је ратовима из корена оспорено. Та је тежња гурала српску државу у конфронтацију с великим силама и, упркос неповољним одредбама Берлинског конгреса, Србија је у новоослобођеним крајевима извршила аграрну и буржоаску револуцију.

Љиљана Алексић-Пејковић је аутор реферата »Српско питање и интереси великих сила«. У њему је експлициран историјски значај српског питања за источну кризу. Међу најиспратније радове у књизи спада текст Драгољуба Живојиновића: »Политика британске владе према Србији 1878«. Заснован је на грађи британске провенијенције и политику Британије прати из перспективе њених интереса у српском и источном питању тога времена.

Реферат »Gambetina La République Française о Србији уочи и током источне кризе 1875—78« написао је Чедомир Попов. У тексту су објашњени разлози ангажовања Гамбетине политичке групације у источној кризи која је ставила на пробу цели регистар њених представа о источном питању и изнудила промену става према Србима. Година 1874, била је преломна тачка у тој еволуцији коју су устанци у Херцеговини и Босни 1875. убрзали, дёлом модификовали и целој

групи наметнули обавезу да изнова интерпретира целокупну сјоју позицију према српском питању.

Од тада, значај српског питања у француској источној политици рапидно расте и оно улази у све политичке калкулације Гамбетине групе на истоку. Ти планови издалека рачунају са укључивањем Срба у неписани савез који је Француска стварала за будућност, јер се већ тада помишља на будући обрачун са Немачком и та опсесија германском опасношћу динамизирала је француску спољну политику, гурајући је у нове авантуре на Истоку.

Проблематика српско-бугарских односа, 1877—1878. разјашњена је у расправи Владимира Стојанчевића. Централна мисао излагања кондензована је у закључку, у коме се каже следеће: »Једна, до тада доста реална идеја о заједништву Срба и Бугара, великим збивањима у источној кризи 1875—1878, а нарочито у другом делу ове кризе, као и неким новим моментима у развоју и српске и бугарске историје између 1867—1876. године, претворила се 1877/1878. године у велику утопију«. У Стојанчевићевом другом реферату — Прво ослобођење Косова од стране српске војске у рату 1877—1878. — реконструисан је кратак, али важан исечак из историје источне кризе везан за поход српске војске на Косово, чије је ослобођење »представљало главну и основну мисао у спољној и националној политици српске владе у другом српско-турском рату 1877/78. године«.

Политика српске емиграције у завршној фази источне кризе анализирана је у расправи Василија Крестића. Централна мисао расправе је у оцени да је Аустро-Угарска намерно пустила (Петра) Ка-рађорђевића и његове присталице да у завршној фази источне кризе на територији Монархије покрену лист (»Народни гласник«) и поведу непријатељску акцију против Србије, »како би је, у време кад се спремала да запоседне Босну и Херцеговину, и тим путем, са сваку евентуалност, држала у шаху«. Ову важну финесу која јасно стирива позадину аустроугарске политике на Балкану и у Подунављу наша историографија није досад ни наслућивала и тек је овим открићем она дешифрована.

Проблематика економске историје тога времена заступљена је у два саопштења. У првом су приказани привредни односи и везе Ђосне и Херцеговине са Србијом, (Иљас Хаџибеговић), а у другом је истражена привредна структура јужне Србије у годинама пре и иза ослобођења и оцењен је утицај источне кризе на привредни развиг-так ових области, чије су последице биле изразито неповољне и далекосежне. У реферату Слободанке Стојићић прате се главне линије утицаја српско-турских ратова на унутрашње политичке односе у јужној Србији. Писац брани тезу да се тај утицај највише састојао у наметању и одржању једног бирократско-полицијског режима власти, чији су носиоци били либерали, иако су били »политички представници друштвених снага које нису могле да носе даљи друштвени развигтак земље.

У југословенским земљама источна криза и улога Србије у њеном расплету оцењена је као крупна историјска шанса која се не понавља и као велико, узбудљиво обећање које се ишчекује. То је

разлог што овај интерес за балканска померања није био једнократан и случајан, него је опседао колективна расположења Словенаца, Хрвата и Македонаца, који су у исходу те кризе препознавали важан део своје националне судбине. Неколико реферата налази се у овом тематском кругу и иза њих стоји озбиљно истраживање ображлено покушајем да се ове везе и утицаји студиозно истраже.

У тексту Василија Мелика — Словенци о Србији 1877. и 1878. године — разјашњени су мотиви који су предодредили жилав и широк интерес словеначке јавности за збивања у Босни, Херцеговини и Србији. Подлогу овом масовном осећању писац види у општем уверењу Словенаца, у то време, да је са »оријенталним питањем дошло на ред и словенско питање« и у процени да су догађаји на Балкану дошли у чвршу везу са политичким померањима у Монархији и да се, стoga, могу искористити као средство уцене у разрачунавању на унутрашњој политичкој сцени. Став хрватске јавности и штампе према Србији 1875—1878. опширио је описан у раду Драгутина Павличевића. Та заинтересованост хрватских политичара, странака и народа уопште, за источно питање и за улогу Србије у њему имала је широку класну, политичку и економску мотивацију, у којој су последње две изразито доминирале. У питању су била два аспекта те заокупљености. Први је хуманитарни и иза њега стоји мисао о ослобођењу Босне, Херцеговине и осталих јужнословенских земаља, а други је политички и територијални, који је читаву источну кризу сводио, у Хрватској, на словенски проблем.

У раду »Србија и националноослободилачки покрет македонског народа у доба Берлинског конгреса» Климент Џамбазовски је оценио став Србије према идеји о аутономији Македоније под султановим суверенитетом и са хришћанским губернатором. Истраживања су потврдила претпоставку да је Србија ценила такву процедуру решавања македонског проблема, али да је у томе гледала само нужно зло и полазну тачку у трагању за целовитим решењем питања Македоније. На ову анализу органски се надовезује реферат Ристе Поплаварова о политици великих сила у односу на Македонију. Оцењује се да су се све велике силе изјасниле за аутономију Македоније. Штавише, постоје индиције да је и Русија делимично била придобијена за идеју о аутономији и писац у томе види противречност са одредбама Санстефанског уговора о великој Бугарској. Контрадикција је утолико била већа што је чак и идејни творац Санстефанског уговора о ширењу Бугарске на рачун Македоније, Игњатијев, у писму Горчакову из 1878., писао о дужности Русије да захвата од Турске аутономију за Македонију.

Сукоб око новопазарског сандзака 1878. открио је мрачну позадину у политици Аустро-Угарске на Балкану и наговестио нове заплете око фиксирања државних граница Црне Горе и Србије. Тежња ове силе да на сваки могући начин спречи излазак Црне Горе на лимску долину и да онемогући укључивање већег дела Сандзака у границе Србије рушила је или је у најближем виду угрожавала термине ових држава извојеване у ратовима с Турском. Ту сложену игру Двојне Монархије на овом простору истражио је Новак Ра-

жнатовић, у солидно изведеном расправи »Питање новопазарског санџака на завршетку велике источне кризе (1877—1878)«.

У реферату Видосаве Николић-Стојановић оцењен је значај српско-турских ратова за српску историју из перспективе утицаја који су имали на етничке промене и миграциону кретања која су изазвали у ослобођеним крајевима Србије. Основна је мисао излагања у оцени да су ти ратови »искомпликовали и онако сложену етничку и популациону структуру овога простора и да су покренули нове, још сложеније етничке и демографске процесе«, чије важности савременици нису били ни свесни.

Драга Вуксановић-Анић саопштила је занимљиво истраживање о улози народне војске у српској историји тога времена. То је била армија која је израсла из народних устанака XIX века и никада се није ослободила печата свога порекла, остајући типична народна војска. Официрски кор те војске није био јединствен и зато није био експонент ниједне династије и ниједне политичке партије. Међу официрима има карађорђевићеваца и обреновићеваца, а ни број републиканаца није био занемарљив. Они су чланови свих политичких партија у Србији: конзервативне, либералне и радикалне. Та околност имала је и своју срећну страну. Чувала је војску од напасти уплитача у политику.

Реферат Радослава Стојановића разрешио је неке дилеме о геостратешким чиниоцима односа великих сила према Србији 1875—1878. Ту се каже да су искључиво војне победе руско-турског рата, које су позитивно решиле готово све тежње бугарске и неке тежње српске нације, девалвиране политичким решењима тога рата која је наметнула руска империјална политика. Притоме се има у виду жртвоовање Босне и Херцеговине, негација националних права македонског, албанског и дёла српског народа.

Рад Драгоја Тодоровића — Ратно виђење Мите Петровића — доима се као коментар на ратну хронику »Опис борбе на Јавору и Топлицама за време ратова 1876., 1877. и 1878. године«, коју је Петровић писао из перспективе активног учесника те историје. У њој је између редака понуђена згуснута верзија српско-турских ратова, преломљена кроз призму властитог искуства. У тексту Богумила Храбака — Арбанаси католици и Призренска лига (1878—1881) — описан је систем понашања тога народа у источној кризи. Цела анализа концентрише се у закључку да су конфесионални односи били велико оптерећење за једну јединствену арбанашаку политику.

Однос румунске нације и њене државе према Србији у завршници кризе и према устаницима у Херцеговини кристализован је у два реферата, аутора Nicolae Ciachira и Милана Ванкуа. Заједничка им је порука да је држање те нације било пријатељско и да је своју инспирацију имало у идеји балканске сарадње. Михаило Ђелица је на бази мериторних извора саопштио неке занимљиве детаље из пропагандно-публицистичког рада српске владе у земљама од којих је очекивала подршку за своје ратне и политичке циљеве. До Сан Стефана то је била Русија, односно, руска штампа преко које је Србија у иностраној јавности стварала слику о себи. После Сан Сте-

фана, који је порушио српске илузије у намере Русије, уследила је преоријентација на немачку штампу у Аустро-Угарској, а важну подршку пружила јој је словенска штампа у овој држави.

У студији Арманда Питасија — Словенски проблем и источно питање у италијанској историографији — објашњени су разлози и мотиви те заокупљености нашем новијом историјом. Мемоарски радови попут оних Барбанија Бродана и историјско-дипломатске реконструкције Бонгија (1878) означили су крај једне епохе с изграђеним ставом Италијана према Балкану, ставом који је доцаравао синтезу Маџинијевих формулатија о Европи која припада народима и слуха за промене у Европи на разини међудржавне равнотеже, односно, инстинкта за промене које су дозревале на традицијама и порукама идеологије Балба и Кавура изграђене у опозицији према европском демократском динамизму.

Српска и југословенска компонента у источној кризи 1875—1878. још је увек у жаришту интелектуалне радозналости неколико значајнијих пера италијанске историографије, а последњих су се година јавила и нека нова имена. Marcello Deambrosi једно је од њих и његова студија о гарibalдинцима који су учествовали у устанцима у Херцеговини и Босни 1875, као и у рату Србије 1876, показује континуитет те заокупљености нашем новијом историјом.

Студија Милорада Екмечића — Историјски значај народних устанака у великој источној кризи од 1875. до 1878. године — представља успео покушај да се у тражењу истине о устаницима, у оквиру источне кризе, разреше главна питања и тајне те историје. Поента истраживања усмерена је на три питања. Њихова класификација је следећа:

(1) на који су начин устаници 1875—78. представљали социјалну револуцију; (2) каква је била могућност да устанак постане подлога историјског уједињења српског и југословенских народа и (3) како су велике силе на овом поразу изградиле политику деобе балканског простора.

У раду Славенка Терзића регистрована су научна остварења грчке историографије о источној кризи 1875—78. Онâ добро откривају основну преокупацију те науке, која је у изучавању источне кризе основну пажњу усмерила на грчку компоненту у кризи, на везе Грчке с Македонијом и Албанијом и на опште процесе који су били интегрисани и разрешени у оквиру историје источног питања, укључујући, пре свега, догађаје из 1875—1878. године.

Мр Душан Берић

МЕШОВИТА ГРАЂА (Miscellanea), Књ. 7, Историјски институт, Грађа, Књ. 18, »Просвета« — Београд, 1979, стр. 253

У седмој књизи »Мешовите грађе« објављени су »Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875—1876. године« из пера Петра Мркоњића (Петра А. Карађорђевића) и »Опис

радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење« Аганасија Николића. Иако је широј читалачкој јавности остао непознат, Николићев је рукопис за југословенску и страну науку олавно престао бити тајна и досада је вишекратно коришћен из простог разлога што је незаобилазан извор за студиј спољне политике Србије и њене јужнословенске интеграционе идеологије деветнаестога столећа.

Дневни записи Петра А. Карађорђевића имали су сасвим друкчију судбину. Остали су у сфери добро чуваних тајни, иако су историчари наслућивали њихово постојање и потајно се надали да ће бити пронађени. Претпоставка о постојању дневника недавно је потврђена открићем преписа тога текста из пера Илије Н. Ђукановића, краљевог личног секретара. Благодарећи упорности и труду Милана Стевчића и Милорада Радевића, који су овај препис припремили за штампу, југословенска је историографија дефинитивно богатија за један извор више о устанку у Босни 1875—1878. године.

Уз дневник су приложене шифре личности и установа које су биле у кореспонденцији и акцији с Петром Мркоњићем. Иза њих су објављена и писмá која је слао неким кључним људима и она добро допуњују казивања из самог дневника. Укључивање Петра А. Карађорђевића у историју устанка 1875. није случајно и иза њега је стајало некакво искуство немирног поклоника политичких авантура, авантура у којима се чак и ризици калкулишу и које нису тако безазлене како на први поглед могу да изгледају. Постоје наговјештаји да је Петар Карађорђевић још у марту 1869. покушао да побегне из заточеништва у Будимпешти и да се стави на чело једног устанка против Турака.¹⁾

Иако остају нејасни крајњи мотиви тога покушаја, он јасно сведочи о изграђивању добровољачке идеологије српског принца у егзилу и открива опасну склоност да се радикалном пречицом укључује у политичка кретања на турској страни. Иако још увек није темељито доказана претпоставка да су га у устанак довели социјалисти, његова је веза с њима у дневнику јасно видљива и наметљиво присутна. Она представља окосницу целе његове акције и организације на којој је она почивала и без те позадине многи Петрови потези у устанку остају неразјашњени.

Околност да је у Паризу присуствовао социјалистичким зборовима и у кругу тамошњих социјалиста био познат под именом Pierre Rouge²⁾ није занемарљива, иако се не сме преценити њена важност за правца потоњег ангажовања у устанку. Дневни записци нуде једно тумачење околности под којима се Карађорђевић нашао у устан-

1) Извјејлтај аустро-угарског Министарства за земаљску одбрану и јавну безбедност — угарском Министарству председника Andrassy-a »о намеравањом бекству Петра А. Карађорђевића. »Млади кнез је у ту сврху подмитио стражара Schillera«. Допис бр. 730 поверљиве (»Scontro-Buch«) преписке у Државном архиву у Бечу.

2) »Белешке Илије Н. Ђукановића о разговорима с краљем Петром« налазе се у приватном поседу у Београду.

ку и његов је ужи смисао у исповести да су га у устанак, поред реалних политичких интереса, гурнули и социјалисти, у првом реду Влада Јьотић. Он му је већ у јулу 1875. писао да је »сада потребно имати новаца, како да се устанак поткрепљује.«

У дневнику се полемише са »Загребачким одбором« који је пре-ко Илије Гутеше имао везе с устанком и чији су интереси у устанку трајно били опречни Петровим. Тај је сукоб, поред политичке, имао и војну димензију и сводио се на две опречне стратегије вођења устаничких операција, које нису могле опстати једна поред друге. Он илуструје војну доктрину устанка која није била чврста и која се бескрајно ломила у лутању између хајдучке конспиративне акције, укорењене у народу и покушаја да се битке воде на принципима модерног ратовања за које се залагао Карађорђевић и у томе наилазио на слабу подршку и снажан отпор, у првом реду Гутеше и дела устаничкот вођства.

Колико је улога добровољаца у устанку, укључујући и његову, била хаотична и нејасна, најбоље илуструју фрагменти из записа у којима се говори о улози Мирослава Хубмајера и других добровољаца. У њима се Хубмајер оптужује за секташење у устанку, из којега је резултовало осипање његових јединицица које су биле мешовитог састава. То је стварало претпоставку за организовање једне легије састављене »од сами Крањаца и католика«, али се и та јединица осипала и један број њених војника пришао је Петру Мркоњићу.

За скupштину у Јамници (1875) вели да није решена нека основна питања устанка, да је била парадисана неслогом устаничког вођства и да није понудила јасну перспективу устанка. Главни разлог томе види се у понашању Одбора устаничког који је избегавао контролу народа заталасаног устанком и у личним амбицијама Гутеше да у устанку игра одлучујућу улогу. Записи освјетљавају позицију Васе Пелагића у устанку, који је у одмеравању властитог ангажовања лавирао између Гутешиног и Карађорђевићевог концепта вођења и организације устанка. Штавише, он је понекад иступао из рада најужег руководства и то је била основа на којој се приближавао Карађорђевићу.

Доста простора у дневнику испуњавају описи стварања и осипања устаничких јединици. Понуђена су нека занимљива решења из стратегије ратовања или се она у устанку нису много ценила, дёлом из немогућности да се примене, а дёлом из суревњивости која је пројимала односе између Мркоњића и неких водећих људи у устанку, посебно Гутеше који није трпео његово присуство у устанку и на сваки могући начин је покушавао осујетити утицај на устанике с те стране.

То је један од главних разлога зашто су та искуства у устанку само делимично примењивана, а њихова примена доживљавана као акт волунтаризма. Ту се долази до основног оперативног проблема устанка, проблема који ни најсрећнија решења нису могла уклонити из простог разлога што у устанку нису могла увек бити примењена. У томе је скривен основни узрок неуспеха Карађорђевићеве војне доктрине у устанку. И поред тога, међутим, та склоност апсолути-

зовању сопственог искуства на рачун осталих и жилаво уверење да је у свему у праву делује морализаторски и доживљава се као ламент над неоствареним циљевима који су стајали иза његове улоге у устанку.

Из дневника се добро назире главна несрећа и проблем устанка у који су се укључивали сви који су у њему видели прилику да провере своју утопију и политичка убеђења, а често и да остваре хладне политичке рачунице. Због тога је укључивањем разних група, личности и одбора са стране, укључујући свакако и Карађорђевића, устанак идеологизиран политиком у степену који је штетио аграрно-социјалним захтевима који су примарни и требали су то и остати.

Уз дневне записке објављена су писма која је П. Карађорђевић слao Влади Јоцићу, Николи Нешићу, Константину Ненадовићу и другима. У њима се могу наћи занимљиве финесе које осветљавају неке преломнe моменте из устанка и Мркоњићеву улогу у њему. Тако се, у писму Јоцићу од 22. фебруара 1876, вели да му је Никола (Нешић) »послао једну малу медаљу на којој стоји мој лик с именом с једне стране, а с друге стране барјак на ком стоји написано „Сложно на Косово 1389—1876. Слобода, једнакост, братство.“ Ово мора да је српске владе масло, како да ми подмете једну нову подвалу«³⁾

У другоме се писму каже да »сад (1876, половином марта) постоји језгра устанка чисто чисто и само Бој(ни). А све остало, то је прашина уз ветар. Одбор љубљански цепа за Загребачким, ако то већ сада није fait accompli. Узрок је 502 (Петар Карађорђевић).«

На крају, шта рећи о дневним записцима Петра А. Карађорђевића? Делио је заблуду емиграната XIX века који су устанке и политичке догађаје уопште, видeli и ценили по мери својих политичких убеђења, настојећи да их заробе у своје шеме и тако надмудре садашњост у име неке магловите сутрашњице. Сложенa и вишеслојна стварност устанка учинила је крај заблуди политичког емигранта да су лични понос и самопоузданje сами по себи довољни да му осигурају надмоћност у томе покрету. То ангажовање у догађајима 1875—1876. обезвређено је каснијим понашањем које је ишло у супротном смеру и представљало жалосну дигресију, јер је ишло на штету ствари самог устанка. Наиме, у завршној фази источне кризе, 1878. године, Аустро-Угарска је Петра Карађорђевића и његове присталице користила као средство уцене у спречавању Србије да нешто учини на осујећивању планова о окупацији Босне и Херцеговине⁴⁾.

3) Он се оградио од ове медаље. Види: Петар А. Карађорђевић, Допис уредништву »Границара« (Земун, 12. II 1876, VII 13). О медаљи види и допис из новосадске »Заставе« од 12. фебруара те године. У својој књизи, Устанак у Ђосни 1875—1878,²⁾ Сарајево 1973, Милорад Екмечић сматра да је Карађорђевић творац те медаље. С ону страну питања које је гледиште у складу с историјом, медаља открива идеолошку полихромију њеног аутора, која представља мешавину историзма и идеала француске револуције из 1789. године

Иако је стварни учинак његовог ангажовања у устанку био неизнатан и имао више морални него војни значај,⁵⁾ та је епизода послужила израстању легенде о Карађорђевићевом херојству. Та се легенда мора посматрати у склопу улоге српског династичког мсмента, који је иза 1903. био у знаку снажења позиција Карађорђевића у Србији и Југославији.

У дневнику је у рудиментарном виду понуђена парцијална синтеза мучног искуства добровољаца са једном самониклом аграрном и социјалном револуцијом и у томе је његов стварни значај за науку. Изван тог оквира, све је остало споредно, укључујући и покушај писца да кроз текст наметне мисао о несналажењу појединача у стихији каква је била ова револуција.

»Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење« Атанасија Николића потиче из 1876. године и његова је важност за науку велика, утолико већа што представља једини целовит опис политичко-пропагандног рада Србије са балканским народима и државама, дат у једном документу. Текст је објављен у оригиналну и претходи му солидна уводна студија Васе Војводића, а снабдевен је и пишчевим детаљним коментарима. Они су дати на крају и у многим случајевима служе као формула за успешно праћење и разумевање садржаја тога извора.

Николићев мемоар даје реалну слику изграђивања националне идеологије у крилу српског буржоаског друштва и показује процедуру којом се ова идеологија кодификовала у оперативну политику. То је објашњење што »Опис радње по предмету општег споразумљења...« није само »илустрација онога што је рађено на задацима „Начертанија“ од 1844. године и даље, но и веран одраз система идеја и појмова српске грађанске класе пренет у сферу спољне политике«. У том развојном луку (1844—1876) и корелацији треба повезивати »Опис радње« са »Начертанијем«. Зах и Гарашанин су формулисали програм државне политике по коме се она водила више од 30 година, а Николић је описао резултате, домете и промашаје те политике.

У документу су приказани сви стратешки правци деловања српске политике према: Црној Гори, »Арнаутлуку«, Херцеговини, Босни и »Хрватској граници«, мађарској емиграцији, Старој Србији, Грцима, Бугарима и Румунима. Бескрајна је нада полагана у рад политичких агената-кореспондената и у добро уређене волонтерске чете, као и у војну и политичку моћ Србије, која је по Николићевом уверењу расла у омеру у којем је Турска слабила.

Мр. Душан Берић

4) О тој епизоди расправља Василије Костић у тексту о Политици српске емиграције у завршној фази велике источне кризе који је објављен у зборнику »Србија у завршној фази велике источне кризе 1877—1878« Књ. 2, Београд 1980, 123—131. О неким још недовољно познатим везама српске емиграције с аустријским и мађарским политичарима значајне податке садржи књига грађе »Србија 1878«, СКЗ — Београд 1978, стр. 69—72 и 581—582.

5) Милорад Екмечић, оп. ц., стр. 183.

Др Иљас Хаџибеговић, ПОСТАНАК РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ЊЕН РАЗВОЈ ДО 1914. ГОДИНЕ, Сарајево, »Свјетлост«, 1980, стр. 400

У нашој историографији није поклоњена адекватна пажња процесу настајања и израстања радничке класе у Босни и Херцеговини. Раднички покрет је, углавном, изучаван кроз организационо-политичке видове дјеловања у каснијим историјским периодима, без анализе снага које су биле његови носиоци. Изучавањем поједињих видова њеног дјеловања, упознали смо је, можда површино, јер су периферно давани поријекло, структура, број, облици, вријеме настанка, друштвено-економски, социјални и други увјети живота. Да бисмо у потпуности разумјели њену снагу, идеје, организациони и политички рад, морали бисмо поћи од анализе саме радничке класе, чemu је управо посвећена монографија др Иљаса Хаџибеговића, под највједеним насловом, која презентира процес израстања босанскохерцеговачке радничке класе у интервалу од првих форми настанка до 1914. године, односно, до почетка првог свјетског рата. Аутор је себи поставио задатак да утврди вријеме настанка и израстања радничке класе у Босни и Херцеговини. У методолошком погледу, опредјелио се за тематски принцип обраде због комплексности материје. Књига је подијељена на пет глава које су проблемски уоквирене унутар питања које изучава.

Значајне друштвене промјене у разним земљама Царства могу се везати за половину XIX столећа, када се разним реформама жели модернизовати турско феудално друштво и учинити напредак у развоју поједињих привредних дјелатности. Друштвено-економске и привредне прилике у Босни и Херцеговини посљедњих деценија османске власти, тема су прве главе под насловом »Османско наслеђе«, (стр. 11—58). Ступањ привредне развијености средином XIX столећа, аутор је обрадио кроз поједиње привредне дјелатности као што су обрада жељеза, производња соли, прерада коже, производња текстила, млинарство, пекарство, грађевинарство, шумарство, трговина, саобраћај, пошта и телеграф. Аутор није заобишао значајне процесе распадања еснафског система привређивања, јављања првих облика мануфактурне производње и појачаног интереса страног капитала у експлоатацији привредног потенцијала Босне и Херцеговине. Да би се схватило из којих се друштвених слојева регрутује раднички елеменат, аутор је прегледно дао социјалну структуру босанскохерцеговачког становништва посљедњих деценија османске владавине. Анализом цјелокупног сеоског и градског елемента по тачно разграниченим категоријама, могуће је сагледати процес настајања радничког елемента, који је представљен у најамној радној снази састављеној од двије категорије: домаћих и страних радника. На крају прве главе аутор с правом закључује: »Карактеристично је да мануфактурне радионице и традиционални облици производње не прерастају у индустријска предузећа, па према томе ни радна снага нема карактер индустријског радништва. Оно је расуто у великом броју малих радионица у којима владају јаки утицаји еснафске традиције. Такође је

карактеристичан постепени продор модерних заната и нових занимања« (стр. 58).

Заметање нових процеса у друштвено-економском погледу од 1878. године, доласком аустроугарске власти на босанскохерцеговачко подручје послије Берлинског конгреса, третира у другој глави која носи наслов: »Друштвено-економски развој у Босни и Херцеговини (1878—1914), стр. 73—121. Након сажетог прегледа политичких, привредних, административних, војних, културних и других промјена у току аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, аутор је у посебним одјељцима анализирао развој саобраћајних веза, базичне и пре-рађивачке индустрије, новчаних завода као незаобилазних институција у капиталистичком начину привреде, трговини и занатству. Као показатељ стања босанскохерцеговачког привредног потенцијала, приложен је резултат пописа становништва из 1885. године, са подацима о значајним привредним објектима по појединим окрузима. Сваку приложену табелу, аутор је објаснио дајући њену вриједност у погледу пружања сигурних података. Без обзира на недостатке, ти показатељи оријентационо могу веома добро послужити, наравно у поређењу са наредним, односно претходним табелама. У овом се дијелу књиге третира веома важно питање развоја капиталистичког начина привређивања, његово постепено продирање у све области привредне дјелатности с једне стране, а доста споро одумирање старог система еснафске организације привреде с друге стране. У вези с тим промјенама мијења и социјална структура становништва. Ишчезавају или знатно слабе једне, а јављају се или јачају нове категорије становништва у Босни и Херцеговини усељавањем странаца и исељавањем неких категорија домаћег становништва. Промјене односа унутар националне, социјалне и вјерске структуре могу се лијепо пратити преко података инесених у овој књизи. Промјене у структури становништва су уносиле значајне новине у техничко-технолојском и комерцијалном погледу, промјене у свакодневном начину живота — одијевању, забави, архитектури и модернијим видовима становаша.

Претходне двије главе представљају подлогу за сагледавање процеса формирања радничке класе на босанскохерцеговачком тлу. У трећој глави, под насловом »Поријекло, структура и број радника у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914. године«, (стр. 135—197), босанскохерцеговачко радништво је представљено по појединим гранама дјелатности: духанској, текстилној, хемијској, прехранбеној, грађевинској, графичкој, на жељезници, у шумарству, рударству, металургији и пољопривреди. Из приложених табела сазнајемо број фабрика и индустријских постројења за одређени временски период, број радника и њихова главна обиљежја. Структура је радничке класе анализирана по квалификацијама, вјери, послу, старости и неким другим показатељима.

»Положај радничке класе у Босни и Херцеговини 1878—1914. године« (стр. 205—295), наслов је сљедеће главе у којој је обрађен економско-социјални поможај у периоду од 1878. до 1905. године и економско-друштвени положај од 1906. до 1914. године, затим социјална заштита радника и радничко законодавство, као и преглед штраф-

кова у Босни и Херцеговини до 1914. године. У истој глави, аутор анализира дужину трајања радног времена, висину надница по појединим индустријским гранама, њихов однос према цијенама, увјете живота, рада и становаша. Показатељи по поједињим врстама дјелатности олакшавају уочавање личности и разлика унутар радничке класе с обзиром на положај у појединим струкама у одређеним предузећима државног и привредног сектора. Осим тога, хронолошким су редосљедом изнесени покушаји формирања неких видова социјалне заштите и радничког законодавства по одређеним индустријским гранама. Аутор се, међутим, није само задржао на прокламованим мјерама и захтјевима, него је предочио и њихово функционирање у пракси, па у закључку о томе констатује: »Мада је законска основа о осигурању радника у случајевима на раду била израђена и њено усвајање неколико пута најављивано, до коначног корака ипак није дошло. Осигурање радника у случају незгоде на раду, све до краја аустро-угарске управе, вршено је код приватних осигуравајућих друштава из Беча и Будимпеште, а њиме је било обухваћено око двије петине радника« (стр. 290). Детаљно је освјетљена и борба радника за побољшање економско-социјалног положаја кроз преглед штрајкова као главног облика и средства те борбе. Уз напомену да сви штрајкови нису забиљежени, аутор износи податак о 140 штрајкова у периоду од 1890. до 1914. године. На основу анализиране структуре становништва Босне и Херцеговине уопће и анализе структуре њене радничке класе посебно, унутар друштвено-економских и социјалних увјета живота, њених видова дјелатности и првих сблика борбе, аутор је у петој глави дао: »Политички профил радничке класе« (стр. 309—374). Политичку дјелатност радничке класе поступно приказује у контексту ширења основних социјалистичких идеја, преко првих радничких организација у Босни и Херцеговини од 1878. до 1905. године и развоја синдикалног покрета који је оснивањем Главног радничког савеза и разних стручних савеза добио своју организацију. Развој Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине од 1909. до 1914. године, израсле из синдикалног покрета, анализиран је на основу њеног Програма и Статута, организационог конституирања и броја чланства приказаног путем табеларног система. Организовање је радника на конфесионалном и националном принципу посебно распуштањено за сваку поједину националну, односно вјерску групу.

Књига др Илјаса Хаџибеговића је заснована на документираним подацима огромног броја необјављене и објављене грађе из Архива Босне и Херцеговине и бечких архива. Кориштени су службени извјештаји и публикације званичних органа аустроугарске власти (Земаљске владе и Заједничког министарства финансија) и то: извјештаји, пописи становништва, разни гласници законских прописа и наредба, стенографски извјештаји са засједања Босанскохерцеговачког сабора, извјештаји разних комора и среских болесничких и потпорних благајни.

Осим тога, књига обилује стручно одабраним системом табеларних показатеља који су, с једне стране, уврштени као илustrације, а с друге као смјернице за очување историјског тренутка и процеса настајања и развоја босанскохерцеговачке радничке класе, њене струк-

туре, броја, начина живота, организовања и слично. На крају, у »Закључку«, сумирајући резултате истраживања, аутор констатује: »Радничка класа у Босни и Херцеговини до првог светског рата формирала се и развијала у условима туђинске власти. Појавом првих почетака капиталистичких односа посљедњих деценија османске владавине јављају се зачетци радничке класе, али се радништво тада не формира као класа јер за то не постоји основна претпоставка — индустрија. Након окупације 1878. године долази до брзог развоја саобраћаја и индустрије, а као саставни дио овога процеса формира се радничка класа која, крајем XIX и почетком XX вијека, започиње своје класно дјеловање и организовање. Њеним синдикалним и политичким организацијама обухватала је око 10% радника« (стр. 374).

Монографија И. Хаџибеговића о постанку радничке класе у Босни и Херцеговини обогатила је нашу историографију новим сазнанима. Ово питање је доста темељно обрађено унутар заокружене цјелине. Аутор се јавности представио као солидан познавалац историје радничког покрета и веома се добро снашао на пољу изналажења законитости друштвено-економског развитка овог историјског периода. Објективност, одмјереност и критичност дају његовом дјелу научну сериозност, а осим тога ваља напоменути да је аутор за ово дјело добио и награду »Веселин Маслеша«.

Вера Кац

БАЊА ЛУКА У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ И НОБ, ЗБОРНИК СЈЕЋАЊА, Бања Лука, Издање института за историју Бања Лука, април 1981, књ. 1, стр. 445

Као израз све веће пажње која се код нас у посљедње вријеме поклања проучавању историје радничког покрета и народноослободилачке борбе, као и потреба које из тога произлазе, априла ове године, у издању Института за историју у Бањој Луци појавила се књига *Бања Лука у радничком покрету и НОБ*, зборник сјећања. Ова књига је први од осам предвиђених томова Зборника, који треба да изађу из штампе до 1990. године. Зборник има за циљ да велиkim dijelom popuni prazninu u postojeojoj literaturi za proучavanje radničkog pokreta Banje Luke između dva rata i u NOB-i. Taj period dјelovaњa КПЈ, СКОЈ-а и револуционарних синдиката везан је за илегални рад и за бурне ратне године, што је утицало да је сачувано мало докумената из провенијенције комунистичког покрета у нашој земљи. Документарна грађа пронађена у архивама некадашњих републичких установа, односно окупационих и квислиншких, не може у потпуности послужити као основ за научну обраду и сагледавање основних токова и проблема радничког покрета Banje Luke.

Тако је важност непосредног казивања самих учесника и свједочења актера тих догађаја и тог доба избило у први план. Стога се

приступило организованом прикупљању мемоарске грађе, нарочито након 1974. године када је основан и Одбор за издање Зборника. Највећи број сјећања прикупљен је 1955, односно 1959. године и у периоду од 1974—1978. године, што представља озбиљну временску границу у односу на вријеме када су писци свједочанства били судионици збивања која настоје расчланити и предпочити данашњим генерацијама. Због тога су свједочанства која у ретроспективи настоје да објасне дјелатности и поједине догађаје подложна забораву, обожена сазнањима и оцјенама до којих се дошло касније у животу и која се обично нису имала у тренутку одвијања појединих збивања. С друге стране, дуг временски период који је био бременит судбоносним догађајима, као што су прогони и рат, имао је за посљедицу нестанак великог броја непосредних учесника чија би свједочанства била драгоценјена. Тако нам је јесан напор Одбора Зборника и самих писаца прилога који је уложен да се што више и што објективнијих података предочи не само научним радницима који се баве проблематиком радничког покрета, него и широј читалачкој јавности.

Књига има пет (5) глава. Након *Ријечи Редакције*, која објашњава циљ и задатке рада, сlijedi Увод који су написали др Илјас Хаџибеговић и др Нусрет Шехић. Увод представља подлогу за увид у свједочанства, платформу која своебухватно, врло пластичним стилом износи проблематику, основне токове и податке о појави радничке класе и развоју радничког покрета у Босни и Херцеговини, а посебно у Бањој Луци до 1935. године. На тај начин добивамо слику друштвено-политичких и економских оквира у којима се развијају раднички покрет у Бањој Луци, који у периоду између два свјетска рата представља интегрални дио радничког покрета у осталим југославенским земљама. Борба радника за побољшање свог политичког, економског, социјалног и културног положаја носила је и одређене специфичности које су произлазиле из низа политичких, економских и других услова у којима се развијају раднички и синдикали покрет у Босни и Херцеговини, односно Бањој Луци. Овај синтетички приказ, обогаћен и разним бројчаним показатељима, добио би више на пуноћи да је још опремљен и пописом извора и литературе.

Главни дио књиге представљају сјећања предочена у 50 прилога. Сјећања су груписана углавном хронолошки и обухватају три периода у развоју радничког покрета Бање Луке између два рата — легалан период дјеловања КПЈ до 1921, илегалан период до 1929. године и КПЈ у условима шестојануарске диктатуре, па негдје до 1935. године.

Прва сјећања везана су за период одмах након стварања Краљевине СХС 1918. године. То је вријеме обељежено веома сложеним друштвено-економским и политичким приликама у земљи, са још свежим траговима четверогодишњег рата који је оставио иссрпљујуће посљедице и погоршао и онако тешко стање радних маса града и села, оптерећујући их још већом неимаштином, глађу и незапосленошћу. Стварање заједничких државних оквира, као и веома револуционарна ситуација у свијету и у самој земљи, утиче на потребу уједињења југословенског пролетаријата. Треба истаћи чињеницу да

се СДС Босне и Херцеговине појављује као један од покретача акције за стварање јединствене радничке партије која је на Конгресу уједињења, у априлу 1919. године, добила назив СРПЈ(к). Низ прилога, као прилози Јосипа Пепи Клиха, Мирона Мандровића, Бранка Пајића и других, свједочи нам о јачању радничког покрета у том периоду на тлу Бање Луке, у шта спадају и штрајк пиланских радника 1920. и 1921. године, штрајк жељезничара 1920. године, штрајкови у Ортопедском заводу 1919—1920. године, манифестације поводом прославе Првога маја, побједа комунистичког кандидата на избору за Конституанту. Прилози нам дају податке о многобројним партијским организацијама, нпр. о оној у Пилани која је имала и до 50 чланова. Све ове акције биле су отворена пријетња младој владајућој буржоазији. Оне су подривале и саме темеље државног и друштвеног система. У Босни и Херцеговини, односно Бањој Луци, још прије Обзнате, власти су уз помоћ полиције, разних режимских организација и распиривањем националне нетрпљивости покушавале да сузбију плиму радничког покрета.

Динамичан и буран развој радничког покрета у току 1919. и 1920. године нагло је био прекинут доношењем Обзнате 30. децембра 1920. године, а затим и Закона о заштити државе из 1921. године. Већ сутрадан након доношења Обзнате, тачније 31. децембра, у Бањој Луци власти насиљно распуштају и забрањују рад радничким организацијама, врше хапшења, затварају раднички дом, прекидају излажење листова итд. Све ове насиљне мјере имале су за посљедицу разбијање организација КПЈ и сузбијање њеног утицаја. То, такође, изазива и раслојавање унутар самих редова партијског чланства. Један колебљивији дио приступа социјалистима који покушавају да преузму некадашње позиције и утицај КПЈ у радничкој класи. Други дио чланства, пасивизира се, уплашен мјерама власти, иако и даље остају симпатизери КПЈ, трећи дио по затворима, а неки су и прогнани. Бранко Пајић нам својим прилогом свједочи да је опадање броја чланова КПЈ било толико да Творница духана 1921. године има само једног члана КПЈ — Идриза Мусића.

Власти и разним другим мјерама покушавају да сузбију напредни раднички покрет. Дијелом то чине уз помоћ организација националистичке омладине, СРНАО и ХАНАО, о чему нам свједочи и прилог Дервиша Деде Газића. Власти се, такође, користе и утицајем цркве, а раздор међу радницима сију и стварањем слоја повлаштенијих радника. Тежак положај КПЈ још више је подривала фракцијска борба унутар њених редова. Додуше, та фракцијска борба није имала јачег упоришта унутар партијског чланства Бање Луке, о чему свједоче и прилози везани за тај период, и то прилози Вељка Ђорђевића и Мехмедалије Машиновића.

Упркос свих мјера непрестаног и систематског терора, рад КПЈ у Бањој Луци није потпуно замро. И даље у свједочанствима наилазимо на податке о разним облицима дјеловања Партије у том периоду, као што су синдикалне акције у Творници духана 1921. године, борба против реформиста који покушавају да осујете такве акције синдиката и др.

Извјестан број прилога Зборника, из периода најдубље илегалне борбе КПЈ, односи се на развој напредног омладинског покрета у редовима школске омладине. Са нескривеним поносом и наглашеном сентименталношћу, Младен Пасарић, Светислав Зељковић, Абдуселам Гвожђар, Александар Јокановић и други свједоче нам о утицајима КПЈ, односно професора комуниста, какав је био Акиф Шеремет, на школску омладину. Putem наставе коју поједини напредни професори обогаћују новим садржајима и методама рада, затим ћачких секција и друштава, омладина се идеолошки уздиже и укључује у напредан омладински покрет. Тако се стварала једна нова генерација младих комуниста, која ће великим дијелом бити носилац каснијих судбиносних догађаја.

Постепени раст утицаја и дјеловања КПЈ у Бањој Луци нарочито се осјећао 1926. године. О томе нам свједоче прилози о прослави Првог маја 1928. године, успешном штрајку радника Пилане 1926. године, стварање партијске организације у Творници духана 1926. године и разни видови дјеловања Партије преко просвјетно-културних друштава као што је »Пелагић«, или спортских као што је »Борац«. Све то показује да се Партија сналазила у условима илегалне борбе.

Али, режим диктатуре 1929. године још оштрије и насиљније него 1921. године прекида овај постепени процес консолидације Партије, јер је ударац диктатуре првенствено усмјерен против револуционарног радничког покрета и КПЈ. Велика хапшења која захватају читаву земљу нису поштедјела ни Бању Луку. Већ у јануару 1929. године започињу прогони комуниста и напредник људи и затварање и распуштање организација кроз које је дјеловала КПЈ. Све су то биле мјере које доводе до опадања рада КПЈ. Оцијењујући ситуацију као револуционарну, руководство КПЈ у Бањој Луци ради на припремама за оружани устанак и образовању илегалних синдикалних организација. Колико је то била погрешна процјена свједочи нам и прилог Вељка Ђорђевића, који показује како строго конспиративни рад Партије у таквим условима, као и слабе везе са радничком класом и омладином, нису могле од Партије створити партију маса. Те позиције покушавају да преузму социјалисти дјелујући, у ствари, као разбијачи јединственог радничког покрета. До извјесног оживљавања дјеловања КПЈ у Бањој Луци долази крајем 1930, односно у 1931. години за шта је значајан и повратак Веселина Маслеше из затвора. Утицај КПЈ се повећава, постепено, радом кроз легалне синдикате и оснивањем радничких задруга којих у 1932. години већ има пет(5). Затим КПЈ поново почиње да дјелује кроз разна друштва, као што су »Пелагић« и »Борац«, те полиција два пута покушава забранити рад овог спортског клуба. Развија се културно-просвјетни рад који има за циљ идеолошко уздизање радничке класе и омладине, затим постепено и опрезно се примају нови чланови КПЈ, чиме се проширују партијске организације. У овом дијелу сјећања појављују се први прилози жене активисткиња, као што су Ева Шмит, Катица Сарафин, Душанка Ковачевић. Иначе рад међу женама, као и на селу, био је запостављен, те јача након 1936. године, када се образује прва група активисткиња женског покрета.

О постепеном али сигурном јачању позиција КПЈ у Бањој Луци, након 1931. године, свједочи нам и рад три партијске конференције, о којима нам у својим сјећањима дају податке Сафет Филиповић и Шефкет Маглалић. На Првој конференцији, која је одржана у љето 1931. године, анализирају се дотадашња искуства, указује се на потребу пријема нових чланова у КПЈ и потребу појачаног дјеловања међу радницима и омладином. До покушаја обнављања скојевске организације у Бањој Луци долази већ на Другој конференцији 1932. и 1933. године. У том периоду комунисти се активирају да јаче дјелују преко синдиката, обнављају се позиције у радничком дому и врше покушаји јачег дјеловања КПЈ на селу и међу женама. Велики број учесника Треће конференције, која је одржана 1934. године и која се бави сличним питањима, свједочи о јачању Партије.

Сјећања активиста радничког покрета хронолошки завршавају са 1935. годином, дајући свједочанства о новој консолидацији Партије у том периоду. Један мали број прилога о развоју радничког покрета и рада на селу показује да се Партија од овог перисда више ангажује у том погледу. Какав је био утицај КПЈ и њен рад у војсци, у презентираним сјећањима нема података.

На крају потребно је истаћи да је књига опремљена обимним биљешкама које је написао Милан Вукмановић на скоро 80 страна. Биљешке не оптерећују текст, него својом разноврсношћу обогаћују сјећања и дају основне податке не само о писцима прилога, него и о личностима које се у њима помињу. Напомене, писане на основу документоване грађе, употребљавају празнице у појединим сјећањима и исправљају нејасноће или нетачности настале као резултат субјективне димензије сјећања, презентираних у функцији историјског извора. Зборник је, такође, опремљен опширним регистром личних имена, што читачу омогућава да се лакше снађе у тексту и задовољи нека своја интересовања.

Сека Бркљача

Др Бранко Петрановић, ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918—1978,
»Нолит« Београд, 1980.

Књига проф. др Бранка Петрановића: »Историја Југославије 1918—1978«, у којој аутор зналачки анализира историјски развитак југословенске државе од њеног настанка (1918) до наших дана (1978), изашла је из штампе крајем 1980. године. Ово је прва књига у нашој историографији у којој је аналитично-синтетичким историјским методом, обрађена историја Југославије.

Књига има 650 страница текста већег формата, а подијељена је у три веће цјелине: »Живот у Краљевини«, »Револуција« и »Социјалистичка Југославија«. Дијелови су по обimu једнаки и добија се, на први поглед, утисак да су истоветно и обрађени. Међутим, кад се

књига прочита пажљивије види се да је тежиште излагања на народноослободилачком рату и револуцији, те социјалистичкој изградњи. То је нормално, јер аутор боље познаје ова раздобља, с обзиром да их је и раније више обрађивао. Но, мора се казати да сваки дио представља и засебну цјелину у којој аутор историјски своеобухватније анализира политичке, социјалне и економске прилике у сваком раздобљу развоја југословенске државе. Петрановић је савјесно и значачки тумачио процесе и у основи тачно преносио чињенице, па је исправно назначио сложену суштину појава у датим периодима. Са доста умијећа показао је и пројектирање укупног унутрашњег и међународног развијатка, док је при обради југословенских спољнополитичких односа посматрао само спољне оквире догађаја и процеса.

У првом дијелу, »Живот у Краљевини«, аутор је анализирао развој југословенске идеје у првом свјетском рату и уједињење југословенских народа у заједничку државу, затим структуру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и положај народа у тој држави, парламентаризам и његове противречности, шестојануарску диктатуру, револуционарну партију радничке класе, народни фронт и комунисте, карактер националног преуређења државе, социјално-економску основу политичких борби, исход политичке неутралности и војну катастрофу. Тако су обухваћени и обрађени сви основни аспекти историје Југославије између два рата.

Нисмо у могућности да на овом мјесту опјењујемо све закључке које је аутор извео из врло добре анализе. Али, указаћемо на карактеристична мјеста. Када је говорио о уједињењу југословенских народа у јединствену државу нагласио је да је она плод модерног доба и да се јавила с развитком нових друштвено-економских односа у вријеме распадања феудализма, те слабљењем Османског и Хабзбуршког Царства, односно снажењем грађанства у југословенским земљама и његовим тежњама за политичким и економским осамостаљењем. Ову идеју пратило је схватање о историјској повезаности југословенских народа и њиховој етничкој сродности. Само стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године означио је као преломни догађај у животу југословенских народа, полазећи од чињенице да су се они први пут у својој историји тада нашли у заједничкој држави. Али, аутор у исто вријеме указује на чињеницу да су се уставна рјешења и стварност Краљевине нацели у раскораку, јер су на објективном тлу неријешених капиталистичких односа, буржоаске похлеле и општег сиромаштва превладали сасвим други приступи разрешавању социјално-економских противречности који су заоштравали класне и националне сукобе, настале као резултат борбе националних буржоазија за једнак удео у власти и експлоатацији. Овакву констатацију аутор је изрекао полазећи од чињенице да је југословенска идеја израз историјске реалности, са суштинским обиљежјем да носи јединство реалних интереса још у свом коријену, тј. од оног момента када је сваки посебан национални интерес почeo да тражи историјско упориште у југословенском заједништву. Друга битна основа оваког схватања јесте да се југословенска идеја није дефинитивно реализовала у формалном чину стварања југословенске државе, већ

је, као трајан процес, тим догађајем добила само основе, суштинске подстицаје и претпоставке за своју даљу афирмацију и изградњу.

Сматрамо значајним нагласити да је аутор, обрађујући међуратни период историје Југославије, са успјехом обрадио и револуционарну компоненту. У томе контексту анализирао је процес уједињења социјалдемократских партија југословенских земаља у јединствену Социјалистичку радничку партију Југославије (комуниста) истичући одређене специфичности, као и то да се КПЈ опредијелила за југословенски оквир живота и државну целину Југославије. Али, у исто вријеме је констатовао да такво изјашњавање није значило и њено поистовећивање са заступницима концепције о југословенској нацији, односно интегралном јединству, као идеолошке основице државног и националног унитаризма. Полазећи од становишта које је било дијаметрално супротно буржоаском схватању, комунисти су касније негирали и шестојануарску идеологију и признали националну индивидуалност сваког југословенског народа, њихову равноправност са осталим народима, као и право националним мањинама. Аутор је, спроведено, доста простора посветио Комунистичкој партији Југославије и врло позитивно оцijенио улогу Јосипа Броза Тита у њеној консолидацији и припреми за догађаје који су долазили. Са успјехом је анализирао и друштвено-економска, политичка и социјална кретања у Краљевини Југославији од њеног настанка до 1941. године и указао на проблеме и противречности који су пратили живот у Краљевини.

У другом дијелу, »Револуција«, аутор је анализирао међународне односе у ратном вртлогу 1941. године, окупацију и подјелу Југославије, припреме за устанак и ток НОБ-е, установе револуције и борбу против контрареволуције, односе великих сила према револуционарним промјенама у Југославији и промјене у друштвено-економској структури земље у току НОБ-е и револуције.

Анализирајући политичке прилике у земљи послије окупације констатовас је да за комунисте отпор фашизму није престао са званичном капитулацијом југословенске војске. Напротив, КПЈ је подизала дух борбе против окупатора, полазећи од схватања да нема другог избора у датој ситуацији. Зато је и предузела мјере да окупи све родољубиве снаге у борбу против окупатора. Полазећи од тога става, КПЈ је остала југословенска организација независно од тога што је Краљевина Југославија била војно поражена и њена територија издијењена између окупатора. Партија је задржала и свој назив и обратила се свим југословенским народима са захтјевом да се политички и организационо уједини у борби против окупатора и домаћих издајника. Комунистичка партија Југославије је позвала у борбу све демократске и родољубиве снаге независно од њиховог политичког опредељења у прошлости или садашњости, националних опредељења или вјере, које су биле спремне да прихвате платформу НОБ-е као револуционарну стратегију у постојећим југословенским условима.

Указујући на опште ставове КПЈ у њеном опредељењу за борбу против окупатора и домаћих издајника, детаљно је анализирао припреме, почетак и развитак народноослободилачке борбе у свим земљама.

љама Југославије. Међутим, треба казати да је писац ишао за тим да народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију шире обради и да даје предност политичким процесима и државноправној институционализацији у односу на војну страну збивања, желећи да на тај начин оствари један општи поглед на Југославију тога доба. Провођење те замисли у овој књизи омогућили су му његови ранији радови у којима је обрађивао збивања и догађаје из рата и револуције, као и бројна литература других историчара који су проучавали рат и револуцију у Југославији са више аспеката.

У вези са истакнутим, аутор је знатну пажњу посветио оснивању и изградњи народне власти. Констатовао је да су НОО-рећ у устанку 1941. године били основни вид друштвено-политичког преображаја у току народноослободилачке борбе. Они су од оснивања имали обиљежје државних органа власти, јер су доносили одлуке и упутства, рjeшавали међусобне односе грађана, установљавали права и засновали обавезе, прописивали понашања, организовали помоћ партизанским одредима и били зачетке новог поретка. Образовање АВНОЈ-а и земаљских антифашистичких вијећа народног ослобођења завршен је био процес оснивања органа државне власти нове Југославије. Аутор посебно истиче значај стварања антифашистичких вијећа у југословенским земљама, јер је то значило нови корак у федеративној институционализацији Југославије. С правом је констатовао да су са оснивањем АВНОЈ-а створени повољни услови за побољшање међународног положаја НОП-а, иако ни једна велика сила није признала његове одлуке. Нагласио је да су рjeшења у оквиру одлука АВНОЈ-а установљавала и бранила независност Југославије, иако су, с обзиром на раније искуство са сајезницима, садржавала и одређену мјеру политичке обазривости. Најзначајније је то да су одлуке у Јајцу изражавале јединство Југославије као државе, њен дух самосталности и независности. То је оно што је савезнике довело пред готов чин да касније признају институције НОП-а као реалност, без обзира на њихова идеолошка и политичка схватања.

Анализирајући борбу против контарреволуције констатовао је да се контарреволуција — од првог дана, када је ријеч о профашистичкој буржоазији, чији су примјер касније слиједили и четници — ослањала на окупаторе и живјела од њихове политичке и материјалне помоћи, неспособна да сама остане. Невјерица у властите снаге и тражење спољног ослонца биле су трајне одлике понашања југословенске буржоазије оба табора.

Аутор је детаљно анализирао и став великих сила према револуционарним промјенама у Југославији насталим у току НОБ-е и социјалистичке револуције, констатујући да се британска политика почела да мијења марта 1943. године, што се подударило са четничким сломом на Неретви. Тада долази до промјене става и других савезничких држава.

На крају овог дијела књиге, послије свестране анализе, аутор је констатовао да је током НОБ-е створена нова југословенска заједница народа и народности заснована на братству, јединству и равноправности народа као антитетеза мржњи, шовинистичком безумљу, на-

ционалном egoизму и братоубиличким програмима подстрекаваним од окупатора и националних буржоазија, које су са њима биле кла-
сно повезане. То је народима Југославије 1945. године отворило не-
слуђену могућност развитка на новим политичким и социјалним ос-
новама, као резултат нестанка грађанске државе која се од оснива-
ња налазила у перманентној политичкој, националној и друштвено-
економској кризи.

У трећем дијелу, »Социјалистичка Југославија«, аутор је дије-
лом анализирао, дијелом дао преглед промјена насталих послије дру-
гог свјетског рата, положаја КПЈ у политичком систему, развоја
државне привреде и њене противречности, међународног оквира бор-
бе за сјеверозападне границе, одбране независности, увођења и ра-
звоја радничког самоуправљања, улоге СКЈ у трансформацији само-
управљања, односа СКЈ према међународном радничком покрету
и борбе против монолитизма у овом покрету, улоге Југославије у
борби за мир и трасирању политике несврставања, мјера КПЈ на де-
мократизацији друштва и политичких криза, материјалних промје-
на и успона у друштвеној структури и поглед на савремену Југо-
славију — самоуправну независну заједницу.

Указао је и на улогу КПЈ у периоду обнове и изградње земље. Нагласио је чињеницу да је руководство КПЈ инсистирало на томе
да комунисти буду носиоци новог, револуционарног морала. Од ко-
муниста се тражило да предњаче у борби за демократизацију, да
принцип равноправности и равноправне националне односе, да дају
примјер у борби против секташтва и да се користе средствима «кри-
тике и самокритике». Констатовао је да је руководство КПЈ почело
рано да критикује »биракратизам«, »осиљавање« поједињих комуни-
ста и »отрзање« чланства од маса. Критиковани су комунисти који су
биракратским ставом угрожавали иницијативу народа у критици вла-
сти, функционера, управа предузећа, руководства синдикалних ор-
ганизација. Постављање комуниста изнад друштва, посебно њихово
одвајање од радничке класе, њихово присвајање привилегија и гле-
дање на остале грађане »са висине«, осуђивани су као недозвољена
појава и погрешна, биракратска, схватања руководеће улоге КПЈ.
Посебно су анализиране тешкоће под којима се земља нашла послије
напада Информбирија на КПЈ и економске блокаде земље од стране
СССР-а и осталих земаља источне Европе које су слиједиле стаљи-
нистичку политику. Аутор је указао и на чињеницу да се руководство
КПЈ, заокупљено борбом за очување независности земље и проналажењем
путева даље социјалистичке изградње, послије сукоба са
Информбиријом, нашло и пред сложеним теоријским и политичким
питањем развоја социјализма у Југославији. Тако су се у теорији и
пракси, у то вријеме, почела постављати питања о карактеру својине
у социјализму (државна или друштвена) и друштвено-економских
односа, одумирање државе послије освајања политичке власти од
радничке класе, о улоги државе у руководећеју привредом, о плани-
рању у социјализму, суштини пролетерског интернационализма и од-
носа међу социјалистичким државама, о ставу према националнослободи-
лачким покретима, о улоги субјективног политичког фактора и,

уопште, политичкој организацији друштва прелазног периода. Детаљније је обрадио процес теоретског и практичног развоја самоуправљања, демократизације друштва у целини, друштвено-економског развоја, политичких прилика и противурјечности, указујући и на отпоре и кризне ситуације у развоју Социјалистичке Југославије у систему самоуправљања.

Ако бих на крају давао општу оцјену »Историје Југославије«, онда бих могао рећи да нас ова књига, и поред тога што има одређених ситнијих фактографских нетачности, или непрецизних формулатија, компромисних рјешења и сл., може успјешно представљати не само у земљи, већ и у иностранству.

Аутор је добро уочио особености социјалног живота, поријекло и кретање идеја, манифестације културе и културне политике, основне садржаје економских односа, класне и националне подударности и противуречности одређених појава и сл., што му је омогућило да велики број питања успјешно доведе у узрочно-последичне односе са израженом политичком вољом, тј. да политичка питања означи као разлоге за одређену политику, или да се у политичкој акцији пронађу њени непосредни одјеци у историјском развоју.

Међутим, мора се казати да нас ова књига може само донекле задовољити. У њој недостају битни садржаји историје народа и народности Југославије. А без тих садржаја њој би пријетила опасност да се сведе на нека оквирна сазнања и догматску апсолутизацију само општих токова. Сличних тенденција било је и раније.

Управо је зато нужно направити одређене кораке да се омогући писање историје појединих народа, односно, историје народа појединих југословенских земаља која би употребнила празнине ове, иначе вриједне и корисне књиге. Аутору треба одати признање за овако велики подухват, јер га је на то могла опредијелити храброст.

На крају треба рећи да су овом књигом научни радници добили велику помоћ у широј обради појединих сегмената из историје Југославије, а шира читалачка публика могућност да стекне увид у шездесетогодишњи развој Југославије.

Др Драго Боровчанин

Др Милан М. Миладиновић, ОСНОВНЕ МОРАЛНЕ ВРЕДНОСТИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941—1945. Лесковац, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књига 27, 1980, стр. 264 + (6).

Књига др Милана М. Миладиновића је, у релацијама општег критичког суда, илустративна за смисао тезе да научна теорија може бити добра и логички непротиврјечна, али недовољно примјенљива и подложна општој валоризацији. Такав се квалификатив најчешће изриче у случајевима кад сложен и интердисциплинаран темат у

научној артикулацији не буде доведен до оптималних консеквенција у значењу и значају. Међутим, у говорењу о овој књизи таква карактеризација нужно подразумијева разграничење вредносног од контекстуалног или ушеспецијалистичког суда и примјереност критичког мишљења и инструментарија сваком од њих. Зато ће, на овом мјесту и у форми осврта, размишљања о општим вриједностима бити назначено фрагментарно, у одредницама глобалне епистемолошке валоризације.

Јер, несумњива је опште сазнајна вриједност Миладиновићеве књиге, самим тим што припада групи ријетких дјела која проблематици НОР-а и револуције прилазе с аспекта моралних претпоставки и њиховог детерминацијоног удејла у сложеном догађајном специфичному на нашем тлу, у периоду од 1941. до 1945. године. Посматрана у целини, нуди интердисциплинарно фундирану научну пројекцију моралних компоненти наше револуције и, у корпусу дјела сличног тематског опредјељења, попуњава вакуум настао честим запостављањем ове проблематике у односу на војно-политичке догађаје и њихово рефлектовање на укупан догађајни процес. Етичко димензирање рата и револуције зато у самом опредјељењу садржи неоспорну вриједност и значај и дјелу даје одређени квантум научне садржајности и сувисlostи.

Међутим, Миладиновићева је књига остала недоречена у историографском контексту и на тој се основи појављује низ бјелина које, методолошки и садржајно, замагљују видан ауторски напор да се темат захвати у цјеловитости комплексног и мноштвом фактора условљеног манифестовања. Темат је презентиран у прецизној дводјелној композицији — општетеоријски и историографски дио — али, с обзиром да први дио има значење критичко-аналитичког теоријског увода, о њему не треба посебно расправљати. Довољно је истаји ауторово зналачко сублимирање појмова морала, етике, моралних вриједности и хуманизма и заснованост приступа на марксистично-љењинистичком поимању наведених категорија и њиховом значају у револуционарним догађајима и великим историјским ломовима. Приступ, теоријски, није заснован на механицистичком преношењу филозофско-програмских етичких модела на наше тло и у услове НОР-а и револуције, него је пажљиво мишљенâ концепција са ображена специфичности догађајног тока у времену наше револуције. Треба нагласити и умијеће да се обимна теоријска литература апсолвира на малом простору и презентира у једноставном и разумљивом облику.

Али, дио књиге са историографским претензијама има неколико недостатака који умањују оптималну вриједност интердисциплинарно замишљеног дјела. Наиме, поставља се битно питање (не само за ово, него и за слична дјела) могућности приступа овако сложеној материји, у коме је историографија, односно, историографски метод, подткест, секундарна импликација другој хуманистичкој дисциплини, по ужој методолошкој заснованости супротној историографији? Јер, судећи по наслову, аутор се опредијелио за историјски приступ разради темата, али је у тексту, тј. другом дијелу књиге, примат дао

развијању етичко-теоријског модела проглашаваног у уводу. То значи да је универзалност и комплексност историографског метода, нужне предиспозиције оваквом опредељењу, занемарио и само дјелимично узимано у обзир. Изостала је свијест о немогућности издвајања етичке из конгломерата компоненти битних за освјетљавање НОР-а и револуције у контексту сложених идеолошких, политичких и војних догађаја.

Други је дио књиге, стoga, изгубио значење историографско-етичке симбиозе и претворио се у саображавање историјске чињенице зацртаним теоријским начелима. Постепеност етичке синтезе, засноване на историографској анализи, зато се изгубила и читав се захват претворио у дедуктивно извођење, односно илустровање теоријског етичког модела из уводног дијела књиге. Резултат је статичност понуђене интерпретације етичких димензија НОР-а и револуције, односно, методолошки, губљење процесности и недовољно узимање у обзир богатства и сложености догађајног флуида у сагледању историјски условљених настанка и генезе револуционарног морала и моралних вриједности, као и релација општости и специфицираности.

Занемаривање историографско-аналитичких компоненти се посредно рефлектовало и на садржај темата. Истина, из насловâ и редослиједа поглављâ у другом дијелу књиге, видљив је покушај да се проблем проучава на историографској основи. Међутим, историјску процесност формирања моралних вриједности именентних НОР-у и револуцији аутор почиње да прати тек од међуратног периода. Остаје нејасно зашто у обзир нису узете моралне карактеристике својствене радничком покрету у нашим земљама прије првог свјетског рата, макар маргинално, чиме би етичка димензија међуратног револуционарног покрета, ако није било континуитета у историјском процесу (а било је), била јасније специфицирана. Даље, у формирању револуционарног, дакле, класно условљеног морала у периоду између два рата, предвиђен је историјски значај неколико изузетно значајних догађаја. Није јасно издиференциран утицај фракцијских борби, реформизма и сличних појава у међуратном револуционарном покрету, које су се посредно и непосредно одражавале на општи и на појединачне профиле револуционарне етике.

Исто тако, недоречено је или изостављено сагледавање значаја и значења емигрантског периода у развоју КПЈ и, у том контексту, важност догађаја попут Титовог доласка на чело Партије, повратка руководства у земљу, утицаја Коминтерне и Стаљина на збивања у Партији, значење и рефлексовање споразума Стаљин-Хитлер, односно, Молотов-Рибентроп на морал наших предратних револуционара, у коме је Совјетски Савез заузимао значајно мјесто и сл.

Фрагментарност у историографском приступу се очитије одражава у дијелу књиге у коме се говори о етичким димензијама НОР-а и револуције. Аутор добро поставља тезу да је истовременост дуалистичке провенијенције историјског процеса — рат и социјалистичка револуција — условила формирање и развијање специфичних моралних вриједности и у таквој консталацији поновно теоријско фундирање темата није сувишно. Али, изналажење датих вриједности у кон-

кретном дogaђajnom супстрату је поново остало партитивно и недочено.

Добро је уочена и аргументована улога и значај припадника КПЈ у формирању и одржавању револуционарних моралних предоца и вриједности у времену 1941—1945. године. Међутим, иако је пресудно утицала на стварање етичког модела, КПЈ је била авангардни дио масовног покрета и Миладиновићева је књига осиромашена у показивању процеса и начина продирања револуционарног морала у ратничку масу. Није анализиран, с етичког аспекта, процес покретања и развијања устанка, као ни периоди плима и осека, напор КПЈ у сузбијању национализма, опортунизма, колебљивости и сл. Даље, изостала је и разрада политичког неутралисања и негирања противникâ управо у процесу супротстављања револуционарне и ослободилачке непријатељској поробљивачкој етици, односно, револуционарног морала непријатељском неморалу.

С друге стране, револуционарни покрет се није развијао равнотежно у свим фазама и на свим територијама, или у различитим урбаним и класним срединама. У том смислу је било нужно показати процесе и начине развијања моралне свијести, паралелне омасовљењу револуционарног покрета, међусобну условљеност етичких, идеолошских, војних и политичких компонената и сл., јер је неоспорно да етички модел у НОР-у и револуцији, како га интерпретира ова књига, није био такав и развијен до тог степена, рецимо на почетку и на крају рата. Морало се имати у виду да је револуционарна етика настајала у склопу интегрирајућег историјског процеса и нужно су морале бити истакнуте њене мијене и субјективне и објективне компоненте (нпр., улога политичких комесара, сложеност укупне војне структуре и различите концепције окупаторских и квислиншких покрета, које су погодовале омасовљењу НОР-а итд.), које су утицале на стварање и значење моралне свијести.

Исто тако, у обзир није узимана социјална и интелектуална структура НОВ и ПОЈ. Југославија је у међуратном периоду спадала у ред аграрних земаља с великим процентом неписменог становништва, што се, свакако, у разним облицима одражавало и на моделовање моралног профила припадникâ народноослободилачке војске. Улагани су не маји напори на подизању просвјетно-културне разине, што потенцира постепеност и разноликост у облицима стварања револуционарних моралних вриједности у маси неуједначеног класног поријекла и састава. У таквој консталацији помало исхитрено и исфорсирано дјелују констатације, попут оне да су »(...) борци полазили од материјалистично-дијалектичког поимања односа између нужности и слободне воље (...)«, или да су »(...) усвајали Енгелсово схватање да се слобода „не састоји у сањарењима у независности од природних закона, него у сазнању тих закона и тиме датој могућности да њихово дјеловање плански примјењујемо у одређене сврхе“ (...)« (стр. 151).

У цјелини, иако је донекле дисонатна у односу етичко-теоријске апстракције и историографске потке, Миладиновићева књига нуди прихватљиву и научно засновану етичку концепцију НОР-а и рево-

луције, без идеализације и апологетства. Историографско изучавање овог темата, ипак, неће моћи заобићи сву студију, мада ће у анализи конкретних историјских факата морати друкчије и прецизније диференцирати историографско-етичка рјешења овог изузетно значајног питања.

Тихомир Кларић

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКО САВЕТОВАЊЕ У СТОЛИЦАМА — ЗНАЧАЈ И ПОСЛЕДИЦЕ ЗА НОП, НИРО Експорт-прес, Београд, 1980, 452 стр.

У свјетлу историографских напора да се поједини важнији догађаји из устаничке 1941. године темељитије и дубље освијетле, појавила се 1980. године и књига радова под називом Војно-политичко савјетовање у Столицама — значај и последице за НОП.

Књигу је, на бази претходно одржаног научног скупа, припремила Заједница институција за новију историју народа и народности Југославије, а издавач је Експорт-прес из Београда.

На првим страницама књиге сусрећемо се са ријечима Јосипа Броза Тита, у којима се истиче да »Савјетовање у Столицама представља један од догађаја који су пресудно утицали на развој и карактер наше НОБ-е. Такви догађаји, писао је даље Тито, треба да буду предмет сталне пажње наше историографије, да се свесрдно и објективно сагледају и оцјене, како би свима могла бити доступна истина о величини борбе наших народа и народности«.

Иза уводних текстова који садрже поздравне говоре, штампана су 33 реферата које су писали истакнути научни и стручни радници, револуционари, публицисти и други аутори, а у којима је дат пресјек главних догађаја из устаничке 1941. године, са посебним нагласком на вријеме, мјесто и начин одржавања војнополитичког Савјетовања у Столицама, као и на значај доношења његових одлука и закључака. Ови редови обилују мноштвом реконструкција, анализа и оцјена које говоре:

— о мјесту и улози Комунистичке партије Југославије и Јосипа Броза Тита у припремању устанка и вођењу оружане борбе против окупатора;¹⁾

— развоју војне организације НОП-а;²⁾

1) Перо Морача, *Савјетовање у Столицама* (стр. 17—29); Фабијан Трго, *Национално питање и Савјетовање у Столицама* (стр. 53—58); др Вићентије Ђорђевић, *Политички значај Савјетовања у Столицама* (стр. 91—96).

2) Милорад Б. Јанковић, *Савјетовање у Столицама у стратегији НОР-а* (стр. 31—39); Обрад Ђелица, *Савјетовање у Столицама и јачање војне организације у 1941. години* (стр. 75—90); Јован Вујошевић, *Партизански начин ратовања и еволуција противпарти-*

— настанку и развоју слободних територија и формирању нове народне власти;³⁾

— прилагођавању организације КПЈ нараслим потребама оружане борбе⁴⁾ и

— разним питањима на која је требало дати одговор у складу са природом и карактером југословенске социјалистичке револуције.⁵⁾

Књига садржи и извјестан број радова који говоре о развоју народноослободилачке борбе у појединим југословенским земљама,⁶⁾ покрајинама⁷⁾ и другим областима,⁸⁾ отпору у градовима,⁹⁾ дивер-

занске тактике 1941. године (стр. 259—270); др Гојко Мильанић, *Саветовање као један од облика руководења у НОП-у* (стр. 271—283).

- 3) Мишо Лековић, *Мотиви одлуке руководства НОП-а о преласку на ослобођену територију западне Србије крајем лета 1941. године* (стр. 41—48); др Бранко Петрановић, *НОО 1941. године — јединство вршења власти и политичких функција* (стр. 49—53); др Душан Живковић, *Степен развоја народне власти у време Саветовања у Столицама* (стр. 59—73); др Никола Живковић, *Основне активности НОП-а на ослобођеним територијама 1941. године* (стр. 384—400).
- 4) О овоме се маркинально говори у више реферата, а особито већ наведеном реферату Пере Мораче.
- 5) Међу тим питањима се налазе — прерастање дотадашњег Главног штаба НОП одреда Југославије у Брховни штаб и формирање Главних штабова за сва национална, земаљска и покрајинска партијска руководства; увођење јединствених форми војне организације и команде; разрада плана за стварање нових слободних територија; однос према четничком покрету Драже Михаиловића итд.
- 6) др Венцеслав Глишић, *Слободна територија у западној Србији и Саветовање у Столицама* (стр. 107—113); др Расим Хурем, *Војна организација устанка у Босни и Херцеговини и одлуке Савјетовања у Столицама* (стр. 115—120); др Драго Боровчанин, *Елементи босанско-херцеговачке државности у Закључцима септембарског Савјетовања 1941. године* (стр. 121—127); др Иван Јелић, *Савјетовање у Столицама и неки проблеми развоја НОБ-а у Хрватској* (стр. 129—137); Здравко Клањшек, *Развитак НОБ у Словенији и Саветовање у Столицама* (стр. 139—146); др Ђуро Вујовић, *О неким карактеристикама устанка 1941. у Црној Гори прије и послије Савјетовања у Столицама* (стр. 147—151); др Миле Тодоровски, *Партизански одреди у Македонији 1941. године и њихово деловање* (стр. 169—185); др Вера Весковић-Вангели — Галена Куцуловска, *Облици отпора у Македонији под бугарском окупацијом* (стр. 201—214).
- 7) Борђе Момчиловић, *Саветовање у Столицама и развој устанка у Војводини* (стр. 215—230).
- 8) др Владо Ивановски, *Саветовање у Столицама и стање у Вардарској Македонији септембра 1941. године* (стр. 187—199); мр Славица Хречковски, *НОБ у Славонији и Савјетовање у Столицама* (стр. 231—242); Богдан Гледовић, *Саветовање у Столицама и НОБ у Санџаку* (стр. 243—258).
- 9) Славко Вукчевић, *Отпор у окупираним градовима Југославије и Саветовање у Столицама* (стр. 401—416); мр Младен Џолић, *Окупирана Југославија постала ратиште 1941. године* (стр. 285—306).

зантским дејствима,¹⁰⁾ значају партизанске штампе¹¹⁾ и пропаганде, развоју самозаштитних функција НОП-а,¹²⁾ међународном аспекту и положају НОП-а,¹³⁾ напорима нацифашистичких власти и команди да разним војним и политичким мјерама осујете развој оружане борбе,¹⁴⁾ питању контраволуције и улози појединих квислиншких вла-да¹⁵⁾ итд.

Дакле, како се из изложеног види, војно-политичко Савјетовање у Столицама је разматрано и сагледавано са разних страна и аспеката развоја НОП-а. Узимани су у обзир не само догађаји у западној Србији и колубарско-подринском региону, где је Савјетовање одржано, него и детерминанте, везе и утицаји и изван тог подручја, напосе укупност и међузависност догађаја, збивања и процеса на тлу цијеле окупиране земље. У више реферата истакнут је управо општејугословенски карактер НОБ-е, међусобна координација, са-дејство и солидарност југословенских народа и народности у најтежим и неизвјесним данима њихове историје. Анализиране су у доброј мјери и акције оних друштвених снага и организација које су се грчевито супротстављале развоју НОП-а и револуције.

Без обзира да ли пишу о ширим или ужим питањима, сви су аутори сагласни у оцјени да војно-политичко Савјетовање у Столицама спада у ред оних ратних савјетовања ЦК КПЈ и Врховног штаба, која несумњиво означавају квалитативно нове скокове у свеукупном развоју НОП-а. Историјски значај септембарског савјетовања произлази не само из чињенице што је почетни период развоја НОР-а и револуције био изузетно сложен и тежак, него, прије свега, због тога што су на овом савјетовању донијети ставови и закључци који су имали колосалне посљедице на даљи ток и развитак НОП-а. Међу тим ставовима и закључцима се налази: увођење јединствених форми војне организације за цијелу земљу и, у вези с тим, преименовање дотадашњег Главног штаба НОП одреда Југославије у Врховни штаб и формирање главних штабова НОП одреда за поједине југословенске земље и покрајине, проширивање политичке основе покрета путем стварања органа нове, народне власти и још бољег повезивања фронта и позадине, договарање о флексибилнијем дјеловању организације КПЈ и СКОЈ-а на ослобођеној и неослобођеној

- 10) Љубомир Бошњак, *Развој и резултати диверзантске активности партизанских јединица на комуникације и привредне објекте 1941. године* (стр. 307—324).
- 11) Др Борис Мокров, *Дух Столица у македонској штампи из периода НОР-а* (стр. 417—426).
- 12) Милан Обрадовић, *Развој самозаштитних функција НОП-а до, и после Савјетовања у Столицама* (стр. 427—450).
- 13) Војмир Кљаковић, *Међународни аспекти Југославије до Савјетовања у Столицама* (стр. 97—106).
- 14) Антун Милетић, *Концепција Вермахта за гашење устанка 1941. године* (стр. 349—370); Рафаел Брчић, *Војне и политичке мјере окупатора и квислинга на гашење устанка 1941. године* (стр. 371—382).
- 15) Др Милан Борковић, *Контраволуционарна улога прве квислиншке владе у Србији 1941. године* (стр. 325—348).

територији итд. Савјетовање је, дакле, обухватило најбитнија стратешка питања војног, политичког и партијског карактера. Као такво, оно је усмјеравајуће дјеловало на даље вођење ослободилачког рата и револуције, прије свега на плану развоја једнообразне и чврсте војне организације, формације, наоружања, руковођења и планирања, међусобног повезивања и координације партизанских одреда, као и у смислу увођења јединствених назива, ознака, симбала, поздрава, итд.

По врсти, степену обраде и начину на који су писани, већина радова у овој књизи представља аналитично-синтетички сукус 35-годишњих истраживања појединих аутора.

Најкраће речено, научни скуп и ова књига, као његов непосредни резултат, учинили су даљи продор у тематику устанка и револуционарне 1941. године, у којој су започели процеси изградње и учвршења војне организације НОР-а, као и сва друга питања рата и револуције, која су непосредно или посредно утицала на даљи развој и коначни исход ослободилачке борбе у Југославији.

Треба очекивати да ће ова прва цјеловита књига о Савјетовању у Столицама бити нови изазов и подстицај не само научним радницима и учесницима догађаја, који ће својим новим прилазима попуњавати њене празнине, него и свим оним који се тек укључују у проучавање наше новије историје.

Поред научне, фактографске и документационе вриједности, књига има и сва својства доброг педагошког штива и вјерујемо да ће бити широко коришћена у идејном и политичком васпитању и образовању омладине, а свакако и као драга и радо читана историјска литература.

Др Здравко Антонић

ХИСТОРИЈА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА, НОР-А И СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У ИСТРИ, ХРВАТСКОМ ПРИМОРЈУ И ГОРСКОМ КОТАРУ, Год. III/1980. Св. 3. Ријека, Центар за историју радничког покрета и НОР-а Истре, Хрватског приморја и Горског котара, 1980, 385. стр.

Поводом 35-годишњице сједињења Истре, Ријеке, Задра и отокâ са крајевима нове Југославије, 35-годишњице од формирања ХИП приморско-горанске ударне дивизије и 35-годишњице формирања II поморско-обалског сектора, изашао је први број часописа ХИСТОРИЈА радничког покрета НОР-а и социјалистичке револуције у Истри, Хрватском приморју и Горском котару, 1978. године.

Издавач, Центар за историју радничког покрета и НОР-а Истре, Хрв. приморја и Горског котара, створио је покретањем овога часописа могућност за објављивање научних радова радницима Центра, као и свим сарадницима који освјетљавају историју радничког покрета,

СКЈ, НОР-а и социјалистичке револуције овога подручја. Друга свеска часописа објављена је 1979. године.

Трећа свеска (за 1980. годину) посвећена је Јосипу Брозу Титу. У том смислу концептиран је и садржај свеске, па прва рубрика, под називом *Јосип Броз Тито*, доноси пет радова, који говоре о Титовој дјелатности везаној за истарско-приморско-горанску регију.

Уводни је рад др Уроша Ковачевића *Допринос Јосипа Броза Тита и 4. армије за ослобођење Горског котара, Хрватског приморја и Истре 1945. године*. Аутор са војно-историјског становишта излаже податке о формирању 4. армије (02. 03. 1945. год. у чији су састав ушле јединице 8, 11 и 7 корпуса), о споразуму маршала Југославије Ј. Б. Тита са командантом савезничких снага за Средоземље (фелдмаршал Харолд Александер), у вези са координацијом дејstava наших и савезничких снага. Тиме је Југословенска армија добила посебан дио фронта у коначном обрачуну са Трећим Рајхом. Овај задатак повјерен је 4. армији која је, крајем марта 1945. г., са подручја Лике и Горског котара кренула, преко Хрватског приморја, према Истри. У раду је јасно наглашена Титова стратегија којом је јединицама НОВЈ омогућено да ослободе југословенско и остало становништво ових крајева. Све операције 4. армије Тито је контролисао и непрестано био у току њихова напредовања.

Др Михаел Соболевски, у чланку *Дјелатност Јосипа Броза Тита у изградњи партијских организација у Хрватском приморју 1925—1926. године*, након приказа партијске организованости на овоме терену до 1925. године, објашњава шта је значио Титов долазак. Дошавши у Краљевицу (по партијском задатку), Тито је утицао на консолидовање њихових организација, па је створен и први окружни комитет на овоме подручју, који је објединио организације у Краљевици, Брибиру, Хрельинама и Сушаку.

Прилог односу Јосипа Броза Тита према Истри између два светска рата објавио је Петар Стрчић. Прилог је базиран на изворима из првих свезака Титових »Сабраних дјела« и анализира разне аспекте тога односа у годинама 1926—1941. То је, у првом реду, Титов боравак у Краљевици, када је од поузданних партијских људи (Антун Штефанчић — прва партијска веза, Андре Бенуси — члан КП Италије из Водњана) примао информације о »фашистичком покрету«, па сарадња са људима Истре у органима Коминтерне, што је све условило да створи одређен однос према фашизму уопште. Освјетљена је Титова борба (написима у »Пролетеру«) против троцкистичког ренегата др Анте Цилиге, Истранина, врло утицајног у томе крају. Анализиран је и однос према Истри кроз партијска документа, а исто тако и однос Истре према директивама КПЈ. Прилог је полазна основа за даља истраживања и закључивања.

Зденко Плеше, у чланку *Тито у Истри, Хрватском приморју и Горском котару (1946—1979)*, разматра како се Тито односио током рата и у првим послијератним годинама према овоме подручју, а затим анализира све његове посјете тим крајевима (приликом значајних јубилеја или у »мисијама мира«).

Рубрика завршава прилогом *Тито и Талијани Истре и Ријеке*, у коме Луциано Гиурицин пише о том односу од позива на устанак 1941. године (проглас ЦККПЈ), до посљедње Титове посјете Истри (Ровињу, у јуну 1979. године).

Редовна рубрика *Расправе и чланци*, прво доноси рад Вишње Баста, *Организација антифашистичке фронте жена Дрежнице и њено дјеловање у вријеме НОБ-а*. Размотрена је улога, значај и начин организовања жена у овоме горанском селу, крајем 1941. године, као и сви аспекти дјеловања организације до kraja rata.

Др Радуле Буторовић објавио је *Прилог о прикупљању материјалне помоћи за борце и обитељи без хранилаца у Сушаку и Ријеци 1941—1942. године*. Изнесено је економско стање, начин формирања борбеног логора за снабдијевање бораца (у Тухобићу) и дјеловање Одбора народне помоћи. Аутор назначује изворе материјалне помоћи, сабиралишта средстава и начин њиховога пребаџивања на ослобођени териториј.

Окружно партијско савјетовање за Хрватско приморје у коловозу 1942. године, дио је реферата који је аутор, Блаж Калафатић, подnio на свечаности у Брибиру (25. 11. 1970. године — поводом обиљежавања јубилеја КПЈ, СКОЈ-а и револуционарних синдиката, а и 37. годишњице савјетовања). Реферат се односи на Прво савјетовање за Хрв. приморје, одржано 23. и 24. 08. 1942. године на Милчевим стијенама (предио Вишевиће).

Мр Витомир Грабац објавио је рад *Операција »Велика капела«* (од 16. до 29. рујна 1942) — Велики успјеси народноослободилачког покрета у Југославији у другој ратној години.

У прилогу *Истарска емиграција у Славонији до 1941. године*, др Миле Коњевић пише о дјеловању просвјетног и потпорног друштва »Истра« у Славонском Броду (1927—1940), које се, путем колонизације истарског становништва, борило против њихове насиљне денационализације.

Др Винко Антић објавио је чланак *Споменица Вјекославу Јелчићу* (1938) — Свједочанство о раду комуниста и напредних снага у Селцима тридесетих година.

У рубрици *Биографије*, Луциона Гиурицин даје кратко сjeћање Алдо Негри (народни херој).

Грађа, четврта рубрика, доноси два прилога: Антун Грион, *Записници одбора за обнову града и обнову луке у Ријеци* (1945—1946. г.) и др Иван Очак, *Нова грађа за биографију Владимира Чопића*.

Библиографија радова др Винка Антића, са биографијом аутора (Вишња Баста), објављена је у рубрици *Библиографије*.

Прикази и оцјене презентирају тринест занимљивих прилога, који читаоца упознају са новом литературом. Издвојили бисмо приказ *Сабраних дјела* Ј. Б. Тита (М. Соболевски), *Сјећања* Е. Кардеља (П. Стрчић), као и *Зборник НОР и социјалистичка револуција у Југославији у завршној етапи II свјетског рата* (Ј. Гржетић). Приказима су обухваћени и неки часописи.

Низ кратких осврта о новим књигама и брошурама дат је у рубрици *Биљешке и вијести*.

О два значајна колоквија и једном научном скупу (регионални), као и о промоцији дјелије књиге обавјештавају *Информације*.

Бројност, разноликост и озбиљност прилога објављених у трећем свеску часописа *Хисторија* [...] основна су његова карактеристика.

Комплексно сагледавање дјелатности Јосипа Броза Тита, у односу на Истру, Хрватско приморје и Горски kotar, даје један општи прилог освјетљавању свестране личности, а и већина осталих прилога говори о историјском путу наших народа и народности, под Титовим водством.

Информативни дио часописа врло је обиман и даје низ корисних приказа, оцјена и обавјештења.

Иако је часопис посвећен регионалној историјској проблематици, прилози објављени у овој свесци су на нивоу југословенских научних достигнућа. Због тога не треба апострофирати неке ситније редакцијске и штампарске пропусте.

Катица Тадић

НАУЧНИ СКУП »НАРОДИ И ЗЕМЉЕ У КУЛТУРИ РАНОГ СРЕДЊЕВИЈЕКА« (»POPOLI E PAESI NELLA CULTURA ALTOMEDIEVALE«)*

У италијанском градићу Сполету, од 23. до 29. априла 1981, одржана је традиционална, 29. по реду, »Settimana internazionale di studio«, овај пут под насловом »Popoli e paesi nella cultura altomedievale«. Било је присутно преко 300 историчара из шеснаест земаља, међу њима и шездесетак младих научних радника — стипендиста сполетског »Centro italiano di studi sull' Alto Medioevo«.

У пријеподневним и послијеподневним часовима, за шест дана чули су се реферати познатих свјетских стручњака, иза којих би готово редовно слиједила дискусија. Изложени реферати могу се, условно речено, подијелити на неколико тематских цјелина. У прву би ушли они у којима се првенствено третира проблематика географије и географских знања код појединих народа у времену од 7—11. столећа: Андре Микел (André Miquel) — »Арапска географија послије 1000. године«; Норман Голб — »Географско знање међу Јеврејима високог средњег вијека«; Елен Арвајлер (Hélène Arweiler) — »Старо и ново у познавању византијске географије«; Фаусто Паренте — »Библијска географија између стварности и алгорије«; Хајнц Леве (Heinz Löwe) — »Западно путовање и мисија. Његова повезаност

*) Термини »Alto Medioevo« као и »High Middle Ages«, превођени као »високи средњи вијек« одговарају нашем термину »рани средњи вијек«.

са упознавањем земаља и народâ свога доба»; Ана Доротеја фон ден Бринкен (Anna-Dorothee von den Brincken) — »Слика свијета према латинским историчарима и картографима«; Клод Короци (Claude Sa-gozzi) — »Географија „другог свијета“ и њено значење у току високог средњег вијека«; Елијаху Аштор (Eliyahu Ashtor) — »Европа у арапско-персијској географији 11. столећа«; Гинтер Хаман (Günther Hamann) — »Историјска картографија и географија«.

Другу групу реферата чинили би они који се баве питањима поједињих историјских или неисторијских народа: Хервиг Волфрам (Herwig Wolfram) — »Долазак германских народа и његове посљедице«; Иван Дуичев — »Долазак словенских народа и његове посљедице« и Раул Мансели (Raoul Manselli) — »Имагирни народи: Гог и Магог«.

Са подручја историје умјетности била су поднесена два рефера-та Флорентине Митерих (Florentine Mütherich) — »Етнографске пред-ставе у минијатури« и »Географске представе у минијатури«.

Преостали реферати не могу се подвести ни под једну од наве-дених цјелина: Ђовани Орланди (Giovanni Orlandi) — »Легенде о путу и апокалиптичне визије на Западу високог средњег вијека«; Ђорђо Стабиле (Giorgio Stabile) — »Свемирски хоризонт«; Карло Алберт Мастрели (Carlo Alberto Mastrelli) — »Нордијски извори и њи-хов географско-етонографски хоризонт«; Карл Рикард Брил (Carl Richard Brühl) — »Итинерари суверена«; Чинцио Виоланте (Cinzio Violante) — »Односи Франсоа Л. Гансофа (Francois L. Ganshof) и Жан-Франсоа Лемарињеа (Jean-François Lemarignier) са Центром«. На скупу је узео учешћа и Роберто Салвини, одајући својим прилогом признање једном од редовних сарадника Центра, преминулом Марију Салмију.

Реферати су саопштавани на италијанском, француском, њема-чком и енглеском језику. Захваљујући изузетним организаторским напорима Центра, присутними су стајали на располагању модерни уређаји за праћење рада скупа, апарати са симултаним преводима и интерна телевизија.

Уводно предавање под насловом »О античком универзализму наспрот средњовјековним посебностима: свијест о времену и про-стору касне антике« одржao је Жак Фонтен (Jacques Fontaine) са Сорбоне. У своме раду аутор је пратио неке компоненте развоја град-ских и сеоских насеља од времена Августа, када су »carmen, labor, virtus« били једина мјерила вриједности. Нагласио је значај хриш-ћанске религије која се наметнула свијету и подијелила га на хриш-ћане (и Римљане) са једне, и варваре и херетике с друге стране. Ве-лики утицај на обликовање средњовјековног друштва у цјелини при-писан је грчким и римским традицијама.

Са доста знатижеље очекивани рефтерат софијског професора Ивана Дуичева није се, на жалост, по домету научног истраживања, много помјерио од текста бољег средњошколског уџбеника. Дискусија о »Доласку словенских народа и његовим посљедицама« није одржа-на усљед ауторове одсутности са скупа.

Гисенски професор Брил указао је својим рефератом на могућности примјене статичног метода у раду историчара. »Итинерари суверена«, Отонâ и Каролинга, рађени су на основу повеља издаваних градовима и самостанима за вријеме краљевских боравака у њима. Проф. Брила је нарочито интересовала учесталост и дужина тих боравака, па је, тако, успио израчунати да је, на примјер, Отон Велики провео у западној Француској 296 дана, што износи 3% од укупног броја дана његове владавине. Уочено је, затим, да су путеви суверена тога времена, у цјелини гледано, скромног обима и да редовно постaju учесталији око вјерских празника, Божића и Ускрса.

Професор Аштор са Слободног универзитета у Јерусалиму оставио је необично дубок утисак на присутне начином на који је изложио, не читајући га, предмет свог реферата. Осврнувши се на претходни општи пад географских знања код Арапа и Персијанаца, аутор констатује да ће 11. столеће донијети нагли напредак и да ће ови географи, служећи се информацијама трговаца, страних амбасада и дјелами разних путописаца, давати тачне податке и о најудаљенијим предјелима. Ал Бекри ће на тај начин бити у стању да супериорно ровори о Аквилеји, Верони, Прагу, Павији, Ђемони, Бордоу, Троа, Енглеској. Убрзо, међутим, поново долази до декаденце арапско-персијске географије и примат преузима западноевропска.

Скуп је завршен закључном речју једног од водећих свјетских медиевалиста, париског професора Жака Л Гофа (Jacques Le Goff).

Са »XXIX Settimane internazionale di studio« посматрач је, прије свега, понио утисак о изузетној разноврсности методолошких приступа обради поједињих проблема из историје. Том неоспорном квалитету овога скупа требало би прибројати и друга два: у већини случајева добар избор предавача и тема које су успијевале да побуде пажњу присутних. За младе је, ипак, највећа корист била садржана у могућностима директних контаката са великим свјетским именима и веома широка, слободна размјена мишљења и ставова у вези са питањима третираним на скупу, као и оних која се нису дотицала реченог садржаја. Могло би се, стога, закључити да скупови историчара попут овога у Сполету оправдавају разлог свог постојања и доприносе бољем и потпунијем познавању кретања и развоја историјске мисли и сфере интересовања у ширим, европским, па и ваневропским границама.

Војка Бесаровић

ИЗ ИНСТИТУТА

СТУДИЈСКИ ПРОЈЕКАТ ДЈЕЛА »ИСТОРИЈА САВЕЗА КОМУНИСТА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ«

Мада је до сада историја КПЈ и радничког покрета била предмет доста бројних научних, публицистичких и мемоарских дјела и других радова, још увијек немамо цјеловиту научну обраду ове значајне историјске материје. Преглед историје СКЈ који је објављен 1963. године и друга слична дјела одиграла су својевремено значајну улогу и изазвала висок степен интересовања шире јавности за револуционарну прошлост наших народа. У међувремену осјетно су порасле потребе и захтјеви нашег друштва, а и историјска наука је на том плану остварила видна нова достигнућа, тако да данас постоје повољнији услови и веће могућности за потпуније и темељитије освјетљавање историје КПЈ и радничког покрета.

Међутим, без обзира на постигнути напредак, стање извора и друге грађе, као и литературе која се односи на историју радничког покрета и КПЈ, те укупну историју народа Босне и Херцеговине, још увијек, због своје фрагментарности, не представља довољну основу за синтезу, што је констатовано и на савјетовању у Централном комитету СКБиХ почетком фебруара 1976. године, као и приликом разматрања нацрта овог студијског пројекта у Комисији Предсједништва ЦК СКБиХ за историју. Стога је неопходно даље интензивно истраживање и прикупљање свих врста извора, документације и свједочанстава, као и разматрање и научно интерпретирање сних кључних питања која до сада нису довољно или никако изучавана и освјетљавана. Попуњавање тих празнина изискује систематски и дуготрајни координирани напор научних, архивских и других јавних радника, који ће бити подржан и ефикасно потпомогнут од свих заинтересованих стручних и друштвено-политичких снага. Солидно

обављање ових и осталих предрадњи, напосе анализирање појединих темељних проблема на посебним научним скуповима и савјетовањима, предуслов је за успјешну израду овог дјела.

Приступање овако замашном и одговорном послу, који се први пут организује у Босни и Херцеговини, тражи да се претходно прецизније утврди основна намјена и физиономија дјела »Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине«. С обзиром да испољене иницијативе и потребе Савеза комуниста и других друштвено-политичких организација, школа, универзитета, центара за марксистичко образовање и шире јавности, ово дјело би најбоље одговорило својим разноврсним друштвеним циљевима ако се конципира и изради као публикација научног карактера која ће бити растерећена гломазног »научног апарат« и популарније стилски обликована. То значи да се треба оријентисати на писање идејно ангажованог дјела чији ће садржај бити на нивоу највиших достигнућа наше савремене љуге и политичке мисли. Обим као и начин писања предвиђеног дјела у великој мјери је предодређен његовом намјеном.

Израда овако специфичног дјела захтијева усклађен и јединствен аналитички приступ и поступак, првенствено уважавање и до сједно спровођење слједећих методолошких поставки:

— рад на дјелу од почетка до дефинитивног редиговања темељити на критичком научно-марксистичком прилазу и односу према историјској материји, укључујући и затечена гледишта и оцене у историографској, мемоарској и публицистичкој литератури;

— одредити и концепцијски шире разрадити оквире периода и раздобља у зависности од реалних прилика и тока историјских збивања;

— основни предмет — КПЈ, односно КПБиХ — СКЕиХ и цјелокупни револуционарни раднички покрет — поставити и посматрати у релацијама друштвених кретања на тлу Босне и Херцеговине, узимајући у обзир детерминанте, везе и утицаје изван тог подручја, напосе укупност и међузависност основних процеса и одређених догађаја у југословенским земљама;

— реконструисати главне правце развојних процеса свих саставних дијелова револуционарног радничког покрета, првенствено КП — СК као фактора револуционарних збивања у Босни и Херцеговини, тако да се видљиво означи стварно мјесто, улога и допринос комуниста историјским кретањима. Притом документовано и аналитички — у контексту савремених услова — приказати стање и текуће промјене организације, структуре, програмске усмјerenости, идејно-политичке линије и становишта о најважнијим питањима у друштву, те све видове активности и остale функције и карактеристична обиљежја КП — СК и других револуционарних организација; посебно освијетлити изразитије карактеристике босанскохерцеговачке средине и особености КП — СК, СКОЈ-а и цјелокупног револуционарног покрета у Босни и Херцеговини, примјењујући и компаративне методе. Пратити и објашњавати идејна кретања, посебно развој марксистичке мисли у Босни и Херцеговини у појединим фазама предратног

радничког покрета, народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције.

»Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине« је јединствено научно дјело које ће обухватити цјелокупну одговарајућу историјску материју у релативно великом временском распону — од почетка радничког покрета, односно од оснивања комунистичке организације 1919. године, до 1978. године. Дјело ће бити презентирано у двије књиге: прва ће обухватити вишедеценијско раздобље до 1945. године, а друга читав послијератни период обнове и социјалистичке изградње, укључујући и најновије догађаје. Та подјела није условљена само обимом историјске материје, него је одређена и другим релевантним разлозима. Наиме, поред садржинске разлике између та два раздобља, неуједначене су и објективне претпоставке за научни приступ обради историје КПЈ у Босни и Херцеговини до 1945. године и одговарајућим појавама и збивањима од 1945. до 1978. године. Поменута неуједначеност се огледа у количини изворне грађе и документације, и њиховој срећености, степену изучености историјских процеса, обиму објављене историографске и друге литературе, изграђеним облицима и стеченим искуствима на подручју методологије и сл.

Имајући у виду те и друге претпоставке, досадашњи резултати историографије и архивистике пружају повољније услове за рад на првој књизи »Историје Савеза комуниста Босне и Херцеговине«, премда и у тој области има још доста празнина које се морају попуњавати фундаменталним истраживањем, научним расправама и консултацијама, провјеравањима публикованих података, као и критичким преиспитивањем датих оцјена. Обим тих задатака је утолико већи, јер и у првој књизи »Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине« у одређеној мјери мора бити заступљена и глобална историјска слика друштва, реконструкција и оцјена основних смјерова и резултата грађанске политike, окупаторско-квислиншког система, контрапреволуционарних снага и слично, будући да се КПЈ формирала, развијала и у читавом међуратном раздобљу дјеловала у буржоаском друштву, а напосе стога што је основни смисао и циљ комуниста и цјелокупног револуционарног покрета био да темељно трансформише политички и социјални поредак у земљи.

У другој књизи »Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине« (период 1945—1978) у средишту пажње ће бити они историјски процеси и догађаји који су карактеристични за Босну и Херцеговину, као и они проблеми који су имали одређени одраз на збивања у цијeloј земљи и на Савез комуниста у цјелини, како би био реално показан допринос Савеза комуниста Босне и Херцеговине у разрjeшавању питања и проблема значајних и за босанскохерцеговачки и за општи југословенски развој.

Савез комуниста Босне и Херцеговине, као саставни дио Савеза комуниста Југославије, био је, у цијелом периоду социјалистичке изградње у Југославији, односно Босни и Херцеговини, од 1945. године па даље, у средишту цјелокупног друштвено-политичког живота. Под његовим идејно-политичким водством народи и народности Босне и Херцеговине су постигли врло велике резултате на привред-

ном, културном, просветном, научном, социјално-здравственом и другим пољима друштвеног живота. Босна и Херцеговина је за тридесет посљедњих година превазишла елементарне особине индустријски заостале земље. Нарочито значајну улогу има базична индустрија која је подигнута на тлу Босне и Херцеговине. Посљедњих година се равномјерније развијају и друге индустријске гране. Од посебне је важности развој жељезничког и путног саобраћаја који је био потпуно неразвијен у ранијим периодима. На просветном, културном и научном пољу су постигнути завидни резултати. Од полуписменог и културно засталог становништва прије револуције, Босна и Херцеговина улази у ред земаља са развијеном културом и просветом. То је омогућила широка мрежа основних и средњих школа, виших школа и факултета, научних института и других институција из области културе и науке. Мрежа социјалних, здравствених и других установа социјалног стварања је огромно порасла и постигнути су значајни резултати на социјалном забрињавању и здравственом стању становништва.

Успјеси постигнути на привредном, политичком, културном и другим пољима дјелатности створили су повољне услове за развој нових самоуправних социјалистичких друштвених односа у Босни и Херцеговини, као и у Југославији у цјелини, који су достигли висок степен изграђености. А самоуправни социјалистички односи имали су повратно дејство на развој друштвено-политичког и друштвено-економског система и на даљи развој братства и јединства народа и народности који заједно и измијешано живе на тлу Босне и Херцеговине.

Међутим, тај врло богат развојни пут којим су прошли народи и народности Босне и Херцеговине, под руководством СК БиХ, није још научно анализиран и обраћиван. До сада нема ни једног објављеног познатијег научног рада који освјетљава историју тога времена. Отуда и разлог да нису и довољно проучена и сумирана огромна позитивна, а и она негативна, искуства која би била од непроцењиве vrijednosti у даљем раду на додградњи нашег политичког система и самоуправних социјалистичких односа. У вези с истакнутим, нужно је приступити научно обради историје СКБиХ у периоду социјалистичке изградње Босне и Херцеговине.

Истина, то ће бити врло тешко управо зато што нема монографија, а ни других озбиљних радова историчара за овај период. Али, то не значи да се, уз пуно ангажовање сарадника свих профиле и струка, неће моћи урадити.

Први проблем код израде друге књиге »Историје СК БиХ« је недостатак историјске литературе за раздобље социјалистичке изградње. Наиме, између згуснутих историјских догађаја и обиља грађе о њима из назначеног периода, с једне и степена изучености тих кретања са становишта историографије, с друге стране, постоји очит несразмјер и то знатно већи него што је то случај у претходном периоду који улази у прву књигу »Историје Савеза комуниста Босне и Херцеговине«. Насупрот изузетној и бурној послијератној историји и множини разноврсне грађе о том раздобљу револуционарне трансформације, данас располажемо врло оскудним фондом научне

литературе која би комплексније и синтетизованије освјетљавала ту нашу недавну прошлост, односно савременост. О послијератном развоју су, истина, писали социолози, правници, политологи и економисти, као и неки други стручњаци. Али, нема објављених већих радова из пера историчара. У 1978. години су, истина, изашле двије књиге под насловом »Историја СФРЈ«. Наиме, др Бранко Петрановић и др Чедомир Штрбац издали су »Историју СФРЈ« у три тома, од којих два тома садрже најважнија документа из послијератног развоја СФРЈ, а у једној књизи су синтетизовали најважнија збивања и догађаје у послијератном развоју Југославије. Друга је књига Душана Биланџића »Историја СФРЈ — главни процеси«. Међутим, и једна и друга књига, углавном, прате само одлуке централних партијских и државних органа и само донекле анализирају њихово провођење у републикама и покрајинама. Понегдје и успут се спуштaju до базе да укажу како су се одлуке одражавале у бази и како су оне провођене. Па, и поред тога, ове књиге су добро дошли, јер су и у једној и у другој књизи маркирани најзначајнији догађаји, а успјешно су анализиране мјере државних и партијских органа Југославије на рјешавању одређених проблема пред којима су се налазили у појединим временским периодима. Међутим, ни једна ни друга књига не могу бити узор како треба радити, јер је у њима обрађивања историја СФРЈ, а не историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине, што је задатак овог пројекта.

И социолошка, правна, политолошка и економска литература може добро доћи да се расвијетле поједини догађаји, али ни она не може бити примарна.

Други проблем који треба разријешити јесте питање што је историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине у послијератном периоду, у коме је Савез комуниста владајућа партија, па је о свим важнијим питањима из политичког, друштвено-економског, просвјетног, здравственог, социјалног и других области живота заузимао начелне ставове. Државни и други друштвени органи су те начелне ставове разрађивали, претварали у законе, односно конкретне закључке и радили на њиховом провођењу у живот. Према томе, нема ни једне области друштвеног живота из које се Савез комуниста може искључити, а то опет да нема ни једне друштвене области која неће бити анализирана у историји Савеза комуниста Босне и Херцеговине. Међутим, ова питања ће се обрадити у оној мјери у којој је Савез комуниста био присутан и код одлучивања и код провођења одређених одлука у живот. Дакле, сва ова питања посматрати из угла Савеза комуниста Босне и Херцеговине.

Трећи проблем је питање периодизације. Код разрјешавања овог проблема треба полазити од одређених најзначајнијих збивања.

Завршетак народноослободилачке борбе и оружаног дијела социјалистичке револуције мора бити полазна основа. Први период би требао да обухвати раздобље од 1945. године до доношења Закона о управљању привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колективова, 1950. године. Али, овај период треба подијелити на два временска раздобља. Прво раздобље би ишло до

Основачког конгреса Комунистичке партије Босне и Херцеговине 1948. године, а друго раздобље од 1948. до 1950. године.

Други период би се обрадио за вријеме од 1950. до 1964. године, до Осмог конгреса Савеза комуниста Југославије. У томе времену се развој у читавој земљи, па и у Босни и Херцеговини, кретао на бази утврђених принципа радничког самоуправљања. Иако развој није ишао праволинијски, самоуправни односи су се развијали у позитивном узлазном правцу и прогресивне снаге у Савезу комуниста Југославије, и поред свих отпора и тешкоћа, увијек су преовладавале.

Трећи период почиње 1964. године и траје до најновијих дана. Овај период је означен Осмим конгресом Савеза комуниста Југославије на коме је усвојен нови програм привредних и друштвених реформи. Два кључна става Осмог конгреса КПЈ, који обиљежавају етапу, су: преношење средстава за проширену репродукцију, а с тим у вези и права са државних и политичких органа на радне колективе у привреди и друго, развијање самоуправљања у радним организацијама према јачању моћи радника, а против бирократско-технократских настојања који су у својим рукама централизовали доходак до тога времена и одлучивали о њему.

У томе времену настају и нови елементи у политици Савеза комуниста Босне и Херцеговине о националном питању у Југославији, што ће утицати на сузбијање унитаристичке свијести, а касније омогућити уставну реформу Федерације. Ту је и привредна реформа из 1965. године.

На четвртој сједници 1966. године, ЦК СКЈ доноси одлуке о реорганизацији Савеза комуниста Југославије, о реорганизацији службе државне безбједности и др. Од 1966. до 1970. године преноси се дио друштвене моћи са органа Федерације на органе република и покрајина, да би 1974. године био донијет и Устав СФРЈ, а нешто касније и Закон о удруженом раду, чиме су, углавном, проведени у живот ставови заузети на Осмом конгресу, а разрађивани на каснијим конгресима СКЈ.

Четврти проблем је питање временске дистанце. Наиме, има мишљења да се историја не може писати ако процеси нису завршени. Ова мишљења се не могу у целости прихватити. Тамо где процеси нису смирени треба анализирати проблеме доношења одлука, њихову примјену, истаћи постигнуте, резултате, указати на проблеме итд.

Пети проблем су кадрови који ће радити на писању Историје Савеза комуниста Босне и Херцеговине. Овај проблем се намеће тим прије кад се зна да нема историчара у Босни и Херцеговини који се дуже баве овим проблемима послијератног развитка. Па, кад се позву у помоћ и социологи, правници, економисти и политологи, није овај проблем ријешен у потпуности, јер се коначан текст »Историје СКБиХ« мора писати историјском методом и, како садржајно, тако и стилски, уобличити у хомогено дјело.

Пошто ће дјело »Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине« бити плод тимског рада и интердисциплинарног приступа нужно је утврдити и примијенити одговарајући систем реализације читавог подухвата. Његов успјех зависи од споразума, сарадње и пуне

антгажованости више радних организација, представника друштвено-политичких заједница и појединача. Такође, разрађени пројекат и рукопис заслужује пажљиво разматрање и верификацију ширег круга научних и друштвено-политичких радника, евентуално и у виду посебних заједничких савјетовања.

Полазећи од досадашњих признатих резултата науке која је утврдила периодизацију на основу битних карактеристика одређених историјских раздобља и, унутар њих, појединачних етапа развоја револуционарног покрета, најприхватљивије је да се »Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине«, која ће бити израђена као јединствено научно дјело и систематизована на хронолошко-проблемском методолошком принципу, подијели у два основна глобална раздобља разграничена 1945-том годином. Та два раздобља — обрађена у двије књиге — биће рашчлањена, у складу са наведеним критеријима, на периоде и његове фазе.

Такав поступак упућује на сљедећу структуру тематског плана, односно, периодизацију дјела »Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине«:

Раздобље до 1945. године (I књига)

I — Настанак и развитак радничког покрета и Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине до 1919. године.

1. Друштвено-економске претпоставке за настанак радничке класе и стварање првих радничких удружења у Босни и Херцеговине.

2. Синдикални покрет и припреме за формирање Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине (1906—1909).

3. Социјалистички покрет у Босни и Херцеговини (1909—1914).

4. Раднички покрет у Босни и Херцеговини за вријеме првог свјетског рата (1914—1918).

II — КПЈ и револуционарни раднички покрет у Босни и Херцеговини између два свјетска рата.

1. Формирање и легално дјеловање КПЈ (1919—1921).

2. Идејно-политичка ситуација и борба КПЈ током 20-тих година (1921—1929).

3. Сукоб са монарходиктатуром и усмјеравање ка народнофронтовској политици (1929—1936).

4. Консолидација КПЈ и развој револуционарно-демократског покрета (1937—1941).

III — КПЈ у народноослободилачкој борби и револуцији у Босни и Херцеговини 1941—1945.

1. Рад КПЈ на припремама и покретању устанка (1941).

2. КПЈ у средишту борбе за војни и политички развој НОП-а (1941—1942).

3. КПЈ у периоду одлучујућих војних и политичких побједа НОП-а (1943).
4. КПЈ у борби за коначно ослобођење земље и пуну побједу НОП-а (1944—1945).

Раздобље 1945—1980 (II књига):

I — Период послијератног стварања основа социјалистичког развоја БиХ (1945—1950), који има два потпериода и то:

- a) Комунистичка партија Југославије у Босни и Херцеговини у периоду обнове и почетним фазама планске изградње Босне и Херцеговине (1945—1948) и
- b) Формирање Комунистичке партије Босне и Херцеговине и њено дјеловање у систему доминације државног власништва и административног управљања (1948—1950).

II — Комунистичка партија односно Савез комуниста Босне и Херцеговине у периоду увођења и афирмације радничког самоуправљања (1950—1964).

III — Савез комуниста Босне и Херцеговине у периоду изградње и развоја социјалистичког самоуправног система (1964—1978).

ТЕМАТСКИ ПЛАН ДЈЕЛА
РАЗДОБЉЕ ДО 1945. ГОДИНЕ (I књига)

(Обим књиге 450 страница)

I — НАСТАНАК И РАЗВИТАК РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И
СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ДО 1919. ГОДИНЕ

(Обим 100 страница)

1. Друштвено-економске претпоставке за настанак радничке класе и стварање првих радничких удружења у Босни и Херцеговини

Друштвено-економски развој и реформе у Босни и Херцеговини посљедњих деценија османске власти. Елементи робно-новчане привреде, првобитне акумулације капитала и зачети мануфактурне производње парне машине. Радништво до аустроугарске окупације.

Босна и Херцеговина у свјетлу источне кризе; однос великих сила и покрета у сусједним земљама према Босни и Херцеговини.

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и промјене у друштвено-политичким и економским односима. Структура становништва; развој саобраћаја, индустрије, трговине и занатства и њихове карактеристике. Поријекло, број и структура радника. Економско-социјални и политички положај радничке класе. Заоштравање класне супротности.

Ширење социјалистичких идеја и први облици отпора претјераној експлоатацији радничке класе. Стварање првих радничких удружења на болесничко-потпорној (типографи) и културно-забавној основи (жељезничари). Оснивање Главног радничког савеза и струковних савеза за Босну и Херцеговину и њихова програмска оријентација.

2. Синдикални покрет и припреме за формирање социјалдемократске странке Босне и Херцеговине (1906—1909).

Мајски штрајкови 1906. године и њихов историјски значај. Легализовање синдикалног покрета и његов организациони развој до 1909. године. Први и Други конгрес Главног радничког савеза, првомајске прославе и појачан рад на ширењу социјалистичке мисли. Појачан притисак тубјинске власти и грађевинских политичких група на социјалистички раднички покрет. Оснивање и улога радничких организација на вјерско-националној основи. Анексија Босне и Херцеговине и њен утицај на развој политичког живота. Стварање услова за формирање политичке партије радничке класе. Везе и сарадња са радничким покретима Хрватске, Србије, Аустрије и Мађарске и Другом интернационалом.

3. Социјалистички покрет у Босни и Херцеговини (1909—1914)

Оснивање Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине. Програм и организациона структура Странке. Однос СДС Босне и Херцеговине и синдикалног покрета. Политичка дјелатност СДС Босне и Херцеговине. Ставови СДС према Босанскохерцеговачком уставу, Сабору и грађанским политичким партијама. Ставови СДС Босне и Херцеговине према селу и аграрном питању. Ставови СДС Босне и Херцеговине према националном и колонијалном питању. Ставови СДС Босне и Херцеговине према милитаризму и рату. Улога СДС Босне и Херцеговине као опозиционе странке према грађанској политици. Развој синдикалног покрета до 1914. године и његови успјеси у економско-социјалној борби радничке класе. Јединство акције СДС Босне и Херцеговине и синдиката. Балкански ратови и »изнимне мјере« у Босни и Херцеговини. Опадање социјалистичког радничког покрета. Појава дисидентске групе око листа »Звонок«. Социјалистичка мисао у Босни и Херцеговини. Улога социјалистичке литературе и радничке штампе. Идеолошко и политичко образовање радничке класе. Односи са водећим партијама Друге интернационале. Аустромарксизам и СДС Босне и Херцеговине. Сарадња са радничким покретима

југословенских земаља. Културно-просвјетна и друга активност социјалистичког радничког покрета. Рад са омладином. Културно-умјетничка, просвјетна и друга друштва. Библиотеке и читаонице.

4. Раднички покрет у Босни и Херцеговини за вријеме првог свјетског рата (1914—1918)

Први свјетски рат. Босна и Херцеговина као ратно подручје. Економско-социјални и политички положај радничке класе. Мобилизација и други разлози замирања радничког покрета у првим годинама рата. Криза Аустро-Угарске Монархије и друштвено-политичка кретања у Босни и Херцеговини. Одјек руске револуције у Босни и Херцеговини, оживљавање радничког покрета и обнављање синдикалних и социјалдемократских организација. Укључивање у међународни раднички покрет. Цимервалдски покрет и Штокхолмска конференција. Утицај октобарске револуције на раднички покрет у Босни и Херцеговини и учешће наших људи у револуционарним збивањима у Русији и другим земљама. Ставови према рату, револуцији и стварању југословенске државе. Класна концентрација министеријализма и социјалпатриотизма. Плима радничког покрета и социјално-политичка превирања 1918. године. Распад Аустро-Угарске и формирање Народне владе за Босну и Херцеговину. Улога радничког покрета Босне и Херцеговине у борби за стварање јединственог радничког покрета у новоствореној држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Закључни конгреси СДС Босне и Херцеговине и Главног радничког савеза Босне и Херцеговине и одлука о укључивању у југословенске радничке организације.

Закључна разматрања.

II — КПЈ И РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

(Обим 150 страница)

1. Формирање и легално ђеловање КПЈ (1919—1921)

Завршетак првог свјетског рата и стварање Краљевине СХС. Улога и положај Босне и Херцеговине у новој држави и југословенској заједници. Прилике у земљи, социјална и политичка врења. Замах и идејно-политичко радикализовање радничког покрета. Закључни конгреси Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине и Главног радничког савеза за БиХ и завршне припреме за концентрацију радничког покрета у Краљевини СХС на револуционарној платформи.

Контрареволуционарни и антикомунистички постулати грађанске идеологије и политике. Социјалпатриотизам. Конгреси уједињења у Београду и спровођење њихових одлука у БиХ. Карактеристике организационог развоја и програмске усмјerenости револуционарног

радничког покрета. Штрајкови и друге акције. Формирање организација СКОЈ-а и њихова дјелатност. Вуковарски конгрес, његове посљедице и одјеци. Иступања »центрумаша« и продубљивање процеса диференцијације у радничком покрету. Избори за Конституанту 28. 11. 1920. године. Антикомунистички курс режима. Политика гушења револуционарног покрета; мјере насиља против генералног штрајка жељезничара и генералног штрајка рудара; хусинска буна. Обзизна и њена примјена.

Цијелање и слабљење радничког покрета. Спонтане реакције на бијели терор; »Црвена правда«. Прилагођавање КПЈ и СКОЈ-а новим условима и одржавање континуитета.

Видовдански устав. БиХ у централистичком систему.

Доношење Закона о заштити јавне безбједности и поретку у држави. Легализација политичког насиља и терор против КПЈ, СКОЈ-а и цјелокупног револуционарног покрета.

2. Идејно-политичка струјања и борба КПЈ током 20-тих година (1921—1929)

Привредна кретања, односи у друштву и глобална политичка консталација током 20-тих година. Унитаризам, национална неравноправност и националистичке оријентације. Недосљедност аграрне реформе и политичке манипулатије на том терену.

Угрожавање тековина борбе радничке класе и осјетно погоршање њеног политичког и економског положаја. Стање и промјене у радничком покрету. Груписање реформистичких струја; њихови напори да преузму и монополишу водећу улогу у радничком покрету. Илегална и легална активност КПЈ и СКОЈ-а. Формирање и дјеловање организација Независних синдиката, Независне радничке партије и Савеза младих радника. Трећа конференција КПЈ. Идејно-политичка струјања; становишта о националном питању и југословенској државној заједници; извори, узроци и зачеци фракционаштва, тенденције доктринерства и секташтва. Насртаји режима Пашић-Прибићевић на љевачарске радничке организације. Забрана Независних синдиката и Независне радничке партије.

Жаришта и реперкусије продубљавања политичке кризе у Краљевини СХС на тлу Босне и Херцеговине.

Стање и кретања на селу; симптоми аграрне кризе и грађанска политика КПЈ и проблеми села.

Оживљавање и проширујање партијског рада 1925—1926. Развијање изолације и јачање утицаја комуниста путем социолошког и других друштава, листова »Смотра« и »Гласник истине« и сл. Покушаји акционог повезивања синдикалних централа. Група »Уједињење«. Формирање УРССЈ. Узроци и ток тарифно-штрајкачког покрета. Одрази становишта и закључака Трећег конгреса КПЈ. Супротности између КПЈ и Социјалистичке партије Југославије у БиХ. Политичка активност комуниста поводом обласних и скupштинских

избора 1927. године. Разграњавање и учвршћење мреже организација КПЈ и СКОЈ-а. Покрајинске конференције КПЈ БиХ 1927. и 1928. године. Подршка антифракцијској линији. Учешће на општинским изборима 1928. Четврти конгрес КПЈ. Супротстављање националистичким и антидемократским правцима грађанске политике.

Третман Босне и Херцеговине у политици руководства КПЈ. Учешће и улога револуционара из БиХ у водећим тијелима КПЈ и југословенског револуционарног радничког покрета.

Збивања уочи проглашења диктатуре.

3. Сукоб с монарходиктатуром и усмјеравање ка народнофронтовој политици (1929—1936)

Државни удар 6. 1. 1929. године. Корјени, карактер, мјере и интенције монарходиктатуре. Однос водећих кругова грађанских групација према шестојануарском режиму. Увођење бановинског управно-административног система. Позадина и стварни смисао подјеле Босне и Херцеговине.

Активни отпор малобројне КПЈ и СКОЈ-а монарходиктатури. Методи, средства и ефекти те борбе. Властите иницијативе и утицаји Коминтерне.

Максимално ангажовање читавог државног апарате против комуниста. Убиства, хапшења, суђења и прогони.

Велики губици КПЈ и СКОЈ-а, разбијање многих организација и друге посљедице директне конфронтације с диктатуром. Непосредни и далекосежни утицаји стечених искустава и сазнања. Модификације партијске политике. Покушаји оснивања синдиката у илегалству. Опортунизам врхова нераспуштених синдикалних централа, пасивизација УРССЈ. Протежирање прорежимских радничких удружења.

Обим (апсолутни и релативни) и структура радничке класе у БиХ; показатељи промјена и тенденција у том погледу током 20-тих и почетком 30-тих година. Карактеристике положаја најамних радника. Сеоски пролетаријат и полупролетаријат. Политичка ангажованост и опредјељење радничке класе. Идеологија и пракса револуционарног и реформистичког крила радничког покрета. Режим и грађанске групације према пролетаријату и радничком покрету.

Кулминирање дуготрајне аграрне кризе. Задуженост и пауперизација сиромашног сељаштва. Гибања на селу. Трендови опште привредне кризе. Затварање фабрика и занатских радионица, слом дрвне индустрије, редукција радне снаге, пад реалних надница, неzapосленост. Поновно избијање штрајкова и тарифних акција.

Трансформација режима диктатуре. Октројисани устав, избори, оснивање Југословенске радикално-сељачке демократије. Реактивирање грађанске опозиције.

Повезивање комуниста и обнављање њихових илегалних организација у БиХ. Раствурање летака поводом избора и штрајкова.

Издавање листова »Комунист« и »Фабрика и њива«. Партијска савјетовања и конференције. Ставови и одлуке Покрајинске конференције КПЈ за БиХ 1932. године. Хапшења крајем 1932. и током 1933. године. Привремени застој партијског рада у једном дијелу БиХ. Развијање активности КПЈ и СКОЈ-а у западној Босни 1933—1936. Партијска конференција у Бањалуци 1934. Оснивање КАБ-а, покретање листа »Народна правда«, формирање иницијативног одбора Савеза радне омладине, Женског покрета и др. Поновно устројство и дјело-вање партијских организација и у другим дијеловима БиХ, напосе већим индустриским центрима 1935—1936. Спровођење политичке линије IV земаљске конференције КПЈ и Сплитског пленума ЦК КПЈ. Неросредније повезивање комуниста у БиХ са масама, учешће у синдикатима, шира активност међу омладином, студентима, женама и на селу. Први јавни зборови са народнофронтовским паролама и акције поводом скупштинских избора 1935. године. Масовна хапшења и осуде комуниста 1936. Отварање и раствурање концентрационог логора у Вишеграду.

Различити облици утицаја и рада комуниста и у интервалима растројства форума и организација КПЈ и СКОЈ-а. Комунисти из БиХ у револуционарном покрету на подручју других југословенских земаља и изван њих. Учешће у грађанском рату у Шпанији.

4. Консолидација КПЈ и развој револуционарно-демократског покрета (1937—1941)

Карактеристичне прте раздобља владе Милана Стојадиновића. Прегруписавање грађанских странака. Привредне и социјалне прилике у другој половини 30-тих година. Споразум Цветковић-Мачек. Распарчавање БиХ и друге посљедице те нагодбе. Аутономистички покрет, великонационалистичке, сепаратистичке и профашистичке тенденције у склопу грађанске политике.

Обиљежја и циљеви народнофронтовске платформе и одговарајућег идејно-политичког курса новог руководства КПЈ. Разрада концепције КПЈ о рјешењу националног питања на принципу самоопредељења свих југословенских народа и уређењу југословенске заједнице на федеративној основи. Афирмација раствућег антифашистичког револуционарно-демократског покрета и других достигнућа самосталног креирања партијске политике у складу са ситуацијом у земљи и потребама властитог народа.

Објективни и субјективни услови процеса систематске консолидације КПЈ у БиХ. Иницијативе и одлуке Покрајинске партијске конференције 1938. у Mostaru. Подмлађивање, умножавање и координирање организација КПЈ на читавом простору БиХ. Социјални извори чланства КПЈ и СКОЈ-а и мотиви укључивања припадника разних слојева друштва у револуционарно-демократски покрет. Претпоставке и путеви успостављања акционог савеза радника и сељака. Политизација и ангажовање омладине. Учешће жена у револуционарном и антифашистичком покрету.

Идејно-политичка опредијељеност и дometи разноврсне и разуђене дјелатности комуниста. Поријекло и класна основа актуелних политичких девиза и захтијева КПЈ. Потискивање реформиста из врхова синдиката и класно револуционисање тих организација. Задобијање водеће идејне улоге у радничким и неким другим културно-просвјетним и спортским друштвима (»Пелагић«, »Абрашевић«, »Филип Вишњић«, »Вележ«, »Борац«, »Слобода«, »Мататја«, »Пријатељи природе«, итд), студентским удружењима у БиХ и друштвима босанскохерцеговачких студената у Загребу и Београду, сталешким организацијама и др. Формирање Иницијативног одбора Странке радног народа. Учешће на изборима 1938. Отворена писма босанскохерцеговачких студената и турнеје њихових друштава. Антифашистички зборови и демонстрације. Участалост радничких штрајкова и тарифних акција широм БиХ. Теоријске расправе и публицистички рад комуниста. Умјетничке приредбе и изложбе. Књижевно стваралаštво.

Интензивно и методично идеолошко образовање комуниста. Илегална савјетовања, курсеви и семинари за чланове КПЈ и СКОЈ-а. Раствурање и кориштење марксистичке литературе, белетристике и штампе.

Привредна и политичка кретања у земљи након избијања другог свјетског рата. Престројавање грађанских политичких снага и опадање њиховог утицаја у друштву. Помијерање радних маса ка политичкој љевици.

Припреме, ток и закључци Покрајинске конференције КПЈ за БиХ 1940. године. Стратешки значај разраде становништва, о самопредијељењу народа БиХ и о успостављању »Народне аутономије«. Покретање и издавање листа »Глас савеза радника и сељака«. Реактивирање и омасовљење СКОЈ-а, раст револуционарног омладинског покрета.

Пета земаљска конференција КПЈ 1940. Усвајање и спровођење њених смјерница. Настављање истрајне борбе за националну равноправност, заједништво и друге непосредне и трајне животне интересе и тежње радних маса; убрзан пораст престижа комуниста и утицаја њихове политike у босанскохерцеговачком друштву; израстање и продирање револуционарно-демократског покрета у центар збивања.

Унутрашња и спољна политика владе Цветковић-Мачек; забрана многих радничких и студентских друштава, распуштање УРССЈ и фаворизовање режимских синдиката. Оснивање концентрационих логора на подручју БиХ (Билећа, Сребреница) и отпремање босанскохерцеговачких комуниста у логоре (Ивањица, Лепоглава, Крестинац). Компромитација и бесперспективност грађанске политike.

Вишеструко повећање броја организација и чланова КПЈ и СКОЈ-а, тзв. васпитно-припремних група и актива симпатизера. Демонстрације 27. 3. 1941. Мобилност и активност уочи и током априлског рата 1941.

Закључна разматрања.

III — КПЈ У НАРОДНООСЛОВОДИЛАЧКОЈ БОРБИ И РЕВОЛУЦИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1941—1945.

(Обим 200 страница)

1. Рад КПЈ на припремама и покретању устанка (1941)

Априлски рат и његове посљедице. Окупација и подјела Југославије; укључивање БиХ у квислиншку НДХ. Карактер окупаторско-усташког система и политике, пљачка материјалних добара, терор и експлоатација, шовинистичко-националистички екстремизам, геноцид и социјална демагогија. Однос грађанских снага према окупатору. Мјере против КПЈ.

Стратегија и тактика КПЈ. Ставови и закључци Априлског и Мајског савјетовања КПЈ у Загребу, спровођење политичких и војних припрема за устанак. Организационо стање КПЈ и СКОЈ-а. Појачано дјеловање на стварању војне организације.

Догађаји уочи устанка. Почетак и ток устанка. Оружане борбе у појединим областима БиХ. Јачање војне организације, појава првих слободних територија, стварање и функција првих органа народне власти; отпор у градовима.

Реаговање окупатора и квислинга на устанак. Појава и карактер четништва.

2. КПЈ у средишту борбе за војни и политички развој НОП-а (1941—1942).

Савјетовање у Столицама и реализација његових одлука. Партизански одреди као јединствена форма војне организације; организационо прилагођавање КПЈ и СКОЈ-а условима борбе; даља изградња органа народне власти.

Збијање контратреволуционарних снага окупатора, квислинга и колаборациониста против НОП-а. Револуционарни циљеви оружане борбе против окупатора («Нема повратка на старо»). Стварање ударних и покретних јединица.

Босна и Херцеговина у средишту војних и политичких збивања НОР-а и револуције. Партијско Савјетовање у Иванчићима. Скендервакуфска конференција.

Појачани напори окупатора и квислинга да путем разних војних и политичких мјера ликвидирају НОП. Контратреволуционарна улога четништва и његова квислиншка позиција.

Фочански период — револуционарно-демократски садржај и тековине (Партија, власт, омладина, АФЖ).

Борбе против удруженых окупатора и квислинга широм Босне и Херцеговине.

Значај и резултати похода групе пролетерских бригада у западну Босну.

Септембарски (крајишки) прописи. Формирање дивизија и корпуса НОВЈ.

Организација и начин дјеловања КПЈ и СКОЈ-а у оружаним јединицама, војнопозадинским органима и на ослобођеним и неослобођеним територијама; масовне антифашистичке организације (УСАОЈ, АФЖ).

Прво засједање АВНОЈ-а.

3. КПЈ у периоду одлучујућих војних и политичких побједа НОП-а (1943).

Војне и политичке прилике у свијету и у осталим земљама Југославије на прелазу из 1942. у 1943. годину. НОП на подручју БиХ крајем 1942. године и почетком 1943. Морално-политичко и војно значење битака на Неретви и Сутјесци, њихов одјек у земљи и иностранству. Борбе у осталим крајевима земље. Капитулација фашистичке Италије и њене посљедице.

Израстање НОП-а у одлучујућу друштвено-политичку снагу у БиХ у другој половини 1943; преломна побједа у окупљању народа; организационо-политичка изградња масовних друштвено-политичких организација; развој народне власти и продубљавање револуционарно демократског система.

Припреме и прво засједање ЗАВНОБиХ-а; стратешко-политички значај одлука овог засједања.

Револуционарне тековине другог засједања АВНОЈ-а.

4. КПЈ у борби за коначно ослобођење земље и пуну побједу НОП-а (1944—1945).

Важнији догађаји у свијету и на југословенском ратишту.

Војна и политичка ситуација у Босни и Херцеговини.

Дјелатност КПЈ и других масовних друштвено-политичких организација на економском, политичком и војном плану. Развој и успјеси НОП-а и проширивање и учвршћивање политичких основа револуције.

Друго засједање АВНОЈ-а и конституисање органа државне власти.

Борба за коначно ослобођење Југославије са посебним освртом на Босну и Херцеговину.

Треће засједање ЗАВНОБиХ-а и доградња државности федералне Босне и Херцеговине у оквиру Демократске Федеративне Југославије.

Завршна разматрања.

РАЗДОБЉЕ 1945—1978. ГОДИНЕ (II књига)
(Обим књига 500 страница)

I — Period послијератног стварања основа социјалистичког развоја Босне и Херцеговине (1945—1950)

(Обим 150 страница)

Период од ослобођења земље 1945. године па до доношења Закона о управљању предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колективи, 1950. године, представља јединствену цјелину у нашем развоју. Тада период карактерише државна својина на средствима за производњу и централистичко управљање тим средствима.

Међутим, кад овај период посматрамо са становишта развоја Комунистичке партије у Босни и Херцеговини, онда се оправдавају два раздобља у овом периоду. У првом раздобљу, од 1945. године до 1948, још није постојала Комунистичка партија Босне и Херцеговине, него Комунистичка партија Југославије за Босну и Херцеговину. То значи да Босна и Херцеговина, иако је била посебна федерална јединица још од Другог засједања АВНОЈ-а 1943. године, односно посебна република од Устава ФНРЈ из 1946. године, она још није имала своју комунистичку партију. Према томе, у овом раздобљу комунисти Босне и Херцеговине дјелују у специфичним условима. Наиме, Босна и Херцеговина има свој Устав, своје државне органе од мјесних одбора до скупштине Народне Републике Босне и Херцеговине, има Народни фронт као широку политичку организацију, Народну омладину Босне и Херцеговине и неке друге организације. Међутим, Комунистичка партија као авангардна организација није била осамостаљена, па ни партијско руководство није било Босне и Херцеговине, него се звало Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину.

Када је на Петом конгресу Комунистичке партије Југославије, одржаном у јулу мјесецу 1948. године, донесена одлука да се оснује и Комунистичка партија Босне и Херцеговине, што је учињено на Првом, Оснивачком конгресу Комунистичке партије Босне и Херцеговине у јесен 1948. године, створени су услови да комунисти Босне и Херцеговине самосталније дјелују, али и да преузимају већу одговорност за општи друштвени развој Босне и Херцеговине. Због тога ово раздобље има своје особености и чини посебну цјелину у периоду стварања основа социјалистичког развоја Босне и Херцеговине.

a) Комунистичка партија Југославије у Босни и Херцеговини у периоду обнове и почетним фазама планске изградње Босне и Херцеговине (1945—1948).

У првом раздобљу обнова и изградња земље, представља врло значајан задатак КПЈ за Босну и Херцеговину, па приликом обраде овог проблема треба обратити пажњу на специфичности ове југословенске земље, која је била и највише порушена у току рата. Поред порушених пруга, путова, индустриских објеката, рудника и др, у Босни и Херцеговини су били попаљени или разрушени цијели градови, попаљени домови, господарски објекти, уништена радна и приплодна стока. Није било ни жита ни других потребних артикала за исхрану становништва. Према томе, и поред чињенице да је Босна и Херцеговина била међу најнеразвијенијим југословенским земљама, она је из рата изашла још и опустошена.

У поглављу у коме се буду обраћивали задаци КПЈ за БиХ на обнови и изградњи земље, посебно мјесто треба дати изградњи пруга Брчко — Бановићи и Шамац — Сарајево, на којима је радила омладина цијеле Југославије, па и Европе и других континената. Њихов значај је и у томе што је Босна и Херцеговина, поред изласка у свијет пругама нормалног колосијека, добила могућност да далеко боље користи и извози рудна, шумска и друга богатства за свој привредни развој. Поред економског значаја ових пруга у историји Босне и Херцеговине, треба нагласити омладински ентузијазам и ријешеност младих људи да граде своју домовину и истаћи, с тим у вези, улогу омладине у развијању братства и јединства, а посебно значај омладинских акција у изградњи стручног кадра, што је за Босну и Херцеговину од посебног значаја.

У овом периоду је извршена аграрна реформа и колонизација. Овим револуционарним мјерама је одузета земља велепосједницима и дата онима који је обрађују. Поред тога, један велики број људи из Босне и Херцеговине је колонизиран у Војводину, где је добио земљу. Аграрна реформа и колонизација за Босну и Херцеговину има посебан значај и по томе што су тада укинути и посљедњи остаци феудалних односа.

Непосредно послије завршетка НОР-а и оружаног дијела револуције приступило се дроградњи босанскохерцеговачке државности и успостављању политичког система који је прилагођен мирнодопским условима.

Улога КПЈ за Босну и Херцеговину у периоду планске изградње земље била је врло значајна. То је период када је Партија непосредно руководила свим важнијим пословима, када су органи власти и политичке организације представљали трансмисију Партије. Зато је потребно анализирати тај период како би се сагледале све позитивне и негативне стране тога система, као и дјелатност саме Партије у томе систему.

У овом раздобљу се у Босни и Херцеговини збио један важан догађај који је имао далекосежне позитивне посљедице. Народна скупштина Босне и Херцеговине је донијела Закон о скидању зара и ферце. Ова мјера је имала велики значај за еманципацију жене Муслиманке и њено укључивање у савремене токове живота, па зато ово питање заслужује посебну пажњу да се изучи и покаже колико је оно утицало на изједначавање људи у политичком и другим видовима, на њихову слободу и равноправност.

Имајући у виду истакнута, а и друга питања карактеристична за раздобље у коме КПЈ за Босну и Херцеговину ствара основе за социјалистички развој Босне и Херцеговине, потребно је у обради тежиште усмјерити на анализу сљедећих питања:

— општа послијератна ситуација у Југославији и у Босни и Херцеговини посебно;

— дроградња босанскохерцеговачке државности: формирање Привремене Народне скупштине, Народне владе Босне и Херцеговине, избори, доношење Устава НРБиХ, револуционарних закона, сламање

контрареволуционарних отпора и ликвидација остатака контрареволуције;

— организациона изградња КПЈ и њено прилагођавање условима борбе за изградњу земље, као и њена улога у организацији народних маса;

— борба КПЈ за Босну и Херцеговину за развој демократских друштвених односа;

— организациона и политичка дрогадња Народног фронта Ђосне и Херцеговине и његова улога у мобилизацији маса на изградњи земље;

— улога СКОЈ-а и младе генерације у обнови ратом разрушене земље;

— мјере на обнови и изградњи земље;

— мјере и процеси у промјени својинских односа, преузимање средстава за производњу и форма државног управљања тим средствима, те развијање државноцентралистичког система уопште, припреме за прелазак на планску привреду, као и развој привреде у првим годинама планског развоја;

— политика КПЈ на селу.

б) Формирање Комунистичке партије Ђосне и Херцеговине и њено дјеловање у систему доминације државног власништва и административног управљања (1948—1950)

Ово раздобље карактерише чињеница оснивања Комунистичке партије Ђосне и Херцеговине 1948. године. То је практично било вријеме када је био потпуно оформљен политички систем Републике Ђосне и Херцеговине у саставу ФНРЈ, јер иако су били формирани органи власти, донесен Устав и велики број закона системског карактера, ипак је Партија, која је представљала основну полугу читавог политичког система, све до тога времена носила име Комунистичка партија Југославије за Ђосну и Херцеговину. Године 1948, на Оснивачком конгресу је основана Комунистичка партија Ђосне и Херцеговине, па иако је организационо представљала јединство КПЈ, ипак је била и самостална партија Ђосне и Херцеговине.

И развој друштвено-политичког система у овом периоду има значајно мјесто. Истина, то је период када је централизам власти долазио до пуног изражавања, али и поред тога, нужно је да се изуче дејства тога система на свеукупни развој друштвених односа у Ђосни и Херцеговини, као и Југославији у целини.

Овај период карактерише и плански развој привреде у цијелој Југославији, па и у Ђосни и Херцеговини. С обзиром да је друштвено-политички систем био централизован, то је и план развоја земље имао те карактеристике. Али, и поред тога, Ђосна и Херцеговина је имала свој план привредног развоја који је имао значај за цијелу Југославију. Зато, код изучавања проблема индустријализације земље у целини, посебну пажњу треба посветити оријентацији на изградњу тешке индустрије у Ђосни и Херцеговини, која је од значаја за цијelu земљу, затим изградњу војне индустрије и развијање сиро-

винске базе у овој земљи. Врло важно мјесто у привредном развоју су имале босанске шуме, па је улога Босне и Херцеговине у борби против економске блокаде наше земље, која је вршена од стране земаља које су слиједиле политику Информбира од 1948. године и касније, била велика. Исто тако је значајна чињеница да Босна и Херцеговина има велику хидроенергију у својим рукама, као и велике количине угља, што ју је сврставало у ред првих земаља по производњи погонске енергије у Југославији, мјерено по глави становништва.

У склопу обраде проблема друштвено-економског развоја Босне и Херцеговине треба анализирати и питање политике КПБиХ у области пољопривреде у цјелини, с посебним освртом на проблем задругарства у опште и сељачких радних задруга посебно.

Посебно треба анализирати значај и методе борбе КПБиХ против Информбира 1948. године и даље.

Народни фронт Босне и Херцеговине и НОБиХ имају значајно мјесто у политици СКБиХ, посебно у политичком окупљању и мобилизацији маса на изградњи земље, на развијању братства и јединства народа и народности, мобилизацији радне снаге и фронтовским радним бригадама, како на савезним, тако и на републичким и локалним радним акцијама.

Борба за развијање братства и јединства је врло значајно питање рада КПЈ, па према томе и НФЈ у цјелини. Оно је за Босну и Херцеговину, у којој заједно и измијешано живе Срби, Хрвати и Мусимани и више народности, још значајније. И вјерска структура у овој земљи је сложена. Ако се тој чињеници дода и то да су ранији режими распиривали и националну нетрпљивост, онда се може претпоставити у каквим се тешкоћама нашла КПБиХ у борби за братство и јединство босанскохерцеговачких и југословенских народа и народности у овом послијератном периоду. Развој братства и јединства и изграђивања свијести о заједничком живљењу босанскохерцеговачких народа и народности један је од низа значајних успјеха КПБиХ и КПЈ у овом периоду.

Улога КПБиХ на пољу изградње основних, средњих, виших и високих школа је врло велика. Од особите важности је нагласити чињеницу да је ова земља у овом раздобљу добила прве факултете и низ средњих и виших школа, које раније није имала. Развојем широке мреже основног, средњег, вишег и високог школства у Босни и Херцеговини су створени услови за оспособљавање стручних кадрова којих раније није имала, или их није имала доволјно. У овом раздобљу је формирано и Научно друштво Босне и Херцеговине, што је представљало значајан фактор у развоју научне мисли.

И у области социјалне и здравствене политике су постигнути запажени резултати. Поред здравственог кадра, изграђен је већи број установа социјалног осигурања, здравствених и социјалних установа за забрињавање старијих, изнемоглих и других дефектних лица.

На основу изложених општих констатација у овом периоду, средиште истраживања усмјерити на:

— Оснивачки конгрес КПБиХ и његов значај за даљу изградњу Партије;

— улогу Комунистичке партије Босне и Херцеговине у даљој изградњи босанскохерцеговачког друштва;

— даљу организационо-политичку изградњу Комунистичке партије Босне и Херцеговине;

— борбу против Информбира;

— развој друштвено-политичког система,

— плански развој привреде у Босни и Херцеговини,

— политика КПБиХ на селу;

— политика КПБиХ у области школства, просвјете, науке, културе;

— социјалну и здравствену политику;

— улога Народног фронта у планској изградњи земље;

— улога синдиката Босне и Херцеговине у мобилизацији радничке класе на извршење планских задатака и

— улога омладинске и других друштвено-политичких организација на плану провођења политике КПБиХ.

Закључна разматрања.

II Комунистичка партија, односно Савез комуниста Босне и Херцеговине у периоду увођења и афирмације радничког самоуправљања (1950—1964)

Године 1950. је Савезна народна скупштина донијела Закон о управљању предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колективса, од када у Југославији, па и у Босни и Херцеговини, отпочиње период радничког самоуправљања. То је крупан догађај како за Југославију и КПЈ, тако и за међународни раднички покрет, јер је то први пут у историји заживјела у пракси Марковса замисао фабрике радницима, земља сељацима. Овај догађај је условио и промјену улоге Партије у социјалистичком друштву. С тим у вези, КПЈ је прилагођавала свој метод рада новоствореним условима и задацима Партије.

Увођењем радничког самоуправљања наметнула се потреба прилагођавања цјелокупног друштвено-политичког система новонасталим условима. Уведено је вијеће произвођача у скупштине друштвено-политичких заједница, формирана извршна вијећа у Савезној скупштини и Скупштини Босне и Херцеговине, затим савјети као посебни извршни органи, а извршена је и реорганизација државне управе и прилагођена да дјелује у условима радничког самоуправљања. Од посебног значаја је Закон о народним одборима из 1952. године, поготово кад се посматра са становишта развоја самоуправљања и на територијалној сferи живота. То је период када је уведен и комунални систем, што је било од посебног значаја за даљи развој социјалистичких друштвено-економских и политичких односа у Југославији, па и у Босни и Херцеговини.

Друштвено-економски развој у овом периоду је од посебног значаја за Босну и Херцеговину. То је вријеме у коме се довршава већина објекта првог петогодишњег плана, међу којима треба истаћи: електропривредна постројења, дрвну индустрију, рударство, црну металургију, војну индустрију и др. Стављањем у погон предузећа изграђених у периоду првог петогодишњег плана, Босна и Херцеговина је по први пут добила неке модерније објекте који ће је извести из елементарне фазе неразвијених земаља.

Посебно је значајна политика Партије у пољопривреди и на селу у овом периоду. У то вријеме, с обзиром на брз развој индустрије, долази до пуног изражaja миграција становништва из села у градове. Дошло је и до промјене политике Партије према друштвеном сектору пољопривреде. Умјесто СРЗ-а, тежиште се баца на формирање општих земљорадничких задруга и пољопривредних добара као модернијих организација у овој грани привреде, уводи се модернија опрема, агромелиорација и др., што се позитивно одразило на увећање производње пољопривредних добара.

И пораст животног стандарда представља значајну карактеристику овог периода.

Савез комуниста Босне и Херцеговине и државни органи су предузели и низ мјера на усклађивању привредног раста у Босни и Херцеговини, што је било од великог значаја за даљи општи развој.

У области културе, просвјете, науке, и посебно у области идејно-политичке надградње дошло је до интензивнијег развоја.

Улога СКБиХ у креирању политike СКЈ у области међународних односа, нарочито у формирању политike мирољубиве активне коегзистенције и покрета несврставања, бивала је све већа и значајнија, како у нормализацији односа са СССР-ом и источноевропским земљама, тако и у подршци ослободилачким и револуционарним покретима у свијету.

Народни фронт, односно ССРН, омладинска и друге друштвено-политичке организације су у условима самоуправљања добиле далеко значајнију улогу. Њихов основни задатак је био да мобилишу своје чланство на задацима који су у то вријеме били актуелни, а посебно на објашњавању улоге органа радничког самоуправљања, као и активно учешће у овим органима.

Од посебне је важности питање изградње Савеза комуниста Босне и Херцеговине и Југославије као водеће идејне снаге друштва. Наиме, у овом периоду је одржан Шести конгрес КПЈ на коме је КПЈ промијенила име у СКЈ, а тиме је измијењена и њена 'ранија' улога. Партија је преносила задатке на одређене органе и организације и тражила да их они извршавају у интересу развоја социјализма и самоуправних социјалистичких односа. Савез комуниста није директно руководио друштвеним пословима, него почиње да идејно усмjerjava и подстиче рад самоуправних органа, државних органа и друштвено-политичких организација.

Посебно је значајно истаћи да је у овом периоду донесен и Програм СКЈ који је имао далекосежне позитивне реперкусије на развој политичких и друштвено-економских односа у Југославији.

Да би се сагледала улога СК и његова активност у овом периоду, треба обрадити:

- развој идејно-теоретске мисли и у СКЈ и СКБиХ;
- увођење и развој радничког самоуправљања;
- развој политичког система у периоду радничког самоуправљања;
- а) проширивање самоуправљања на све сфере друштвене дјелатности;
- б) комунални систем;
- ц) скупштински систем;
- д) извршни органи скупштине друштвено-политичких заједница;
- е) прилагођавање државне управе самоуправном систему;
- мјесто и улога СК Босне и Херцеговине у систему радничког самоуправљања;
- а) организациони развој СКБиХ;
- б) идејни развој чланова СКБиХ;
- отпори развоју самоуправног система,
- мјесто и улога ССРН и других друштвено-политичких организација у систему радничког самоуправљања;
- политика СКБиХ у области остваривања задатака привредне изградње и стандарда радних људи;
- политика СКБиХ у области културе, просвете, науке и идејно-политичке надградње;
- улога СКБиХ у креирању политике СКЈ у области међународних односа,
- СКБиХ и сарадња у међународном радничком покрету и
- борба СКБиХ против Информбира и схватања о неминовности увођења вишепартијског система и бирократско-етатистичких снага.

Закључна разматрања.

III Савез комуниста Босне и Херцеговине у периоду изградње и развоја социјалистичког самоуправног система (1964—1978)

(Обим 200 страница)

Почетак четвртог периода је везан за Осми конгрес СКЈ. У овоме периоду је дошло до даљег развоја самоуправљања, привредног, културног, просветног и другог успона наше земље уопште, а Босне и Херцеговине посебно. Савез комуниста Југославије, а тиме и Савез комуниста Босне и Херцеговине је добио битку против бирократских, националистичких, технократских и других антисоцијалистичких снага. Разријешена су многа питања која су била нагомилана у периоду централистичког политичког система, а нарочито је до ста урађено на рјешавању националног питања и међунационалних односа на принципима заједништва и равноправне сарадње, усаглашавања и договорања на нивоу федерације, на једној и нивоу општина на другој страни. Изграђена је концепција и проведен је у пракси систем народне одбране и друштвене самозаштите као израз нових

друштвених односа изграђених на основама развијеног система самоуправљања. Савез комуниста Југославије, па и СКБиХ, је на Деветом, Десетом и Једанаестом конгресу СКЈ, као и на конгресима СКБиХ, разрадио, а затим је и проведен, друштвено-политички систем заснован на развијеном самоуправном систему, разрадио улогу СК у тој етапи борбе за социјализам и друга значајна питања за даљи развој социјализма са самоуправним системом.

С обзиром на значај овог периода за цјелокупни развој Босне и Херцеговине и Југославије, потребно је анализирати питања:

- даљи развој идејно-теоретске мисли у СКЈ и СКБиХ;
- организациони и идејни развој СКБиХ;
- дјелатност СКБиХ на даљем развоју друштвеног самоуправљања с посебним освртом на преношење самоуправних права на не-посредне произвођаче у сфери проширене репродукције;
- развој самоуправних односа у области образовања, науке и културе;
- улога СКБиХ на провођењу привредне и друштвене реформе;
- развој политичког система послије Устава СФРЈ и Устава СРБиХ 1963. године;
- борба СКБиХ за братство и јединство, заједништво и рјешење националног питања на принципима равноправности и сарадње свих народа и народности у Босни и Херцеговини;
- СКБиХ у борби за сламање државноцентралистичких отпора, националистичких и либералистичких снага;
- СКБиХ у борби за провођење концепције и праксе општенародне одбране и друштвене самозаштите;
- даљи друштвено-економски развој у Босни и Херцеговини:
 - а) привредни развој;
 - б) политика СК на селу и у пољопривреди;
- друштвено-политички систем и његов развој:
 - а) увођење и развој делегатског система;
 - б) скупштински систем;
 - ц) комунални систем;
 - д) мјесне заједнице и њихова улога;
- ССРН Босне и Херцеговине као фронт организованих социјалистичких снага;
- мјесто и улога друштвено-политичких организација у систему развијених самоуправних односа:
 - а) омладинске организације;
 - б) организације синдиката;
 - ц) организације бораца НОР-а
 - д) и других организација.

Закључна разматрања.

АУТОРИ

Сарајево, април 1981.

Др Здравко Антонић
Др Драго Боровчанин
Др Илијас Хаџибеговић
Др Недим Шарац

РАД ИНСТИТУТА У 1980. ГОДИНИ

Настављајући праксу да читаоце нашег часописа и друге заинтересоване обавјештавамо о раду Института, настојаћемо да укажемо на најважније активности Института и његових сарадника у 1980. години.

Одмах треба констатовати да су задаци Института у целини и сваког сарадника посебно произлазили из Средњорочног програма рада за период 1976 — 1980. године. Међутим, тежиште рада је било на писању »Историје народа и народности Босне и Херцеговине« (четврта, пета и шеста књига) и »Историја Савеза комуниста Југославије« (период 1919—1941. и период 1945—1978). Поред тога, у плану рада су биле заступљене и друге теме из свих периода наше историје: средњег вијека, османског периода, аустроугарске владавине, периода између два свјетска рата, периода НОР-а и социјалистичке револуције, као и периода социјалистичке изградње. Међутим, с обзиром на недостатак кадрова, још увијек сви периоди нису једнако заступљени у обради. Стагнација је изражена у обради НОР-а и социјалистичке револуције, а на обради периода социјалистичке изградње није се озбиљнији ни почело.

На реализацији плана рада Института учествовало је укупно 25 сарадника, и то: 3 научна савјетника, 4 виша научна сарадника, 3 научна сарадника, 5 асистената — истраживача, 5 асистената, 2 стручна савјетника и 3 спољна сарадника. У раду се налазило укупно 18 теме и 2 теме које захватају више периода. Седам сарадника је радило периода 3, периода аустроугарске управе 1, периода између два свјетска рата 5, периода НОР-а и револуције 1 и најновијег периода 3 теме и 2 теме које захватају више периода. Седам сарадника је радило на »Историји народа и народности Босне и Херцеговине« и два сарадника на »Историји СКЈ«.

Одмах се може констатовати да је већи дио сарадника испунио задатке одређене планом рада. Међутим, било је и неких одступања, из објективних разлога, или због ангажовања сарадника на пословицима ван Института, што сваки пут није ни оправдано.

Ево и прегледа конкретне активности:

I Завршени задаци

У току 1980. године завршене су слиједеће теме:

1. »Национално питање у Босни и Херцеговини у свјетлу развитка социјалистичког и комунистичког покрета до 1941. године«, аутор др Енвер Реџић, спољни сарадник;

2. »Историјски развој ССРН Босне и Херцеговине«, аутори мр Урош Недимовић и Будимир Миличић и

3. дијелови теме »Сто година социјалног осигурања у Босни и Херцеговини«, под насловом: »Пензијско осигурање у БиХ 1945—1978«, »Финансирање социјалног осигурања у БиХ 1945—1978« и »Социјално осигурање у периоду 1941—1945. године«, аутор др Драго Боровчанин.

II Задаци у процесу рада

1. Рад на историји народа Босне и Херцеговине.

У раду на историји народа и народности Босне и Херцеговине било је ангажовано седам сарадника, и то:

а. на IV књизи радио је др Џевад Јузбашић, поглавља: »Анексија Босне и Херцеговине и њене посљедице« и »Босанскохерцеговачки сабор и дјеловање политичких странака 1910—1914. године«;

б. на V књизи радили су:

— др Нусрет Шехић, период од 1918. до 1925. године;

— др Недим Шарац, период од 1925. до 1932. године;

— др Ахмед Хаџировић, период од 1932. до 1941. године, (на овом периоду је био ангажован и др Бранислав Глигоријевић, спољни сарадник) и

— др Томислав Ишек, који је радио дио текста под насловом »Основне карактеристике политике ХСС у Босни и Херцеговини у периоду 1932—1941. године«.

ц. на VI књизи су радили:

— др Расим Хурем, на поглављима »НОП у Босни и Херцеговини у другој половини 1942. године и стварање НОВЈ« и »Војни и политички успон НОП-а у другој половини 1943. године« и

— мр Рафаел Брићић, на поглављима »Промјене у систему окупације и држање грађанских политичких кругова«, »НОФ у Босни и Херцеговини 1941—1945«, »Грађанске политичке снаге у Босни и Херцеговини од Другог засједања АВНОЈ-а до ослобођења земље«.

2. Рад на историји СКЈ.

На историји СКЈ радили су:

— др Ибрахим Карабеговић, написао текст »О Вуковарском конгресу (почетак маја 1919. до конца 1920. године) и радио у другом тиму период 1919—1941;

— др Драго Боровчанин, написао текст »Идејно-теоретске основе самоуправљања« и радио у четвртом тиму, период 1945—1980. године и

— др Недим Шарац, учествовао у раду редакцијских одбора и тимова Историје СКЈ, као члан редакције из СР Босне и Херцеговине.

3. Рад на појединачним темама:

1. »Босанска властела у 14. и 15. вијеку«, аутор др Паво Живковић, научни сарадник;

2. »Српска православна црква од 14. до 17. стотића«, аутор мр Борис Нилевић, асистент-истраживач;

3. »Странци у Босни у средњем вијеку«, аутор Војка Бесаровић, асистент;

4. »Сарајево у 16. вијеку«, аутор мр Бехија Златар, асистент-истраживач;

5. »Босански ајалет у турско-млетачком рату 1714—1718. године«, аутор мр Енес Пелидија, асистент-истраживач;

6. »Устанци у Херцеговини 1852—1862. године«, аутор мр Душан

Берић, асистент-истраживач;

7. »Напредни омладински покрет антиаустроугарске оријентације у југословенским земљама прије првог свјетског рата (1904—1914)«, аутор др Љука Ђаковић, виши научни сарадник;

8. »Улога Гајрета у културно-просвјетном и политичком животу Муслимана до 1941. године«, аутор Ибрахим Кемура, асистент-истраживач;

9. »Дјелатност ХСС у Босни и Херцеговини 1929—1941. године«, аутор др Томислав Ишек, научни сарадник;

10. »Развој шумске привреде у Босни и Херцеговини од 1919. до 1941. године«, аутор проф. Бранислав Беговић, спољни сарадник;

11. »КПЈ у Босни и Херцеговини 1941—1945«, аутор Владо Станишић, асистент;

12. »КПЈ у Босни и Херцеговини од 1945. до 1948. године с посебним освртом на Оснивачки конгрес«, аутор Сенија Пенава, асистент;

13. »КПЈ у Босни и Херцеговини 1949—1953. године«, аутор Вера Кац, асистент;

14. »Аграрни односи у Босни и Херцеговини 1945—1953. године«, аутор Будимир Миличић, стручни сарадник и

15. »Сто година социјалног осигурања у Босни и Херцеговини«, рад тимски, носилац пројекта др Драго Боровчанин, виши научни сарадник, а на пројекту још раде: др Ибрахим Карабеговић, виши научни сарадник (дио под насловом »Социјално осигурање у Босни и Херцеговини између два рата«) и мр Саво Попара, спољни сарадник (дијелове »Здравствено осигурање у Босни и Херцеговини 1945—1979« и »Дјечији додатак у периоду 1945—1979. године«).

Добар дио наведених тема је у поодмаклој или завршној фази, док је један дио узет у рад 1980. године.

Поред рада на темама, сарадници Института су учествовали на научним скуповима у земљи и иностранству, и то:

1. На Интернационалној конференцији историчара радничког покрета у Линцу (Аустрија), у септембру 1980. године, учествовали су др Ахмед Хаџировић и др Ибрахим Карабеговић са рефератом »Основне карактеристике синдикалног покрета у Југославији између два рата (1919—1941)«.

2. На научном скупу »Биоковско-неретванско подручје у НОР-у и револуцији«, одржаном 1980. године у Макарској, учествовао је мр Рафаел Брчић са рефератом »Одраз њемачко-италијанских супротности на развој НОР-а на биоковско-неретванском подручју 1941—1943. године«.

3. На научном скупу »Револуционарна мисао и дело браће Вујовић«, одржаном децембра 1980. године у Пожаревцу, учествовао је мр Урош Недимовић, са рефератом »Подршка радничке штампе у Босни и Херцеговини Радомиру Вујовићу априла 1923. године«.

4. Округлом столу »Специфичности економског развоја и социјалне структуре Југославије 1918—1941«, одржаном у Аранђеловцу 27—28. маја 1980. године, присуствовао је др Ахмед Хаџировић и под-

нио реферат »Привредне прилике и положај радника у Босни и Херцеговини 1929—1941. године«.

5. Савјетовању америчких и југословенских историчара, одржаном на Плитвицама, августа 1980. године, присуствовао је мр Рафаел Брчић и учествовао у дискусији на тему »Односи САД и Југославије за вријеме НОБ-е и револуције 1941—1945. године«.

III — Издавачка дјелатност Института

а. Током 1980. године су објављене слиједеће књиге и часописи:

1. »Четврта и пета конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развитку револуционарног покрета 1938—1941. године«, у којој су објављени научни радови учесника научног скупа одржаног 1978. године у Мостару, под истим насловом;

2. »Аутономни покрет Муслимана у Босни и Херцеговини«, аутора др Нусрета Шехића;

3. »Рударство и топионичарство у Босни и Херцеговини«, аутора др Луке Ђаковића и

4. »Прилози« Института за историју бр. 17, које је припремила Редакција у саставу: др Драго Боровчанин, мр Рафаел Брчић, др Ахмед Хаџировић, др Ибрахим Карабеговић, др Десанка Ковачевић-Којић, др Нусрет Шехић, главни и одговорни уредник и др Милан Васић.

б. У штампи се налазе књиге:

1. »Положај Босне и Херцеговине у аустроугарским концепцијама рјешења југословенског питања 1914—1918. године«, аутора др Луке Ђаковића;

2. »Дјелатност ХСС у Босни и Херцеговини до завођења диктатуре 1929. године«, аутора др Томислава Ишпека и

3. »Теме наше новије историје«, аутора др Недима Шарца.

IV — Остале активности

Већи број сарадника је објавио знатан број чланака, расправа, критика, приказа и осврта у домаћим и страним часописима.

а. Чланци и расправе:

1. мр Душан Берић: »Социјално-економски положај становништва у Босни и Херцеговини и друштвена кретања 1848. године«, »Истраживања« бр. VII, Нови Сад, 1979. године; »Социјално-политичка превирања у Босни 1848. године«; »Историјски часопис« Београд, књ. XXV—XXVII, Београд, 1978; »Das osmanische und die Europäische Revolution von 1848—1849«, »Прилози за оријенталну филологију«, Сарајево 1978. године; »Маргиналије о политици Турске према револуцији 1848—1849«; »Историјски зборник«, Бања Лука бр. I/1.

2. др Драго Боровчанин: »Улога Јосипа Броза Тита у изградњи босанскохерцеговачке државности«, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; »Тито и изградња народне власти у Југославији 1941—1945. године«, »Ослобођење« Сарајево од 21. до 27. октобра 1980. године; »Обнова и

развој КПЈ на сарајевској регији 1937—1941. године», Зборник »Четврта и Пeta конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развитку револуционарног покрета 1938—1941. године», Сарајево 1980. године; »Елементи босанскохерцеговачке државности у закључцима Септембарског савјетовања 1941. године», Зборник »Војно-политичко савјетовање у Столицама«, Београд 1980; »Мајевичани у борбама на Романији«, »17 мајевичка бригада«, »Универзал«, Тузла 1980; »Настанак и развој органа народне власти у Семберији и на Мајевици 1942. године«, »Семберија у НОР-у и револуцији«, Тузла 1980; »Настанак и развој народне власти на Козари 1941—1945. године«, Зборник »Козара у НОР-у«, Национални парк »Козара« Приједор 1980; »Македонија во одлуките на второто заседање на АВНОЈ«, »Основанета и развојат на Комунистичката партија на Македонија«, Скопје 1980, втора књига.

3. mr Рафаел Брчић: »Босна и Херцеговина у плановима Трећег Рајха и фашистичке Италије 1938—1941. године« Зборник »Четврта и Пeta конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развитку револуционарног покрета 1938—1941«, Сарајево 1980; »Позадина специјалних војнополитичких мјера њемачког окупатора и уставша на Козарима«, Зборник »Козара у НОР-у и социјалистичкој револуцији«, Национални парк »Козара« Приједор 1980; »Војне и политичке мјере окупатора и квислинга на гашењу устанка 1941. године«, Зборник »Војно-политичко савјетовање у Столицама«, Београд 1980

4. dr Лука Ђаковић: »Неке карактеристике индустријског развоја Босне и Херцеговине 1938—1941. године«, Зборник »Четврта и Пeta конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развитку револуционарног покрета 1938—1941. године«, Сарајево, 1980; »Прилог освјетљавању устанка и развоја радника Љубије до 1941. године«, Зборник »Козара у НОБ-и и социјалистичкој револуцији«, Национални парк »Козара«, Приједор, 1980; »Експлоатација рудних богатства у Босни и Херцеговини у периоду између два свјетска рата 1918—1941. године«, Трећи програм Радио Сарајево, бр. 30/1980. годину.

5. dr Ахмед Хацировић: »Пeta покрајинска конференција КПЈ за Босну и Херцеговину«, »Ослобођење« од 20. до 25. септембра 1980.

6. dr Расим Хурем: »Политичка оријентација устаника у Босни и Херцеговини 1941. године и улога КПЈ«, »Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине«, година XXVIII—XXX/1977—1979; »Војна организација устанка у Босни и Херцеговини и одлуке Савјетовања у Столицама«, Зборник »Војно-политичко савјетовање у Столицама«, Београд, 1980.

7. dr Ибрахим Карабеговић: »Поводом шездесетогодишњице Вуковарског конгреса«, »Преглед« бр. б, година LXX, Сарајево, 1980. (исти чланак је објављен у Ослобођењу, јуна мјесеца 1980); »Однос КПЈ и социјалиста у Босни и Херцеговини у годинама пред други свјетски рат«, Зборник »Четврта и Пeta конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развитку револуционарног покрета 1938—1941. године«, Сарајево, 1980.

8. Ибрахим Кемура: »Конгрес Муслимана интелектуалаца 1928. године у Сарајеву«, »Прилози« бр. 17/1980.

9. Будимир Миличић: »Организациони развој и идејна струјања у Мјесној организацији КПЈ Сарајево 1937—1941. године«, Зборник »Четврта и Пeta конференција ПКЈ за Босну и Херцеговину у историјском развитку револуционарног покрета 1938—1941«, Сарајево 1980; »Историјски аспекти развоја Босне и Херцеговине од 1945. до 1963. године«, Радио-Сарајево — Трећи програм, година IX, бр. 29, Сарајево, 1980.

10. mr Урош Недимовић: »Основачка Обласна конференција НОФ-а за Босанску крајину 1944. године«, »Зборник радова« Музеја револуције Босне и Херцеговине, Сарајево 1977—1978; »Основни правци и облици народнофронтовске политике 1938—1941. године«, Зборник »Четврта и Пeta конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развитку револуционарног покрета 1938—1941. године«, Сарајево 1980; »Die Rolle der Frauen in der Arbeiterbewegung Jugoslawien bis 1939«, Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, XIV, Linzer Konferenz, Teil II, Wien 1980; »Подршка народнофронтовских снага у Босни и Херцеговини ЧСР (1937—1938)«, »Минхенскиот договор и југословенскиоте чехословачките народи«, Скопје, 1980.

11. mr Борис Нилевић: »Из живота посљедњих Павловића«, Годишњак Друштва историчара БиХ, бр. 28—30, Сарајево 1979; »Учење војводе Петра и кнеза Николе Павловића у политичком животу средњовјековне Босне«, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; »Прилог музичког живота средњовјековне Босне«, Звук, југословенски музички часопис бр. 2, Сарајево 1980.

12. mr Енес Пелидија: »Поход босанских паша на Црну Гору од 1706. до 1714. године«, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980.

13. mr Бехија Златар: »Подаци о становништву Сарајева у попису босанског санџака 1604. године«, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980.

14. dr Паво Живковић: »Босна у другој деценији XV столећа«, Трећи програм радио-Сарајева, бр. 29/80; »Босанско-угарски ратови у средњем вијеку«, »Војна енциклопедија св. I (исти рад у Енциклопедији Југославије св. I); »Кредитно-трговачке везе Браила Тезаловића са Дубровчанима«, Згодовински часопис бр. 3—4/80; »Лепра и лепрозоријуми у средњовјековној Босни«, Часопис за социјалну медицину БиХ, бр. 1/79; »Велика епидемија куге у сутјешком крају 1742—1743«, Часопис за социјалну медицину БиХ, бр. 1/80; »Лепра у средњовјековној босанској држави«, Acta historica medicinae, pharmaciae et veterinae, Beograd 1980; »Лепрозоријуми у средњовјековној босанској држави према подацима Дубровачког архива«, Acta historica medicinae, pharmaciae et veterinae, Beograd 1980; »Прве вијести о босанској ковници новца послије смрти Твртка I Котроманића; Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине бр. 27—30/1977—1979.

б. Прикази, дискусије и осврти

1. Војка Бесаровић, Вељан Атановски: »Пад Херцеговине«, »Народна књига«, Београд, 1979, »Зборник« бр. 4, Студије, архивске и

мемоарске грађе о Јеврејима Југославије — Јеврејски историјски музеј, Београд 1979, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980.

2. mr Душан Берић: »Историјски значај српске револуције 1804. године« (осврт) »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; Љ. Алексић-Пајковић: »Политика Италије према Србији до 1870. године«, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980.

3. dr Драго Боровчанин: dr Војислав Кецмановић Ђедо: »Ратни дани«, НИШРО »Ослобођење« Сарајево 1980, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; »Криза НОП-а у источној Босни 1941. и почетком 1942. године«, »Семберија у НОР-у«, »Универзал«, Тузла 1980 (дискусија).

4. mr Рафаел Брчић: »Подгрмеч у НОБ-и и социјалистичкој револуцији 1941—1945« — научни скуп одржан у Босанској Крупи од 10—12. децембра 1979. године, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; »Милорад Гајић: »Партизански новинар Никица Павлић«, »Комунист« издање за Босну и Херцеговину, бр. 1206 од 1980. године.

5. dr Ахмед Хапировић: Сабрана дјела Јосипа Броза Тита под насловом »Догађаји од судбоносног значаја«, (други том), »Политика«, Београд, бр. 23259 од 9. 3. 1980; Милорад Гајић: »Партизански новинар Никица Павлић« — под насловом »Путоказ изучавања наше револуције«, »Ослобођење«, Сарајево, бр. 11511 од 18. 6. 1980. године.

6. dr Расим Хурем: дискусија на савјетовању »Војводина 1943. године«, Нови Сад, 1980.

7. Вера Кац: dr Драго Боровчанин: »Изградња босанскохерцеговачке држavnosti у условима НОР-а«, »Свјетlost«, Сарајево, 1979, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; dr Лука Ђаковић: »Прилози за демографску и ономастичку грађу Босне и Херцеговине«, ЈИЧ бр. 3—4, Београд, 1979; J. J. Хортон »Jugoslavia Word Bibliographical Series«, ЈИС, бр. 3—4, Beograd, 1979.

8. mr Борис Нилевић: »О рађању новог друштва и цивилизације у дјелу проф. Десанке Ковачевић-Којић »Градска насеља средњевековне босанске државе«, »Веселин Маслеша«, Сарајево 1978, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; »Хилендар« — југословенска ревија, Београд 1978, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980.

9. Сенија Пенава: Јованка Кецман: »Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918—1941«, »Народна књига«, Београд 1978, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; »Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 1977—1979, Сарајево, 1979, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980.

10. dr Нусрет Шехић: Ибрахим Карабеговић: »Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине 1919—1941«, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980; dr Бранислав Глигоријевић: »Парламентаризам и политичке странке у Краљевини СХС 1918—1929«, »Прилози« бр. 17, Сарајево, 1980.

11. dr Паво Живковић: Михаило Динић: »Српске земље у средњем веку, СКЗ Београд 1978, »Годишњак Друштва историчара БиХ«, бр. 27—30/1977—1979; dr Лука Ђаковић: »Прилози за демографску и ономастичку грађу БиХ I«, АНУБиХ, књ. 23, Сарајево 1979, »Прилози« бр. 17, Сарајево 1980; Станко Перазић: »Историја за III разред гим-

назије», »Свјетлост« Сарајево, 1978, »Годишњак Друштва историчара БиХ«, бр. 27—30/1977—1979.

и. Научни пројекти

У Институту су у току 1980. године израђена два пројекта, док је један сарадник био ангажован у изради још два пројекта, и то:

1. др Драго Боровчанин, израдио је пројекат за другу књигу »Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине«;

2. др Недим Шарац, др Расим Хурем, др Ахмед Хацировић и Невенка Бајић, спољни сарадник, израдили су пројекат за научни скуп »Револуционарни раднички покрет, НОБ-а и социјалистичке револуције у Херцеговини« и

3. др Недим Шарац је учествовао у изради пројекта за научне скупове »Обласна конференција КПЈ у Скендер-Вакуфу 1942. године« и »Генерални штрајк рудара и хусинска буна 1920. године«.

д. Остале активности

Више сарадника Института је било ангажовано у својству чланова редакција поједињих зборника радова и научних часописа у Босни и Херцеговини и Југославији, један број као предавачи на факултетима, у припремању »Прилога« и иступању на радију и телевизији, у савјетима поједињих радних организација из области науке и кulture и многим другим активностима.

Остварена је плодна сарадња Института са научним установама и поједињим научним радницима из читаве Југославије. Ову констатацију потврђује чињеница да су сарадници Института позивани на научне скупове који су организовали поједини институти за историју из Југославије, или да су се јављали са прилозима у научним часописима, односно, да је добар број сарадника ван Института објавио своје радове у »Прилозима« Института. Посебно је развијена широка сарадња са Катедром за историју Филозофског факултета у Сарајеву у свим питањима од заједничког интереса. Професори ове Катедре су чланови органа управљања у Институту, чланови Научног вијећа, Редакције »Прилога«, чланови Комисија за избор сарадника Института у научна звања и сл. На овој Катедри млади сарадници Института завршавају постдипломски студиј. Слична сарадња, али у нешто мањем обиму, остварена је и са Катедром за историју Филозофског факултета у Београду и Факултета политичких наука у Сарајеву.

Сарадња је, у складу са потписаним самоуправним споразумом, развијена и са Академијом наука и умјетности Босне и Херцеговине.

Међутим, када је ријеч о међународној научној сарадњи, треба рећи да она ни у 1980. години није имала неких већих успјеха. Наиме, Институт је био присутан само на конференцији за историју радничког покрета која се сваке године одржава у Линцу (Аустрија), на XV конгресу историчара свијета у Букурешту и на Савјетовању

америчких и југословенских историчара, на Плитвицама, Југославија. Остало сарадња је изостала.

Значајно је напоменути да су два сарадника Института добили награде у 1980. години. Др Драго Боровчанин је за књигу »Изградња босанскогерцеговачке државности у условима НОР-а«, објављена 1979. године у издању »Свјетлост«, добио награду »4. јул« Савеза удружења бораца НОР-а Југославије и републичку награду за науку »Веселин Маслеша«.

Др Нусрет Шехић добио је годишњу награду Института за књигу »Аутономни покрет Муслимана у Босни и Херцеговини«, коју је издала сарајевска »Свјетлост« 1980. године.

Органи управљања, органи руковођења и стручне службе Института обављали су редовне послове према плану рада.

Ево и састава органа управљања:

I Предсједник Збора радника је др Нусрет Шехић, научни савјетник.

II Савјет Института:

Предсједник:

Жељка Врдољак, библиотекар.

Чланови из састава радника Института:

1. Војка Бесаровић,
2. др Лука Ђаковић,
3. др Расим Хурем,
4. Сабаха Хусеиновић,
5. Ибрахим Кемура, и
6. Владо Станишић

Чланови који су именовани, односно, делегирани представници друштвене заједнице:

a. Именовани од Скупштине СР БиХ:

1. mr Дубравка Шкарица и
2. Боро Шућур.

b. од Филозофског факултета у Сарајеву — др Милан Васић, редовни професор.

c. од Самоуправне интересне заједнице за науку Босне и Херцеговине — др Милан Ђаковић, ванредни професор.

Научно вијеће има 13 чланова, а сачињавају га: др Недим Шаранд, научни савјетник, предсједник, Ахмед Аличић, др Здравко Антонић, виши научни сарадник, члан Комисије Предсједништва ЦК СК БиХ за историју, mr Душан Берић, асистент-истраживач, др Драго Боровчанин, виши научни сарадник, mr Рафаел Брчић, научни сарадник, др Лука Ђаковић, виши научни сарадник, др Џевад Јузбашић, виши научни сарадник, др Ибрахим Карабеговић, виши научни сарадник, mr Томислав Краљачић, асистент, др Божко Маџар, директор Архива Босне и Херцеговине, др Енвер Рецић и др Милан Васић, редовни професор.

Директор Института је др Ибрахим Карабеговић.

др Драго Боровчанин

Прилози
Института за историју у Сарајеву

За издавача
Др Ибрахим Карабеговић

Лектор
Тихомир Кларић

Преводи резимеа на њемачки језик
Ингрид Костић

Коректор
Ибрахим Кемура

Тираж
1.000 примјерака

Штампа НИШРО »Ослобођење«, Сарајево

За штампарију
Граф. инг. Петар Скерт

Штампање завршено
септембра 1981.

Издавач: Институт за историју у Сарајеву. Адреса: ПРИЛОЗИ, Сарајево,
Ђуре Ђаковића 9, телефон 38-899, жиро-рачун: 1010-603-175, поштански фах 310.

Часопис излази повремено.

У трошковима штампања овог броја учествовала је и Републичка заједница
за научни рад Сарајево.

